

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

6.2022

**научно-теоретический методический журнал
Издаётся с 2001 года**

Urganch – 2022

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent **YO'LDOSHEV Ro'zimboy**

TAHRIR HAY'ATI:

ABDULLAYEV Bahrom, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
ABDULLAYEV Ikrom, biologiya fanlari doktori, professor (Xorazm Ma'mun akademiyasi),
ABDULLAYEV Ilyos, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
ABDULLAYEV Ravshanbek, tibbiyot fanlari doktori, professor (TATU UF),
ABDULLAYEV O'tkir, tarix fanlari doktori (UrDU),
ALEUOV Userbay, pedagogika fanlari doktori, professor (Nukus davlat Pedagogika instituti),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DAVLETOV Sanjarbek, tarix fanlari doktori (UrDU),
DO'SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (PhD, UrDU),
IBRAGIMOV Zair, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, AQSH),
IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
JUMANIYAZOV Maqsud, texnika fanlari doktori, professor (UrDU),
JUMANIYOZOV Otaboy, filologiya fanlari nomzodi, professor (UrDU),
KALANDAROV Aybek, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, mas'ul kotib, UrDU),
KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva universiteti),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OLLAMOV Yarash, yuridik fanlari nomzodi, dotsent (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Xorazm viloyatidagi Xalq qabulxonasi bosh mutaxassisi),
OTAMURODOV Sa'dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
PRIMOV Azamat, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (UrDU),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
RO'ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEV Azimboy, fizika-matematika fanlari doktori, akademik (O'zMU),
SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O'zMU),
SAGDULLAYEV Anatoliy, tarix fanlari doktori, akademik (O'zMU),
SALAYEV San'atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SALAYEVA Muxabbat, pedagogika fanlari doktori (UrDU),
SATIPOV G'oiptnazar, qishloq xo'jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (bosh muharrir o'rinbosari, (UrDU),
YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O'zDJTU),
O'ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori (UrDU),
O'ROZBOYEV G'ayrat, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
G'AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU).

**JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN•JURNAL
OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI•2022 6(180)**

MUASSIS: Urganch davlat universiteti•Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro'yxatdan o'tgan•**GUVOHNOMA № 1131.**

Boltaev Zafar Ixtiyorovich (BuxMTI Oliy matematika kafedrasida dotsenti, fizika-matematika fanlari doktori (DSc); boltayev-z@mail.ru), Sabirova Ra'no Azamatovna (BuxMTI 1-bosqich doktoranti; e-mail: rano_sobirova85@mail.ru)

O'ZGARUVCHAN QALINLIKDAGI QOVUSHQOQ-ELASTIK QATLAMDA XOS TO'LIQIN TARQALISHI MASALASI UCHUN BIORTOGONALLIK SHARTI

***Annotatsiya.** O'zgaruvchan qalinlikdagi qovushqoq elastik plastinkada xos to'liqlar tarqalishi masalasini yechish uchun hamda matematik fizika fanining usullarini qo'llash, sonli natijalar olish va ularni tahlil qilishda biortogonallik shartini keltirib chiqarish zarur hisoblanadi. Elastiklik nazariyasining plastinkaga oid masalalari uchun o'zgaruvchan qalinlikdagi masala hisoblanadi. Tenglamalarini chiqarishda variatsion tenglamani (Kirxgof-Lyav gipotezasini qanoatlantiradi) yechishga olib kelinadi. Agar o'rta tekislikda normalning aylanish inersiyasini hisobga oluvchi hadlarni tashlab yuborsak, u holda murakkab bo'lmagan jarayondan so'ng kompleks koeffitsiyentli, oddiy chiziqli birinchi tartibli differensial tenglamalar sistemasini olamiz.*

***Аннотация.** Для решения задачи о распространении собственных волн в вязкоупругой пластинке с переменной толщины, необходимо применить методы математической физики, получить численные результаты и ввести в их анализ условия биортогональности. Задачи теории упругости, связанные с пластинами, являются трехмерными задачами. При выводе уравнений приводит к решению уравнения в вариациях (удовлетворяет гипотезе Кирхгофа-Лява). При отсутствии некоторых членов, учитывающих вращательную инерцию нормали в срединной плоскости, после простого процесса получим систему линейных дифференциальных уравнений первого порядка с комплексными коэффициентами.*

***Annotation.** To solve the problem of the propagation of natural waves in a viscoelastic plate with variable thickness, it is necessary to apply the methods of mathematical physics, obtain numerical results and introduce biorthogonality conditions into their analysis. The problems of elasticity theory related to plates are three-dimensional problems. When deriving equations, it leads to the solution of the equation in variations (satisfies the Kirchhoff-Lyav hypothesis). In the absence of some terms that take into account the rotational inertia of the normal in the median plane, then after a simple process we obtain a system of linear differential equations of the first order with complex coefficients.*

***Kalit so'zlar:** plastinka, xos to'liqin, chastota, biortogonallik, variatsion tenglama.*

***Ключевые слова:** пластина, собственная волна, частота, биортогональность, вариационное уравнение.*

***Key words:** plate, specific wave, frequency, biorthogonality, variational equation.*

Kirish. Elastik to'liqlarni qatlamli muhitda tarqalishi muammosi oxirgi yuz yillikda seysmorazvedkada intensiv o'rganila boshlangan. Alohida masala sifatida uch qatlamli elastik yoki biror qatlami suyuqlik bo'lgan hol ko'pchilik olimlar tomonidan o'rganilgan. Birinchi marta 1962-yil Krauklis dispersion to'liqin, faza tezligi nolga intiluvchi (chastotasi nolga intilganda) to'liqin mavjud bo'ladigan modellarni topdi. Krauklis o'z natijalarini har xil parametrlari yarim tekisliklar uchun analitik formada oldi. Keyinchalik, bunday to'liqlar Krauklisga bog'liq bo'lmagan holda, akustikada sonli usullar yordamida topildi (chekli elastik qatlamlar uchun). Bu to'liqinni ham seysmologiyada ahamiyati katta hisoblanadi. Cheksizlik bilan bog'liq turg'un (yoki garmonik) tebranma harakatda (yoki to'liqin tarqalishida) xususiy hosilali differensial tenglamani yagona yechimini olishni ta'minlaydigan cheksizlikka qo'yilgan Zommerfeld sharti quyidagi ishlarda keltirilgan To'liqlar uzoqlashuvchi va yaqinlashuvchi bo'ladi. Yaqinlashuvchi to'liqin cheksizlikdan obyektga qarab keladi va uning fizik ma'nosi bo'lmaydi. Zommerfeldning yutilish sharti uzoqlashuvchi to'liqinni (obyektdan cheksizlikka qarab tarqaladi) ajratib beradi. Boshqacha qilib aytganda giperbolik tipdagi masala, turg'un to'liqin tarqalishi o'rganilganda eliptik tipdagi masalaga keltiriladi. Bunday masalalarni yechishda o'zgaruvchilarni ajratish usulini qo'llash uchun biortogonallik shartini isbotlash kerak bo'ladi. Bu ish shu muammoni hal etishga bag'ishlangan.

Masalaning qo'yilishi va yechish usuli. O'zgaruvchan qalinlikdagi Kirxgof-Lyav gipotezasini qanoatlantiruvchi qovushqoq-elastik plastinkada (Ox_1x_2 tekisligida) to'liqin tarqalish masalasini ko'rib chiqamiz. Plastinka kesimi $x_1=0$ quyidagicha yuklanish qo'yilgan:

$$W=f_1(x_2)e^{i\omega t}, \quad M_{11}=f_2(x_2)e^{i\omega t} \quad (1)$$

Bo'ylama x_1 o'q bo'yicha tarqaluvchi garmonik egilish to'liqini quyidagi differensial tenglamalar sistemasi kabi bo'ladi:

$$\begin{aligned} \theta' + \frac{\partial^2 M}{\partial x_1^2} + \rho h W'' &= 0, \\ M' - \theta &= 0, \\ \phi' - \frac{1}{D} M + \frac{\partial^2 W}{\partial x_1^2} &= 0, \\ W' - \phi &= 0, \quad h = h_0 \end{aligned} \quad (2)$$

Quyidagicha chegaraviy shartni qanoatlantiradi:

$$W=0, M - D(1-\nu) \frac{\partial^2 W}{\partial x_1^2} = 0, \quad x_2 = 0, \pi \quad (3)$$

Yuqorida keltirilgan kompleks koeffitsiyentli differensial tenglamani yechimini quyidagi ko'rinishda izlaymiz:

$$\begin{pmatrix} Q \\ M \\ \varphi \\ W \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \bar{Q} \\ \bar{M} \\ \bar{\varphi} \\ \bar{W} \end{pmatrix} e^{-i(a_k x_1 - \omega t)} \quad (4)$$

Natijada (1)ni (2)ga qo'ysak, quyidagi spektral masalani olamiz:

$$\begin{cases} \bar{Q}' - \alpha^2 \bar{M} - \omega^2 \rho h \bar{W} = 0, \\ \bar{M}' - \bar{Q} = 0, \\ \bar{\varphi}' - \frac{1}{D} \bar{M} - \alpha^2 \bar{W} = 0, \\ \bar{W}' - \bar{\varphi} = 0, \end{cases} \quad (5)$$

chegaraviy shartlar bilan

$$\begin{aligned} W = 0, \quad \bar{M} + D(1-\nu)\alpha^2 \bar{W} = 0, \quad x_2 = 0, \pi, \text{ yoki} \\ \bar{W} = 0, \quad \bar{M} = 0, \quad x_2 = 0, \pi. \end{aligned} \quad (6)$$

Differensial tenglamalar sistemasi (5) quyidagi ko'rinishda yozamiz:

$$\begin{cases} \bar{W}'' - \frac{1}{D} \bar{M} - \alpha^2 \bar{W} = 0, \\ \bar{M}'' - \alpha^2 \bar{M} - \omega^2 \rho h \bar{W} = 0, \end{cases} \quad (7)$$

$$\text{va } \bar{W} = 0, \bar{M} = 0, x_2 = 0, \pi.$$

Bu tenglamalar sistemasi (7) yechimini quyidagi ko'rinishda izlaymiz:

$$W = a_\omega \sin n x_2, \quad M = a_M \sin n x_2, \quad n = 1, 2, \dots \quad (8)$$

Hamda (5) chegaraviy shartni qanoatlantiradi. Yechimni tenglamalar sistemasiga qo'ysak, quyidagicha bir jinsli tenglamalar sistemasini olamiz:

$$\begin{aligned} -n^2 \alpha_W - \alpha^2 \alpha_W - \frac{1}{D} \alpha_M &= 0 ; \\ -n^2 \alpha_M - \alpha^2 \alpha_M - \omega^2 \rho h \alpha_M &= 0 \end{aligned}$$

Bir jinsli chiziqli tenglamalar sistemasini yechimi mavjud bo'lish shartidan, sistemaning asosiy aniqlovchisini nolga teng ekanligi kelib chiqadi (qovushqoqlik hisobga olinmaganda):

$$\det \begin{vmatrix} n^2 + \alpha^2 & \frac{1}{D} \\ \omega^2 \rho h & n^2 + \alpha^2 \end{vmatrix} = 0,$$

yoki

$$\alpha_{1,2}^2 + n^2 = \pm \omega \sqrt{\frac{\rho h}{D_{\Gamma_k}}},$$

Bu yerda

$$\alpha_{1,2}^2 = -n^2 \pm \omega \sqrt{\frac{\rho h}{D_{\Gamma_k}}}. \quad (9)$$

O'zgarmas qalinlikdagi plastinkaning egilish tebranishlari xos formasi quyidagicha bo'ladi:

$$\bar{W}_n^{1,2} = \sin n x_2; \quad \bar{W}^{1,2} = \pm \omega \sqrt{\rho h D} \sin n x_2; \quad (10)$$

$$\bar{\varphi}_n^{1,2} = n \cos n x_2; \quad \bar{Q}_n^{1,2} = \pm \omega \sqrt{\rho h D} \cos n x_2.$$

Endi qo'shma masalaning yechimini ko'ramiz:

$$\begin{cases} \bar{W}^{*'} + \alpha^2 \bar{\varphi}^* + \rho h \omega^2 \bar{Q}^* = 0, \\ \bar{\varphi}^{*'} + W^* = 0 \\ \bar{M}^{*'} + \frac{1}{D} \bar{\varphi}^* + \alpha^2 \bar{Q}^* = 0, \\ \bar{Q}^{*'} + \bar{M}^* = 0 \end{cases} \quad (11)$$

va $\bar{\varphi}^* = 0, \bar{Q}^* = 0, x_2 = 0, \pi$.

Olingan birinchi differensial tenglamalar sistemasini (11)ni quyidagi ko'rinishga almashtirib olamiz:

$$\begin{cases} \bar{\varphi}^{*''} - \alpha^2 \bar{\varphi}^* - \rho h \omega^2 \bar{Q}^* = 0 \\ \bar{Q}^{*''} - \alpha^2 \bar{Q}^* - \frac{1}{D} \bar{\varphi}^* = 0, \end{cases} \quad (12)$$

chegaraviy shartlar bilan $x_2=0, \pi, \bar{\varphi}^* = 0, \bar{\theta}^* = 0$.

Tenglamalar sistemasini (12) ning yechimini quyidagicha izlaymiz:

$$\bar{\varphi}^* = \alpha_\varphi^* \sin n x_2, \quad \bar{Q}^* = \alpha_Q^* \sin n x_2 \quad (13)$$

Bu yerda $\alpha_{1,2}^2$ (11) ko'rinishida bo'ladi, xos funksiya (yoki tebranishlar formasi) quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$\begin{aligned} \bar{\phi}_n^{*1,2} &= \pm \omega \sqrt{\rho h D} \sin n x_2, \quad \bar{Q}_n^{*1,2} = \sin n x_2, \\ \bar{W}_n^{*1,2} &= +n \omega \sqrt{\rho h D} \cos n x_2, \quad \bar{M}_n^{*1,2} = n \cos x_2. \end{aligned} \quad (14)$$

Biortogonallik shartini to'g'ri va qo'shma masala uchun qurishda quyidagi tenglikdan foydalanish

$$\int_0^{\pi} \left[\overline{Q}_i \overline{Q}_j^* - \alpha_i^2 \overline{M}_i \overline{Q}_j^* - \omega \rho h \overline{W}_i \overline{Q}_j^* + \overline{Q}_j^* \overline{Q}_i + \overline{M}_j^* \overline{Q}_i + \overline{M}_i' \overline{M}_j^* - \overline{Q}_i \overline{M}_j^* + \right. \\ \left. + \overline{M}_j^* \overline{M}_i + \frac{1}{D} \overline{\varphi}_j^* \overline{M}_i + \alpha_j^2 \overline{\theta}_j^* \overline{M}_i + \overline{\varphi}_i' \overline{\varphi}_j^* - \frac{1}{D} \overline{M}_i^* \overline{\varphi}_j^* - \alpha_i^2 \overline{W}_i \overline{\varphi}_j^* + \overline{\varphi}_j^* \overline{\varphi}_i + \right. \\ \left. + \overline{W}_j^* \overline{\varphi}_i + \overline{W}_i' \overline{W}_j^* - \overline{\varphi}_i \overline{W}_j^* + \overline{W}_j^* \overline{W}_i + \alpha^2 \overline{\varphi}_j^* \overline{W}_i + \rho h \omega^2 \overline{Q}_j^* \overline{W}_i \right] dx_2 = \delta_{ij} \quad (15)$$

Bunda $\overline{Q}_i, \overline{M}_i, \overline{\varphi}_i, \overline{W}_i$ – to'g'ri masalaning xos soniga mos keluvchi xos formasi, $\alpha_i, \overline{\theta}_j^*, \overline{M}_j^*, \overline{\varphi}_j^*, \overline{W}_j^*$ – qo'shma (сопряженной) masalaga mos keluvchi xos funktsiya, bo'lib α_j mos keladi. Yuqorida keltirilgan (15) integralni bo'laklab integrallasak, (14) va (15) chegaraviy shartlardan foydalansak, u holda quyidagi shartni olamiz:

$$\int_0^{\pi} \left[\overline{M}_i \overline{Q}_j^* + \overline{W}_i \overline{\varphi}_j^* \right] dx_2 = \delta_{ij} \quad (16)$$

Endi topilgan biortogonal xos forma (7) va (12) uchun (16) shartni bajarilishini tekshiramiz

$$\int_0^{\pi} \left[\sqrt{\rho h D} \sin(iX_2) \cdot \sin(jX_2) + \sqrt{\rho h D} \sin(iX_2) \sin(jX_2) \right] dx_2 = \\ = 2\sqrt{\rho h D} \int_0^{\pi} \sin(iX_2) \sin(jX_2) dx_2 = \pi \sqrt{\rho h D} \delta_{ij}$$

Xos qo'shma xos vektorni otnormalashtirib yoki $\pi \sqrt{\rho h D}$ bo'lib yuborib, (16) shartni olamiz. Ya'ni, qo'shma xos vektorni (16) shartni qanoatlantirar ekan. Qovushqoqlik hisobga olinsa ham, (16)ga o'xshash shartni olamiz, faqat ildiz ostidagi ifoda kompleks kattalik bo'ladi.

Endi o'zgaruvchan qalinlikdagi yarim cheksiz polosaga to'lqin tarqalishi masalasini yechilishini ko'ramiz. Faraz qilaylik, $x_1=0$ chegarada quyidagicha stasionar yuklanish qo'yilgan bo'lsin:

$$W = \overline{W} e^{i\omega t} = b_W \sin(nx_2) e^{i\omega t}, \\ M = \overline{M} e^{i\omega t} = b_M \sin(nx_2) e^{i\omega t}, \quad x_1 = 0 \quad (17)$$

Qo'yilgan masalaning yechimini quyidagicha izlaymiz:

$$W(x_1, x_2, t) = \sum_{k=1}^{\infty} \alpha_k \overline{W}_k, \quad M(x_1, x_2, t) = \sum_{k=1}^{\infty} \alpha_k \overline{M}_k, \quad (18)$$

bunda

$$\overline{W}_k = \overline{W}(x_2) e^{-i(a_k x_1 - \omega t)}, \quad \overline{M}_k = \overline{M}(x_2) e^{-i(a_k x_1 - \omega t)},$$

$\overline{W}_k, \overline{M}_k$ – xos forma α_k ga mos keluvchi

Polosa ko'ndalang kesimida $x_1=0$ yechim (18) chegaraviy shartlarni qanoatlantirishi zarur

$$b_W \sin(nx_2) e^{i\omega t} = \sum_{k=1}^{\infty} \alpha_k \overline{W}_k(x_2) e^{i\omega t},$$

$$b_M \sin(nx_2) e^{i\omega t} = \sum_{k=1}^{\infty} \alpha_k \overline{M}_k(x_2) e^{i\omega t},$$

yoki bmlplitude qiymatiga o'tsak,

$$b_W \sin(nx_2) e^{i\omega t} = \sum_{k=1}^{\infty} \alpha_k \overline{W}_k, \quad b_M \sin(nx_2) e^{i\omega t} = \sum_{k=1}^{\infty} \alpha_k \overline{M}_k. \quad (19)$$

Quyidagicha integralni ko'ramiz:

$$\int_0^{\pi} [\bar{M}\bar{Q}_j^* + \bar{W}\bar{\phi}_j^*] dx_2 = \int_0^{\pi} \left[\sum_{k=1}^{\infty} \alpha_k \bar{M}_k \bar{Q}_j^* + \sum_{k=1}^{\infty} \alpha_k \bar{W}_k \bar{\phi}_j^* \right] dx_2 =$$

$$= \sum_{k=1}^{\infty} \alpha_k \int_0^{\pi} [\bar{M}_k \bar{Q}_j^* + \bar{W}_k \bar{\phi}_j^*] dx_2 = a_j. \quad (20)$$

Boshqa tomondan, $x_1 = 0$ da bu integral quyidagi ko‘rinishni egallaydi:

$$\int_0^{\pi} [b_M \sin(nx_2) = \bar{Q}_j^* + b_w \sin(nx_2) \bar{\phi}_j^*] dx_2 \quad n \quad (21)$$

Agar (20)ni otnormirovat qilingan xos forma (21)- ga qo‘ysak, u holda quyidagini olamiz:

$$\int_0^{\pi} [b_M \sin(nx_2) \frac{1}{\pi \sqrt{\rho h D}} \sin(jx_2) \pm b_w \sin(nx_2) \frac{\omega}{\pi} \sin(jx_2)] dx_2 =$$

$$= \left[\frac{b_M}{\pi \sqrt{\rho h D}} + \frac{b_w \omega}{\pi} \right] \cdot \int_0^{\pi} \sin(nx_2) \cdot \sin(jx_2) dx_2 \quad (22)$$

Formulalalar (20) va (22) solishtirsak, qurilayotgan chegaraviy shartlar uchun “n”chi xos forma mavjud bo‘ladi:

$$\alpha_j = \delta_{nj} \left[\frac{b_M}{2\sqrt{\rho h D}} + \frac{b_w \omega}{2} \right] \quad (23)$$

Shunday qilib, o‘zgaruvchan qalinlikdagi yarim cheksiz polosa uchun statsionar masalaning yechimi quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

$$\bar{W} = (\alpha_n^+ \bar{W}_n^+ + \alpha_n^- \bar{W}_n^-) e^{-i(ax_1 - \omega t)}$$

$$\bar{M} = (\alpha_n^+ \bar{M}_n^+ + \alpha_n^- \bar{M}_n^-) e^{-i(ax_1 - \omega t)} \quad (24)$$

bunda

$$\bar{W}_n = \pm \sin nx_2, \bar{M}_n = \pm \omega \sqrt{\rho h D} \sin nx_2,$$

α_n^{\pm} - (23) munosabatdan aniqlanadi.

Faraz qilaylik, statsionar yuklanish yarim cheksiz polosani tomoniga quyilgan bo‘lsin,

$$W = f_w(x_2) e^{i\omega t}, \quad M = f_M(x_2) e^{i\omega t}$$

Bu funksiyalarni $[0, \pi]$ kesma sinusi bo‘yicha f_w , f_M Furye qatoriga yoyamiz.

$$f_w(x_2) = \sum_{k=1}^{\infty} B_{\omega}^k \sin(kx_2), f_M(x_2) = \sum_{k=1}^{\infty} b_M^k \sin(kx_2)$$

Oldingi masalani natijalaridan foydalansak, yechim Furye qatori orqali ifodalanishi mumkin ekan:

$$W = \sum_{k=1}^{\infty} (\alpha_k^+ W_k^+ + \alpha_k^- W_k^-) e^{-i(ax_1 - \omega t)}$$

$$M = \sum_{k=1}^{\infty} (\alpha_k^+ M_k^+ + \alpha_k^- M_k^-) e^{-i(ax_1 - \omega t)}$$

Bunda $\alpha_k^{\pm} = \frac{b_M^k}{2\sqrt{\rho h D}} \pm \frac{b_w^k \omega}{2}$, $a \bar{W}_k^{\pm}, \bar{M}_k^{\pm}$ (23) munosabat orqali aniqlanadi. Shunday

qilib, o‘zgaruvchi qalinlikdagi plastinka yoki qatlam uchun biortogonallik sharti topildi.

**Жураев Шухрат Исроилевич (преподаватель кафедры математического анализа
Бухарского государственного университета)
КОЛЕБАНИЯ ВЯЗКОУПРУГИХ ПЛАСТИН, ИМЕЮЩИХ СОСРЕДОТОЧЕННЫЕ
МАССЫ**

***Annotatsiya.** Biz nuqta yo'nalishi bo'yicha biriktirilgan massalar mavjud bo'lgan va ichki nuqtalarda elastik yoki qattiq qo'llab-quvvatlanadigan plastinkaning tabiiy tebranishlarini ko'rib chiqamiz. Plastinka garmonik tebranishlarni amalga oshiradi, deb faraz qilsak, Kirchhoff-Love gipotezalari doirasida Lagranj ko'paytmalari bilan harakat tenglamalari olinadi. Harakat tenglamasining yechimi ortogonal bazis funksiyalar sinfida izlanadi. Masala bir jinsli algebraik tenglamalar tizimini yechishgacha keltiriladi. Ta'riflangan usul bilan hisoblangan pasaytirilgan chastotani asimptotik chastota bilan solishtirish natijalari keltirilgan. Nuqtali ulanishlar va konsentrlangan massalar bilan to'rtburchaklar plitalarining tabiiy chastotalari va shakllarini hisoblash uchun taklif qilingan algoritm yaxshi yaqinlashuvga ega degan xulosaga keldi; konvergentsiya tezligi ichki tayanchlar va biriktirilgan massalar soniga, shuningdek, konturdagi chegara shartlarining turiga bog'liq.*

***Аннотация.** Рассматриваются собственные колебания пластины, на которой находятся точечно присоединенные массы, и она упруго или жестко оперта во внутренних точках. Предполагая, что пластина совершает гармонические колебания, в рамках гипотез Кирхгофа – Лява, получены уравнения движения с множителями Лагранжа. Решение уравнения движения ищется в классе ортогональных базисных функций. Задача сводится к решению однородной системы алгебраических уравнений. Приведены результаты сравнения приведенной частоты, вычисленной по описанной методике, с асимптотической. Сделан вывод, что предлагаемый алгоритм расчета собственных частот и форм прямоугольных пластин с точечными связями и сосредоточенными массами обладает хорошей сходимостью; скорость сходимости зависит от числа внутренних опор и присоединенных масс, а также от вида граничных условий на контуре.*

***Annotation.** We consider natural vibrations of a plate on which there are pointwise attached masses and which is elastically or rigidly supported at internal points. Assuming that the plate performs harmonic oscillations, within the framework of the Kirchhoff-Love hypotheses, the equations of motion with Lagrange multipliers are obtained. The solution of the equation of motion is sought in the class of orthogonal basis functions. The problem is reduced to solving a homogeneous system of algebraic equations. The results of comparing the reduced frequency calculated by the described method with the asymptotic frequency are presented. It is concluded that the proposed algorithm for calculating natural frequencies and shapes of rectangular plates with point connections and concentrated masses has good convergence; the rate of convergence depends on the number of internal supports and attached masses, as well as on the type of boundary conditions on the contour.*

***Kalit so'zlar:** tebranishlar, qo'shilgan massalar, variatsion tenglama, ortogonal bazis funksiyalari, chegara shartlari.*

***Ключевые слова:** колебания, присоединенные массы, вариационное уравнение, ортогональные базисные функции, граничные условия.*

***Key words:** vibrations, added masses, variation equation, orthogonal basis functions, boundary conditions.*

Рассмотрим однородную упругую изотропную пластину постоянной толщины h , ограниченную прямоугольным контуром с размерами a , b . Пусть на пластине находится Q точно присоединенных масс M_q ($q = 1, \dots, Q$) и она упруго и, соответственно, жестко оперта в L' и, соответственно, S внутренних точках. Шарнирное опирание в точке может сочетаться с защемлением, по любому направлению. Расположение опор и точечных масс в плоскости пластины произвольное. Граничные условия на каждой стороне пластины могут быть одними из следующих: шарнирное опирание, защемление или свободный край. В дальнейшем изложении эти обозначения будут сохранены. Требуется определить собственные частоты и формы поперечных колебаний пластины.

При определении частот колебаний будем считать пластину тонкой (толщина мала по сравнению с остальными размерами). Пусть пластина совершает колебания по гармоническому закону, т.е. $W(x, y, t) = W_0(x, y)\sin\omega t$, где ω - собственная частота, а $W_0(x, y)$ – собственная

форма колебаний. Предполагаем справедливость гипотез Кирхгофа – Лява. Учитывая потенциальную энергию, накапливаемую пластиной при упругой деформации и учитывая потенциальную энергию упругих опор, получим

$$G^* = \frac{D}{2} \int_0^a \int_0^b \left[\left(\frac{\partial^2 W}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 W}{\partial y^2} \right)^2 - 2(1 - \nu) \left(\frac{\partial^2 W}{\partial x^2} \frac{\partial^2 W}{\partial y^2} - \left(\frac{\partial^2 W}{\partial x \partial y} \right)^2 \right) \right] dx dy + \frac{1}{2} \sum_{l'=1}^{L'} c_1' W^2(x^{l'}, y^{l'}); \quad (1)$$

здесь $D = Eh^3[12(1 - \nu^2)]^{-1}$ – цилиндрическая жесткость пластины, а $C^{l'} x^{l'}, y^{l'}$ – жесткость и координаты упругой опоры. Двойные интегралы в (1) берутся по поверхности нейтрального слоя, ν – коэффициент Пуассона. Нормальная компонента G_z при поперечном изгибе мала по сравнению с G_x и G_y , поэтому полагаем $G_z = 0$. Кинетическая энергия всей пластины, с учетом присоединенных масс, задается равенством

$$T = \frac{\rho h}{2} \int_0^a \int_0^b \left(\frac{\partial W}{\partial t} \right)^2 dx dy + \frac{1}{2} \sum_{q=1}^Q M_q \left(\frac{\partial W(x^q, y^q, t)}{\partial t} \right)^2,$$

где ρ – плотность материала пластины, x^q, y^q – координаты q -й присоединенной массы. Рассмотрим функционал Остроградского-Гамильтона

$$L = \int_{t_H}^{t_b} (T - G^*) dt$$

на совокупности главных колебаний одного и того же периода $\frac{2\pi}{\omega}$. Проинтегрировав последнее соотношение, получим вариационное уравнение

$$\delta(T_{max} - G_{max}^*) = 0,$$

которому должны удовлетворять собственные формы $W_0(x, y)$ главных колебаний пластины. Они также должны удовлетворять условию шарнирного закрепления жестких опор пластины в S точках:

$$W_0(x^s, y^s) = 0 \quad (s = 1, \dots, S), \quad (2)$$

где x^s, y^s – координаты S -й внутренней опоры.

Если, кроме того, некоторые жесткие опоры защемлены в направлениях α_s относительно оси Ox , то к (2) добавятся условия

$$\frac{\partial W_0(x^s, y^s)}{\partial \alpha_s} = 0 \quad \left(s = 1, 2, \dots, s_\alpha; 0 \leq \alpha_s \leq \frac{\pi}{2} \right), \quad (3)$$

причем число защемлений s_α не обязательно равно числу опор S . Таким образом, данная модель включает различные сочетания опор и защемлений.

Соотношения (2)-(3) представляют собой задачу на условный экстремум. Учитывая связи (2) и (3), с помощью множителей Лагранжа получим окончательное вариационное уравнение

$$\delta \left[\sum_{s=1}^S \lambda_s W_0(x^s, y^s) + \sum_{s=1}^{s_\alpha} \lambda_s^\alpha \frac{\partial W_0(x^s, y^s)}{\partial \alpha_s} + G_{max}^* - T_{max} \right] = 0, \quad (4)$$

в котором $\lambda_s, \lambda_s^\alpha$ – множители Лагранжа, δ – вариация по перемещениям. Соотношение (4) представляет собой в некотором смысле аналог уравнения Рауса. Требуется найти спектр собственных частот ω_1, ω_2 и форм W_0^1, W_0^2 , которые нетривиальным образом удовлетворяли бы уравнению (4) и краевым условиям на контуре пластины.

Методы решения. Решение уравнения (4) ищется в классе ортогональных базисных функций. При выборе базисных функций можно ограничиться выполнением лишь геометрических граничных условий. Выполнение условий защемления или опирания во внутренних точках для каждой из базисных функций не требуется [2]. Минимизирующую форму, удовлетворяющую вариационному уравнению (1) и заданным краевым условиям, будем искать в виде конечной суммы по известным базисным формам $A_k(x, y)$:

$$W_0(x, y) = \sum_{k=1}^K \gamma_k A_k(x, y), \quad (5)$$

где γ_k – искомые коэффициенты. Будем считать, что формы A_k ортонормированны, т.е.

$$\int_0^a \int_0^b A_k^2(x, y) dx dy = 1.$$

Подставляя (5) в (4), получим систему уравнений, представляющую собой обобщенную задачу на отыскание собственных значений ω^2 и собственных векторов $\bar{\xi}$. Для того, чтобы эта система имела нетривиальное решение, необходимо, чтобы ее определитель равнялся нулю:

$$|A - \omega^2 B| = 0.$$

Результаты сравнения приведенной частоты ω , вычисленной по описанной методике, с асимптотической ($\omega_a = 5.33$) приведены в табл.1 (через K обозначено число удерживаемых членов ряда (5), а через δ – относительная погрешность в процентах). Фактически приближения ω_a можно было получить при меньших значениях K путем исключения из ряда (5) тех форм, узловые линии которых проходят через координаты внутренней опоры. Предлагаемым же методом спектр частот определяется полностью. Если взять «укороченный» ряд (5), то результаты сравнения с частотами из [2] идентичны до четвертого знака.

Табл. 1

K	4	9	16	25
ω_a	5,33			
ω_K	6,05	5,82	5,65	5,5
$\delta_1 \%$	13,5	9,2	6,1	3,2

Выводы:

- предлагаемый алгоритм расчета собственных частот и форм прямоугольных пластин с точечными связями и сосредоточенными массами обладает хорошей сходимостью;
- скорость сходимости зависит от числа внутренних опор и присоединенных масс, а также от вида граничных условий на контуре; последняя зависимость более существенна в случае наличия связей.

Использованная литература:

1. Ананьев И.В., Тимофеев И.Т. Колебания упругих систем в авиационных конструкциях и их демпфирование. М., Машиностроение, 1995, 527 с.
2. Туровский Л.М., Мудрый Г.П., Фабриков Н.И. Расчет колебаний балки пластин с точечным опиранием методом динамической функции Грина. Тр. Ленинградского ин-та авиационного приборостроения. Ленинград, 1976, вып. 97, с. 171 – 178.

Матчанов Нураддин Азадович (Международный институт солнечной энергии), Бобожонов Комилжон Абдушарипович (Ургенчский филиал ТУИТ), Кутлиев Учкун Отобоевич (УрГУ), Ражабов Алишер Эркабоевич (Ургенчский филиал ТУИТ), Абдушарипов Шохзод Комилжонович (Ургенчский филиал ТУИТ)

ПОВЫШЕНИЕ ТЕРМОЭЛЕКТРИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ГЕРМАНО-СИЛИЦИДОВ НИКЕЛЯ, ПОЛУЧЕННЫХ НА ОСНОВЕ ОБЪЕМНЫХ ТВЕРДЫХ РАСТВОРОВ КРЕМНИЙ-ГЕРМАНИЯ

Аннотация. Уибу мақолада 36-107⁰С ҳарорат диапазонида кремний-германий ҳажмий монокристалли асосида олинган никель-германо-силицидининг термоэлектрик хусусиятларини ўрганиши натижалари келтирилган. Ni-Si_{1-x}-Ge_x нано ўлчамли плёнка ва субстратнинг термоэлектрик эффект ҳосил бўлишидаги роли муҳокама қилинади. Никель туфайли сирт қаришилигининг пайиши ва фонларнинг никель германосилициди, супер панжара ва қатлам/субстрат тизими каби гетероструктураларга тарқалиши туфайли термоэлектрик кўрсаткичнинг қийматини ошириши. Энг яхши термосифат омили ZT=1,98±0,05 Ni-(Si_{0,95}Ge_{0,05}) учун T=300K да олинган. Ҳарорат учун maksimal differensial қиймати ΔT_{max}=326.84K га тенг.

Аннотация. В данной работе представлены результаты исследования термоэлектрических свойств германо-силицидов никеля, полученных на основе объемных твердых растворов кремний-германия в диапазоне температур 36–107⁰С. Обсуждается Ni-Si_{1-x}-Ge_x роль наноразмерной

пленки и подложки в формировании термоэлектрического эффекта. Повышение величины термоэлектрической добротности из-за никеля с уменьшением поверхностного сопротивления и за счёт рассеяния фононов на поверхностях и гетероструктурах как германосилицида никеля, сверхрешетки и системы слой/подложка. Самое лучшее значение добротности $ZT=1.98\pm 0.05$ получено для $Ni-(Si_{0.95}Ge_{0.05})$ при $T=300K$. Максимальный перепад со значением $\Delta T_{max}=326.84K$.

Annotation. This article presents the results of a study of the thermoelectric properties of nickel-germano-silicides obtained on the basis of bulk solid solutions of silicon-germanium in the temperature range of 36-107 °C. The role of the $Ni-Si_{1-x}Ge_x$ nanofilm and substrate in the formation of the thermoelectric effect is discussed. Increasing the value of thermoelectric figure of merit due to nickel with a decrease in surface resistance and due to the scattering of phonons on surfaces and heterostructures such as nickel germanosilicide, superlattice and layer/substrate system. The best quality factor $ZT = 1.98 \pm 0.05$ was obtained for $Ni-(Si_{0.95}Ge_{0.05})$ at $T = 300K$. Maximum difference with value $\Delta T_{max}=326.84K$.

Калим сўзлар: термоэлектриклар, $Ni-(Si_{1-x}Ge_x)$ қаттиқ эритма, кластерлар, қаттиқ ҳолат реакциялари, никель силицид, никель германид, никель германосилицид, нанокластерлар, агрегация.

Ключевые слова: термоэлектричество, твердый раствор $Ni-(Si_{1-x}Ge_x)$, кластеры, твердофазные реакции, силицид никеля, германид никеля, германосилицид никеля, нанокластеры, агрегация.

Key words: Thermoelectricity, $Ni-(Si_{1-x}Ge_x)$ solid solution, clusters, solid-state reactions, nickel silicide, nickel germanide, nickel germanosilicide, nanoclusters, agglomeration.

Введение. Термоэлектрические эффекты обеспечивают прямое преобразование тепловой и электрической энергии и обеспечивают альтернативный путь для производства электроэнергии и охлаждения. За последние десять лет исследования высокоэффективных термоэлектрических материалов позволили привлечь большое внимание как с точки зрения академических исследований, так и с точки зрения промышленного применения. Этот обзор суммирует прогресс, достигнутый за последние годы в разработке термоэлектрических материалов с высокой безразмерной цифрой достоинств (ZT) и соответствующих производственных процессов для производства наноструктурированных материалов. Низкотемпературные (100–300°С) термоэлектрические генераторы обеспечивают электроэнергией линии телекоммуникаций. Высокотемпературные (700–900°С) термоэлектрические генераторы нашли применение в системах электропитания межпланетных станций.

Основным характеризующим параметром для термоэлектриков является безразмерный коэффициент термоэлектрической добротности ZT , который в свою очередь зависит от таких макропараметров, как коэффициент теплопроводности k , электропроводность σ (или удельное сопротивление $\rho=1/\sigma$) и коэффициент Зеебека $\alpha=U_{TEMF}/\Delta T$ (где U_{TEMF} – напряжение термоэдс, ΔT – разница температур между горячим и холодным концами материала):

$$ZT = \frac{\alpha^2}{k} T.$$

Как правило, эти параметры не являются независимыми друг от друга в одном материале: при увеличении электропроводности наблюдается рост коэффициента теплопроводности за счёт увеличения вклада переноса тепла свободными носителями заряда и уменьшение коэффициента Зеебека за счёт изменения положения уровня Ферми. Современные тенденции технологии изготовления термоэлектриков направлены на создание сильно легированных поликристаллических наноматериалов, имеющих такую структуру и такие свойства границ нанозерен, которые обеспечивают низкие значения теплопроводности и одновременно высокие значения коэффициента Зеебека и электропроводности.¹ Это в свою очередь позволяет повышать значение термоэлектрической добротности ZT .

В настоящей работе исследованы термоэлектрические преобразователи на основе полупроводникового твердого раствора $Ni-(Si_{1-x}Ge_x)$. В последние 10 лет никель с полупроводниками является перспективным термоэлектриком, для среднего (200–900°С) диапазона температур и имеет целый ряд конкурентных преимуществ: низкую стоимость, высокую доступность, наличие хорошо

¹ New Directions for Low-Dimensional Thermoelectric Materials By Mildred S. Dresselhaus, Gang Chen, Ming Y. Tang, Ronggui Yang, Hohyun Lee, Dezhi Wang, Zhifeng Ren, Jean-Pierre Fleurial, and Pawan Gogna. Adv. Mater. 2007, 19, 1043–1053 ©2007 WILEY-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA, Weinheim. www.advmater.de

отработанных методов получения и низкую токсичность. Последнее по сравнению с аналогами является одним из главных преимуществ системы Ni-Si-Ge. Кроме того, существует высокий уровень понимания электронных свойств в объеме $\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$. Разработка и исследование термоэлектрических материалов на основе $\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$ является предметом исследования ряда научных коллективов в Узбекистане, в России и за рубежом.¹

Пленочные слои германо-силицидов никеля привлекательны тем, что они совместимы с кремниевой планарной технологией, и играют важную роль в получении омических контактов при изготовлении современных микрочипов и интегральных схем. С другой стороны есть возможность синтезировать их при относительно низких температурах по сравнению с другими силицидами, и не требуются высокие температуры обработки.

Целью настоящей работы является исследование термоэлектрических свойств германо-силицидов никеля, полученных на основе объемных твердых растворов кремний-германия в диапазоне температур 36–107⁰С. При исследовании некоторых свойств пленок германо-силицидов никеля, полученных методом выжигания никелевой пленки, нанесенной на объемные монокристаллы твердых растворов $\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$.

Германосилицид никеля, образованный за счет межфазной реакции Ni со слоем $\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$, является одним из наиболее перспективных кандидатов для низкоустойчивых контактов на SiGe. В данной работе мы исследовали тепловую реакцию Ni с 25 нм эпитаксиального $\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$ ($x=0,1; 0,15$) на Si (001) в интервале температур 200–900⁰С для толщины никеля от 6 до 21 нм. А особое внимание было уделено влиянию Ge содержания x и начальной толщине Ni на Ni (SiGe) морфологической устойчивости. Результаты сравниваются с никелем, силицидом, образованным на Si (001).²

Однако, несмотря на значительное развитие этого метода, остаётся неразрешённым ряд вопросов, связанных с легированием материалов, что особенно актуально в области получения термоэлектриков, для которых сильное легирование является одним из главных условий получения высокого значения параметра ZT. В работах использован метод выращивания SiGe Чохральской бестигельной зонной плавки, в котором состав германия исследуемых кристаллов изменялся от 0.5 до 10 ат. %.³

В настоящей работе мы впервые (среди известных нам литературных источников) предложили и выполнили легирование монокристаллического $\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$ методом твердофазной реакции металла никеля,⁴ наш метод отличается от других работ временем отжига, у нас общее время отжига 10 часов. Мы добились получения гетероструктуры с тонкой пленкой гермоносилицидов никеля путем высоковакуумного термотжига при температуре до появления аморфного слоя Ni-($\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$). Выращенные германосилициды никеля при температурных интервалах 600-800⁰С получили коэффициент добротностью $ZT = 1,98 \pm 0.05$.

¹L.E.Bell. Science 321, 1457 (2008); M.S.Saidov, I.G.Atabaev, A.Yusupov, N.A.Matehanov, E.N.Bakhranov. Thermoelectric properties of polycrystalline $\text{Si}_{0.4}\text{Ge}_{0.6}$ alloy. Proceeding of European Conference on Theraiophysical Properties, Imperial college, London, UK (2002), p. 129; M.S.Saidov, I.G.Atabaev, N.A. Matehanov, E.N.Bakhranov. Investigation of thermoelectric properties of intrinsic polycrystalline $\text{Si}_{0.4}\text{Ge}_{0.6}$ alloy. Applied Solar Energy (Ge-liotechnika), I, p. 36 – 42 (2002); Evaluation Of Ni($\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$) And Pt ($\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$) Contact Resistance For FD-SOI PMOS Metallic Source And Drain. E.Bourjota, b,c, F.Nemouchib, V.Carronb, Y. Moranda, S.Bernasconia, M. Vinetb, J.F.Damlencourt, F.Allainb, O.Cuetob, D.Lafondb.

² Direct observations of the nucleation and growth of NiSi_2 on Si (001). M.Yeadon, R.Nath, C.B.Boothroyd and D.Z.Chi; Observation of a New Kinetics to Form Ni_3Si_2 and $\text{Ni}_{31}\text{Si}_{12}$ Silicides at Low Temperature (200⁰С). Md. Anisur Rahman, a,z Thomas Osipowicz, a D.Z.Chi, b and W.D.Wangb. Journal of The Electrochemical Society, 152_12_G900-G902_2005

³ Evaluation Of Ni($\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$) And Pt($\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$) Contact Resistance For FD-SOI PMOS Metallic Source And Drain. E.Bourjota, b,c, F.Nemouchib, V.Carronb, Y.Moranda, S.Bernasconia, M.Vinetb, J.F.Damlencourt, F.Allainb, O.Cuetob, D.Lafondb; И.Г.Атабаев, Н.А.Матчанов, Э.Н.Бахранов, М.У.Хажиев. Электрофизические свойства p-i-n структур и Барьер Шоттки на основе p- $\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$ (Au). Неорганические материалы, том 44, выпуск 9, с. 775 – 781 (2008).

⁴ Третьяков Ю.Д. Твердофазные реакции. М., “Химия”, 1978, с.360; Schmalzred H. Chemical Kinetics of Solids. Weinheim: VCH, 1995, p. 700.

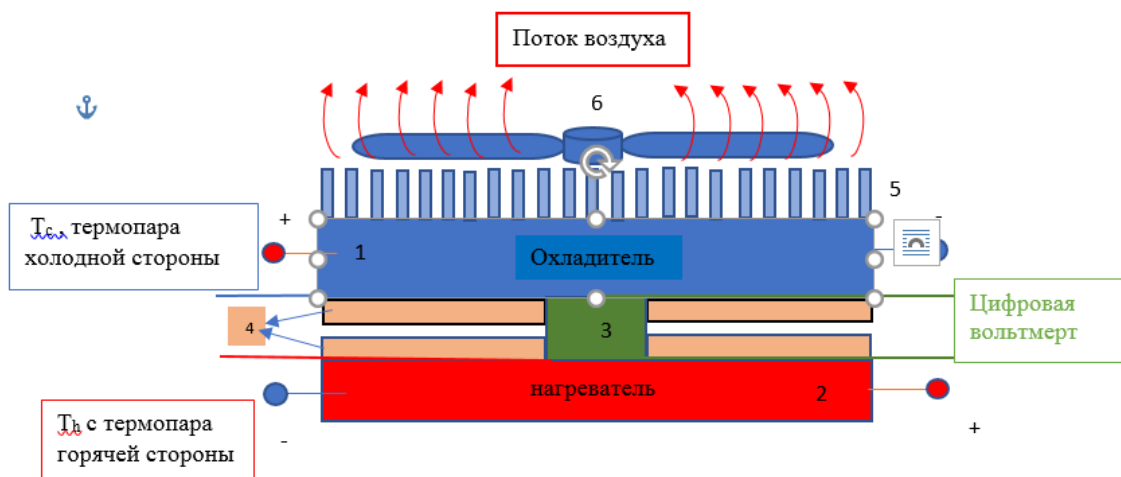

Рис. 1. Устройство для измерения термоэдс:

- 1-2-охладитель и нагреватель (элемент Пельтье) (T_c) и (T_h) (TEC1-127110).
- 2-Ni-Si_{1-x}-Ge_x (образец).
- 3-Термоизоляционное покрытие.
- 4-Регистры для охладителя.
- 5-Кулер.

Методика измерения термоэлектрических свойств.

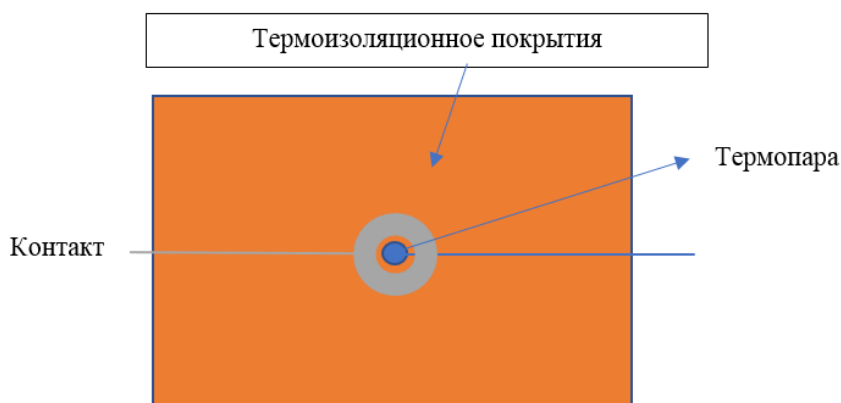

Рис. 2. Устройство для измерения термоэдс: расположение контактов и термопаров.

Проведение опытов и результаты эксперимента.

Для исследования влияния содержания германия в твердом растворе и температуры отжига на синтез и свойства германосилицидов использовалась технология, описанная в работе, на поверхности пластин твердого раствора после механической и химической обработок, наносился тонкий слой (~100 nm) никеля (99.999%) термическим напылением в вакууме с остаточным давлением 10^{-6} – 10^{-7} Торр. Отжиг производился в вакууме 10^{-6} – 10^{-7} при температурах 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800 и 900°C в течение 10 часов. В зависимости от времени температуру поддерживали постоянной и учитывали охлаждение температуры, скорость охлаждения каждого образца. На рис.3. приведен график скорости охлаждения образцов.

Особое внимание следует уделить технологии охлаждения образцов, так как при слишком высокой скорости охлаждения затвердевание кристаллических атомов на поверхности образца в процессе охлаждения приведет к появлению поверхностных дефектов. Мы не увеличили состав атомов германия на кремнии, нам была интересна связка между кремнием и никелем, предполагалось определенное количество атомов германия, поэтому нам хватило всего 5% –10% состава германия.

В данной работе измерения термоэлектрических свойств Ni-(Si_{1-x}Ge_x) были проведены с использованием стандартного метода Хармана. Для того чтобы получить хорошие характеристики термоэдса, нам понадобилось современное устройство для измерения термоэдс, как на рис. 1,

элемент Пельте мы использовали как охладитель и нагреватель. В качестве термоизоляции мы наносили на поверхность элемента Пельте термопокрытие с толщиной 2,5 мм с термостойкостью RTV-силиконовый-2 автогерметик АВТОСИЛ-11225, в качестве хорошего контакта мы взяли медь с покрытием никеля (поскольку у нас материал Ni-(Si_{1-x}Ge_x) в виде шайбы с диаметром окружности 8 мм и диаметром отверстия 1,5 мм (имея виду 7 мм образцов) , как показано на рис. 2. На отверстии в центре контактной шайбы положили термопары для измерения температуры с большой точностью. Температуры T_h и T_c, а также термоэдс измеряли цифровым универсальным прибором PeakTech 3340 DMM.

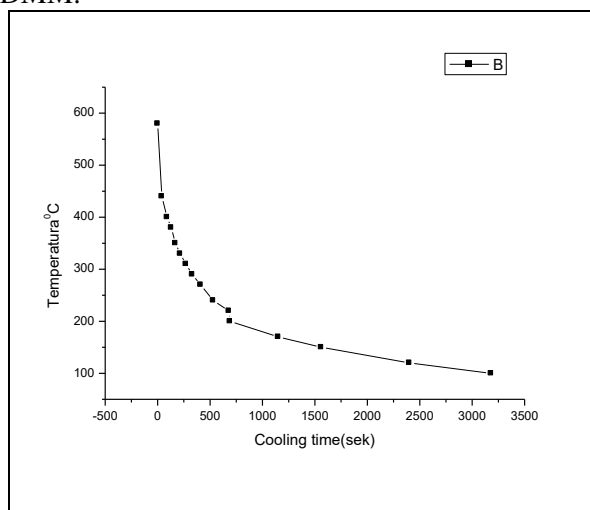

Рис.3. График охлаждения образцов после термоотжига в вакуумной среде.

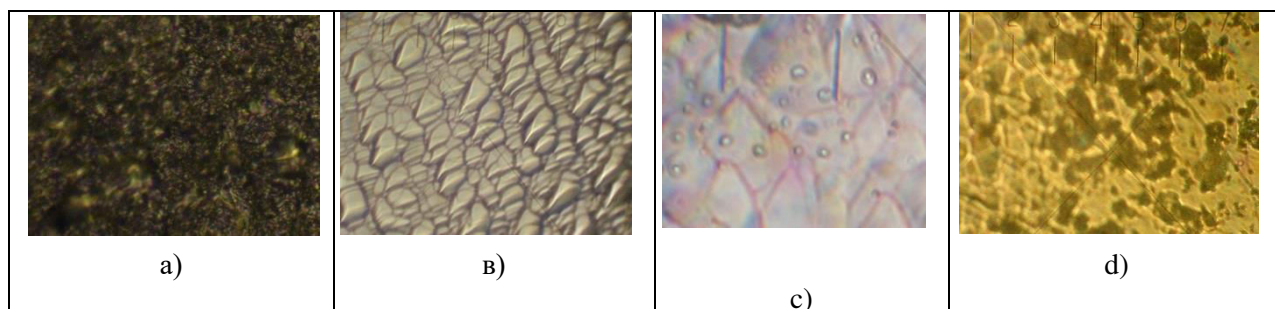

Рис. 4. Фотографии поверхности образцов Ni-(Si_{1-x}Ge_x) а) поверхность до травления никеля, б) поверхность с зародышами, в) поверхность с зернистыми нанокластерами, г) поверхностная агломерация.

Таблица 1-1

Пороговые термохарактеристики Ni-(Si_{1-x}Ge_x) при разности температур (ΔT=36-37, К).

Номер образца	Температура отжига, °C	Разность температур ΔT, К	Разность потенциалов, мВ	Коэффициент Зеебека α, мВ/К
136-13	500	37	40,9	1.105
139-10	400	36	27,4	0.76
139-7	300	37	70,6	1.96
132-00	200	36	32.1	0.89
139-15	600	37	16.7	0.45
139-17	700	35	13	0.37
139-24	800	36	3.7	0.1
139-30	900	37	7.6	0.2
Si-HR	300	37	9.6	0.25

Сравнения термоэлектрических свойств Ni-SiHR и Ni-(Si_{1-x}Ge_x)

Номер образца	Температура образца (°C)	ZT	ΔT _{max} (K)	α _{max} , (mV/K)	P _{max} , (W/m ² *K ²)	η _{max} , %
SiHR	300	0.00042	16,74	4,1	0.000093	0.000038
139-6(n)	200	1,93	295,45	1,96	0,39	1,95
139-7	300	1.98	326.84	1.992	0.40081	3.16
139-13	500	0,51	79,63	0,995	0,1	1,55
139-10	400	0.37	59,6	0.84	0.071	0.97
139-15	600	0.134	21.78	0.5	0.152	0.55
139-17	700	0.31	47.37	0.8	0.064	0.36
139-24	800	0.0196	2.94	0.2	0.004	0.028
139-30	900	0.076	11.64	0.39	0.015	0.16

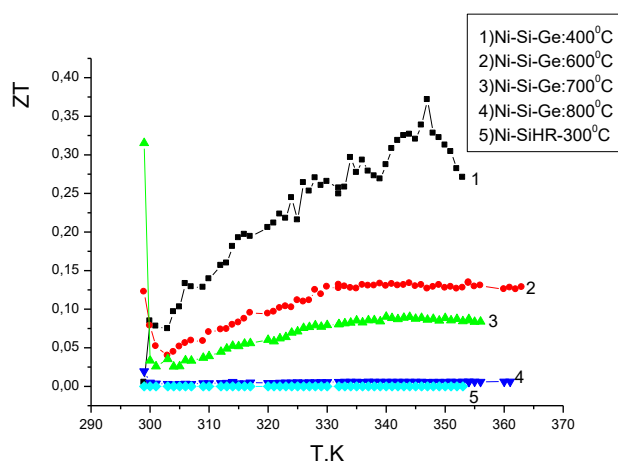

Рис. 5. Коэффициент термо-электрической добротности для Ni-SiHR и Ni-(Si_{1-x}Ge_x) при различных температурах отжига.

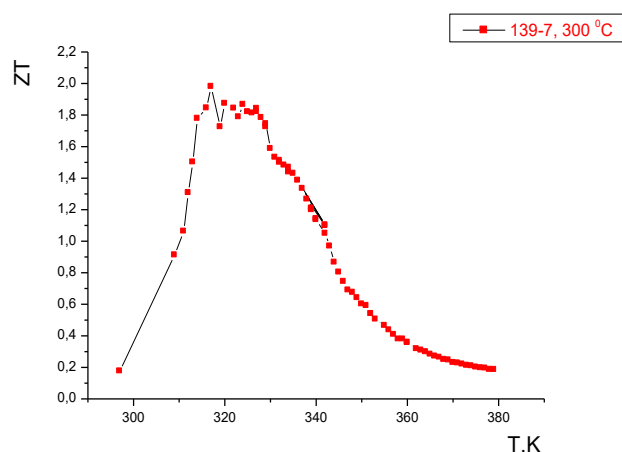

Рис. 6. Добротность термоэдс Ni-(Si_{1-x}Ge_x) (n-тип) при отлаженной температуре 300°C.

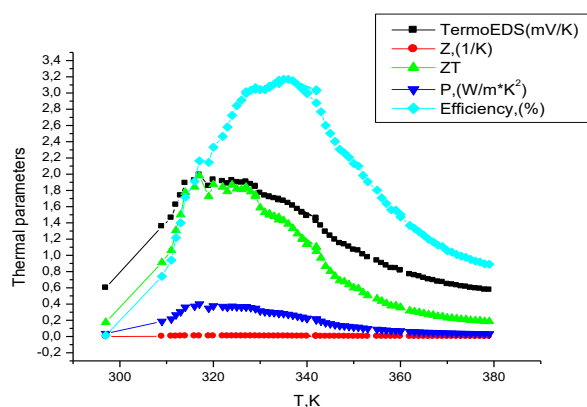

Рис.9. Термопараметры с никелем Ni-(Si_{1-x}Ge_x) при отожженной температуре 300°C

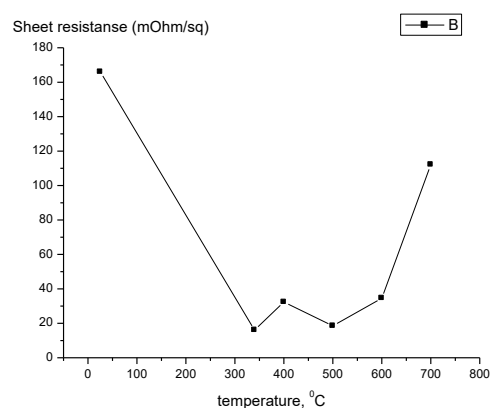

Рис. 10. Поверхностное сопротивление напыленным никелем и после отжига 60 мин, при температурах 300-900°C

Термоэлектрические свойства силицида никеля и германосилицида никеля. На рис.5 ZT приведены экспериментальные температурные зависимости Z твердого раствора Ni-(Si_{0,95}Ge_{0,05}) при различных концентрациях носителей тока. Из рисунка видно, что максимум Z быстро растет с ростом концентрации носителей тока вплоть до $2,13 \cdot 10^{19} \text{ см}^{-3}$. При дальнейшем росте концентрации положение максимума смещается в область более высоких температур. Все особен-

ности на температурных зависимостях Z могут быть связаны со сложной структурой зоны проводимости и легко могут быть качественно объяснены в рамках предложенной в модели зоны проводимости. Термоэлектрическая эффективность при этом велика и значение добротности достигает $ZT=1,98$ и в среднетемпературном диапазоне уступает лишь эффективности материалов на основе халькогенидов IV группы.

Как известно из специальной литературы, при низких температурах сначала образуются германиды никеля, а при более высоких температурах начинается образование германосилицидов и силицидов никеля. Исследуемые результаты показывают, что появление германосилицида никеля начинается от 200°C и с ростом температуры до 900°C на поверхности создаются микро- и нано слои с атомами никеля и германия-кремния. Авторы работ заявляют об использовании метода быстрого отжига для получения пленки. Мы использовали метод медленного отжига для образования моносилцида никеля и удлиннили время термического отжига и даже обратили особое внимание процесс охлаждения рис.3, в результате как и ожидали при твердофазной реакции с атомами Ni и $\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$ получились эпитаксиальные слои и тонкая пленка высшего германида-никеля. Эти слои дают энергетические уровни в запрещенной зоне, что можно подтвердить ростом концентрации, рис. 5 и уменьшением сопротивления поверхностных сопротивлений рис. 10, это результат твердофазных реакций никеля с германием, При твердофазной реакции самое удивительное-это появление германида никеля и продолжение реакции до появления аморфного слоя. Мы научно доказали, что оптимальная температура для пленки Ni-($\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$)- 300°C . За счет роста в объеме монокристалла $\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$, за счет диффузии атомов никеля при 200° при взаимной твердофазной реакции появятся гетероструктуры и с ростом температуры отжига число нанослоев вырастет до появления высшего германида никеля до 700°C , и после того начинается появление аморфного слоя и одновременно появление на поверхности зародышного островка и наностроек германосилицидов никеля.¹ Это совершенно новые наноматериалы для будущих сверттехнологий. Для сравнения мы взяли чистый кремний с напылением никеля тем же методом, по результатам на рис. 6 и рис. 9, таблица 1, показывают, что без германия нет никаких хороших результатов. В действительности мы можем доказать, что появление германидов никеля начинается от температуры 200°C и самые лучшие результаты по ZT при 300° , из-за германида никеля поверхностное сопротивление достигает 17 мОм/см^2 . Появление нескольких слоев гетероструктур и аморфного слоя зависит от роста температуры отжига 350°C (а) и 800°C , рис. 11 а) и в).

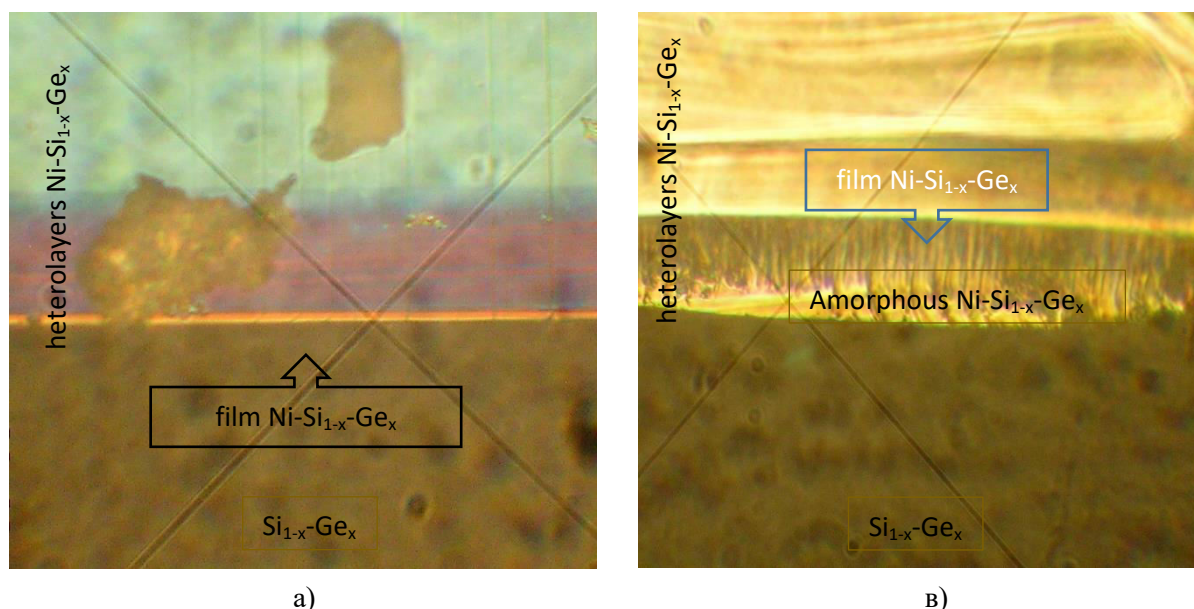

Рис. 11. Фото по сколу снятая из микроскопа МИМ-8: а) гетерослой и германосилицид никеля (яркая линия); в) гетерослой и аморфный слой.

¹ Enhanced Morphological and Thermal Stabilities of Nickel Germanide with an Ultrathin Tantalum Layer Studied by Ex Situ and In Situ Transmission Electron Microscopy Jae-Wook Lee, Hyung-Kyu Kim, Jee-Hwan Bae, Min-Ho Park, Hyounsub Kim, Jiho Ryu, and Cheol-Woong Yang, Microsc. Microanal. 19, p. 114–118, 2013.

На рис.5 видна зависимость коэффициента Зеебека ZT образцов $Ni-(Si_{1-x}Ge_x)$ от температуры, что с ростом температуры с начала увеличиваться термоэдс и проводимость материала, что приводит к росту поверхностных состояний в зоне проводимости, как сказано, после температуры 330 К начинается увеличение теплопроводности и это приведет к уменьшению Z . В 1-таблице данные термоэлектрические свойства показывают, что с ростом температуры отжига мы можем увидеть улучшенные результаты. Эти результаты объясняются появлением зернистых нанокластеров над поверхностью зародышевых слоев, как показано на рис. 4. Фотоснимки поверхности сделаны лучшим микроскопом МИМ-8: а) поверхность до химического травления; в) фото зародышей; с) поверхность с зернистыми нанокластерами, выращенными на направлении (111), что можно доказать ДРОН (дифракция рентгена общего назначения). При температуре 200⁰С фактически нет пика $Ni-(Si_{1-x}Ge_x)$, начало появления 600⁰С и после 700⁰С начинается появления аморфного слоя.

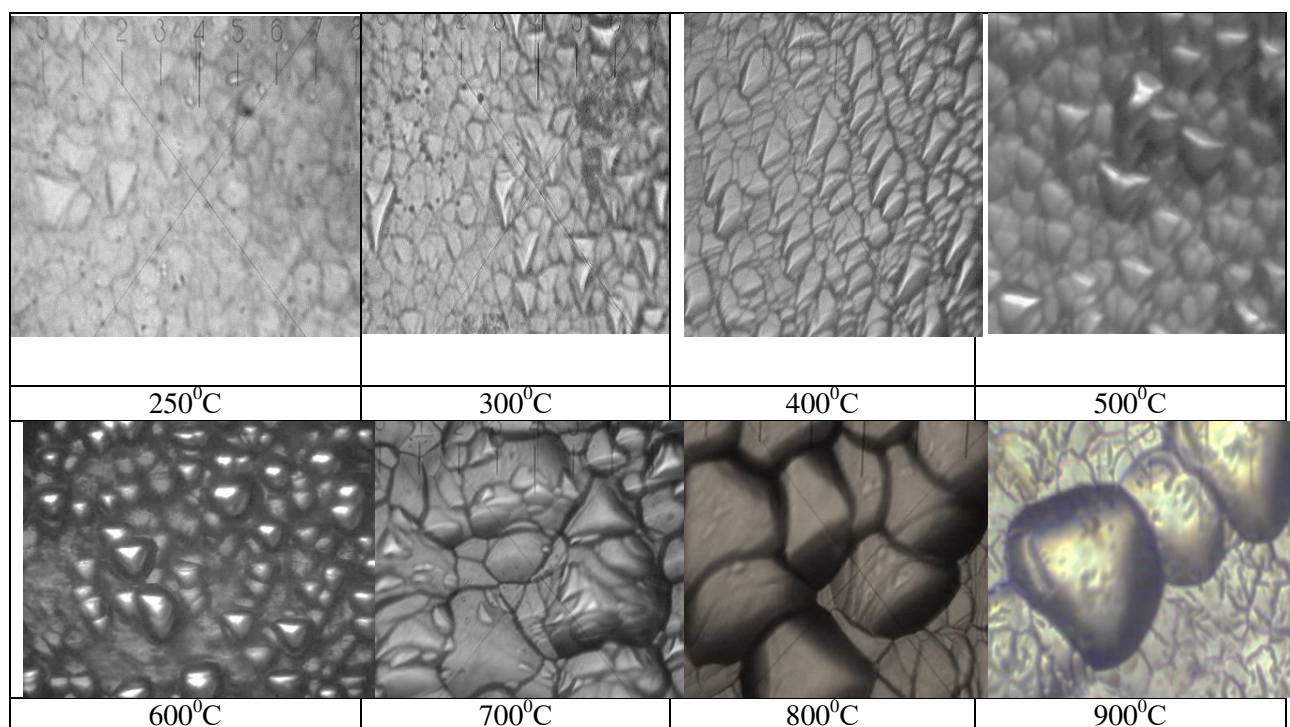

Рис. 12. Поверхность образцов от 250⁰ до 900⁰ изменения зародышевых слоев. Снимки из микроскопа МИМ-8.

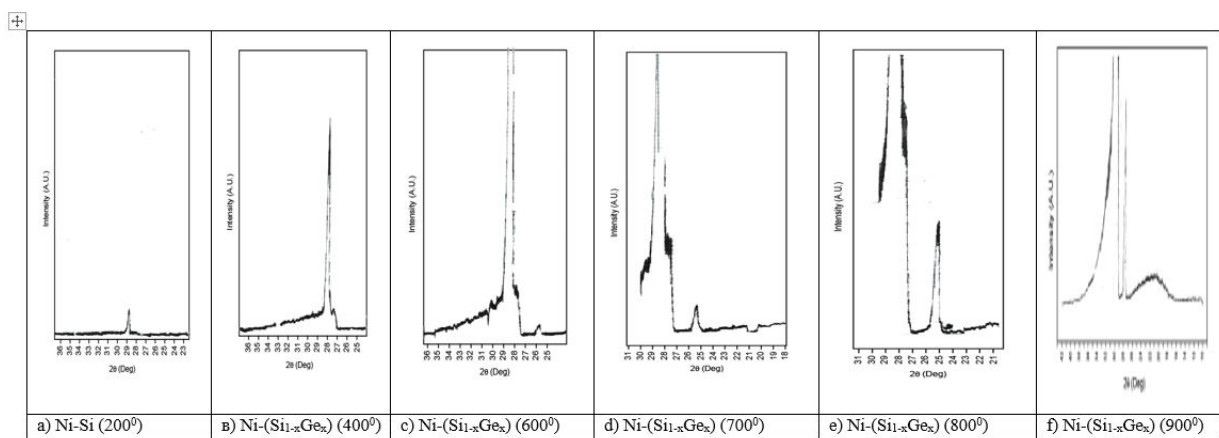

Рис. 13. Метод дифракции рентгеновских лучей спектры отражения образцов $Si_{1-x}Ge_x$ отожженных при различных температурах. Пики от $Ni-(Si_{1-x}Ge_x)$ включены для сравнения до появления аморфного слоя.

Значительное возрастание термо ЭДС и термоэлектрической добротности в матрице $\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$ с квантовыми точками $\text{Ni}-(\text{Si}_{0,95}\text{Ge}_{0,05})$ ($ZT=1,93-1,98$ при $200-300$ K) в сравнительном аспекте проведено в работе. В таких сверхрешётках с квантовыми точками происходит сильное рассеяние фононов, к тому же действуют квантовые размерные эффекты, и оба этих фактора приводят к увеличению термоэлектрической добротности.

Межфазные реакции и химическое фазообразование между никелем и сверхвысоким вакуумом, химически осажденным из термической десорбции на фазе горячего сплава $\text{Si}_{0,95}\text{Ge}_{0,05}$, исследованы в интервале температур $200-900^\circ\text{C}$ для формирования однородных силицидных пленок с низким сопротивлением рис. 10, Ni-SiGe. Силицидные пленки характеризуются дифракцией рентгеновских лучей, рис. 13 и это приводит к увеличению коэффициента добротности. Мы объясняем, что атомы никеля увеличивают концентрации основных носителей тока и вблизи зоны проводимости увеличивается плотность состоянием заряда. Гладкая и равномерная пленка германо-силицида никеля $\text{Ni-Si}_{0,95}\text{Ge}_{0,05}$ рис.11 а) наблюдалась для образцов, отожженных при температуре около 400°C (яркая линия). При температурах отжига 500°C и выше зерна $\text{Ni-Si}_{0,95}\text{Ge}_{0,05}$, обогащенные Ge, и фаза $\text{Ni}_y(\text{Si}_{0,95}\text{Ge}_{0,05})_{1-y}$ термически устойчива до температуры отжига 800°C . Мы нашли, что реакция Ni/SiGe в основном контролируется диффузией с помощью Ge и Ni в качестве доминирующих диффундирующих элементов.¹ После температуры 900°C как видно из рис. 13 b) и рис.13 f), появление аморфного слоя и частиц по сравнению с Si в процессе отжига, рис.11 в). Кроме того, было обнаружено, что Ge продвигает агломерацию рис. 4 d) с появлением нанокластеров рис. 4 с), особенно при температуре выше $800-900^\circ\text{C}$ (рис.12), что приводит к резкому увеличению толщины пленки и сопротивления (рис. 10). Можем добавить, что у силицид-никеля (Ni-SiHR) из-за большого поверхностного сопротивления добротность выросла до $ZT=0.00042$.

Поскольку мы знаем, что германий-дорогостоящий материал, чем кремний, мы решили получить материал с малым составом германия до 0,5%, еще особо важно, что Ni легче реагирует с Si, чем с Ge. С другой стороны, если состав германия меньше, тогда ΔT_{max} и η смещается в область малых температур. Максимальная концентрация никеля в приповерхностном обогащенном слое слабо зависит от температуры диффузии и при последующих термообработках с температурой ниже 900°C обогащенный слой сохраняется. Следующей задачей эксперимента является отсканирование поверхности современными оборудованиями и продолжение исследований со стороны квантовых явлений.

Выводы.

1. Исследовано получение термоэлектрического элемента на основе контакта «никель-кремний» и «никель-кремий-германий». Изучены твердофазные реакции в пределах температур $200-900^\circ\text{C}$. Определены коэффициенты Зеебека и рассчитаны термоэлектрические параметры как коэффициент добротности, максимальный перепад температур, мощность и КПД. Получены пороговые значения термopараметров при самой низкой температуре человеческого тела ($36,6^\circ\text{C}$).

2. Доказано, для того чтобы повышать термопар метров $\text{Ni-Si}_{0,95}\text{Ge}_{0,05}$ выбран медленный вакуумный термоотжиг и медленное охлаждение, увеличена подвижность носителей тока из-за никеля, изучены твердофазные реакции до появления аморфного слоя. Изучены поверхностные морфологии и сделан анализ структур по ДРОН.

Тешаев Мухсин Худойбердиевич (главный научный сотрудник Бухарского отделения института Математики им. В.И.Романовского, д.ф.-м.н. (DSc), доцент; e-mail: muhsin_5@mail.ru, Жураев Шухрат Исроилович (преподаватель Бухарского государственного университета)
НЕСТАЦИОНАРНЫЕ ВЫНУЖДЕННЫЕ КОЛЕБАНИЯ ПЛАСТИН И ОБОЛОЧЕК С ПРИСОЕДИНЕННЫМИ МАССАМИ

Аннотация. Ишда бириктирилган массалар билан плиталар ва қобикларнинг ностандарт мажбурий тебранишлари муаммоси ҳал этилади. Бу ерда динамик юкларнинг таъсири остида тўпланган массаларни қўтарадиган қобикларнинг мажбурий ҳаракатлари ҳақидаги баъзи муаммолар ечими ўрганилади. Пластинанинг динамик хатти-ҳаракати массани улаш усулига боғлиқлигини таҳлил қилиш.

¹ The interfacial reaction of Ni on (100) $\text{Si}_{1-x}\text{Ge}_x$ ($x=0, 0.25$) and (111) Ge L.J.Jin, I K.L.Pey, W.K.Choi, E.A. Fitzgerald, D.A.Antoniadis, A.J.Pitera, M.L.Lee and D.Z. Chi.

Аннотация. В работе решается задача нестационарных вынужденных колебаний пластин и оболочек с присоединенными массами. Здесь исследуются решения некоторых задач о вынужденных движениях оболочек, несущих сосредоточенные массы при действии динамических нагрузок. Проведен анализ зависимостей динамического поведения пластины от способа присоединения масс.

Annotation. The paper solves the problem of unsteady forced vibrations of plates and shells with attached masses. Solutions of some problems of forced movements of shells carrying concentrated masses under the action of dynamic loads are investigated here. The analysis of the dependences of the dynamic behavior of the plate on the method of joining the masses is carried out.

Калим сўзлар: пластинка, қобіқ, бириктирилган масса, мажбурий тебранишлар, динамик юк.

Ключевые слова: пластинка, оболочка, присоединенная масса, вынужденные колебания, динамическая нагрузка.

Key words: plate, shell, attached mass, forced oscillations, dynamic load.

Введение. Во многих случаях решение проблемы динамической прочности и устойчивости связано с изучением реологических свойств элементов и влияния их взаимодействия различных форм колебаний рассматриваемой механической системы. В работах рассматриваются проблемы взаимодействия элементов механической системы между собой и со средой.¹ Такие механические системы часто используются для защиты объектов от вибраций и ударов. Вибрации стационарных машин вызываются неудовлетворительной установкой механизмов, дисбалансом вращающихся масс, изменением нагрузочных или скоростных режимов. На транспортных средствах вибрации и ударные импульсы возникают на смыках рельсов или вследствие неровностей дорог. Определяющим фактором динамического воздействия на РЭА и оборудование является величина действующего ударного или вибрационного ускорения. Однако, немаловажное значение для исследования вибрационного процесса имеют такие параметры, как смещение и колебательная скорость. В случае, когда на аппаратуру и оборудование при движении объекта воздействуют установившиеся (периодические) и случайные вибрации, то их приходится рассматривать отдельно. Амплитуду установившихся вибраций определяют для любого момента времени, а амплитуду случайной вибрации – как вероятность её появления. Поэтому, при учете воздействия вибрации на конструкции РЭА и оборудование рассматривают влияния как стационарных, так и случайных вибровозмущений, а также их совместных действий.² При работе ракетных двигателей возникают стационарные случайные вибрации с квазипостоянной спектральной плотностью во всем диапазоне действующих частот. Такие вибрации называются белым шумом, а если они действуют в ограниченном диапазоне частот, то для них вводят понятие полосового белого шума. Вибрационные воздействия на РЭА охватывают широкий интервал частот от 5 до 5000 гц, с ускорениями от единицы до сотен и даже тысяч метров в секунду в квадрате.

Развитие обобщенных представлений виброзащитных систем различного конструктивно-технического исполнения позволяет сформулировать доказательную основу для расширения набора типовых элементов за счет введения новых звеньев, интерпретируемых в символикте теории автоматического управления как дифференцирующие звенья второго порядка.

Постановка задачи и методики решения. Учитывая только силы внешнего воздействия, направленные по нормали к срединной поверхности оболочки, а также сделанные ранее предположения о характере взаимодействия оболочки и присоединенных к ней масс, запишем в перемещениях уравнения движения под действием внешней нагрузки (рис.1).

¹ А.Г.Горшков, Амар Абдул Карим Салман, Д.В.Тарлаковский, Г.В.Федотенков. Удар деформируемым цилиндрическим телом по упругому полупространству. Изв. РАН, МТТ, 2004, № 3, с. 82; М.М.Грибов. Регулируемые амортизаторы радиоэлектронной аппаратуры. М., Сов. радио, 1974, с.144; О.М.Дусматов, В.Б.Яковенко. Структурное представление и математическое моделирование ветрозащитных систем. Доклады АН РУз, 2000, №1, с. 40 – 42.

² В.Г.Дубенец. О рассеянии энергии при колебаниях многослойных пластин. Рассеяние энергии при колебаниях механических систем. Киев, “Наукова думка”, 1974, с. 57–65; С.В.Елисеев, Л.Н.Волков, В.П. Кухаренко. Динамика механических систем с дополнительными связями. Новосибирск, “Наука”, 1990, с. 386; Leonenko D.V., Starovoitov E.I. Deformation of a three-layer elastoplastic beam on an elastic foundation / Mechanics of Solids. 2011, V. 46, № 2, pp. 291–298.

$$L[\vec{U}] + \delta_3 \left\{ \rho h \frac{\partial^2 \omega}{\partial t^2} + \sum_{i=1}^N C_i (W_i^0 - Z_i^0) \frac{\delta(\alpha - \alpha_i, \beta - \beta_i)}{AB} \right\} = \delta_3 Q(\alpha, \beta, t)$$

$$m_i \xi^2 \frac{d^2 q_i}{dt^2} + C_i (Z_i - W_i) = P_i(t) \quad (i = 1, 2, \dots, N) \quad (1)$$

Здесь $L[\vec{U}]$ – матрица дифференциальных операторов уравнения статики оболочек в перемещениях; $[\vec{U}]$ – вектор-столбец, компонентами которого являются тангенциальные перемещения срединной поверхности оболочки U, V , а также W – перемещение, направленное по нормали к срединной поверхности; δ_3 – вектор-столбец с компонентами $\{0; 0; 1\}$;

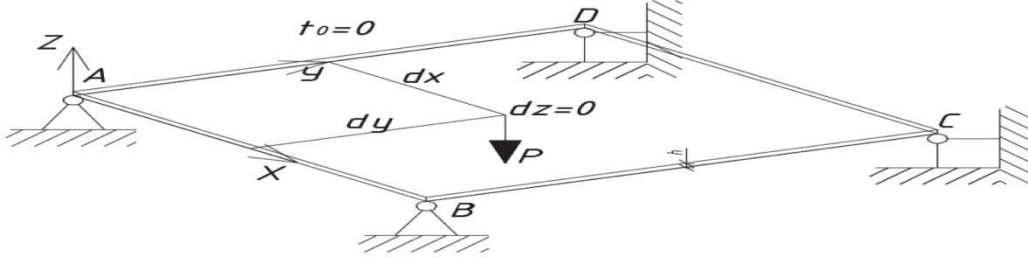

Рис. 1. Расчетная схема.

A, B -параметры Ляме поверхности оболочки; $F_i(t)$ – внешняя сила, действующая на вязкоупруго присоединенную массу, имеющую номер i ; q_i – перемещение массы с номером i . $W_i = W_i(\alpha_i, \beta_i, t)$ – перемещение точки подвески присоединенного осциллятора. Внешняя нагрузка принята в виде:

$$Q(\alpha, \beta, t) = Q_0(\alpha, \beta) \cdot \sin \omega t \quad ; \quad P_i(t) = P_i^{(0)} \cdot \sin \omega t \quad , \quad (2)$$

здесь ω – частота внешнего воздействия; $Q_0(\alpha, \beta) \cdot P_i^{(0)}$ – амплитуды внешних нагрузок, прикладываемых к несущей поверхности и сосредоточенной массе.

Решение системы уравнений движения (1) ищется в виде:

$$\vec{U}(\alpha, \beta, t) = \vec{U}_0(\alpha, \beta) \cdot \sin \omega t \quad , \quad q_i(t) = q_i^{(0)}(t) \cdot \sin \omega t \quad , \quad (3)$$

Подставляя (3) в систему уравнений (1), приходим к системе уравнений для определения амплитуд вынужденных колебаний:

$$L[\vec{U}_0] + \delta_3 \left\{ -\rho h \omega^2 W^{(0)} + \sum_{i=1}^N C_i (W_i^0 - Z_i^0) \frac{\delta(\alpha - \alpha_i, \beta - \beta_i)}{AB} \right\} = \delta_3 Q_0(\alpha, \beta) \quad ; \quad (5)$$

$$-m_i \xi^2 Z_i^{(0)} + C_i (Z_i^{(0)} - W_i^{(0)}) = P_i^{(0)} \quad , \quad (i = 1, 2, \dots, N)$$

Решение системы (5) имеет следующий вид:

$$W^{(0)}(\alpha, \beta) = W_0^0(\alpha, \beta) + \sum_{i=1}^N M_i \omega^2 \frac{C_i W_i^0 + P_i^0}{C_i - M_i \omega^2} R(\alpha, \alpha_j, \beta, \beta_j, \omega)$$

$$Z_i^{(0)} = \frac{C_i W_i^0 + P_i^0}{C_i - M_i \omega^2} \quad (6)$$

здесь $R(\alpha, \alpha_j, \beta, \beta_j, \omega)$ – гармоническая функция Грина оболочки, удовлетворяющая уравнению:

$$L[\vec{U}_0^{(R)}] + \delta_3 \{-\rho h \omega^2 R\} = \delta_3 \frac{\delta_3(\alpha - \xi) \delta(\beta - \eta)}{AB}$$

$$U_3^R = R$$

В этом случае гармоническую функцию Грина и частное решение от внешней нагрузки можно определить при помощи численного интегрирования. Рассматриваемые задачи в данной главе решаются на ЭВМ. На основе полученных решений составлены алгоритм и программа.

К оболочке, при $X_0/L = 0,6$, жестко присоединена масса относительной величины ($\gamma = M/M_{II}$, M – масса осциллятора; M_{II} – масса пластины. На конце $x = L$: $h = 10^{-3}$; $\gamma = 0.05$; 0.1 ; $P(t) = P_0 \exp(i\omega t)$. Исследованы амплитуды перемещений в зависимости от X/L , при

$$\bar{\omega} = 0.1(\varpi = \omega \sqrt{\frac{\rho h^2 (1 - \nu^2)}{E}}),$$

более общим, чем рассмотренный выше, является метод анализа вынужденных движений, основанный на разложении по собственным формам колебаний. С помощью этого метода можно исследовать вынужденные колебания оболочечных конструкций при произвольных возмущающих силах, в том числе и непериодических, а также удовлетворять произвольным начальным условиям.

Результаты расчетов представлены на рис. 2 ($L/R=4$, $R/h=100$, $\nu=0,1$, $x=0,11$). Из рисунка 2 видно, что когда отсутствует сосредоточенная масса, колебания цилиндра снижаются. Далее рассматривается оболочка, где к точке крепления присоединенной массы действует сосредоточенный импульс.

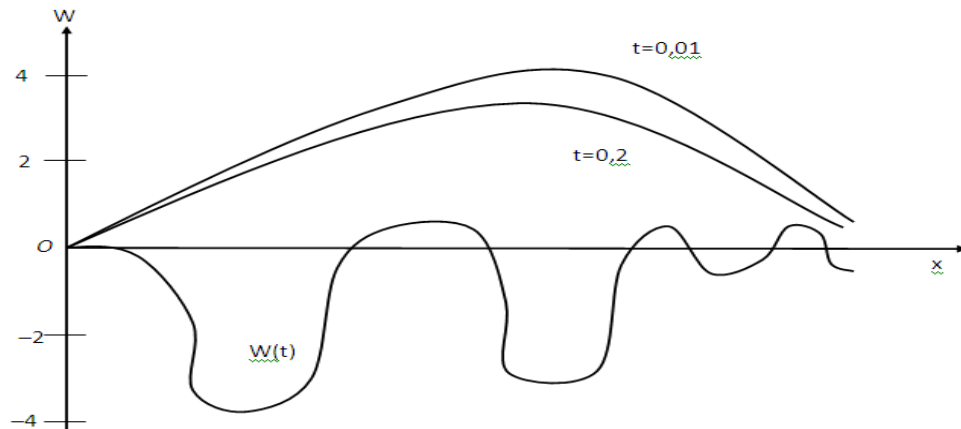

Рис. 2. Изменение перемещения точки пластинки по координатам при различных значениях времени.

На рис. 3 и рис.4 приведены максимальные значения перемещений различных точек вязкоупругой пластины в зависимости от времени при

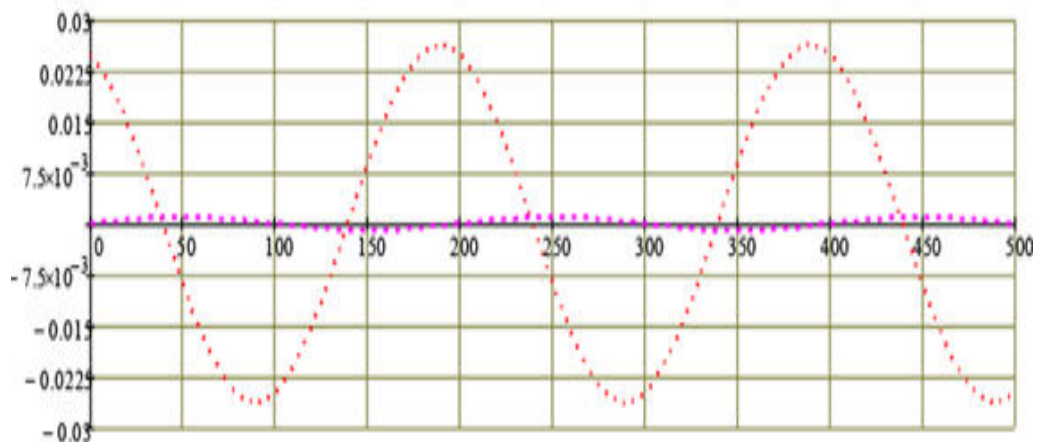

Рис. 3. График максимальных значений перемещений центральной точки вязкоупругой пластины в зависимости от времени.

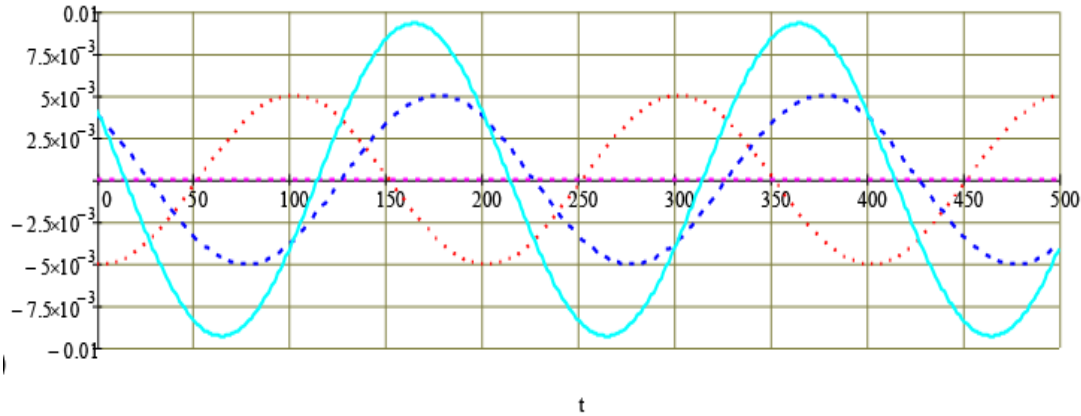

Рис.4. График максимальных значений перемещений центральной точки вязкоупругой пластины в зависимости от времени.

воздействии гармонических нагрузок.

В таблице 1 представлены значения максимальных прогибов пластины (рис.1) при различных частотах внешних нагрузок.

Таблица 1

Максимальные прогибы пластины

Частоты	f_i							
	f_1	f_2	f_3	f_4	f_5	f_6	f_7	f_8
$maxW, мм$	0,020	0,032	0,029	0,024	0,0067	0,0026	0,0040	0,0020

Из результатов следует, что максимальные прогибы пластинки наблюдаются в точках ($x=L/8$, $x=L/6$, $x=L/4$, $x=L/2$, $y=L/2$) на первых четырех формах колебаний при частотах $\omega_1 = 451,2Гц$; $\omega_2 = 521,3Гц$; $\omega_3 = 632,9Гц$; $\omega_4 = 702,1Гц$, соответственно.

Таким образом, разработана методика, алгоритм и программа проблемы снижения (на несколько раз) резонансной амплитуды перемещений и напряжений механической системы, возникающие при воздействии внешних гармонических сил. Решены задачи о вынужденных колебаниях диссипативно-однородных и неоднородных пластинчатых систем с сосредоточенными опорами и присоединенными массами. В ходе исследования установившихся вынужденных колебаний диссипативно-неоднородных пластинчатых систем установлена немонотонная зависимость показателей демпфирования от физико-механических и геометрических параметров системы.

Заключения. Для структурно-неоднородной вязкоупругой системы (в случае вынужденных колебаний) оценены диссипативные свойства в целом, в зависимости от величины мгновенной жесткости деформируемых элементов (амортизаторов). Разработана методика оценки диссипативных свойств системы в целом. Разработана и обоснована методика снижения (на несколько раз) резонансной амплитуды перемещений и напряжений механической системы, на которую действуют внешние гармонические силы.

**Асатуллоев Иномжон Абобакир ўгли (Фаргона Давлат университети
катта ўқитувчиси, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD))
ШАРҚ ФАЛСАФАСИДА ҚАЛБ ТЎҒРИСИДАГИ ҚАРАШЛАРНИНГ ТАДРИЖИЙ
ТАКОМИЛЛАШУВИ**

***Аннотация.** Мазкур мақолада Шарқ фалсафасида қалб тўғрисидаги фалсафий қарашларнинг тадрижий такомиллашуви таҳлил қилинган. Шунингдек, мақолада инсон қалбининг шарқ фалсафий фикрида талқин қилиниши ва инсон тўғрисидаги фалсафий антропологик қарашларнинг шаклланиши баён қилинган.*

***Аннотация.** В данной статье анализируется постепенное совершенствование философских взглядов на душу в восточной философии. В статье также описывается интерпретация человеческого сердца в восточной философской мысли и формирование философско-антропологических взглядов на человека.*

***Annotation.** This article analyzes the gradual improvement of philosophical views on the soul in Eastern philosophy. The article also describes the interpretation of the human heart in Eastern philosophical thought and the formation of philosophical anthropological views about man.*

***Калим сўзлар:** қалб, жон, рух, руҳий қувват, инсон қалби, маънавий-руҳий олам, руҳият, фалсафий антропология.*

***Ключевые слова:** душа, духовная сила, сердце человека, духовный мир, психика, философская антропология.*

***Key words:** heart, soul, spirit, spiritual power, human heart, spiritual world, psyche, philosophical anthropology.*

Инсон муаммоси қадимдан фалсафанинг бош мавзуларидан бири бўлиб келган, кўплаб мутафаккирлар томонидан қалбни англашга ва тушунишга, унинг сир-синоатларини билишга ҳаракат қилинган. Инсон эзгулик ва ёвузликка мойил ягона мавжудот бўлиб, ўзини мувозанатда сақлай олиши учун ақлга ва бу кучдан фойдалана олиши учун қалбга соҳибдир. Қалб метафизик оламнинг ҳақиқатлари олдида нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини англашга имкон берадиган асосдир. Тадқиқотимизда инсон кўкрак қафасининг чап томонида жойлашган юракни эмас, ундан улуғворроқ тушунча, қалбни тадқиқ қилишни мақсад қилганмиз.

Шарқ фалсафий тафаккурида, хусусан, «Марказий Осиёда қалб, дил, жон, юрак, кўнғил каби тушунчалар бир хил маънода ишлатилади ва борлиқнинг моддий бўлмаган асосини ҳамда инсоннинг моҳиятини англатади».¹ Шунингдек, қалб, нафс ва рух категориялари нозик фарқларга эга маънодош тушунчалар сифатида тарифланади. Фалсафа тарихида инсон қалби ҳақидаги дастлабки қарашлар Қадимги Шарқ мамлакатлари, хусусан, Ҳиндистон ва Хитойда яратилган. Ҳинд ведаларида инсон қалби, хулқ-атвори, хатти-ҳаракати доимо ўзгариб туриши, дунёвий жон нафақат оламнинг, балки инсоннинг ҳам руҳий асосини ташкил қилиши ёзилади. Шунингдек, инсон ҳаёти туғилишдан қайта туғилиш ҳолатида доимо ўзгариб туради.

Қайта туғилиш натижасида одам юксалиб, хислатлар ва фазилатлар вужудга келади. Жайнизм фалсафасига кўра, тўғри билимга асосланган эътиқод ва тўғри ҳаётий мўлжал инсон қалбини ҳар қандай заифликдан, айниқса, худбинлик, ичиқоралиқдан озод қилади. Буддизм таълимотида қалб хотиржамлигига эришиш учун бу дунё азоб-уқубатларидан халос бўлиш лозимлиги айтилади.

Хитой фалсафасидаги даосизм таълимотида орзу-истакни чеклай олмаслик инсон қалбида худбинлик иллатининг пайдо бўлишига тўртки беради, дейилади. Кишининг худбинлиги нафақат одамдаги, балки оламдаги мувозанатни бузади. Шунингдек, даосизмда гармоник ривожланган инсон табиийликка кўпроқ майли борлиги таъкидланади. Хитой мутафаккири Мэн-цзи фикрича, инсон табиатан эзгу ва у табиий хиссиётларга бўйсунди. Сюн-цзи бўлса, инсон табиатидаги жохиллик ва ғазаб туғма бўлишини айтади. Қадимги Хитой фалсафасида инсон қалби тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар Конфуций таълимотида янги босқичга кўтарилади. Унинг қарашларига кўра, инсон ўзининг ички моҳиятига кўра, бошқаларга яхшилик қилишга, эзгуликка мойиллиги бор. Ким ўзининг қалби ва ақли имкониятларидан тўла фойдаланса, ўзлигини намоён қилади. Ўзлигини намоён

¹ Фалсафа комусий луғат. Тошкент, “Шарқ”, 2004, 110-бет.

қила туриб, бутун борлигини намоён қилади. Инсоннинг баркамоллиги ва қалб улуғворлиги олижаноблик ва ижтимоий тартиб-интизом асосида яратилади. Шундай экан, қадимги Шарқ фалсафасида инсонийликни юксалтириш ва инсон қалбини улуғвор қилиш учун одамлар орасидаги муносабатларни самимийлаштириш зарурлиги таъкидланади.

Ўрта асрлар Шарқ фалсафасида, хусусан, араб-мусулмон фалсафасида инсон рухий оламини ўрганиш, қалбни тадқиқ этиш янги босқичга олиб чиқилди. Ислом динининг муқаддас китоби бўлмиш Қуръони каримда қалб сўзи 133 марта учрайди. Қалб инсоннинг диний ҳақиқатларни англаб оладиган, имон ва тақводорлик хислатлари жо бўлган аъзоси сифатида тавсифланади. Қалб инсон ичидаги илоҳий сир бўлиб, шу туфайли инсон, ҳатто фаришталардан ҳам юқори туради. Қалб инсон хатти-ҳаракатларини акс эттирувчи кўзгу бўлиб, савоб амаллар уни нурга тўлдиради, ёмон амаллар эса, аксинча, хиралаштиради. Суфий ўз қалбини «юмшатиб», илоҳий билимларни ўзлаштириш учун ўзини тайёрлаб бориши, дунёвий истаклардан воз кечиши зарур. Қалб тушунчаси зикр билан чамбарчас боғлиқ. Зикрда тил билан бирга инсоннинг барча аъзолари қатнашади, қалб эса улар ичида энг муҳими саналади. Зикр туфайли Оллоҳ суфийнинг қалбидан жой олиб, бажарадиган барча амалларининг бирдан-бир сабаби ва ҳаракатлантирувчи кучига айлана боради.¹ Демак, ислом динига кўра, инсон қалбида яратувчи макон топади ва унинг ҳаракатлантирувчи кучига айланади.

Уйғониш даври Шарқ фалсафасининг йирик вакили Абу Наср Форобий инсон қалбида худди унинг вужудига ўхшаш соғлиқ ва хасталиқ мавжуд бўлишини таъкидлайди. Инсондаги қалб соғломлиги, унинг ички дунёсидаги турли ҳолатлар, бўлақлар орасида уйғунлик вужудга келса, содир бўлади. Бундай пайтда инсон турли олижаноб ишларни қилади. Гўзал хулқ-атвор соҳиби бўлади. Инсон ички дунёсининг ҳолатлари орасидаги мувозанат бузилса, у доим разил ишларни, хунук ҳаракатларни қилишга одатланади. Форобий фикрига кўра, инсон қувватлари ичида ҳукмрон қувват бу қалб қуввати бўлиб, у ақл, сезги ва идрок қувватидан ҳам кучлироқдир. Бошқа бир мутафаккир Абу Али ибн Сино ўзининг «Ҳайй ибн Яқзон» қиссасида инсон қалбидаги турли салбий, ғайриинсоний иллатлардан тозалашда ақл бекиёс имкониятга эга эканлигини айтади. Лекин айрим ҳолларда қалб тубанлашиши олдида, хусусан, инсон онги ва фаолиятини нафс эгаллаб олади. Бунда ақл ҳам ёрдам беролмайди. У ўзининг «Соломон ва Абсол» асарида инсоннинг маънавий-рухий етуқлиги уканинг акага садоқати ёрдамида тасвирланса, инсоннинг қалбан тубанлашуви Абсолнинг акаси Соломоннинг енгилтак, зохирий гўзаллика ўч хотини мисолида очиб берилади. Шунингдек, Ибн Сино инсонни камолотга етказувчи куч чинаккам муҳаббат эканлигини айтади. Абу Райҳон Беруний фалсафасида ёмонликнинг энг юксак кўриниши ғзаб ва илмсизликдир. Ёмонликни вужудга келтирувчи манбаалардан бири эса ёлғончилик эканлигини айтади. Ёлғончилик инсонни ростгўйлик ва ҳалолликдан, инсоф ва диёнатдан айиради, адолатдан юз ўгиришига асос бўлади. Абу Райҳон Беруний инсонларда яхшилик амалларини шакллантириш учун уларни меҳнатни севишга ўргатиш зарурлигини таъкидлайди.

Инсонийликни белгилаб берувчи фазилатлар, хислатлар, айниқса, инсоннинг маънавий қиёфаси мезонларини аниқлаш, ўрта аср мусулмон фалсафасининг ўзига хос хусусиятларидан бири эди. Ҳаёт ҳақиқатини теранроқ англаб, ҳис этган Абу Ҳомид Ғаззолий бутун инсониятга инсон маънавий борлиги тўғрисидаги қарашлари билан шуҳрат қозонади. Унинг «Қалблар кашфиёти» асари турли азоб-уқубатлар, ғам-ташвишлар ва беҳузурликлар ичида яшаётган инсонлар, жамиятлар ва миллатларга ҳузур ва саодат йўлларини кўрсатади.

Абу Ҳомид Ғаззолий нафс калимасини бир неча маъноси борлигини таъкидлайди. «Биринчи маънодаги нафс қораловга лойиқ, чунки у шаҳват хуружлари ва шайтон васвасасига тобе бўлиб, одамдаги барча ёмон сифатларни ўзида мужассам этгандир. Бу хилдаги нафс, одатда, «нафси аммора» деб юритилади. Бунда «аммора» сўзи ёмонликка-гуноҳга буюрувчи маъносини англатади. Иккинчи маънодаги нафс мактовга лойиқ, чунки у Оллоҳнинг зотини ва шу Зот яратган барча нарсани таниб, ибрат олгувчи инсоннинг ўзлигидир.

Шаҳват хуружларию шайтон васвасаларини енгиб, Ҳақ амрига бўйсунган бундай нафс «нафси мутмаинна» дейилади. Бунда «мутмаинна» сўзи хотиржам-сокин деган маънони ифодалайди. Шу икки нафс оралиғида яна бир хил нафс ҳам борки, учинчи маънодаги бу нафс таассуфга лойиқдир. Чунки у шаҳвониятни бир ёқлаб, бир унга қарши туради, хуллас, ҳақ-ноҳақ орасида иккиланувчи бўлади. Шу хилдаги нафс «нафси лаввома»деб аталади. Бунда «лаввома» сўзи «маломат-

¹ Шу манба. 111-бет.

гўй» маъносини англатади. Зеро, бундай нафс эгаси Оллоҳга ибодатда қосирлик (калта нуқсонлик) қилса, нафси уни маломат этади».¹

Булардан аён бўладики, Ғаззолий фикрича, энг мақбул нафс – нафси мутмаинна, энг номақбул нафс нафси аммора. Мутафаккир нафси мутмаиннага етишишда нафсни назорат қилиш жуда муҳимлигини, у лоқайдлик, ғафлат ва бепароволикка бошлаши, умрни танбаллик билан ўтказишга ўргатишини таъкидлайди. «Кимки нафсни ўлдириб, уни истакларидан тия олса, раҳмат кафанига ўралади, кимки қалбдаги илоҳий ва инсоний туйғуларни қатл этса, лаънат кафанига тикилади ва азоб тупроғига дафн этилади».²

Мутафаккир инсон қалбини тарбиялаш, ундаги эзгу ва ёвуз истаклар курашини бартараф қилиш йўлларини ўзининг ислом таълимоти орқали кўрсатиб беради ва қалбни ниҳолга қиёслайди. Ниҳолга кўп сув берилганда қандай сарғайиб сўлса ва ўсишдан тўхтаса, шунга ўхшаб қалб ҳам ортиқча сувдан ўлади, бундай одамда тоза фикр ва инсоний феъл-атворлар қолмайди. У ғафлат афсус-надоматни келтириб чиқаришини ва неъматнинг қўлидан кетишига сабаб бўлишини айтади, шунингдек, ғафлат ҳасаднинг кучайиши ва кишининг озорланишига сабаб бўлади.

У руҳ камолоти босқичлари ҳақида фикр юритиб, ўсимликлар руҳи, ҳайвонот руҳи, инсоний руҳ, фаришталар руҳи ва илоҳий руҳни фарқ қилади. «Ҳайвоний руҳдан инсоний руҳга илм-маърифат, машаққат чекиш билан қалбни ҳайвоний истак, майллардан тозалаш, поклаш билан етиш мумкинлигини айтади, яъни барча инсонларга маънавий камолот йўллари кўрсатади».³

Мутафаккир инсоннинг маънавий борлиғи, хусусан, нафс ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини кадр-қиммати ва бугунги кундаги аҳамияти бекиёсдир. Унинг фикрига кўра, «ғазаб бир онда ақлни ишдан чиқаради, яъни, жаҳл келганда, ақл кетади ва инсон тўғри гапни англаш қобилиятини йўқотади. Ҳарис одам кўр ва кардир. Ичида ғимирлаётган хирс уни кўр ва кар қилади».⁴

У хирс ва очкўзлик инсонни ёмон ахлоқ сари бошлашини таъкидлаб, одамзоднинг табиати хирс, очкўзлик ва қаноатсизликка мойил эканлигини айтади.⁵ Инсон қарийди, лекин унда орзу-ҳаваслар ва мол-бойлик иштиёқи яшариб боради. Инсон қалбини асраш, нафсни жилавлаш учун шукр қила билиши керак. Унинг фикрича, қалб билан шукр қилиш яхши нарсаларни ният қилмоқ ва барча жонотлар учун қалбда яхши фикрларни жо этмоқ деганидир.⁶

Мутафаккир инсонларни икки тоифага – кўзи очиқ, лекин қалби кўр бўлиб қолган, ақл, тафаккур ва қалбнинг қудрати ёрдамида иймонли, фазилатли, сабр-қаноатли, шукр қилувчи, меҳрмурувватли, раҳмдил олижанобликка эришганлар.

Мутафаккир нафснинг ички ҳолати ва сурати хулқда намоён бўлишини таъкидлайди. Шунингдек, Ғаззолий қалбдаги тўрт қувват – илм, ғазаб, шаҳват, мўътадиллик қувватининг гўзаллигисиз хулқ гўзал бўлмаслигини айтади. «Мукаммал ахлоқнинг асоси –ҳикмат, шижоат иффат ва адолатдир».⁷

Имом Ғаззолийнинг «Иҳёи улум ад-дин» асарида муҳаббат нажотга олиб борувчи амал сифатидаги моҳияти кўрсатиб берилади. Мутафаккир фикрига кўра, муҳаббатни маърифат ва идрокдан кейингина тасаввур қилиш мумкин. Чунки муҳаббат идрок қилувчининг хусусияти ҳисобланади. Файласуф нарсалар идрок қилувчи табиатига тўғри келса, лаззат беради, мувофиқ келмаса, алам олиб келишини ёзади. Муҳаббат лаззат берувчи нарсага мойиллик бўлса, алам келтирувчи нарсадан қочишдир.

Хулоса қилганда, фалсафий таълимотларда руҳ, нафс ва қалб тушунчалари инсон қалбига алоқадор, унинг моҳиятини очиқловчи эканлиги, баъзи ҳолатларда айнанлик сифатида келтирилиши маълум бўлади. Шарқ фалсафасида қалб категориясига маънодош сифатида нафс, руҳ тушунчалари ишлатилса, Ғарб фалсафасида руҳият, онгсизлик сифатида талқин қилиниши асосланди.

¹ Тўлаганова С. Руҳ ва адабиёт. “Тафаккур” журнали, 2018, 1-сон, 78 – 79-бетлар.

² Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. Тошкент, “Шарқ”, 2006, 19-бет.

³ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимиёи саодат. Тошкент, “Адолат”, 2005, 13-бет.

⁴ Шу манба. 66-бет.

⁵ Шу манба. 155-бет.

⁶ Шу манба. 211-бет.

⁷ Абу Ҳомид Ғаззолий. Иҳёи улум ид-дин. Риёзатун-нафс китоби. Т., “Мовароуннаҳр”, 2005, 14–20-бетлар.

Sayidov Qaxramon Bekturdiyevich (Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi; QSayidov@mail.ru)
**O‘ZBEKISTONNING URBANIZATSIYA SIYOSATI MILLIY TAJRIBALARINING
IJTIMOIY- FALSAFIY TAHLILI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada urbanizatsiya fenomeniga oid umumnazariy masalalarva Yangi O‘zbekiston urbanizatsiya siyosatining maqsadi, vazifalari ochib beriladi.

Аннотация. В данной статье рассмотрены общие вопросы урбанизации и цели и задачи политики урбанизации Нового Узбекистана.

Annotation. This article describes the general issues of urbanization and the goals and objectives of urban development policy in New Uzbekistan.

Kalit so‘zlar: urbanizatsiya, urbanizatsiya siyosati, madaniyat, shahar madaniyati, qishloq hayoti, hududlarni rivojlantirish, etnoan‘analalar.

Ключевые слова: урбанизация, урбанистическая политика, культура, городская культура, сельская жизнь, региональное развитие, этнотрадиции

Key words: Urbanization, urbanization policy, culture, urban culture, rural life, regional development, ethnotraditions.

“Urbanizatsiya” so‘zining ma‘nosi shahar madaniyati va shahar turmush tarzining qishloq joylariga tarqalishi, shahardan tashqari, aholining shahar qadriyatlariga, qarashlari va infratuzilmasiga moslashishi jarayonlarini anglatadi.¹ Aglomeratsiya bilan bog‘liq muammolar ushbu shahar madaniyatidagi boshqa hududlarni o‘ziga jalb etayotgan jihatlar ekanini barcha tadqiqotchilar yakdil ta’kidlashadi. Shu bilan birga, ba’zi tadqiqotchilar urbanizatsiyaning ijtimoiy-jo‘g‘rofiy muhit, etnomadaniy jarayonlar, tarixiy madaniy rivojlanish kompleksi sifatida qarashga moyildirlar. Boshqa bir tadqiqotchilar urbanizatsiyani global o‘zgarishlar, modernizatsiyani global o‘zgarishlar modernizatsiya jarayonlari bilan bog‘lashadi. Ularning fikricha, jahonda va xalqlar hayotida ro‘y berayotgan o‘zgarishlar, avvalo, urbanizatsiya o‘z ifodasini topadi.² Biz urbanizatsiyani qaysi tomondan o‘rganmaylik, shahar madaniyati fenomeniga duch kelamiz va uning jamiyat hayotiga, ijtimoiy taraqqiyotiga, ta’sirini kuzatamiz. Urbanistikaning alohida ilm sohasi sifatida o‘rganilayotgani shahar madaniyatining ilmiy-nazariy jihatlari borligini ko‘rsatadi. Ming afsuski, bu yondashuv hozirlikcha geografiya fani, gaho madaniyatshunoslik doirasida tilga olinadi. Vaholanki, shahar madaniyati fenomeni, avvalo, ijtimoiy falsafa tadqiqot objekti bo‘lishi darkor.

O‘zbekistonda aholining 60 foizidan ziyodi qishloq joylarida, tumanlarda istiqomat qiladi. Ijtimoiy demografik o‘sishi ham shu hududlarga to‘g‘ri keladi. To‘g‘ri, keyingi yillarda tug‘ilish har ming nafar aholiga 22,8 dan 22,1 ga pasaygan, shunday bo‘lsa-da, respublikamizda aholi o‘sishi yuqori qolmoqda. Butun jahon bankining 2020-yilgi ma’lumotiga ko‘ra, aholi o‘sish tempi 1,9 foizni, 2021-yili tug‘ilganlar soni 786770 kishini (o‘lganlar 237076 nafarni) tashkil etgan. Davlat statistikasida esa tug‘ilgan kishilar soni 2020-yilda 840 ming deb keltirilgan. Demak, tug‘ilish pasayayotgani ko‘zga tashlanadi. Ammo qishloq aholisining soni o‘shishda davom etmoqda. Masalan, 1940–1993-yillar ichida 4945 ming kishidan 13144 ming kishiga ko‘tarilgan, bugun esa u umumiy aholining (35 milliondan ziyod) deyarli 58–60 foiziga yaqindir. Aholining bunday taqsimlanishi muammolarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham Respublikamiz hukumati hududlarni ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish muammolarini 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasiga kiritgan.

Urbanizatsiya siyosatida shahar bilan qishloq o‘rtasidagi transport kommunikatsiya, logistikani rivojlantirish nazarda tutiladi. Bunday aloqa tizimi qishloq aholisi yashash sharoitni, turmushini zamonaviy tsivilizatsiya talablariga muvofiq tashkil etish imkonini beradi. Urbanizatsiya sivilizatsiyasi tomon yo‘l, qishloqni modernizatsiyalash, uni zamonaviy sivilizatsiya yutuqlari bilan bahramand etishdir. Shu maqsadda O‘zbekiston hududlarida 18 ta katta, 22 o‘rta va 80 kichik shaharlar o‘rtasida transport logistika tizimini, infratuzilmasi shakllantiriladi. Ayniqsa, Yangi Qoraqalpog‘iston Respublikasini bunyod etish uchun uning barcha shahar, tuman va ovullar kompleks rivojlantirish ishlari amalga oshiriladi. Gap shundaki, Qoraqalpog‘istonda ekologik og‘ir vaziyat respublika haqida noobyektiv fikrlarni shakllantirgan. Endi ushbu noobyektiv qarashlarni o‘zgartirish, buning uchun esa uning hayotini, turmushi va madaniyatini umummilliy taraqqiyot, sivilizatsion va urbanizatsion rivojlanish tomon burush kerak. Buning uchun, eng avvalo, aholining madaniy hayotini yuksaltirish, og‘ir ekologik vaziyatni bartaraf etish yosh-

¹ Пивоваров Ю.А. Современная урбанизация, основные тенденции расселения. Москва, 2006, с. 8.

² Мировой урбанизм на переломе, Сб. статей, Москва, “Мысль”, 1992.

larni ish bilan band etish kabi muammolarni tez hal etish kabi muammolarni tez hal etish darkor. Masalan, ekologik vaziyatni yaxshilash niyatida 2017-yil 10-fevralda BMT tomonidan qabul qilingan “Orol-bo‘yi mintaqasi uchun inson xavfsizligi bo‘yicha ko‘pshiriklik fondini tashkil etish orqali Orol dengizi fojeasidan zarar ko‘rgan aholining turmush sharoitini yaxshilash va mustahkamlash” dasturi doirasida Mo‘ynoq tumanida iqlimga mos 300 ming qandim, cherkes, saksovol ekilgan. Hozir mutlaq yangi shahar infratuzilmasi shakllantirilgan.¹

Respublikamizning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti drayveri, shubhasiz, poytaxt Toshkent hisoblanadi. Undagi innovatsiya darrov boshqa hududlar diqqatini tortadi, ular o‘z hayotini poytaxt bilan qiyoslab kelayotgani sir emas. Shuning Harakatlar strategiyasiga ko‘ra, poytaxtda transport xizmati tizimi qaytadan ko‘rib chiqiladi, 3 ming kilometr yo‘l yangilanadi, 10 ta zamonaviy ko‘prik quriladi. Yangi Toshkentni barpo etish uchun ko‘kalamzorlashtirish 30 foizga yetkaziladi, 9 ta jamoat istirohat bog‘i, 20 ta xiyo-bon, 250 kilometr velosiped va piyodalar yo‘lakchalari, ko‘p qavatli uylar hamda dam olish, hordiq chiqarish komplekslari quriladi.²

Shahar madaniyatidagi rang-baranglik, og‘ir mehnatning avtomatlashtirilgani va mexanizatsiyalashtirilgani ibratli, qishloq kishisi uchun zavqli jihati bo‘lib qolmoqda.³ Shuning uchun, aytish kerakki, qishloq hayotini shaharlashtirish shaharlarni rivojlantirish muammosi ham borligini rad etmaydi. Urbanizatsiya shahar aholisining muammolarini ham hal etishga qaratilgan. Shu maqsadda urbanizatsiya siyosatida yaqin besh yilda Samarqand va Namangan aholisi sonini bir millionga yetkazish, Yangi Andijon shahrini barpo etish, shaharlardagi eski ko‘p qavatli uylarni renovatsiya qilish nazarda tutiladi. “Obod qishloq” va “Obod mahlla” dasturlari doirasida kelgusi yillarda 70 ming kilometr magistral va past kuchlanishli elektr tarmoqlari, 22 mingdan ortiq transformator hamda 100 dan ziyod podstansiyalar quriladi va yangilanadi. Ayni vaqtda, 70 ming kilometrdan ziyod avtomobil yo‘llari, 15 ming kilometrdan ortiq ichimlik suvi va 1 ming kilometr oqova suv tarmoqlari quriladi. Respublikamizda aholini markazlashgan ichimlik suvi bilan ta‘minlash darajasi 87 foizga yetkaziladi. Bundan tashqari, 2026-yilgacha 32 ta yirik shahar, 155 ta tuman markazlarida oqova suv tizimlari yangilanadi, maishiy chiqindilarni yig‘ish 100 foizga va uni qayta ishlash darajasi 50 foizga yetkaziladi.

Unbanizatsiya tarixi va tajribasi shuni ko‘rsatadiki, bunday aloqalar, birinchidan, hududlar madaniyatini yuksaltirish, ikkinchi tomondan, umummilliy maqsadlarni joylardagi muammolar bilan dialektik uyg‘unlashtirish uchun zarurdir. Poytaxt bilan shaharlar, hududlar o‘rtasidagi intensiv aloqa davlat, mam-lakat yaxlitligini ta‘minlashga, umummilliy maqsadning shakllanishiga xizmat qiladi. Harakatlar strategiyasiga ko‘ra, shuni esda tutish kerakki, poytaxtdagi yirik savdo-sotiq maskanlari, ishlab chiqarish va maishiy xizmat ko‘rsatish komplekslari boshqa viloyatlarni, qishloq aholisini mudom o‘ziga jalb etib kelgan. Sotsiologik tadqiqotlar natijalari ham shuni ko‘rsatadiki, qishloq yoshlarining 60 foizdan ziyodi shahar joylarida yashash va ishlashni orzu qilishgan.⁴ Mazkur tendensiya, ayniqsa, hozir kuchaygan. O‘zimiz o‘tkazgan ommaviy so‘rovnomadan ma‘lumki, qishloq yoshlarining deyarli 80–82 foizi shaharlarda yashashni orzu qilishadi. Ularni shaharlardagi quyidagi imkoniyatlar o‘ziga jalb etadi.

- ish topish, pul ishlash imkoni katta;
- o‘qish, kasb o‘rttirish mumkin;
- ozoda va zamonaviy yashash mumkin;
- dam olish va hordiq chiqarish uchun sharoitlar mavjud;
- o‘zini-o‘zi takomillashtirish, ijod bilan shug‘ullanish mumkin;
- madaniyat va san‘at infratuzilmasi rivojlangan;
- elga, dunyoga tanilish imkoniyati bor;
- yoshlar o‘zini erkin sezadi;
- maishiy-madaniy xizmatlar ko‘rsatish yuqori darajada;
- shahar arxitekturasi va dizayni maftun etadi;
- shahar madaniyatida innovatsiya ko‘p;
- shahar aholisida o‘z vaqtini ratsional tashkil etish an‘anasi mavjud;
- shaharda yashash qulay, zavqli va oson.

¹ Абдурахмонов Ў. Орол фожиаси – глобал муаммолар. “Халқ сўзи”, 2017, 21 сентябрь

² Социология города. Социологические исследования. Москва, “Наука”, 1982.

³ Орлова Г. Городская культура. Москва, “Наука”, 1983.

⁴ Социология города. Социологические исследования. Москва, “Наука”, 1982, с. 48 – 67.

Ko‘rinib turibdiki, tuman va qishloq yoshlarini, asosan, ish topish, pul ishlash, kasb-kor orttirish, erkinlik, zavqli yashash imkoniyatlari ko‘proq qiziqtiradi. Bilim olish, o‘qish qishloq yoshlari qiziqishlarida mudom yetakchi o‘rinda bo‘lib kelgan. Ular onlayn orqali ham o‘qishi mumkin ekanini bilishsa-da, negadir shaharlarda, ayniqsa, poytaxtdagi oliy o‘quv yurtlarida o‘qishni tanlashadi. Demak, ularni qiziqishi faqat bilim olishgagina bog‘liq emas. Shahar madaniyatining shunday maftunkor tomoni borki, aynan ushbu narsa (madaniyatdagi rang-baranglik, erkinlik, zamonaviy yashash, dam olish va hordiq chiqarish) qishloq aholisini o‘ziga tortib turadi.

Urbanizatsiya siyosati shahar bilan qishloq o‘rtasidagi farqlarni batamom yo‘q qilishni nazarda tutmaydi. Qishloqning o‘ziga xos etnoan‘analari va kishilarni o‘ziga jalb etib turadigan jihatlari bor. Masalan, tabiatga yaqinlik, mehnat qilib yashash, soddalik va ochiq ko‘ngillik, biri-biriga yordam berish va qo‘llab-quvvatlash, ko‘p bolalik, hovlida istiqomat qilish kabilar qishloq hayotini betakror qiladi. Qishloq kishisi fasllarga, daraxtlar holatiga, maysalar uyg‘onishiga qarab vaqtini rejalashtiradi. Bunday etnoan‘analar qishloq hayotida ko‘p, ammo ular, shahar madaniyati ta‘sirida, sayqallashtirilmasligi, rad qilinmasligi kerak. Har bir hududning lokal etnoan‘analari umumxalq madaniyatini rang-barang qirralari bilan bezab, jonlantirib turadi.

Musurmonqulov Oybek Urolovich (Respublika Ma‘naviyat va ma‘rifat markazi mustaqil izlanuvchisi)
O‘ZBEKISTONDA FUQAROLIK JAMIYATI SHAKLLANISHIDA JAMOAT
TASHKILOTLARINING ROLI

***Annotatsiya.** O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati shakllanishidagi jamoat tashkilotlari, ularning tashkil etilishi va faoliyatining huquqiy mexanizmlari, shuningdek, amalga oshirilayotgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlardagi roli ilmiy jihatdan asoslangan.*

***Аннотация.** Научно обоснованы общественные организации в формировании гражданского общества в Узбекистане, правовые механизмы их организации и деятельности, а также их роль в проводимых общественно-политических и экономических преобразованиях.*

***Annotation.** Public organizations in the formation of civil society in Uzbekistan, the legal mechanisms of their organization and activity, as well as their role in the ongoing socio-political and economic reforms are scientifically based.*

***Kalit so‘zlar:** fuqarolik jamiyati, demokratiya, jamoat tashkiloti, jamaotchilik nazorati, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar, xalq tashabbuskorligi, fuqarolik jamiyati institutlari, demokratik islohotlar, nodavlat notijorat tashkilotlar, ijtimoiy institutlar.*

***Ключевые слова:** гражданское общество, демократия, общественная организация, общественный контроль, творческие объединения, массовые движения, народная инициатива, институты гражданского общества, демократические реформы, неправительственные организации, социальные институты.*

***Key words:** civil society, democracy, public organization, public control, creative associations, mass movements, people’s initiative, civil society institutions, democratic reforms, non-governmental organizations, social institutions.*

Mamlakatimizda bugungi kunda demokratik rivojlanishning yangi bir bosqichga o‘tish jarayoni yuz bermoqda. Demokratik saylovlar, fuqarolik jamiyati institutlari faoliyat doirasining tobora kengayib borishi, parlamentdagi partiya fraksiyalarining ijro hokimiyatini shakllantirishdagi ishtirokining huquqiy asoslari yaratilgan.

Yurtimizdagi jamiyatshunos olimlar ham fuqarolik jamiyatini “...bu erkin, demokratik, huquqiy sivilizatsiyalashgan jamiyat bo‘lib, unda yakka hokimlik rejimiga, voluntarizmga, sinfiy adovatga, totalitarizmga, odamlar ustidan zo‘ravonlik qilishga o‘rin yo‘q. Bunday jamiyatda faqat va faqat qonun, axloq, insonparvarlik, adolat ustuvorlik qiladi. Bu jamiyatda ko‘p ukladli raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti, tashabbuskor tadbirkorlar iqtisodiy rivojlanishning asosini tashkil etadi, turli ijtimoiy qatlamlar manfaatlarini muvozanatga keltirib turiladi.¹ Jamoat birlashmalari – fuqarolarning qonunda belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilgan birlashmalari hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida jamoat tashkilotlari sirasiga kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, faxriylar va yoshlarning tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar va

¹ Sharifxo‘jayev M. O‘zbekistonda ochiq fuqarolik jamiyatining shakllanishi. “Sharq”, 2003, 2-bet.

fuqarolarning boshqa birlashmalari kiradi. Jamoat tashkilotlari – xalq tashabbuskorligi, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishining namoyon bo‘lishi, demokratiya va huquqiy davlatning tarkibiy qismi, fuqarolik jamiyatiga xos turmush shakli. Jamoat tashkilotlari kishilarning fuqarolik, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalaridagi huquqlari hamda erkinliklarini amalga oshirish va himoya qilish, davlat va jamoat ishlarini boshqarishdagi ishtirokini kuchaytirish, kasb va havaskorlikka oid qiziqishlarini qondirish, ilmiy-texnik va badiiy ijodkorlikni rivojlantirish, aholi salomatligini saqlash, xayriya ishlarida qatnashish, kasb, madaniyat, sog‘lomlashtirish, jismoniy tarbiya va sport, tabiatni, tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza etish sohasida tadbirlar o‘tkazish, fuqarolarni vatanparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalash, xalqaro aloqalarni kengaytirish va qonun bilan taqiqlanmagan boshqa sohalarida faoliyat yuritish kabi maqsadlarda tuziladi. Jamoat tashkilotlari haqidagi qonun-qoidalar O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi XIII bobida va “O‘zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to‘g‘risida”gi (1991-yil 15-fevral) qonunda belgilab berilgan. Ularda ta’kidlanishicha, davlat jamoat tashkilotlarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta’minlaydi, jamoat tashkilotlarida ishtirok etish uchun barchaga teng huquqiy imkoniyatlar yaratadi. Davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat tashkilotlari faoliyatiga, jamoat tashkilotlarining esa davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashuviga yo‘l qo‘yilmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 56-moddasiga asosan, kasaba uyushmalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar va fuqarolarning boshqa uyushmalari jamoat birlashmasi sifatida e’tirof etilgan.¹

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi jamoat birlashmalariga o‘z ustavlarida nazarda tutilgan asosiy maqsad va vazifalarni bajarish imkonini kafolatlaydi. Bu kafolat fuqarolarning ixtiyoriy uyushishga bo‘lgan huquqlarini ro‘yobga chiqarish uchun huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasining 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to‘g‘risida”gi qonunida jamoat birlashmasi tushunchasi, maqsadi, shakllari, faoliyat doirasi va huquqlari, maqomi va ro‘yxatga olinishi kabi normalar o‘z ifodasini topgan.

O‘z huquqlari, erkinliklarini hamda siyosat, iqtisodiyot, ijtimoiy rivojlanish, fan, madaniyat, ekologiya va hayotning boshqa sohalaridagi qonuniy manfaatlarini birgalikda ro‘yobga chiqarish uchun birlashgan fuqarolarning xohish-irodalarini erkin bildirishlari natijasida vujudga kelgan ixtiyoriy tuzilma jamoat birlashmasi hisoblanadi.

Jamoat birlashmalari ustavida belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun tashkil etiladi. “Jamoat birlashmalari to‘g‘risida”gi qonunning 3-moddasiga ko‘ra, “Jamoat birlashmalari fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar hamda erkinliklarni ro‘yobga chiqarish va himoya qilish, fuqarolarning faolligi va tashabbuskorligini, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ularning ishtirok etishini rivojlantirish kasbkor va havaskorlik qiziqishlarini qondirish; ilmiy, texnikaviy va badiiy ijodkorlikni rivojlantirish; aholining sihat-salomatligini saqlash, xayriya faoliyatida qatnashish; madaniy-ma’rifiy, fizkultura-sog‘lomlashtirish va sport ishlarini o‘tkazish; tabiatni, tarix va madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilish; vatanparvarlik va insonparvarlik tarbiyasi; respublikalararo va xalqaro aloqalarni kengaytirish, xalqlar o‘rtasida tinchlik va do‘stlikni mustahkamlash; qonunda taqiqlanmagan boshqa faoliyatni amalga oshirish maqsadida tuziladi”.

Mamlakatimizda “Kuchli davlatdan–kuchli fuqarolik jamiyatiga” o‘tish jarayonida davlatning ayrim vakolatlari bosqichma-bosqich nodavlat notijorat tashkilotlar va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlariga berib borilmoqda. Bu, o‘z navbatida, nodavlat notijorat tashkilotlarining mamlakatda olib borilayotgan nafaqat keng ko‘lamli islohotlarning faol ishtirokchisi bo‘lishini, balki davlat organlari ustidan samarali jamoatchilik nazoratini amalga oshirishni talab etadi.

2014-yilda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning 32-moddasiga O‘zbekiston fuqarolarining jamiyat va davlat ishlarini davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini rivojlantirish va takomillashtirish yo‘li bilan ham amalga oshirilishini nazarda tutuvchi norma kiritildi. Mazkur norma fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishdagi ishtirokining muhim shakli bo‘lmish jamoatchilik nazoratining konstitutsiyaviy asosini tashkil etadi. Shuningdek, Konstitutsiyaning 32-moddasi ikkinchi qismi “Davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati amalga oshirish tartibi qonun bilan belgilanadi” degan mazmundagi norma bilan to‘ldirildi. Ushbu norma mamlakatimizda davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning qonunchilik asoslarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev jamoatchilik nazorati va uni amalga oshirishda fuqarolik jamiyati institutlarining o‘rni va ahamiyatiga alohida e’tibor qaratib, quyidagilarni ta’kidlab o‘tgan edi:

¹ O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., “O‘zbekiston”, 2017, 56-modda.

“Bugungi kunga qadar davlat organlari faoliyati ustidan samarali jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning aniq huquqiy mexanizmlari yaratilmaganligi aytib o‘tildi. Jamiyat boshqaruvida jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning ta’sirchan va amaliy mexanizmlarini joriy etish maqsadida “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi qonunni qabul qilish zarurligi hamda barcha davlat organlari qoshida faoliyat olib boradigan jamoatchilik kengashlari tashkil etishni taklif qildilar. Mazkur jamoatchilik kengashlarining davlat organlari faoliyatining ochiqligini ta’minlaydigan, ularni aholi bilan bevosita bog‘laydigan ko‘prik vazifasini bajarishi lozimligiga urg‘u berildi.¹

Jamoatchilik nazorati organlari jamoat tashkiloti bo‘lib, jamiyatda mavjud bo‘lgan ijtimoiy me’yorlarning bajarilishini kafolatlaydigan vosita hisoblanadi. Jamoatchilik nazorati qonuniylik; fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ustuvorligi; jamoatchilik nazoratini amalga oshirishda ishtirok etishning ixtiyoriyligi; jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning ommaviyligi va ochiqligi; jamoatchilik nazorati subyektlarining xolisligi va beg‘arazligi; jamoatchilik nazorati natijalarining ishonchligi; jamoatchilik nazorati subyektlarining davlat organlari, ularning mansabdor shaxslari faoliyatiga asossiz aralashuviga va ularga g‘ayriqonuniy ta’sir ko‘rsatishiga yo‘l qo‘yilmasligi² kabi prinsiplardan iborat. Yuqoridagi o‘ziga xos jihatlardan kelib chiqib, jamoatchilik nazorati tushunchasining mazmunini aniqlasa bo‘ladi. Unga ko‘ra, jamoat nazorati obyektlari faoliyatining Konstitutsiya moddalari, qonunlar, boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarga mosligi va ular tomonidan davlat intizomiga rioya qilinishi ustidan fuqarolarning tashkiliy rasmiylashtirilgan faoliyati jamoat nazorati deb nomlanadi.³

Davlat hokimiyati organlari faoliyati ustidan kuchli jamoatchilik nazoratining mavjudligi fuqarolik jamiyati barpo etishning muhim shartlaridan biridir. Binobarin, fuqarolarning faolligi, ijtimoiy hodisalarga befarq bo‘lmazligi hamda har bir davlat xizmatchisi o‘z faolining jamoatchilik nazorati ostida ekanini chuqur his etib borishi fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonida o‘ta muhim ahamiyat kasb etadi.

**Шарипова Ойгул Туррсуновна (Бухоро Давлат университети)
Ислом тарихи ва манбашунослиги, фалсафа кафедраси доценти, фалсафа фанлари номзоди)
ТИНЧЛИКСЕВАРЛИК ВА ВАТАНПАРВАРЛИККА ЧОРЛОВЧИ РУБОИЙ**

***Аннотация.** Ушбу мақолада Хожягон тариқатининг асосчиси Абдухалиқ Гиждувонийнинг “Аз гуфтори Хожя Абдухалиқ Гиждувоний” асарида келтирилган бир рубоийси фалсафий таҳлил этилган.*

***Аннотация.** В данной статье представлен философский анализ рубаи цитируемого Абдухаликом Гиждувани, основателя секты Ходжаган, в его труде “Аз гуфтори Ходжи Абдухалика Гиждувани”.*

***Annotation.** One of the rubaies (quatrains) in the work “Az guftori Khoja Abdukhaliq Ghijduvoni” by Abdukhaliq Ghijduvoni – the founder of Khojagon sect was philosophically analyzed.*

***Калим сўзлар:** тасаввуф, тариқат, мутасаввиф, бағрикенглик, глобаллашув, жамият, ижтимоий-маънавий ҳаёт, тинчликсеварлик, ватанпарварлик.*

***Ключевые слова:** суфизм, тариқат (дорога), суфий, толерантность, глобализация, общество, социально-духовная жизнь. миролюбивый, патриотизм.*

***Key words:** Sufizm, sect, Sufi, tolerance, globalization, society, social-spiritual life, peaceloving, patriotism.*

Дунёда тинчликдан кўра улуғ неъмат бўлмаса керак. Ҳамма даврларда ҳам, барча халқлар тинчлик учун курашиб келганлар. Ўз она юртларини душмандан ҳимоя қилиб, Ватан учун жонларини фидо қилганлар.

Куни-кеча 581 йиллик таваллуди кенг нишонланган ҳазрат Мир Алишер Навоий яратган 100 мингдан зиёд мисранинг энг муҳими сифатида эътироф этилган тинчликни, дўст-биродардикни улуғлайдиган, душманликни қоралайдиган ушбу байт диққатга сазовардир:

Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлиг,

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T., 2018, “O‘zbekiston”, 36-bet.

² “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonuni. O‘RQ-474, 2018-yil 12-aprel, 3-modda.

³ “O‘zbekiston demokratik islohotlar va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish yo‘lida” mavzusidagi, respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to‘plami. T., 2012, 26-bet.

*Ёр ўлинг бир-бирингизгаки, эрур ёрлиг иш.*¹

Сўз мулкининг султони бу ерда, авваламбор, бирор миллатга, ёки элатга эмас, бутун инсониятга, башариятга “олам аҳли” деб мурожаат қилмоқда. “Душманлиг иш эмас”, дўстлик ишдир, дўст-биродарликда, тинчлик-осойишталикда – барча тараққиёт. Инсоният бир-бирига дўстлик муносабатида бўлгандагина, бу “ёрлиг”, яъни дўстлик, оғайнигарчилик иш деб айтилаяпти.

Навоийшунос олимлар бу мисраларнинг асрлар оша ҳам эскирмаслигини, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти биноси пештоқига ёзиб қўйиладиган даражадаги арзигулик мисралар эканлигини таъкидладилар. Шунинг учун ҳам 1991 йилда пойтахтимизнинг Миллий боғида ўрнатилган Алишер Навоий ҳайкали пештоқига буюк мутафаккирнинг 550 йиллиги муносабати билан 100 минг мисра ичидан ушбу байтнинг ажратиб олиб ёзилганлиги ҳам унинг нечоғли аҳамиятли эканлигидан дарак беради.

Мустақилликка эришгандан кейин мамлакатимизда олиб борилаётган ташқи ва ички сиёсатда халқимизнинг тинч, фаровон яшашига асосий эътибор қаратилмоқда.

Президентимизнинг “Янги Ўзбекистон стратегияси” китобида тинчлик, барқарорликни таъминлаш борасида олиб борилаётган ишлар ҳақида фикр билдирилади. Мамлакатимизда диний эркинлик, миллатлараро ҳамжиҳатлик борасида ҳам вазият тубдан яхшиланди. Бу борадаги фаолиятимизнинг асосини – “Бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик – барқарор тараққиёт омили” деган тамойил ташкил этади. БМТ Бош Ассамблеяси томонидант Халқаро дўстлик куни деб белгиланган 30 июль санаси юртимизда “Халқлар дўстлиги куни” деб эълон қилинди. Ватанимизда хорижий давлатлар, биринчи навбатда, қўшни давлатлар билан доимий дўстона муносабатда бўлиб, барча соҳаларда ҳамкорлик қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатида – “Марказий Осиё – бош устувор йўналиш” тамойилига амал қилинмоқда.

“Жамиятимиз хавфсизлиги, чегараларимиз дахлсизлиги, тинчлик ва барқарорлик, эркин ва озод ҳаётни таъминлаш, самарали ташқи сиёсатни амалга ошириш бундан кейин ҳам диққат эътиборимиз марказида бўлиши” таъкидланган.² Ёш авлодга бундай умуминсоний қадриятларни шакллантиришда улуғ мутафаккирларимизнинг қолдирган бебаҳо маънавий мероси биз учун доимий назарий асос бўлиб хизмат қилади.

Шу маънода, олганда хожагон-нақшбандия тариқатининг асосчиси – Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний маънавий меросидаги эзгу ғоялар ёш авлодни баркамол, Ватанига содиқ фарзанд бўлиб улғайишида маънавий хазина. Хожаи Жаҳон она-Ватанимизнинг маънавий ривожига салмоқли хисса қўшган улуғ мутасаввиф – алломалардан. У киши асос солган хожагон тариқатидан кейинчалик дунёга машхур нақшбандия тариқати вужудга келган. Бу борада шарқшунос олим Маҳмуд Ҳасаний қуйидагича ёзадилар:

*“Тариқати Хожагон сардори Ғиждувоний,
Ушбу йўлнинг қуввату мадори Ғиждувоний
Тасаввуф бир боғ бўлса баҳори Ғиждувоний,
Дил уйининг сафоси, оҳори Ғиждувоний,
Олимлар ичра дурри, шаҳвори Ғиждувоний.”³*

Хожагон тариқатидаги улуғ хизматлари ва Баҳоуддин Нақшбанднинг маънавий устози бўлгани учун Абдуҳолиқ Ғиждувоний “сарҳалқаи силсилаи нақшбандия” номи билан улуғланган. Абдуҳолиқ Ғиждувоний пайғамбаримиз а.с.дан бошланган тариқат силсиласида Юсуф Ҳамадонийдан кейин ўнинчи ҳалқа пир ҳисобланади. Мутасаввиф панд-насиҳатларида ўзликни англаш, ахлоқни, ботинни тузатиш, қвלב имкониятларига йўл очиш, маърифат сирридан воқиф бўлиб, баркамол бўлишга даъват этади.

Абдуҳолиқ Ғиждувоний маънавий меросида насрий баёнлар назмий ўғитлар билан бирга ифодаланган. Фалсафанинг умумназарий масалалари ҳақида, яъни инсон, борлик, билиш, тафаккур, одоб-ахлоқ, қадрият, шунингдек, айниқса, фалсафанинг бош мавзуси ҳисобланган инсон муаммоси, унинг ҳаётининг маъноси, яшашдан мақсад, яхшилик ва ёмонлик, уруш ва тинчлик, адолат, ҳалоллик, поклик каби масалаларга бағишлаб жуда кўп рубоийлар биттилган.

¹ Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar.w.w.w.ziyouz .com. kutubxonasi 152-bet.

² Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкнт, 2021, 62-бет.

³ Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний. Рисолаи саҳабия. Васиятнома. С.Сайфуллох, Н.Ҳасан, “Mavonaunnahr”, 2018, 103-бет.

Шундай рубойларидан бири тинчлик, ватанпарварликни тараннум этувчи куйидаги тўртлик ҳисобланади:

*Бар дўст муборакиму , бар душман шум,
Дар жанг чу оҳаниму, дар сулҳ чу мум.
Сарчашмаи нур-Ғиждувон манзили мост,
Ман тиги лурўя мезанам то дар Рум.¹*

Таржимаси:

*Дўстга муборакмизу, душманларга шум,
Жангда темирмизу, сулҳда мисли мум.
Нур сарчашмаси-Ғиждувон манзилимиз,
Икки дамли тигмиз, Румгача таъсиримиз*

“Баъзи нусхаларда кейинги икки қатор шундай ёзилган:

*Андар таҳи кўҳи Ғиждувон манзили мост,
Шамшири дуруя мезаним то дари Рум.*

Таржимаси:

*(Бизнинг манзилимиз Ғиждувон тоғи остидадир,
То Рум эшикларига қадар қилич тортамиз) (С.С.)”²*

Бунда Абдуҳолик Ғиждувоний, ўзининг юксак ватанпарварлик, тинчликсеварлик хислатини баён этиб, дўстларга, яъни ватанига яхши, пок ниятда келганларга муборак – хайрихоҳ эканлигини, ёмон, душманлик муносабатида келганларга шум, яъни қарши бўлиб, асло, йўл қўймаслигини билдиради. Агар бу борада уруш бўлган тақдирда темирдек қалқон бўлишини, мурсою-мадорада, келишиш борасида келганларга, сулҳ тузиш тарафдорларига мисли мум даражасида юмшоқ муносабатда бўлиши ифодаланади.. Унинг манзили, яшаш жойи, киндик қони тўкилган жой ватани бўлмиш Ғиждувонни меҳр билан “нур сарчашмаси” деб атайди. Нурга қиёсланган она ер – ўзининг меҳнатсевар, ҳалол, бағрикенг, юксак тафаккурли эли билан фахрланган аллома қалбида ўзининг ёруғлигини жо этгандир.

Бизга маълумки, манбаларда келтирилишича, Хожаи Жаҳон ота томонидан румлик, яъни туркиялик бўлганлар ва тақдир тақозоси билан Ғиждувонда улғайганлар.

Ноъмалум муаллиф томонидан “Аллоҳнинг маҳбуби бўлган Хўжа Абдуҳолик Ғиждувоний ҳақида ёднома” асарининг 2-саҳифасида “У киши Хожа Юсуф Ҳамадоний сулоласининг буюкларидандир. Хожа Имом Молик авлодидан. Румлик подшоҳлар авлодига ҳам мансубликлари ул зотнинг ўз замонасининг олими, Бухорои Шарифга сафар қилиши, Ғиждувонда нашъу намо топиб, фарзанд кўриши ва туғилажак фарзандининг исмини Абдуҳолик қўйишни башорат қилган эканлар. Ота-оналари билан Бухорои Шарифга йўл олган ва тушга аён бўлганидек, Ғиждувонда нашъу намо топиб, фарзанд кўриб, исмини Абдуҳолик, яъни, Худонинг ўғли деб қўядилар, деб ёзилгандир.⁷

Шу сабабли ҳам турк элининг ва Ғиждувон элининг фарзанди сифатида ўзини “икки томонли тиг” деб, ҳамда таъсири Румгача эканлигини баён этган.

Абдуҳолик Ғиждувонийдек буюк сиймоларнинг ўғитлари, маънавий меросларидаги тинчликсеварлик, ватанпарварлик ғоялари ёш авлодни барқамол, ўз она-Ватанига содиқ қилиб тарбиялашга хизмат қиладиган маънавий хазиналардан биридир. Бу умуминсоний тамойилларининг таъминланишига давлатимиз сиёсатида доимо эътибор қаратилиб келинмоқда ва булар Янги Ўзбекистонда яна-да юқори поғоналарга кўтаради.

Тинчлик, хотиржамликнинг улғу неъмат эканлиги Хожаи Жаҳоннинг устози Юсуф Ҳамадоний асарларида ҳам ўз аксини топган. Буюк шайхнинг “Ҳаёт мезони” асари савол-жавоб тарзида ёзилган бўлиб, фикрнинг бошланишидаёқ, энг аввало, “тирик (жонли) ким ва тириклик(ҳаёт) нима“ деган савол қўйилади. Бунга “ғайб сирларининг кашшофи” деган номга сазовор бўлган буюк мутасаввиф “...тирик – бу тинч, осуда киши. “Тириклик” эса тинчлик, хотиржамликдир. Етти қават осмон ва ернинг махлуқоти, тинчлик ва хотиржамликнинг моҳияти ҳақида ҳамфикрдирларки, ҳар

¹ Абдуҳолик Ғиждувоний. Аз гуфтори Хожа Абдуҳолик Ғиждувоний. 175 а.в.

² Хожа Абдуҳолик Ғиждувоний. Рисолаи саҳабия. Васиятнома. С.Сайфуллоҳ, Н.Ҳасан, “Mavoraunnahr”, 2018, 58-бет.

⁷ Аллоҳнинг маҳбуби белган Хўжа Абдуҳолик Ғиждувоний ҳақида ёднома. 2-бет.

бир киши бир нарса билан осуда, тинч ва сокиндр” дея жавоб беради.¹ Тинчлик ва хотиржамликнинг “етти қават осмон ва ернинг бутун махлуқоти” томонидан улуғланиши даражасидаги умуминсоний кадрият эканлигига ва бу борада буларнинг ҳаммаси ҳамфикр эканликларига эътибор қаратилади.

2022 йил 28 январь куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тпраққиёт стратегияси ҳақидаги ПФ-60 фармони эълон қилинди. Бунда ”Ҳаракатлар стратегиясидан – Тараққиёт стратегияси сари” тамойилига асосан, ишлаб чиқилган 7 та устувор йўналишдан иборат 2022–2026 йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегияси ва уни “Инсон кадрини улуғлаш ва ва фаол маҳалла йили”да амалга оширишга оид давлат дастури тасдиқланди. Ушбу дастурнинг бешинчи вазифаси сифатида “маънавий тараққиётни таъминлаш ва соҳани янги босқичга олиб чиқиш” дан иборат. Дастур ўз олдига қўйган 100 та мақсаднинг 71 сида :

–жамиятда соғлом дунёқараш ва бунёдкорликни умуммиллий ҳаракатга айлантириш;

–72 сида :китобхонликни кенг оммалаштириш ҳамда “китобсевар миллат” умуммиллий ғоясини рўёбга чиқариш;

–73 сида буюк аждодларимизнинг кенг илмий меросини чуқур ўрганиш ва ва кенг тарғиб этиш;

–жамиятда миллатлараро тотувлик ва динлараро бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш;

–77 сида Ўзбекистон тарихини ўрганиш ва кенг тарғиб қилишни яна-да ривожлантириш² каби ғоялар ифодаланган.

Шу мақсадлардан келиб чиққан ҳолда, хожагон тасаввуфий тариқатининг асосчиси Хожа Абдуҳолик Ғиждувонийнинг ёш авлодни тарбиялашга оид ўғитлари жуда аҳамиятлидир.

Холиқов Юнус Ортиқович (Самарқанд Давлат Чет тиллар институти Гуманитар фанлар ва ахборот технологиялари кафедраси доценти, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD))
ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА БАҒРИКЕНГЛИК МАДАНИЯТНИНГ МОҲИЯТИ ВА УНИНГ АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ

***Аннотация.** Ушбу мақолада жамиятда бағрикенглик маданиятини ривожлантиришнинг ахлоқий асослари фалсафий жиҳатдан очиқ берилган. Шу нуқтаи назардан, аҳоли, айниқса, ёшларни тарбиялашнинг самарали механизмларини ишлаб чиқиши, ёшларнинг бағрикенглик маданиятининг мезонлари, меъёрлари ва тамойилларини аниқлаш, бу муаммога ахлоқий тамойиллар билан тизимли ёндашув асосида илмий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этиши объектив зарурият эканлиги акс эттирилган.*

***Аннотация.** В данной статье философски раскрываются нравственные основы развития культуры толерантности в Джамихте. В связи с этим возникает объективная необходимость разработки эффективных механизмов просвещения населения, особенно молодежи, определения критериев, норм и принципов культуры толерантности молодежи, научно-практических исследований на основе системного подхода к проблеме с этические принципы.*

***Annotation.** In this article, the development of tolerant culture of tolerance is revealed philosophical accepting. In this regard, the development of effective mechanisms for the population, especially young people, identification of criteria, norms and principles of young people, reflecting the objective need for scientific and practical study on the basis of a systematic basis with moral principles.*

***Калим сўзлар:** маънавият, миллатлараро, дунёқараш, бағрикенглик, маданият, маърифат, глобаллашув, менталитет, миллий кадрият, урф-одат, илм-фан, миллат, элат, провард, уруғ-аймоқчилик, маҳаллийчилик.*

***Ключевые слова:** духовность, межнациональность, мировоззрение, толерантность, культура, просвещение, глобализация, менталитет, национальная ценность, традиция, наука, нация, этнос, провард, трайбализм, местничество.*

***Key words:** spirituality, interethnic, worldview, tolerance, culture, enlightenment, globalization, mentality, national value, tradition, science, nation, ethnicity, provard, tribalism, localism.*

¹ Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони. Одоби тариқат. Коинот ва инсон ҳақида. Тошкент, 2018, 16-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси ҳақидаги ПФ-60 фармони. 2022 йил 28 январь.

Шиддат билан ўзгариб бораётган Янги Ўзбекистонда олиб борилаётган ислохотлар натижа-сида бағрикенглик маданияти, миллатлараро тотувлик ғояларини ёшлар онгига синдиришда тар-ғибот ва ташвиқот ҳамда тарбиявий ишларни яна-да кучайтиришни жамиятни ўзи тақозо этмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев олиб бораётган миллатлараро бағрикен-ликка асосланган ташқи сиёсат натижасида Ўзбекистон Марказий Осиё мамлакатлари орасида алоҳида мавқени эгалламоқда. Ўзбекистонда 130 дан зиёд миллат ва эллат вакиллари истиқомат қилиб келмоқда. Улар ўртасида асрлар давомида миллий, диний низолар бўлмаганлиги ва бу хал-қимизнинг азалий бағрикенглигини кўрсатади. Президентимиз таъкидлаганидек, бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган улў аждодларимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган беқиёс бойликларимиз бор. Ва мен ишонаман, Худо хоҳласа, ҳавас қилса арзий-диган буюк келажагимиз ҳам, албатта, бўлади.¹

Давлатимиз раҳабари Ш.М.Мирзиёев томонидан “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 2022 йил 18 январдаги ПФ-60-сонли фармон-нинг имзоланиши ўз вақтида қабул қилинган қарор бўлиб, унда ўта чуқур муқамал ишланган 7 та устувор вазифа белгилаб берилди. Унинг бешинчи йўналиши 74-мақсади айнан шу ғоя мазмунида акс этади, халқ орзу-умидлари, эзгу ниятларини ифодалайди.

Бағрикенглик – бу ақлли кишиларнинг имкониятидир, улар мулоқот ва фикрлар хилма-хил-лиги орқали ҳақиқат йўлида олға силжишларига шубҳа қилмайди. Бундан ташқари, бағрикенг-ликнинг асоси – бу бошқа одамни худди у каби қабул қилишда, бошқа нуқтаи назарни ҳурмат қи-лишда, сиз улашмайдиган нарсада чекланишда, бошқа миллат ва дин вакилларининг урф-одатла-ри, қадриятлари ва маданиятини тушунишда ва қабул қилишда намоён бўлади. Шу билан бирга, бағрикенглик ҳар қандай қарашлар ва ҳаракатларга бефарқликни англамайди. Масалан, ирқчи-лик, зўравонлик, таҳқирлаш, манфаатлар ва инсон ҳуқуқларининг бузилишига дош бериш ахлоқ-сиз ҳисобланади.

Бағрикенглик – бу яхлит сифат. Агар у шаклланган бўлса, у барча ҳаётий вазиятларда ва барча одамларга нисбатан ўзини намоён қилади. Шу билан бирга, тажриба шуни кўрсатадики, одам қариндошлар, танишлар билан муносабатларда толерант бўлиши мумкин, аммо бошқа эъти-қод ёки миллатга мансуб одамларга бепарволик, сабрсизлик иллоти мавжуд. Айнан ана шу иллат-лар “провардида” уруғ-аймоқчилик ёки маҳаллийчиликнинг шаклланишига замин яратади. Ана шуларни инобатга олиб бағрикенгликни дахлдорлик субъектидан ва соҳасидан келиб чиқиб, шах-слараро, ижтимоий, миллий бағрикенглик ва диний бағрикенгликка ажратиш мумкин. Шахслараро бағрикенглик маълум бир одамга нисбатан намоён бўлади; ижтимоий – маълум бир гуруҳга, жа-миятга; миллий – бошқа миллатга; диний бағрикенглик - бошқа эътиқодга нисбатан намоён бўла-ди. Ёшларда бағрикенгликни тарғиб этишга қаратилган ишларни режалаштиришда ушбу жиҳат-ларни ҳисобга олиш муҳим ҳисобланади.

“Бағрикенглик”, кўпинча, “миллатчилик”нинг антоними сифатида қаралади. Миллатчилик - бу ўз миллатини ўзгалардан устун қўйиш, ўзгаларни камситиш хусусиятига эга, айнан ана шу ху-сусиятлари бағрикенгликка зид ҳисобланади. Миллатчиликнинг асосини миллий эгоизм ва миллий худбинлик ташкил этади.

Миллий эгоизм – бу ўз маданиятининг тўғрилигига, бошқа маданиятнинг меъёрларини но-тўғри, паст, эстетик бўлмаган деб рад этишга мойиллик бўлса, миллий худбинлик, кўпинча, кенг кўламли можаролар ва урушларнинг сабабидир. Шахсий даражада турли маданиятлар ва халқлар вакиллари ўртасидаги мулоқотда қийинчиликлар туғдиради.

Кўпинча, миллатчилар нафақат миллий-давлат тақдирини ҳал этиш тарафдорлари, балки миллий устунлик ва бошқа миллат вакилларига нисбатан муросасизлик ғояларини тарғиб қилишда зўравон усулларни қўллаб-қувватловчилар ҳисобланади. Шу ўринда, миллатчилик ва миллатпар-варликни адаштириб юбормаслик ҳам муҳим. Сабаби миллатпарварлик ижобий туйғу, унда бағ-рикенглик хусусиятлари намоён бўлади. Унинг миллатчиликдан энг асосий фарқи ўзга миллат-ларни ҳурмат қилишда ва уларни қарашлари ва хатти-ҳаракатлари бағрикенглик билан йўғрилган-лигида намоён бўлади. Умуман, бу масала алоҳида тадқиқот мавзуси ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, бу ҳақда тўхталмадик.

¹ Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураимиз. Т.. “Ўзбекистон”, 2017, 482–483-бетлар.

Шундан келиб чиқиб, ҳадислардан намуналар келтириб ўтадиган бўлсак: “Ўзинга ёққан нарсани ҳам бошқаларга ҳам раво кўр”, “Зиёратингизга келган одам ҳурматини жойига қўйинглар”, “Қайси бирларингиз ўзингиздан бойроқ ёки ахлоқлироқ одамни кўриб қолсангиз, дарҳол ўзингиздан камбағалроқ ва ахлоқсизроқ одамлар ҳам борлигини эсланг”, “Одамларга кенг қалбли бўлинглар, шунда одамлар ҳам сизга шундай бўлувлар”, “Одамларга таом едиринглар ва ширин сўз бўлинглар, очларга овқат беринг, беморларни бориб кўринг ва ҳожатманднинг ҳожатини чиқаринг”, “Касбнинг энг яхшиси кишининг ўз кўли билан бажарадиган иши ва ҳалол савдодир”, “Бир-бирларингиз билан саломлашиб юринглар, шунда меҳру муҳаббат уйғонур”, “Имоннинг афзали сабр ва кенг қалбли бўлишдир”.

Юқоридаги ёндашувларда бағрикенгликнинг асосини сабр ва чидамлилиқ ташкил этиши ҳақида қарашлар мавжуд. Аммо бағрикенглик сабр ва чидамдан фарқли жиҳатлари ҳам мавжуд. Сабр, кўпинча, оғриқни, зўравонликни ёки бошқа салбий таъсирни бошдан кечираётган одам томонидан ҳис-туйғу ёки ҳаракатни ифодаласа-да, бағрикенглик бошқаларнинг ҳурматини ёки тан олиншини, ҳукмронлик ва зўравонликни рад этишни ўз ичига олади. Шундай қилиб, сабр-тоқат тушунчаси билан кўплаб манбалар томонидан аниқланган бўлса ҳам, бағрикенглик тушунчаси яна-да кенгроқ мазмунга эга.

Бағрикенглик бу шахсий ёки ижтимоий хусусият, бу дунё ва ижтимоий муҳит кўп қиррали эканлигини тушунишни аниқлатади, дунё қарашлар турлича эканлигини ва бир хиллик ёки кимнингдир манфаати камситилмаслиги кераклигини аниқлатади.

Асрлар давомида инсонларнинг ҳамкорликдаги фаолияти уларнинг дунёқараши ва ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган кадриятларни шакллантирди. Шундай ахлоқий кадриятлардан бири бағрикенгликдир.

Бағрикенгликнинг шаклланиш тарихини таҳлил қилар эканмиз, уни қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин. Жумладан, ҳар бир давр мутафаккирлари толерантликни турлича талқин қилганлар:

1. Антик ва қадимги давр, бунда Афлотун, Сукрот, Конфуций каби мутафаккирлар ҳаётни уйғунлаштириш йўли сифатида.
2. Христианлик ва Ислом динлари инсонларга сабр-бардошли муносабатда бўлиш ҳақидаги чақирувларга асосланди.
3. Маърифатпарварлар даврида (Джон Локк, Вольтер ва бошқалар) эътиқодий сабрлилиқ ёки бошқа динларга бардошлилик сифатида.
4. XIX аср охири XX аср бошларида ёвузлик, зўравонликка қаршилик сифатида тушунилган.
5. XX аср охири – XXI аср бошларида толерантликни ўзи алоҳида муаммо сифатида фаоллашди.¹

Умуман олганда, Шарқий Европа мамлакатлари, Болтиқ бўйи давлатларида ёшларнинг ахлоқий бағрикенглик муносабатлари тизимини шакллантиришда қуйидаги жиҳатларига алоҳида эътибор қаратишга ёрдам беради. Биринчидан, бағрикенглик – давлат ва жамият барқарор тараққиётини таъминловчи омил. Иккинчидан, бағрикенглик – таълим тизимининг ижтимоий буюртмаси ва ажралмас қисмига айланган.

Ўзбекистон ҳукумати оқилона, миллатлараро бағрикенглик сиёсатини олиб бормоқда. Бундай маънавий ислохотларнинг негизида миллий мафқуранинг муҳим ғояси бўлган диний бағрикенглик негизида барча миллат ва элатларни ҳурмат қилиш, Ватанга садоқат туйғусини кучайтириш, шу юртда яшаётган турли миллат вакилларининг ўзаро ҳамкорликда ҳамжиҳат бўлиб яшашлари акс этади. Бугун Ўзбекистондаги динга, миллатлараро муносабатнинг бағрикенгликка асосланганлигини барча миллат вакилларининг мақсад ва маслақларида яқдиллик, шу юрт келажаги йўлида бирлашиб озод ва обод Ватанни барпо этишга интилаётганлигида, азалдан мавжуд анъана ва урф-одатларни сақлаб келаётганлигида кўришимиз мумкин бўлади. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасига асосан, “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан

¹ Ковалева Г.П. Основания категории “духовность” в онтологии трансцендентного космизма. Монография, Кемерово, 2014, с. 58.

қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар”¹ Ўзбекистонда бу қоида жамиятнинг барча жабҳалари ва бағрикенглик учун сиёсий-ҳуқуқий замин яратди.

“Бағрикенглик – бу тинчликни таъминлашга имкон беради ва уруш маданиятидан тинчлик маданиятига олиб келади”, дейилган 1995 йилда ЮНЕСКО Бош конференцияси томонидан қабул қилинган бағрикенглик принциплари декларациясида.²

Декларацияда бағрикенглик “дунёимизнинг бой ранг-баранг маданиятини, ўзини намоён қилиш ва инсон шахсиятининг намоён бўлиш шакллари хурмат қилиш, қабул қилиш ва тўғри тушуниш”, догматизмни рад этиш ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг нормаларини қабул қилиш”, деб таърифланади.³

Бундан ташқари, бағрикенглик бу ижтимоий норма, кўп миллатли, кўп конфессияли ва кўп маданиятли жамиятдаги низоларга ижтимоий муносабат субъектларининг барқарорлигини белгилайдиган ижтимоий институт ҳисобланади. Бағрикенгликнинг шаклланиши нуктаи назаридан жамиятларни икки даражага бўлиш мумкин: биринчи даража – анъанавий, мурасимсиз жамиятлар бўлиб, уларнинг ҳаёти “бегона”, “бошқа”га нисбатан мурасимсизлик тамойилига асосланади. Бу анъанавий жамиятлар бўлиб, уларда ижтимоий тузилмалар барқарорлигини таъминлаш учун (эътиқод тизимлари, ижтимоий, сиёсий ва бошқа гуруҳлар), ҳар қандай қарши фикрлар йўқ қилиниши керак. Иккинчи жамият даражаси, шахслар ғоялар, қадриятлар, турмуш тарзининг хилма-хиллиги тамойилига асосланган очиқ жамият ҳисобланади. Фақат шунга асосланган цивилизация асосан можаролар, урушлар ва инқилоблардан қочиши мумкин. Америкалик тадқиқотчи Д.Труман ёзганидек, “агар жамият инқилобдан, таназулдан, сақланиб қолса ва барқарорликни сақлаб турса ҳам, бу фақат очиқ жамият ва унинг мезони бағрикенглик билан боғлиқдир”.⁴

Очиқ жамиятнинг муҳим белгиларидан бири бу толерантлик, ўзгача фикрга нисбатан бағрикенглик ва шу қабиларга олиб келадиган фикрлар, мафқуралар плюрализмининг муқаррарлиги ва зарурлигини тан олишдир. Шу билан бирга, ижтимоий ва сиёсий можаролар йўқолиб кетмайди, лекин асосий эътибор барча иштирок этаётган томонларнинг манфаатларини ва позицияларини ҳисобга олган ҳолда уйғунлаштириш орқали уларни демократик тарзда ҳал қилиш тартибига қаратилади. Бунинг асосида эса бағрикенглик маданияти устуворлик қилади.

Хулоса қилиб айтганда, ўсиб келаётган ёш авлоднинг онгида шакланган ахлоқий бағрикенглик ғояларини миллий менталитетимиз билан уйғун ривожланиб боришини таъминлашимиз, оммавий ахборот воситалари ёки бошқа ижтимоий тармоқлар орқали ёшларнинг онгига синдиришга қаратилган интолерант ғояларнинг олидни олишимиз даркор. Бунда, аввало, ёш улуг кишиларимиз ўзларининг тажриба ва билимларига таяниши, ҳар бир йигит-қизнинг ахлоқий тафаккур доирасини миллий ўзлик туйғуси билан бойитиши лозим.

Тошпулатов Одил Нодирович (Самарқанд Давлат Чет тиллар институти тадқиқотчиси) ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ГЛОБАЛЛАШУВНИНГ ЁШЛАР МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯСИГА САЛБИЙ ТАЪСИРИНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация. *Ўзбекистонда глобаллашув жараёнлари халқимизнинг маданий мероси, ижтимоий тузуми ва мафқуравий қарашларини ўзида ифодалайди. Бу жараёнда ёш авлодни юксак миллий ғоя асосида тарбиялаш, уларнинг ҳар томонлама етук шахс бўлиб етишишини таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бугунги глобаллашув шароитида ёшларнинг мафқуравий ва сиёсий фаоллигини юксалтириш долзарб масалалардан бири бўлиб, Ўзбекистонда амалга оширилаётган маънавий-ахлоқий ҳамда маърифий тадбирлар моҳиятан глобаллашувнинг салбий жиҳатларининг олдини олишга қаратилган.*

Аннотация. *Процессы глобализации в Узбекистане отражают культурное наследие, общественный строй и мировоззренческие взгляды нашего народа. В этом процессе особое внимание уделяется вопросам воспитания подрастающего поколения на основе высоких национальных идей, обеспечивающих их развитие в полноценные зрелые личности. В условиях современной глобализации одним из наиболее актуальных вопросов является повышение идейно-политической ак-*

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., “Ўзбекистон”, 2018, 9-бет.

² Bag'rikenglik tamoyillari deklaratsiyasi 3-moddasining 1-bandini.

³ Шу манбада.

⁴ Truman D.V. The Governmental Process. Political Interests and Public Opinion. N.Y., 1971, p. 14.

тивности молодежи, а проводимая в Узбекистане духовно-нравственная и просветительская деятельность направлена на предотвращение негативных сторон глобализации.

Annotation. *The processes of globalization in Uzbekistan reflect the cultural heritage, social system and ideological views of our people. In this process, special attention is paid to the issues of educating the younger generation on the basis of high national ideas, ensuring their development into full-fledged mature individuals. In today's globalization, one of the most pressing issues is to increase the ideological and political activity of young people, and the spiritual, moral and educational activities carried out in Uzbekistan are aimed at preventing the negative aspects of globalization.*

Калим сўзлар: глобаллашув, муҳит, маънавий, табиий-ижтимоий, иқтисодий, полигон, урф-одат, анъана, қадрият, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, диний-мафқуравий, саховат, сабр-қаноат, миллат.

Ключевые слова: глобализация, окружающая среда, духовная, природно-социальная, экономическая, свалка, традиция, традиция, ценность, общественно-политическая, духовно-просветительская, религиозно-идеологическая, щедрость, терпение, нация.

Key words: globalization, environment, spiritual, natural-social, economic, landfill, tradition, tradition, value, socio-political, spiritual-enlightenment, religious-ideological, generosity, patience, nation.

Ўзбекистонда ёшларни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш масаласи долзарб ижтимоий-фаслафий жараён бўлиб, янгича ижтимоий муҳит, маънавий дунёқараш, ахлоқий қадриятларни ўзлаштиришга барча имкониятлар яратилган. Бу жараён бевосита жамиятда содир бўладиган объектив ва субъектив омилларнинг ўзаро алоқаси, нисбати ва диалектик бирлигидан ташкил топади. Чунки жамиятда ёшлар табиий-ижтимоий борлиқдаги қадриятларни кўриши ёки эшитиши натижасида янгиликка интилади, жамиятнинг ички кечинмаларидан роҳатланади. Натижада ҳаётнинг долзарб масалалари, сир-синоатларини ўрганишга интилаётган ёшларнинг маънавий олами кенгайиб бориши эвазига жамиятнинг соғлом ижтимоий муҳити ҳам янгиланиб, замонавий ғоялар билан бойиб боради.

Ахборот асри, электроника асри деб аталган XX асрнинг ниҳоясида – бугунги давримизда бу таъсирлардан холи бўлиш деярли имконсиздир. Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, бугунги замонда мафқура полигонлари ядро полигонларига нисбатан ҳам кўпроқ кучга эга. Энг қизиғи, шу билан бирга, кишини доимо огоҳ бўлишга ундовчи томони шундаки, агар ҳарбий, иқтисодий, сиёсий тазйиқ бўлса, буни сезиш, кўриш, олдини олиш мумкин, аммо мафқуравий тазйиқ, унинг таъсири ва оқибатларини тезда илғаб етиш ниҳоятда қийин.

Глобаллашувга қарши, айниқса унинг миллий урф-одат, анъана, қадрият ва ахлоқнинг емирилишига қаратилган таъсирга қарши курашмоқ, керак бўлса, унга қалқон бўла оладиган омилни шакллантириш бугун миллий тарбиямиз олдида турган энг долзарб вазифалардан бирини ташкил қилади. Глобаллашувнинг миллий ўзига хосликни емирилишига ўтказаетган таъсирини қирқишнинг асосий ва маърифий омили – бу миллий-маънавий иммунитетни шакллантиришни ташкил қилади.¹

Мана шундай бир вазиятда ёшлар ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий-миллий қадриятларга, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, турли хил мафқураларнинг босимига, уларнинг гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона кўринишдаги тазйиқларига бардош бериши амримаҳол. Буни кундалик ҳаётда учраб турадиган кўплаб воқеалар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Маълумки, XXI аср глобаллашув даври сифатида фан-техниканинг барча соҳалари: ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ва диний-мафқуравий жараёнларда ўз аксини топмоқда. Мазкур ижтимоий ҳодиса инсоният тараққиётини юксак босқичга кўтариш билан бирга, унинг муқаррар вазиятларга тушиб қолишига ҳам сабаб бўлмоқда.

Ҳар бир ижтимоий ҳодисанинг ижобий ва салбий томони бўлгани сингари, глобаллашув жараёни ҳам бундан мустасно эмас. Ҳозирги пайтда унинг ғоят ўткир ва кенг қамровли таъсирини деярли барча соҳаларда кўриш, ҳис этиш мумкин.

Миллат асоси ва таянчи бўлган ёшларнинг маънавий қашшоқлашуви эса истиқболда миллатнинг “йўқ” бўлишига замин ҳозирлайди. Бу бутун инсониятнинг маънавий фожиаси ҳисобланади. Ҳар қандай инсон ўзлигини англаши унинг ўз миллати вакили эканлигини билиши, ундан ғурур-

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Т., “Ўзбекистон”, 2017, 201-бет.

ланиши, унга дахлдорлигини ҳис этиб яшаши билан эътироф этилади. Бундай фазилатлардан маҳрум бўлган инсон том маънодаги инсон даражасига етиша олмайди. У моддий жиҳатдан баркамол бўлиши мумкин, аммо у ўзлигини тушуниб етмаган маънавий қашшоқ инсон даражасида қолиб кетади. Бунинг оқибатида ҳаётдан завқланиш, унинг гўзаллигидан баҳра олиш каби умуминсониятга хос бўлган туйғулардан маҳрум бўлган манкуртга айланади. Айниқса, глобаллашув жараёни салбий оқибатларининг энг хавфли жиҳати – бу унинг мафкуравий таъсир ўтказиш қуроли бўлиб хизмат қилишидир. Зеро, Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Глобаллашув даврида таълим-тарбия жараёни замон кўяётган талабларга жавоб бериши, ундан орқада қолмаслиги муҳим аҳамиятга эга”.¹

Бугунги глобаллашув жараёнида мафкуравий таъсир ўтказиш қуроли сифатида қандай жараёнлар кўпроқ учрамоқда ва бу жараёнлар миллатимизнинг ижтимоий ҳаётига қандай салбий таъсирлар ўтказмоқда? деган савол остида мулоҳаза юритиш ҳар бир шахсни фикрлашга ундаши зарур. Шу сабаб, ёшларда глобаллашувнинг салбий таъсирига нисбатан иммунитетни шакллантириш бугунги куннинг долзарб масаласига айланмоқда. Бунинг учун кўпроқ улар онгида таҳлилий ёндашувни шакллантириш зарур.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Дунё шиддат билан ўзгариб, барқарорлик ва халқларнинг мустақкам ривожланишига раҳна соладиган турли янги таҳдид ва хавфлар пайдо бўлаётган бугунги кунда маънавият ва маърифатга, ахлоқий тарбия, ёшларнинг билим олиш, камолга интилишга эътибор қаратиш ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир. Айнан таълим ва маърифат башарият фаровонлигининг асосий омилларидан ҳисобланади, инсонларни эзгуликка даъват этади, саҳоватли, сабр-қаноатли бўлишга ундайди”.²

Ана шундай глобаллашув шароитида, ҳуқуқий демократик фуқаролик жамияти қураётган даврда ҳақиқий жамият соғлом турмуш тарзи ва ҳуқуқий маданиятга зид бўлган, ғоявий - бадий тазйиқ ўтказишга ҳаракат қилаётган, ниқобланган “оммавий маданият”дан огоҳ бўлиши керак. Мафкуравий тазйиқ этишга мўлжалланган ғоялар негизида миллат, Ватан туйғуси, тарихий жараён, аждодлар мероси ва ўғитига ихлосмандликни йўқотиш, яшашдан мақсад бир лаҳзалик гўзал ва ахлоқсиз ҳаётни шакллантириб, жамият маънавий маданиятини ўзгартиришга қаратилган дунёқараш мавжудлигидан огоҳ бўлишимиз лозим.

Глобаллашув асосида мамлакат ёхуд миллатнинг истиқболи бунёдкорликка асосланган ғоялар негизида шаклландиган маънавий маданиятдан баҳраманд бўлмас экан, бундай манзара жамиятда ёшлар онги ва қалбидан жой олмагунича ўзининг ижтимоий-тарихий моҳияти ва аҳамияти билан ер қаъридаги олтин заҳиралар тарзида ётаверади. Жамиятнинг соғлом турмуш тарзи, идеаллар, назария ва тамойиллар негизида ёшларнинг муайян мақсадларини амалга оширар экан, жамиятдаги диалектик алоқадорликнинг ҳаётийлиги ва амалий аҳамиятини белгилайди. Шунинг учун ҳар бир ёш авлод ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги соғлом муҳит билан қуроллантириш, бунёдкорлик ишларига жалб қилиш лозим. Ёшларимизнинг миллий қадриятларга муносабатларини глобаллашув масалалари билан уйғунлаштирган ҳолда соф шарқона маънавий ҳаёт билан бойитиш, жаҳон цивилизациясининг илғор ютуқларидан ва халқимизнинг тарихий илдизлари, ақлий бойликларини энг яхши намуналаридан фойдаланиш янги авлодни тарбиялаш учун кенг имкониятларни очди.

Хулоса қилиб айтганда, глобаллашув жараёнида ёшларнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини миллий ғоя билан узвийлигини таъминлаш, амалга оширилаётган ислохотларнинг ҳар бир жамият аъзоси учун унумли ва фойдали бўлишини таъминлаш, шунингдек, миллийлик билан умуминсонийликни уйғунлаштирган ҳолда замонавий ютуқлардан баҳраманд бўлиб боришни абадийлигини амалга ошириш вазифаси Ўзбекистон халқини ягона байроқ остидаги эзгу мақсадлари сари даъват этувчи куч эканлигидир.

¹ Маърифат гулшани: Диний маърифат ва маънавий ахлоқий тарбия масалалар бўйича маслаҳатчилар учун услубий қўлланма. Муаллифлар жамоаси. Тошкент Ислом университети нашриёт-магбаа бирлашмаси, 2014, 71-бет.

² Садулло Отамуратов. Глобаллашув: миллатни асраш маъсулияти. Т., “Ўзбекистон”. 2018, 27–28-бетлар.

Асадов Рустам Муминович (PhD, доцент), Набиев Алишер Исомиддинович
(Самарқанд Давлат Чет тиллар институти)
УЧ ВАЛЕНТЛИ КОМПОНЕНТЛАРНИНГ СИНТАКСЕМ ТАҲЛИЛИ

Аннотация. *Мазкур мақолада структурал ва функционал синтаксис талабларидан келиб чиқиб, профессор А.М.Мухин ва унинг шогирдлари томонидан ишлаб чиқилган синтактик алоқалар хусусидаги илмий-назарий қарашлардан унумли фойдаланилди. Мақолада келтирилган мисолларнинг синтактик таҳлили жараёнида гап таркибида иштирок этган тил бирликларининг дифференциал синтактик, синтактик-семантик белгиларини ва муайян синтактик алоқалар асосида бошқа синтаксемалар билан бириктириш имкониятларини аниқлашга эътибор қаратилди. Гап қурилмасида валентлик фақат феълга хос ҳодиса бўлмасдан, балки ҳар қандай синтактик бирлик гапда бир синтактик алоқа асосида иштирок этса, бир валентли компонент, икки синтактик алоқа асосида икки валентли, уч синтактик алоқа асосида уч валентли компонент эканлиги ҳақидаги фикрлар ёритилган. Шунингдек, ноядровий аппозитив предикатив I ва ноядровий аппозитив тобе компонентлар ўрнида келган уч валентли синтактик бирликлар қатнашган гаплар синтаксем таҳлил қилинди. Таҳлил натижасида категориал белгилардан субстанциаллик ва квалификативлик доирасида нокатегориал белгилардан предикатив алоқа асосида идентификацияловчи, стативлик юклатилган идентификацияланувчи синтаксемалар, субординатив алоқа базасида объект, агентив, атрибуцион синтаксемалар ифодаланиши аниқланди.*

Аннотация. *В данной статье, исходя из требований структурного и функционального синтаксиса, были эффективно использованы научно-теоретические взгляды на синтаксические отношения, разработанные профессором А.М.Мухиным и его учениками. В процессе синтаксического анализа примеров, представленных в статье, внимание было уделено выявлению дифференциальных синтаксических, синтаксико-семантических особенностей языковых единиц, участвующих в предложении, и их способности сочетаться с другими синтаксисами на основе специфических синтаксических связей. В речевом аппарате валентность – это не только специфичное для глагола явление, но и идея о том, что если какая-либо синтаксическая единица участвует в предложении на основе одной синтаксической связи – валентный компонент, на основе двух синтаксических связей – двухвалентный, на основе трех синтаксических связей – трехвалентный компонент. Синтаксис также был проанализирован для предложений, включающих трехвалентные синтаксические единицы, которые заменили неядерный аппозитивный предикативный I и неядерный аппозитивный подчинительный компоненты. В результате анализа было установлено, что в рамках субстанциальности и квалификации категориальных признаков некатегориальные признаки идентифицируются на основе предикативной коммуникации, статистически нагруженные идентифицируемые синтаксисы, объект и агент, атрибутивные синтаксисы на основе субординативной коммуникации.*

Annotation. *In this article, based on the requirements of structural and functional syntax, the scientific-theoretical views on syntactic relations developed by Professor A.M. Mukhin and his students were effectively used. In the process of syntactic analysis of the examples presented in the article, attention was paid to the identification of differential syntactic, syntactic-semantic features of language units involved in the sentence and their ability to combine with other syntaxes on the basis of specific syntactic connections. In the speech device, valence is not only a verb-specific phenomenon, but also the idea that if any syntactic unit participates in a sentence on the basis of one syntactic connection – a valence component, on the basis of two syntactic connections – two-valent, on the basis of three syntactic connections – a trivalent component. The syntax was also analyzed for sentences involving trivalent syntactic units that replaced the non-nuclear appositive predicative I and non-nuclear appositive subordinate components. As a result of the analysis, it was found that in the framework of substantiality and qualification of categorical signs, non-categorical signs are identified on the basis of predicative communication, statistically loaded identifiable syntaxes, object, and agent, attribute syntaxes on the basis of subordinative communication.*

Калим сўзлар: валентлик, имплицит, эксплицит, ноядровий аппозитив предикатив, аппозитив алоқа, уч валентли синтактик бирлик, процессуал акционал модал негатив, объект ап-позитив, объект идентификацияловчи.

Ключевые слова: валентность, имплицитный, эксплицитный, неядерный аппозитивный предикат, аппозитивная связь, трехвалентная синтаксическая единица, модальное отрицание процедурного действия, аппозитивный объект, идентификатор объекта.

Key words: valence, implicit, explicit, non-nuclear appositive predicate, appositive connection, trivalent syntactic unit, procedural action modal negative, object appositive, object identifier.

Жаҳон лингвистика фанидаги тадқиқотларда анъанавий синтаксиснинг баҳсли масалаларини тизимли ўрганиш, валентлик назариясининг моҳиятини ёритишдаги семантик, лексик ва стилистик ёндашувларни бир-биридан фарқлаш, шунингдек, инглиз тили содда гап қурилмасида синтактик бирликларнинг валентлигини аниқлаш тамойиллари каби муаммоларни ҳал этиш масаласида кенг қўламли тадқиқотлар амалга оширилган. Жумладан, валентлик назариясининг турли масалаларига бағишланган кўпчилик тадқиқотларда муаммо феълнинг лексик-семантик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тадқиқ этилган. Ушбу масалани тилдаги синтактик ва семантик сатҳ нуқтаи назаридан атрофлича ёритиш эҳтиёжи бу хусусда янгича ёндашувлар асосида тадқиқотлар олиб бориш заруратини ҳамда мавзунинг долзарблигини белгилаб беради. Тилшуносликда синтактик таҳлил бўйича кўплаб ишлар амалга оширилган бўлса-да, масалага ёндашувлар нуқтаи назаридан бизнинг мазкур мақоламиздаги фикрлар мавжуд тадқиқотлардан фарқ қилади. Ушбу тадқиқотда гап қурилмасида синтактик бирликларнинг дифференциал синтактик, синтактик-семантик белгиларини ва муайян синтактик алоқалар асосида бошқа синтаксемалар билан бирикиш имкониятларини аниқлашга эътибор қаратилган. Синтактик таҳлилдаги анъанавий гап бўлақларига ажратиб таҳлил қилиш ўзини тўлиқ оқламаётганлиги сабабли мазкур тадқиқотда синтактик таҳлилнинг янгича усулларидан, яъни компонентларга ва синтаксемаларга ажратиб таҳлил қилиш методидан фойдаланилди. Компонентларга ажратиб таҳлил қилишда поливалентли элементлар гапларнинг ташқи қурилмасини ташкил қилади. Синтаксемаларга ажратиб таҳлил қилишда эса улар гапларнинг ички қурилмасини қамраб олади.

Ушбу тадқиқотнинг асосий мақсади синтактик сатҳда валентлик назариясига аниқлик кiritиб, инглиз тили содда гап таркибидаги поливалентли компонентларни синтактик алоқалар базасида юнкцион моделлар ёрдамида аниқлаш, компонентларга ва синтаксемаларга ажратиб таҳлил қилишдан иборат.

Мазкур мақолада қуйидаги вазифалар амалга оширилган:

◆инглиз тили содда гап қурилмасида ноядровий аппозитив предикатив 1 ва ноядровий аппозитив тобе синтактик ўринларда келган уч валентли компонентларни синтаксем таҳлил қилиш;

◆уч валентли синтактик бирликлар ифодалаган синтаксемаларнинг аниқланган синтактик алоқалар асосида бошқа синтаксемалар билан бирикиш имкониятларини ва уларнинг вариантларини очиқ бериш.

Уч валентли компонентларни синтаксем таҳлил этишда қуйидаги методлардан фойдаланилди:

◆трансформация методлари;

◆дистрибутив;

◆компонент ва синтаксем таҳлил қилиш.

Валентлик термини латин тилидан олинган бўлиб, *valeo, lui, litum, ere* – соғлом, маъноли, ҳақиқий, кучга эга бўлиш¹ маъноларини англатади. Хусусан, тилшуносликда бу терминнинг бирика олиш кучи назарда тутилган. Тилшунослик тарихида биринчи марта 1948 йил С.Д.Кацнельсон томонидан валентлик назарияси термини ишлатилиб, қуйидагича таъриф берилди: «Сўзнинг гап қурилмасида иштирок этиш жараёнида бошқа сўзлар билан маълум комбинация асосида бири-кishi валентлик деб аталади».²

В.В.Бурлакова «...икки валентлилик, яъни сўзларнинг морфемалар асосида бирикиш усуллари ҳақида фикр юритади»,³ Т.И.Котина эса ўтимли феъллар асосида икки валентлиликни аниқлайди¹.

¹ Нисенбаум М.Е. Латинский язык. Издание второе, переработанное и дополненное. М., «Проспект», 2000, с. 595.

² Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. Москва – Ленинград, «Наука», 1965, с. 100.

³ Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. Ленинград, ЛГУ, 1975, с. 216.

«Валентлик деб элементларнинг ички хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг бир сатҳда бир-бири билан бирикиш имкониятларига кўра синтактик ҳолатига айтилади», деб ёзади И.Б.Долинина.² Олима одатда валентлик ҳақида гапирганда таксономик элементлар, яъни сўз туркумлаир валентлиги борасида сўз юритади.

Қайд этиш жоизки, кейинги йилларда гап қурилмасини тадқиқ этишда феъл тилшуносларнинг диққат марказида бўлиб келмоқда. Бунинг асоси феъл гапнинг «маркази», дея илгари сурилган қарашнинг натижаси ҳисобланади. Шунга асосан, феъл валентлиги барча тилларда тараққий этди. Лекин Н.Л.Сомерснинг таъкидлашича, «...валентликка фақат феъл доирасида ёндашиш, у бошқарадиган тўлдирувчилар сони билан чекланади, бу эса валентлик назариясини тўлиқ асослай олмайди».³ Бундан ташқари, А.М.Мухин: «Феълни ҳар доим гапнинг структур маркази деб қараш айрим ноаниқликларга олиб келади: биринчидан, феълнинг шахсли ва шахссиз шакллари синтактик бирлик ҳисобланавермайди, улар гап қурилмасида ички синтактик алоқалар ёрдамида иштирок этсагина синтактик бирлик бўла олади. Бу фикр от ва сифатга ҳам тааллуқли; иккинчидан, инглиз ёки рус тилларида феълсиз гаплар ҳам мавжудки, феъл гапнинг маркази деган ёндашув нуктаи назаридан бундай гапларда валентликнинг ечимини топиш, асло, мумкин эмас; учинчидан, гап қурилмасида валентлик тавсифидан ташқари, феълларнинг лексик бирикиш хусусиятлари ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг луғатларда берилган маъносини ҳисобга олмасдан валентлик ҳақида гапириш қийин», деб таъкидлайди.⁴

А.М.Мухин «Валентлик ва феълларнинг бирикиш хусусиятлари» («Валентность и сочетаемость глаголов») сарлавҳали (1987) мақоласида феълли сўз бирикмалари таркибида феълларнинг бирламчи ўтимли ёки иккиламчи ўтимлилиги асосида ҳамда тилнинг лексик сатҳида бошқарув алоқаси ёрдамида валентликни аниқлаш усулларини таъкидлаш билан бирга тилнинг лексик сатҳи билан синтактик сатҳини фарқлаш ва уларнинг ўзаро алоқаларини билиш мумкинлигини айтади.

Л.Теньер феълнинг валентлик назариясини ишлаб чиқди ва валентлик «...сўзларнинг ўзаро бирикиш моҳияти» деган тушунчани баён қилди.⁵ Олим валентликни аниқлашда «вербоцентризм» концепциясидан келиб чиқиб феълларни асосан тўрт гуруҳга бўлган:

- 1) нолга тенг валентли феъллар: *to drizzle, to rain, to snow, to freeze*;
- 2) бир валентли феъллар – ўтимсиз: *to doze, to travel, to bark, to blink, to cough, to faint*;
- 3) икки валентли феъллар – ўтимли: *to answer, to attack, to begin, to grow, to keep, to love*;
- 4) уч валентли феъллар: *to say, to tell, to give, to present*.

Бу каби тадқиқотларда асосан иштирокчилар иерархиясига таянилган: эга – биринчи иштирокчи, воситасиз тўлдирувчи – иккинчи иштирокчи, воситали тўлдирувчи – учинчи иштирокчилар ҳисобидан валентлик сони аниқланган, ҳол эса назардан четда қолган.⁶ Синтактик сатҳда валентлик назарияси тилшунослар томонидан турлича талқин этилганлигининг гувоҳи бўлдиқ.

Гапни компонентлар ва синтаксемаларга ажратиб таҳлил қилиш жараёнининг синтактик сатҳ миқёсидаги таҳлилини А.М.Мухин, Ў.У.Усмонов, З.Ж.Мухторов, Д.Т.Кубейсинова, М.Р.Жоллыбекова, М.М.Облоқулова, Р.М.Асадовларнинг илмий тадқиқотларига таянган ҳолда амалга ошириб, синтактик валентликни қуйидагича аниқладик: бунда содда гап таркибида феълнинг қандай шакли бўлишидан қатъи назар бир синтактик алоқа асосида иштирок этган синтактик бирлик (бунда сўз туркумининг аҳамияти йўқ) – бир валентли компонент, икки синтактик алоқа асосида иштирок этган синтактик бирлик – икки валентли компонент, уч синтактик алоқа асосида иштирок этган синтактик бирлик – уч валентли компонент ҳисобланади.⁷

¹ Котина Т.И. Лексико-грамматическая характеристика двухвалентных глаголов спредложным управлением в современном немецком языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Москва, 1991, с. 26.

² Долинина И.Б. Системный анализ предложений. Москва, «Высшая школа», 1977, с. 104.

³ Somers Н.Л. On the Validity of the Complement – adjunct distinction in Valency Grammar. *Linguistics*, 1984, V.22, № 4, p. 113 – 126.

⁴ Мухин А.М. Валентность и сочетаемость глаголов. «Вопросы языкознания», №6, Москва, 1987, с. 52 – 58.

⁵ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. Перевод с фран. Москва, «Наука», 2007, с. 670.

⁶ Johanna G. Ditransitives in British English Dialects. Walter de Gruyter, 2014, 152 p.

⁷ Асадов Р. (2016): Синтаксическая валентность на примере синтаксемного анализа трехвалентных элементов в позиции неядерного оппозитивного предидирующего компонента (NAP₂). In Вестник Челябинского государственного университета (9 (391), pp. 25–35. Available online at <https://cyberleninka.ru/article/n/sintaksicheskaya-valentnost-na-primere-sintaksemnogo-analiza-trehvalentnyh-elementov-v-pozitsii-neyadernogo-oppozitivnogo>.

Жаҳон тилшунослигида изоҳловчини синтактик тизимда ўрганишга бағишланган кўплаб тадқиқотлар мавжуд бўлса-да, ханузгача синтаксисда изоҳловчининг ўрнини аниқлаш тамойиллари атрофлича ишлаб чиқилмаган. Аксарият олимлар изоҳловчининг ифодаланишига кўра от ва унинг эквивалентлари ёрдамида аниқловчи вазифасида келади, деб таъкидлашса, И.С.Камышев иккинчи даражали бўлақларга аниқлик киритиш мақсадида изоҳловчи нафақат от билан, балки сифат, равиш, сифатдошлар, феълнинг ноаниқ формаси ёрдамида ҳам ифодаланади, дейди¹. Бундан ташқари, изоҳловчи ҳақидаги қарашларда, аппозитив бирикмаларнинг гапдаги бошқа бўлақлар билан боғланиши, синтактик алоқаси тўғрисида ҳам бир тўхтамга келинган эмас. Айрим тилшунослар ушбу синтактик алоқани эргаштирувчи деб қараса, Э.А.Гуляева аниқловчи-предикатив,² Л.С.Бархударов аппозитив бирикмали компонентлар бириктирувчи³, Г.П.Цыганенко эса изоҳловчи ҳар иккала боғланишларни ўзида мужассамлаштиради,⁴ деб ҳисоблайди.

Анъанавий грамматикаларда аппозитив синтактик бирикларга изоҳловчи деб қаралиб, улар аниқловчининг бир тури сифатида тадқиқ этилган. Масалан, В.Н.Жигадло, И.П.Иванова, Л.Л. Иофик фикрларига кўра, «Изоҳловчи аниқловчининг бошқа турларидан фаркли ўлароқ аниқланмишнинг сифати ёки хусусиятини кўрсатмасдан, унга бошқа ном беради ва унинг мазмунига аниқлик киритади».⁵ Рус тилида изоҳловчи, асосан, от билан ифодалангани сабабли аниқловчидан фарқ қилади, деб таъкидланади.⁶ Мазкур олимлар изоҳловчи ҳақида турли фикрларни билдиришган бўлса-да, изоҳловчининг барча хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган, унинг синтактик мазмунини ифодаладиган аниқ бир таъриф мавжуд эмас.

Ж.Бўронов, Ў.Ҳошимов ва Х.Исматуллаевларнинг фикрича, «Изоҳловчи ҳам аниқловчининг бир тури бўлиб, унда шахс ва предмет қайта номланади. Изоҳловчи, асосан, от билан ифодаланиб амал, унвон, касб, машғулот, тахаллус, қариндошлик, шахснинг оти, географик номларни билдиради».⁷ Изоҳловчи мавзуси «Ўзбек тили грамматикаси»да «изоҳ гап ва изоҳ сўз бирикмалари фарқланиб, улар асосий гапдан англашилган мазмунга ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъносига оид қўшимча изоҳлар, қўшимча маълумотлар, айрим тузатишлар беради»⁸, деб таърифланади. А.Ғуломов ва М.Асқаровалар «...изоҳловчи ҳам аниқловчининг бир кўринишидир. Унда предмет бошқача ном олиш билан аниқланади, яъни шу предметнинг ўзи яна бошқача аталиб, бу билан у маълум характеристикага эга бўлади»,⁹ деган фикрни билдиришади.

Инглиз тили мутахассислари R.Quirk, S.Greenbaum, G.Leech, J.Svartvik изоҳловчига: «Изоҳловчи бир-бирига уйғунлашган грамматик хусусиятли бирикларни боғладиган тенг бирикишга ўхшайди. Бироқ, бундан ташқари, изоҳловчи бўлиш учун бирикларнинг ифодаси бир хил бўлиши керак ёки бирининг ифодаси (мазмуни) бошқасининг ифодасида мужассамланган бўлиши керак»,¹⁰ деб таъриф беришади. Рус тилшунослари Е.В.Кротевич, И.П.Распоповлар қуйидагича фикр билдиришади: «...изоҳловчини ўз таркибига олган бирикмалардаги ўзига хос алоқа тури ҳақида гапиришга асос бор».¹¹

Инглиз, рус ва ўзбек тилшуносларининг келтирган таърифларидан кўринадики, изоҳловчининг изоҳланмишга нисбатан синтактик семантикаси бўйича ҳеч қандай фикр билдирилмаган.

¹ Камышев И.С. К вопросу об уточняющих конструкциях в простом предложении. Уч. зеп. МГПИ им. Ленина, т. 216, Москва, 1964, с. 141 – 148.

² Гуляева Э.А. Обособленные аппозитивные конструкции в современном французском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Киев, 1978, 23 с.

³ Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка. Москва, 2008, 200 с.

⁴ Цыганенко Г.П. Предложения в современном русском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Харьков, 1984, 24 с.

⁵ Жигадло В.А., Иванова И.В., Иофик Л.Л. Современный английский язык: теоретический курс грамматики. Москва, изд-во литер. на иностр. языках, 1956, 350 с.

⁶ Цыганенко Г.П. Предложения в современном русском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Харьков, 1984, 24 с.

⁷ Бўронов Ж., Ҳошимов Ў., Исматуллаев Х. English grammar. Инглиз тили грамматикаси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1974, 352-бет.

⁸ Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. Тошкент, “Фан”, 1976, 560-бет.

⁹ Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1987, 256-бет.

¹⁰ Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English. Moscow, “Vysšaya škola”, 1982, 391 p.

¹¹ Кротевич Е.В. Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения. В кн. Вопросы русского языкознания. Львов, 1986, с. 6 – 14.

Шунингдек, изоҳланувчининг гап қурилмасида қандай синтактик алоқа асосида иштирок этиши тўғрисида тилшунослар ягона хулосага келмаганликлари маълум бўлади. Ушбу баҳсалаб масаланинг ечимини топишда А.М.Мухиннинг эътиборга молик фикрлари мавжуд: «...изоҳловчи гап қурилмасида аппозитив бирикмалар билан нафақат бевосита синтактик алоқада бўлади, балки билвосита алоқа орқали учинчи бир элемент билан ҳам боғланади. Ана шу боғланиш усули аппозитив алоқа деб аталади ва унинг бошқа синтактик алоқалар каби гап таркибида ўз ўрни бор».¹ «Аппозитив алоқа гапнинг асосини ташкил қила олмайди. Чунки субординатив алоқадан фарқли равишда, бир элементни бошқаси билан боғлаб, у орқали учинчи компонент билан боғланади», деб таъкидлайди В.А.Северьянова.² Аммо қайд этиш жоизки, бу фикрда изоҳловчининг гап қурилмасида қандай синтактик ўринларда келиши, қандай синтактик алоқа асосида иштирок этиши ва унинг дифференциал синтактик-семантик белгиларини таҳлил этиш назардан четда қолган.

Мазкур соҳада тилшунослар фикрига эътибор берилса, изоҳловчили бирикмаларнинг ўзаро синтактик алоқаси хусусидаги турли хил қарашларга дуч келамиз. Айримлари улар орасидаги алоқани тобе боғланиш³, деб қараса, бошқалари эса изоҳловчини от-атрибут ҳисоблаб, атрибут предикатив алоқа,⁴ деб номлайди. Яна бир гуруҳ тилшунослар эса аппозитив бирикмаларнинг компонентлари ўзаро тенг боғланишга эга, деган қарашларини илгари суради.

Бироқ юқорида қайд этилган тадқиқотларнинг баъзиларида изоҳловчининг эксплицит тарзда бевосита боғланиши ҳақида гапирилса-да, имплицит тарзда – билвосита боғланиши хусусида ҳеч қандай фикр билдирилмайди. Бу ҳол изоҳловчининг гап қурилмасидаги роли фақат бир томонлама талқин қилинганидан далолат беради. Изоҳловчининг гап таркибида тутган синтактик ўрни, унинг синтактик бирликлар билан бевосита ва билвосита алоқалари, уларнинг синтагматик ҳамда парадигматик муносабатлари етарлича ўрганилмаса, унинг гапдаги ўрни атрофлича тадқиқ қилинмасдан қолаверишини таъкидлайди Р.Асадов.⁵

Синтаксем таҳлил. Мазкур мақолада гап қурилмасида ноядровий аппозитив предикатив 1 ($\check{N}AP_1$) ва ноядровий аппозитив тобе ($\check{N}AD$) ўринларда келган изоҳловчи вазифасидаги уч валентли синтактик бирликларни синтаксемаларга ажратиб таҳлил қилиш назарда тутилган. Содда қилиб айтганда, $\check{N}AP_1$ ўрнида келган уч валентли элемент гапнинг эгасига нисбатан, $\check{N}AD$ эса гапнинг тўлдирувчисига нисбатан изоҳловчи вазифасида келиши текширилган.

Изоҳловчи гап қурилмасида ноядровий аппозитив предикатив 1 компонентлари ўрнида келганда таянч компонентга бевосита аппозитив алоқа асосида боғланиб, гап таркибида иккинчи синтактик алоқа, яъни билвосита икки марта предикатив алоқа асосида иштирок этади. Шу туфайли у уч валентли синтактик бирлик саналади. Маълумки, аппозитив алоқа бир компонентни бошқа компонент билан боғлаб, шу орқали учинчи синтактик бирлик билан билвосита алоқага киришади. Шу боис В.А.Северьянованинг фикрига кўра, бир томондан ўша компонентнинг дифференциал синтактик белгиси аппозитивликни англатса, иккинчи томондан, яъни билвосита боғланиш натижасида ядро предикатив 1, ядро предикатив 2, ноядровий тобе компонентлардан бирини ифодалайди.⁶ Ноябрьровий аппозитив предикатив 1 ($\check{N}AP_1$) компоненти ўрнида келган синтактик бирликларнинг дифференциал синтактик-семантик белгиларини аниқлашда трансформация методининг турли усулларида фойдаланиб куйидаги содда гапларни таҳлил қилиш мумкин:

1. *You wouldn't agree, Miss Ladram (RGH, 374).*
2. *A short, heavenly-built, florid-faced boding man, Arbithnot took the opportunity (GST, 8).*
3. *You don't shoot him, Candy (SM, 44).*
4. *The woman was in the corner of his vision field, Leonora Covan (GSTU, 42).*
5. *George – you asleep? (SM, 16)*

¹ Мухин А.М. Аппозитивная связь в структуре предложений. Исследования по славянской филологии (посв. пам. акад. В.В.Виноградова). Москва, МГУ, 1974, с. 240 – 246.

² Северьянова В.А. Синтаксемы в позиции приложения в современном английском языке. В сб.: Проблемы лексической и грамматической семантики английского и французского языков. Тула, 1976, с. 105 – 113.

³ Фёдоров А.К. Трудные вопросы синтаксиса. Москва, “Просвещение”, 1972, 239 с.

⁴ Распопов И.П. Строение простого предложения в современном русском языке. Москва, 1978, 164 с.

⁵ Asadov R.M., Syntaxemes expressed by bivalence components in the position of homogeneous nuclear predicated elements in the structure of sentences. Neue methodische Ansätze im DaF-Unterricht. Mainz, 2014, Band 2, p. 109 – 123.

⁶ Северьянова В.А. Аппозитивные элементы в структуре предложения современного английского языка. В кн.: Вопросы строя индоевропейских языков, ч. 1, Москва, 1975, с. 290 – 300.

6. *The woman was Beatrix Abberley's niece, Charlotte Ladram* (RGH, 46).

Берилган мисолларда ядро предикатив 1 компоненти ўрнида келган *you* (1, 3, 5), *man* (2), *the woman* (4, 6) синтактик бирликларга *Miss Ladram* (1), *Arbithnot* (2), *Candy* (3), *Leonora Covan* (4), *George* (5), *Charlotte Ladram* (6), синтактик бирликлар бевосита аппозитив алоқа асосида боғланган. Лекин гапда изоҳловчи ўрнида келган синтактик бирликлар ядро предикатив 2 (NP₂) ўрнида келган *wouldn't agree* (1), *took* (2), *don't shoot* (3), *was* (4), *asleep* (5), *was ...niece* (6) компонентлари билан ядро предикатив алоқа асосида билвосита боғланишини трансформация методининг ўрин алмаштириш усули орқали кўрсатиш мумкин.

Бу гаплар синтаксемаларга ажратиб таҳлил қилинганда *Miss Ladram* (1), *Arbithnot* (2), *Candy* (3), *Leonora Covan* (4), *George* (5), *Charlotte Ladram* (6) компонентлари аппозитив алоқа асосида субстанциал идентификацияловчи синтаксемани ифодалаши аён бўлади. Бунинг исботи қуйидаги трансформация усули орқали тасдиқланади:

(1) *You wouldn't agree, Miss Ladram* → *You are Miss Ladram*: Id₁. Id₂;

(2) *A ... man, Arbithnot took the opportunity* → *a man is Arbithnot*: Id₁. Id₂;

(3) *You don't shoot, Candy* → *You are Candy*: Id₁. Id₂;

(4) *The woman was in the corner of his vision field, Leonora Covan* → *The woman was Leonora Covan*: Id₁. Id₂;

(5) *George – you asleep* → *You are George*: Id₁. Id₂;

(6) *The woman was Beatrix Abberley's niece, Charlotte Ladram* → *The woman was Charlotte Ladram*: Id₁. Id₂;

Ноядровий аппозитив предикатив 1 ўрнида келган уч валентли синтактик бирликлар билвосита ядро предикатив алоқа асосида синтаксемаларга ажратиб таҳлил қилинганда биринчи, иккинчи ва учинчи гапларда қатнашган компонентлар субстанциал идентификацияловчи синтаксемага қўшимча агентивликни ифодалаши маълум бўлади. Чунки ушбу синтаксема (SbId₂Ag) ядро предикатив алоқа асосида процессуал акционал модал негатив (PrAcMdNg) – *wouldn't agree*, процессуал акционал (PrAc) – *took*, процессуал акционал негатив (PrAcNg) – *don't shoot* синтаксемалар билан бирикиб келган.

Бу гаплар трансформация методининг алмаштириш усулига мос келади:

(1) *You wouldn't agree, Miss Ladram* → *Miss Ladram wouldn't agree* – SbAc.PrAcMdNg;

(2) *A man, Arbithnot took the opportunity* → *Arbithnot took the opportunity* – SbAg.PrAc.SbOb;

(3) *You don't shoot him, Candy* → *Candy doesn't shoot him* – SbAg.PrAcNg.SbOb.

Навбатдаги гапда *Leonora Covan* субстанциал идентификацияловчи синтаксема қўшимча экзистенциалликни ифодалайди (SbId₂Ex). Ушбу синтаксема ядро предикатив алоқа асосида процессуал экзистенциал синтаксема *was* билан боғланади ва алмаштириш усулига мос келади:

(4) *The woman was in the corner of his vision field, Leonora Covan* → *Leonora Covan was in the corner of his vision field* – SbEx.PrEx.SbLc.SbPs.SbQlt.SbPsLc;

Бешинчи гапда *George* стивлик юклатилган субстанциал идентификацияловчи синтаксемани (SbId₂St) ифодалайди. Дифференциал синтактик-семантик белгилардан стивликни исботлаш мақсадида алмаштириш ҳамда *in the state of* бирикмаларни қўшимча қилиш методларидан фойдаланамиз:

(5) *George – you asleep* → *George is asleep* → *George is in the state of sleeping* – SbSt. QlfSt.

Охирги гаптаги *Charlotte Ladram* аппозитив алоқа асосида субстанциал идентификацияловчи синтаксемани (SbId₂), билвосита ядро предикатив алоқа воситасида идентификацияловчи ва идентификацияланувчи синтаксемаларни ифодалайди (SbId₂Id₁). Чунки *Charlotte Ladram* субстанциал идентификацияланувчи синтаксема *the woman* билан аппозитив алоқа асосида, идентификацияловчи *niece* ифодалаган синтаксема билан ядро предикатив алоқа асосида боғланади. Бундай боғланишларни таснифлашда трансформация методининг ўрин алмаштириш ва тиклаш усуллари қўл келади:

(6) *The woman was Beatrix Abberley's niece, Charlotte Ladram* → *The woman was Charlotte Ladram* – SbId₁.SbId₂ ёки *The woman was Beatrix Abberley's niece, Charlotte Ladram* → *Charlotte Ladram was Beatrix Abberley's niece* – SbId₁.SbPs.SbId₂.

Юқорида таҳлил қилинган мисоллардан ноядровий аппозитив предикатив 1 ўрнида келган уч валентли синтактик бирликлар билвосита биринчи марта ядро предикатив алоқа билан боғланиши ва ядро предикатив 2 компоненти ўрнида келган *was Miss Ladram* (1), *is Arbithnot* (2), *are Candy* (3), *was Leonora Covan* (4), *are George* (5), *was Charlotte Ladram* (6) синтактик бирликлар суб-

танциал идентификацияловчи синтаксемани англатиши маълум бўлади. Трансформация методи ёрдамида ушбу синтактик бирликлар ядро предикатив 1 компоненти ўрнига ўтказилганда, *Miss Ladram (1), Candy (3)* субстанциал агентив синтаксемани, *Coven (4)* субстанциал экзистанциал, *George (5)* стативлик юклатилган субстанциал, *Charlotte Ladram (6)* эса субстанциал идентификацияловчи синтаксемаларни англатади. Шунингдек, изоҳловчи ноядровий тобе компонентни аниқлаб, эксплицит тарзда объект синтаксемани ҳам ифодалаб келиши мумкин.

Куйидаги гаплар синтаксемаларга ажратиб таҳлил қилинганда уч валентли ноядровий аппозитив тобе (ÑAD) компонентлар категориал белгилардан субстанциаллик базасида ядро предикатив алоқа асосида нокатегориал белгилардан идентификацияловчи синтаксемани, субординатив алоқа асосида объект, агентив, атрибуцион синтаксемаларни ифодалаши аён бўлади:

1. *They lifted down Zila, his wife (GSTU, 181).*

2. *He had left a young widow, Mary (RGH, 12).*

Ушбу иккала содда гапда уч валентли ноядровий аппозитив тобе компонентлар *his wife (1)* синтактик бирлик *Zila* билан, *Mary (2)* эса *a young widow* билан бевосита аппозитив алоқа асосида боғлангани туфайли улар субстанциал идентификацияловчи синтаксемаларни ифодалайди. Бу ифодани трансформация методининг куйидаги усули орқали тасвирлаш мумкин:

(1) *They lifted down Zila, his wife* → 1a) *Zila is his wife*: SbId₁ . SbPs . SbId₂;

(2) *He had left a young widow, Mary* → 2a) *A young widow is Mary*: QlfQlt . SbId₁ . SbId₂.

Ушбу уч валентли синтактик бирликлар ядро предикатив 2 ўрнида келган *lifted down (1)* ва *had left (2)* компонентлар билан имплицит тарзда субординатив алоқа асосида боғланиб, объект синтаксемани намоён қилади. Бу синтаксеманинг ифодаланишини тушириб қолдириш ва трансформация пассивизация усуллари орқали кўрсатиш мумкин:

(1) *They lifted down Zila, his wife* → *they lifted down ... his wife* → 1b) *his wife was lifted down by them*: SbOb . PrAc . SbAg;

(2) *He had left a young widow, Mary* → *he had left ... Mary* → 2b) *Mary had been left by him*: SbOb . PrAc . SbAg.

Трансформация пассивизациядан кўринадики, ноядровий аппозитив тобе компонент ядро предикатив 1 компоненти ўрнида келиб, ядро предикатив алоқа асосида билвосита иштирок этиши *his wife (1), Mary (2)* элементларининг уч валентли синтактик бирликлар эканлигидан далолат беради. Демак, ноядровий аппозитив тобе уч валентли компонентлар *his wife* ва *Mary* субстанциал идентификацияловчи объект синтаксемани ифодалайди.

Куйидаги модел воситасида биз гапларнинг бир йўла уч хусусиятини, яъни морфологик ифодаланишини, компонент ва синтаксем таркибини очиб бериш имкониятига эга бўламиз.

1) *They lifted down Zila, his wife.*

1.1	1.2	1.3	1.4	1.5
<i>They</i> → NP ₁ → Pnp → SbAg	<i>lifted down</i> → NP ₂ → Vf → PrAc	<i>Zila,</i> → ÑD → S → SbOb	<i>his</i> → ÑD → Pnps → SbPs	<i>wife</i> → ÑAD → S → SbOb

Трансформация натижасида эришилган гапларни ҳам шу моделга соламиз.

1a) *Zila is his wife*

1a.1	1a.2	1a.3
<i>Zila</i> → NP ₁ → S → SbId ₁	<i>his</i> → ÑD → Pnps → SbPs	<i>is...wife</i> → NP ₂ → S → SbId ₂

1b) *his wife was lifted down by them*

1b.1	1b.2	1b.3	1b.4
<i>His</i> → ÑD → Pnps → SbPs	<i>wife</i> → NP ₁ → S → SbOb	<i>was lifted down</i> → NP ₂ → Vpas → PrAc	<i>by them</i> → ÑD → prPob → SbAg

Мазкур моделларни ўзаро қиёслаб эканмиз, *wife* синтактик бирлик уч хил вазифада келиб, *Zila* компонентига изоҳ бермоқда. Бироқ куйидаги ҳодисага эътиборимизни қаратишимиз керакки, *wife* синтактик бирлик ноядровий аппозитив тобе (ÑAD) вазифада келганда субстанциал объект (SbOb) синтаксемани ифодалайди, биз уни, анъанавий грамматик термин билан атаганда, эга – ядро предикатив 1 (NP₁) вазифасига ўтказганимизда ҳам худди шу синтаксемани (SbOb) англатади.

Демак, объект синтаксеманинг валентлиги имплицит тарзда ифодаланганда ҳам унинг ўрни ал-машса-да, семантикаси ўзгаришсиз қолади.

Юқорида таҳлил қилинган мисоллардан ноядровий аппозитив предикатив 1 ўрнида келган уч валентли синтактик бирликлар билвосита биринчи марта ядро предикатив алоқа билан боғланиши ва ядро предикатив 2 компоненти ўрнида келган синтактик бирликлар субстанциал идентификацияловчи синтаксемани англатиши маълум бўлади. Ноябрьдровий аппозитив тобе компонентлар гап қурилмасида турли хил дифференциал синтактик-семантик белгиларни ифодалаши ҳамда бир, икки, уч валентли бўлиши ҳам мумкин. Уч валентли компонент ифодалаган синтаксемаларнинг синтактик алоқалар асосида бошқа синтаксемалар билан боғланиш қонуниятларига эътибор берадиган бўлсак, аппозитив алоқа асосида аниқланган барча идентификацияловчи синтаксемалар фақат идентификацияланувчи синтаксема билан боғланади.

Субординатив алоқа асосида объект, агентив, атрибуцион ва туркумловчи синтаксемалар эса процессуал акционал, акционал негатив, акционал модал, акционал модал негатив синтаксемалар билан алоқага киришади.

Ноядровий аппозитив предикатив синтаксемалар ядро предикатив алоқа асосида куйидаги синтаксемалар билан боғланиши мумкин:

1) субстанциал идентификацияловчи агентив синтаксема – субстанциал идентификацияланувчи акционал модал негатив синтаксема ҳамда акционал негатив синтаксемалар билан алоқага киришади;

2) субстанциал идентификацияловчи экзистенциал синтаксема – идентификацияланувчи процессуал экзистенциал синтаксема билан алоқага киришади.

Объект синтаксеманинг валентлиги эксплицит ва имплицит тарзда ифодаланади ва ўрни ал-маштириш трансформацияси методидан фойдаланган ҳолда ўз семантикасини сақлаб қолади.

Mavlaynov Sanjar Djambulovich (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti; e-mail: sanjarmavlyanov18@gmail.com)
O‘ZBEK TILIDAGI DIPLOMATIK TERMINLARNING LEKSIK SISTEMADAGI O‘RNI

***Annotatsiya.** Terminlar jamiyatning ijtimoiy-gumanitar, iqtisodiy-siyosiy, tabiiy, aniq fanlar va texnik-texnologik sohalarida muhim leksik qatlamdan iborat. O‘zbek terminologiyasi tarkibida diplomatik terminlar, sohaga tegishli va uning tarkibiy qismlari bilan aloqador terminologik birliklar ham katta qismni tashkil qiladi. Mazkur maqolada o‘zbek tili leksik sistemasidagi diplomatik terminlarning o‘ziga xos xususiyatlari, diplomatik munosabatlarda janr, uslub va nutqni shakllantirishdagi o‘rni muhokama qilindi.*

***Аннотация.** Термины составляют важный лексический пласт в социально-гуманитарной, экономико-политической, естественно-научной, технико-технологической сферах жизни общества. Узбекская терминология также состоит из дипломатических терминов, терминологических единиц, относящихся к сфере и ее компонентам. В данной статье рассматривается специфика дипломатических терминов в лексической системе узбекского языка, их роль в формировании жанра, стиля и речи в дипломатических отношениях.*

***Annotation.** The terms consist of an important lexical layer in the socio-humanitarian, economic-political, natural, exact sciences and technical-technological spheres of society. Uzbek terminology also consists of diplomatic terms, terminological units related to the field and its components. This article discusses the specifics of diplomatic terms in the lexical system of the Uzbek language, their role in the formation of genre, style and speech in diplomatic relations.*

***Kalit so‘zlar:** termin, diplomatiya, diplomatik termin, leksik qatlam, terminologik birlik, janr, uslub, til.*

***Ключевые слова:** термин, дипломатия, дипломатический термин, лексический пласт, терминологическая единица, жанр, стиль, язык.*

***Key words:** term, diplomacy, diplomatic term, lexical layer, terminological unit, genre, style, language.*

Inson tug‘ilib, o‘sib voyaga yetar ekan, atrofida o‘zgarish va yangilanishlarning ta‘siri, avvalambor, uning ruhiy-ma‘naviy olamida aks etadi. Bu o‘zgarishlarning kishi tabiatidagi voqelanishi uning tili orqali namoyon bo‘ladi. Insonlarga til imkoniyatlari bir xilda taqsimlangan bo‘lib, undan foydalanish shaxslarda turlicha yuzaga chiqadi. Kishining til imkoniyatlaridan qanchalik unumli foydalanishi uning

nutqida ko‘rinadi. Shaxsning oilasi, qarindoshlari, tengdoshlari, bog‘cha muhiti, maktab davri, oliy va undan keyingi ta‘limni olish jarayoni, hamkasblari, umuman, jamiyat bilan muloqoti til imkoniyatlaridan qay darajada foydalanish, nutqiy malakasining yuksalishi kabi qator jihatlarga katta ta‘sir o‘tkazadi. Bunda yuqorida keltirilgan munosabatlarga kirishishning iyrarxik jarayonlarida kommunikatsiyaga kirishilayotgan til egalarining qay darajada til imkoniyatlariga ega ekanligi, nutqiy malakasining darajasi, jamiyat taraqqiyoti va undagi o‘zgarishlarning kishi tafakkuriga ta‘siri, buning tilda aks etishi hamda uning nutqiy voqelanishi muloqotga kirishuvchi shaxsning tafakkuri, til imkoniyatlari va nutqiy malakalarining oshishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Til bu jamiyatdagi shaxslar muloqotini ta‘minlovchi asosiy kommunikativ vosita bo‘lib, tilning jamiyat bilan bevosita munosabati, avvalo, uning leksik tarkibida voqelanadi. Jamiyatda yuz bergan har qanday ilmiy-texnik taraqqiyot muntazam ravishda tilning leksik tizimi, xususan, terminologiyasida namoyon bo‘lib boradi. Fan-texnika sohasida ilmiy tushunchalarni nomlash va bayon etishda terminlar alohida o‘rin tutadi, Har bir fan sohasi o‘z terminologik tizimiga ega, ular fan sohaslariga doir bilimlarni aks ettiradi. Terminlarni ixtisoslashgan birliklar deb atash mumkin bo‘lib, chunki ular ma‘lum bir sohadagina tushuncha anglatuvchi birlik sifatida voqelanadi.

Ma‘lumki, har qanday kishilik jamiyati o‘z davriga mos ravishda taraqqiy etib boradi. Jamiyatda yashovchi shaxslar tafakkuri ham shu rivojlanishga bog‘liq ravishda o‘sib boradi. Misol uchun, eramizdan oldingi kishilik jamiyatlari bilan 7-asr arab jamiyatlarining, XV asr Yevropa uyg‘onish davri jamiyatlari bilan XXI asr dunyoviy jamiyatlarida katta farqlar, har jabhada tafovutlar ko‘zga tashlanadi. Jamiyatdagi texnik-texnologik taraqqiyot jarayoni, yaratilgan kashfiyot, ilm-fan sohaslaridagi yangiliklar kishilar hayotida muhim o‘zgarishlarga sabab bo‘lish bilan bir qatorda, yashash sharoiti va qarashlarida ham o‘zgarishlar sodir bo‘lishiga olib kelgan. Bunday jarayonlar tilda aks etib borgan va nutqiy faoliyatda sezilarli darajada namoyon bo‘lgan. Shu bilan bir qatorda, jamiyat hayotida yuz bergan har qanday texnik-texnologik jarayon, yaratilgan kashfiyot, ilm-fan sohaslaridagi yangiliklar muayyan terminlar bilan ifodalangan. Ushbu jihatlar esa tilning terminologik tarkibi kengayib borishiga sabab bo‘ladi. Aniqrog‘i, “borliq hodisalarning lisoniy ongda maxsus ifodaviy shaklga kirishi va turg‘unlashuvi tilda terminlarning vujudga kelishiga sabab bo‘ladi”.¹

Quyida ham mavzu mohiyatidan kelib chiqib, termin tushunchasining lingvistik talqinlarining ayrimlarini keltirishni joiz deb bildik. Tilshunos olim Sh.Ko‘chimov termin tushunchasini quyidagicha talqin qiladi: “termin kasbiy ma‘no bildiruvchi, kasbiy tushunchani ifodalovchi va shakllantiruvchi ayrim obyektlar va ular o‘rtasidagi aloqalarni muayyan kasblar nuqtai nazaridan bilish hamda o‘zlashtirish jarayonida ishlatiladigan so‘z yoxud birikmadir”.²

O‘zbek tilshunosligida terminologiya borasidagi tadqiqotlarda terminga oid xususiyatlar ham keltirilib, ularning o‘ziga xos jihatlari turli izohlar bilan yoritiladi. X.Narxodjayeva terminga xos quyidagi jihatlarni alohida qayd etgan:

“1) *termin* – umumadabiy tilning maxsus vazifa bajaruvchi bir turi bo‘lgan ishlab chiqarish, fan va texnika tiliga mansub lisoniy birlik, so‘z yoki birikmadir;

2) *termin* – aniq narsa-predmet, ashyo, mavhum tushunchalarning maxsuslashtirilgan nomidir;

¹Аксенов А.Г. К вопросу о взаимодействии между английской военной терминологией и общенародной лексикой. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, М., 1953, с. 19; Вельштейн А.М. Современная английская биологическая терминология: особенности строения и семантики. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, М., 1970, с. 19; Агапова Г.Н. Английская химическая терминология как совокупность трех семиотических систем. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, М., 1976; Воробьева И.Н. Особенности семантики музыкальной терминологии. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, М., 1986, с. 21; Коломиец З.Г. Лексико-семантические и структурно-функциональные характеристики ботанической терминологии современного английского языка: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, Одесса, 1989; Крючкова Т.Б. Общественно-политическая лексика и терминология. Автореф. дисс. ...докт. филол. наук, М., 1991, с. 32; Анисимова А. Г. Типология терминов англоязычного искусствоведения: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, М., 1994, с. 22; Кожанова Е.А. Лингвистические особенности терминологии нетрадиционной медицины английского языка. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, М., 2001, с. 21; Мотченко И.В. Основные тенденции в формировании английской медицинской терминологии. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, М., 2001, с. 21; Дегтярева И.А. Исследования современного содержания и развития терминов литературоведения. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, М., 2002, с. 22.

²Кўчимов Ш. Дипломатик тил асослари. Тошкент, “Ўқитувчи”, 2006, 76-бет.

3) *termin* uchun muayyan ta'rif (definitsiya) zarurki, uning yordamida tegishli tushuncha mazmunini aniqroq ifodalash, tushunchadan birini ikkinchisidan chegaralab ajratish imkonini beruvchi, ayni mahalda, ma'lum tushunchani muayyan tasnifiy qatorga joylashtirishga yo'l qo'yuvchi, farqlovchi belgilari ni ravshanroq ko'rsatishi mumkin".¹

Qayd etish kerakki, ijtimoiy-gumanitar, iqtisodiy-siyosiy, tabiiy, aniq fanlar va texnik-texnologik sohalarda qo'llanuvchi ko'plab terminlar yuqorida keltirilgan umumiy jihatlar bilan bir qatorda, alohida belgilari bilan ham ajralib turadi. Bu esa terminlar sohaviy xoslanganlik xarakteriga ega akanligini namoyon qiladi. Biz buni diplomatiyada qo'llanuvchi terminlar misolida kuzatamiz.

Diplomatik atamalar zamonaviy o'zbek diplomatik nutqida ishlatiladigan, "davlatning tashqi siyosati bilan bog'liq" va u bilan aloqador semantik tarkibiy qismga ega bo'lgan maxsus leksik birliklardir.

Tipologik jihatdan e'tibor qaratganimizda zamonaviy o'zbek diplomatik terminologiyasi tarkibida, sohaga tegishli va uning tarkibiy qismlari bilan aloqador terminologik birliklar katta qismni tashkil qiladi. Ta'kidlash joizki, Diplomatik atamalar diplomatik munosabatlar sohasi tushunchalarining maxsus nomlangan belgilaridir. E'tibor qarating.

Memorandum (lot. *memorandum* – yodda tutish kerak bo'lgan narsa). "Ma'lum bir davlatning diplomatik hujjati. Memorandumning o'ziga xos belgisi – bu hujjatda biror masalaning faktlari va huquqiy tomonlari batafsil bayon etilgan bo'ladi".² Memorandum – "bu hukumat nuqtayi nazarini ifodalovchi diplomatik hujjat".

Attashe (fran. *attaché*). "Diplomatik idoradagi eng kichik lavozim yoki martaba. Diplomatik amaliyotda diplomatik lavozim, odatda, kichik diplomat xodimlarga tegishli "attashe" martabasi (rangi) bilan bir qatorda, maxsus attashelarni tayinlash amaliyoti ham mavjud".³ Attashe "diplomatik xodimning lavozimi yoki darajasi".⁴

Akkreditatsiya "diplomatik vakilni tayinlash jarayonidir".⁵

Diplomatik vakolatxona "tashqi aloqalar bo'yicha xorijiy davlat organi"⁶ bo'lib, unga diplomatik vakil rahbarlik qiladi.

Diplomatik korpus "ma'lum bir davlatda akkreditatsiya qilingan xorijiy diplomatik vakolatxonalar rahbarlari"⁷ yig'indisidir.

Diplomatik terminologiya bo'yicha tadqiqot olib borgan olimlar diplomatiya sohasining terminologik birliklari tarkibiy qismiga diplomatik sohaning alohida tushunchalarini (o'ziga xos voqeliklari va sub'ektlarini) belgilashga xizmat qiluvchi maxsus nomlanishlari ham kirishini qayd etishadi. Bular toyifasiga xalqaro tashkilotlar, hujjatlar (shartnomalar, bitimlar va boshqalar), xalqaro tashkilotlar tizimiga kiritilgan harakatlar kiritiladi. Masalan:

AQSHning Vetnamdagi tajovuzkorligi AQSHning Ikkinchi jahon urushidan keyingi eng yirik qurolli agressiyasidir.⁸

1919-yildagi Versal tinchlik shartnomasi, 1914–1918-yillardagi Birinchi jahon urushini tugatgan shartnomadir.⁹

BRICS dunyoning beshta yetakchi rivojlanayotgan mamlakatlari, jumladan, Braziliya, Rossiya, Hindiston, Xitoy va Janubiy Afrika.

1973–1974-yillardagi Yaqin Sharq bo'yicha Jeneva tinchlik konferensiyasi; Tinchliksevar kuchlarning Jeneva forumi 1977; Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi 1948-yil va boshqalar.

O'zbek diplomatik terminologiyasini tashkil etuvchi atamalarni umumiy diplomatik va yuqori ixtisoslashgan terminologik birliklar sifatida guruhlariga ajratish mumkin.

Umumiy diplomatik atamalar diplomatik terminologiyaning eng keng toifasi hisoblanadi. Janr, uslub va nutq shakllantiruvchi xususiyatga ega bo'lgan ushbu birliklar diplomatik nutq yaratuvchi matnlarda tez-tez takrorlanadi. Bunday maxsus nomlarga: davlat tashrifi, diplomatik tashrif, diplomatik viza, har-

¹ Нарходжаева Х. Жараён англатувчи терминларнинг ўзбек тилида туган ўрни. Т., "Фан", 2013, 11-бет.

² Шамсимухамедов И.У. Ўзбек тили дипломатик терминлари изоҳли луғати. Т., 2020, 99-бет.

³ Шамсимухамедов И.У. 11-бет.

⁴ Дипломатический словарь. I. т. 1985 г. 103 с.

⁵ Shu manba. 19 с.

⁶ Shu manba. 327 с.

⁷ Shu manba. 326 с.

⁸ Shu manba. 13 с.

⁹ Shu manba. 93 с.

biy jinoyatchilar, inson huquqlari, munozara, bosh vazir, terrorizm, delegat, intervensiya, hamkorlik va boshqalarni kiritish mumkin.

Yuqori ixtisoslashgan diplomatik atamalarga, faqatgina diplomatiyada qo'llanadigan, diplomatik faoliyat doirasida foydalaniluvchi, shu sohagagina xos bo'lgan birliklar kiradi.

Elchi – 1961-yilgi diplomatik munosabatlar to'g'risidagi Vena konvensiyasida mustahkamlangan, qabul qilingan va zamonaviy xalqaro tasniflash huquqiga muvofiq, 1-darajali diplomatik missiya rahbari; “davlat rahbari huzurida akkreditatsiyadan o'tkazilgan shaxs”.¹

Memorandum bu “har qanday masala bo'yicha hukumat nuqtayi nazarini ifodalovchi diplomatik hujjat”.²

Attashe “diplomatik xodimning lavozimi”³ yoki darajasi.

Akklamatsiya “ovoz berishsiz qaror qabul qilish” usuli bo'lib, xalqaro tashkilotlar va konferensiyalar amaliyotida mavjud. Ishtirokchilarning reaksiyasiga asoslangan “undovlar, izohlar, qarsaklar va boshqalar bilan ifodalanadi”.⁴

Diplomatiya terminologik birliklari tarkibida diplomatik, konsullik, xalqaro sifatlar bilan ifodalovchi iboralar katta qismni tashkil etadi.

Diplomatik nota – “diplomatik yozishmalar hujjati”ning⁵ bir turi.

Diplomatik yukxalta “yopilgan, mumli muhr bilan berkitilgan yoki belgilangan tartibda muhrlangan sumka. Qop, paket, konvert va boshqalar uning xarakterini ko'rsatuvchi ko'rinadigan tashqi belgilarga ega”.⁶ Har bir yukxalta alohida joyni tashkil qiladi va uni maxsus vakolatli shaxslar hamrohligida yoki oddiy aloqa kanallari orqali hamrohlik qilmasdan yetkazib berish mumkin;

Diplomatik agent bu termin faqat “diplomatik vakolatxonalar rahbarlari”ga nisbatan qo'llaniladi. Zamonaviy xalqaro amaliyotda bu atama (Diplomatik agent) “davlatning diplomatik vakillari (elchilar, vakillar, ishlar vakili) hamda elchixonalar va vakolatxonalar diplomatik xodimlarining umumiy nomi sifatida ishlatiladi”.⁷

Konsullik konvensiyasi konsullik muassasalarini tashkil etish va konsullarni tayinlash tartibini, ularning vakolat doirasini, shuningdek, konsullik mansabdor shaxslari va konsullik muassasalari xodimlariga o'zaro beriladigan “konsullik imtiyozlari va immunitetlarini belgilovchi ikki yoki undan ortiq davlatlar o'rtasidagi kelishuv”.⁸

Konsullik yig'implari “konsullik tomonidan amalga oshirilgan konsullik harakatlari uchun undiriladigan to'lovlar”.⁹ Konsullik yig'implari Pasportlar berish yoki ularning amal qilish muddatini uzaytirish, vizalar berish, fuqarolik masalalari bo'yicha arizalarni qabul qilish va ko'rib chiqish, fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish, hujjatlarni so'rash, konsullikni legallashtirish, notarial tasdiqlash va boshqa harakatlarni o'z ichiga oladi.

Konsullik okrugi “konsullik mansabdor shaxsining konsullik funksiyalarini bajaradigan qabul qiluvchi davlat hududi”.¹⁰

Jahon tilshunosligidagi diplomatiya tiliga oid tadqiqotlarda, diplomatik terminologiyaga bag'ishlangan izlanishlarda keltirilgan diplomatiya terminlarining tematik guruhlarini taqqoslagan holda o'zbek tili diplomatic terminlarining leksik sistemadagi o'rnini belgilashda, tematik dolzarblik nuqtai nazaridan o'zbek tilining diplomatik atamalarini quyidagi guruhlariga tasniflanib tadqiq etilishini taklif etmoqchimiz:

1) diplomatik hujjatlarning nomi: ishonch yorlig'i, og'zaki nota, shaxsiy eslatma, memorandum va boshqalar. Ushbu terminlarning mohiyatiga nazar solsak:

Ishonchnoma ma'lum bir “shaxsning muayyan davlat lavozimida diplomatik vakil etib tayinlanganligini tasdiqlovchi hukumat hujjati”.¹¹

¹ Shu manba. 404 c.

² Shu manba. 222 c.

³ Shu manba. 103 c.

⁴ Shu manba. 19 c.

⁵ Shu manba. 287 c.

⁶ Shu manba. 308 c.

⁷ Shu manba. 327 c.

⁸ Shu manba. 81 c.

⁹ Shu manba. 86 c.

¹⁰ Shu manba. 87 c.

¹¹ Shu manba. 145 c.

Shaxsiy eslatma xat shaklidagi “diplomatik yozishmalar hujjati”;¹
Memorandum har qanday masala bo‘yicha “hukumatning nuqtai nazarini ifodalovchi diplomatik hujjat”;²

2) diplomatik faoliyatni amalga oshiruvchi jismoniy va yuridik shaxslarning nomlari: diplomatik agent, elchi, attashe, konsul va boshqalar.

Diplomatik agent hozirgi xalqaro amaliyotda “davlatning diplomatik vakillari (elchilar, vakillar, muvaqqat ishlar vakili) hamda elchixonalar va vakolatxonalar diplomatik xodimlarining umumiy nomi sifatida qo‘llaniladi”.³

Elchi – 1961-yilgi “Diplomatik munosabatlar to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi”da mustahkamlangan zamonaviy xalqaro huquqda qabul qilingan tasnifga ko‘ra birinchi darajali “diplomatik missiya rahbari, davlat rahbariga akkreditatsiya qilingan”.⁴

Attashe “diplomatik xodimning lavozimi”⁵ yoki unvoni;

3) xalqaro huquq sohasidagi harakatlarning nomlari: xalqaro yig‘ilish o‘tkazish, dalillar keltirish, qurollarni cheklash va qisqartirish, rasmiy shaxslar tashrifi.

Harbiy harakatlar yoki jangovar harakatlar xavfi bilan bog‘liq voqeliklarning nomlari.

Harbiy ishg‘ol (lot. Occupatio) “bir davlat qurolli kuchlari tomonidan boshqa davlat hududini (yoki uning bir qismini) vaqtincha bosib olish va bosib olingan hududda harbiy boshqaruv hokimiyatining o‘rnatilishi”⁶. Bu qonuniy yoki noqonuniy bo‘lishi mumkin. Harbiy ishg‘ol doyim ham bosib olingan hudud ustidan suverenitetni bosib oluvchi davlatga o‘tkazishga olib kelmaydi;

Agressiya qilmaslik – quroldan foydalanmaslik. Yuqori qurolli kuchlarga ega davlatning boshqa mamlakatga qarshi birinchi qurul qo‘llamasligi. Xalqaro huquqning asosiy tamoyillaridan biri “xalqaro munosabatlarda kuch ishlatmaslik tamoyilidir”.⁷

Harbiy jinoyatchilar urush jinoyatlarini sodir etganlikda, ya‘ni “urush qonunlari va odatlarini buzganlikda aybdor deb topilgan shaxslardir”.⁸ Bugungi kundagi xalqaro huquq jinoiy javobgarlik tamoyilini tan oladi;

4) davlat mustaqilligi bilan bog‘liq voqeliklarning nomlari:

Davlat hududi “ma‘lum bir davlat chegaralarining davomi va uning suvereniteti ostida joylashgan yer shari yuzasining bir qismi”.⁹ Tarkibiga ko‘ra davlat hududi quruqlik, suv va havo zonalariga bo‘linadi.

Hududiy suvlar qirg‘oqbo‘yi davlatlarining quruqlik yoki ichki suvlariga tutashgan zonalarini hisoblanadi.¹⁰

Davlat bayrog‘i davlat suverenitetining ramzidir.¹¹

Davlat suvereniteti bu davlatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlarining o‘z hududidagi to‘liqligi. “Suverenitet davlatning ajralmas xususiyatlaridan biridir”. Ta‘kidlash joizki, xalqaro normalarda mustasno o‘rinlar ham mavjud;¹²

5) xalqaro huquq voqeliklarining nomlanishi:

Xalqaro tranzit (lot. Transitas – o‘tish, o‘tish) xalqaro tranzit hududi orqali o‘tish. “Chet el fuqarolarining davlati, shuningdek, chet el yuklari, bagajlari, transport vositalari, pochta jo‘natmalari, tranzit davlat hududidan o‘tish yo‘li uning chegaralaridan tashqarida boshlanadigan va tugaydigan to‘liq yo‘nalishning faqat bir qismidir”.¹³

¹ Shu manba. I t. 1985, 209 c.

² Shu manba. III t, 1986, 222 c.

³ Shu manba. 327 c.

⁴ Shu manba. II t, 1985, 404 c.

⁵ Shu manba. I t, 1985, 103 c.

⁶ Shu manba. II t, 1985, 298 c.

⁷ Shu manba. 274 c.

⁸ Shu manba. I t, 1985, 213 c.

⁹ Shu manba. III t, 1986, 460 c.

¹⁰ Shu manba. 459 c.

¹¹ Shu manba. I t, 1985, 514 c.

¹² Shu manba. III t, 1986, 437 c.

¹³ Shu manba. III t, 1986, 498 c.

Demetalizatsiya bu “ma’lum bir hududning xalqaro huquqiy rejimi”¹ bo’lib, u tinchlik davrida harbiy maqsadlarda foydalanishni taqiqlaydi.

Depozitariy (lat. depositutu depozitga qo’yilgan narsa) “xalqaro ko’p tomonlama shartnomaning va unga tegishli barcha hujjatlarning (bayonotlar, izohlar, hujjatlar) asl nusxalarini saqlaydigan bir yoki bir nechta davlatlar, xalqaro tashkilot yoki bunday tashkilotning bosh ma’muriy xodimi”². Ratifikatsiya, qabul qilish, qo’shilish, denonsatsiya to’g’risidagi hujjatlar va boshqalar qayd etilgan hujjat toifalaridandir;

6) xalqaro tashkilotlarning nomlari:

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) SSSR va Gitlerga qarshi koalitsiyaning boshqa yetakchi a’zolari tashabbusi bilan suveren davlatlarning sa’y-harakatlarini ixtiyoriy ravishda birlashtirish asosida tuzilgan xalqaro tashkilot.³ Tashkilotning oliy maqsadi mamlakatlar orasida xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlash, mustahkamlash, hamkorlikni rivojlantirishdir.

NATO (Shimoliy Atlantika Shartnomasi Tashkiloti). Ushbu tashkilot jahondagi eng yirik harbiy-siyosiy ittifoq⁴. NATO o’z faoliyatini 1949-yil 4-aprelda Vashingtonda AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, Belgiya, Niderlandiya, Lyuksemburg hukumatlari vakillari tomonidan imzolangan Shimoliy Atlantika shartnomasi asosida boshlagan. Keyinchalik, Kanada, Italiya, Portugaliya, Norvegiya, Daniya, Islandiya ittifoq a’zolariga erishgan. 1952-yilda Gretsiya va Turkiya shartnomaga qo’shildi, 1955-yilda – Germaniya uyushmaning a’zosi aylandi.

Yuqoridagi qarashlardan kelib chiqib, quyidagilarni ta’kidlamochimiz:

1. Diplomatik atamalar zamonaviy o’zbek diplomatik nutqida ishlatiladigan, “davlatning tashqi siyosati bilan bog’liq” va u bilan aloqador semantik tarkibiy qismga ega bo’lgan maxsus leksik birliklardir.

2. Zamonaviy o’zbek diplomatik terminologiyasi tarkibida, sohaga tegishli va uning tarkibiy qismlari bilan aloqador terminologik birliklar katta qismni tashkil qiladi. Ta’kidlash joizki, diplomatik atamalar diplomatik munosabatlar sohasi tushunchalarining maxsus nomlangan belgilaridir.

3. Umumiy diplomatik atamalar diplomatik terminologiyaning eng keng toifasi hisoblanadi. Janr, uslub va nutq shakllantiruvchi xususiyatga ega bo’lgan ushbu birliklar diplomatik nutq yaratuvchi matnlarda tez-tez takrorlanadi.

4. O’zbek tili diplomatik terminlarining leksik sistemadagi o’rnini belgilashda, tematik dolzarblik nuqtai nazaridan quyidagi guruhlariga ajratish maqsadga muvofiq.

a) diplomatik hujjatlarning nomi;

b) diplomatik faoliyatni amalga oshiruvchi jismoniy va yuridik shaxslarning nomlari;

d) xalqaro huquq sohasidagi harakatlarning nomlari;

e) davlat mustaqilligi bilan bog’liq voqeliklarning nomlari;

f) xalqaro huquq voqeliklarining nomlanishi;

g) xalqaro tashkilotlarning nomlari.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy o’zbek diplomatik terminologiyasi tarkibida sohaga tegishli va uning tarkibiy qismlari bilan aloqador terminologik birliklar katta qismni tashkil qilib, ularni mavzuiy guruhlariga ajratish, bunda tematik xususiyatlarini inobatga olish maqsadga muvofiq. Diplomatik terminlarning mazmun-mohiyati va lingvistik tabiatini ochib berishda termin semasi muhim hisoblanadi.

Tillayeva Muyassar (filologiya fanlari nomzodi, UrDU dotsenti), Jumaniyazova Shahlo Zohid qizi (Xorijiy filologiya fakulteti, xorijiy til va adabiyot ta’lim yo’nalishi (ingliz tili), 3-bosqich talabasi)

MEDIALINGVISTIKA – OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI MATNINI O’RGANUVCHI YANGI LINGVISTIK PARADIGMA

***Annotatsiya.** Ushbu maqola medialingvistikani zamonaviy tilshunoslikning yangi paradigmasi sifatida e’tirof etadi. Uning paydo bo’lishi, taraqqiyot bosqichlari va jamiyat ijtimoiy hayotida tutgan o’rni borasida ilmiy-nazariy qarashlarni taqdim qiladi.*

***Аннотация.** В данной статье медиялингвистика признается новой парадигмой современной лингвистики. Приводятся научно-теоретические взгляды на ее возникновение, этапы развития и роль в обществе.*

¹ Shu manba. 1985, 299 c.

² Shu manba. I t, 1985, 300 c.

³ Shu manba. II t, 1985, 121 c.

⁴ Shu manba. II t, 1985, 123 c.

Annotation. *This article recognizes medialogistics as a new paradigm of modern linguistics. It provides scientific and theoretical views on its emergence, stages of development, and role in society.*

Kalit so‘zlar: *medialogvistika, ommaviy axborot, mediamatn, medianutq, kommunikatsiya, uslub*

Ключевые слова: *медиалингвистика, средства массовой информации, медиатекст, медиа-речь, коммуникация, стиль.*

Key words: *media-linguistics, mass media, media-text, media-speech, communication, style.*

Zamonaviy tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishi sifatida medialogvistikaning shakllanishi va rivojlanishi ham lingvistik, ham axborot texnologiyalari, jamiyat hayotining ijtimoiy-madaniy sohalarini hamda bir qator omillar bilan bog‘liq. Medialogvistikasining paydo bo‘lishi uchun eng muhim shartlar qatoriga quyidagilar kiradi:

– axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) jadal o‘shishi, xususan, ommaviy axborot vositalarining global axborot tarmog‘ini yaratuvchi sifatida namoyon bo‘lishi;

– matnli aloqa uchun yangi virtual muhit sifatida yagona axborot makonini shakllantirish va rivojlantirish;

– “media tili” tushunchasini shakllantirish va ilmiy tushunish, uning funksional-stilistik xususiyatlari va ichki tuzilishini aniqlash;

– turli gumanitar fanlar vakillarining birgalikdagi sa‘y-harakatlari asosida ommaviy axborot vositalari tilini o‘rganishga kompleks yondashuvni qo‘llash zarurligini anglash;

– ommaviy axborot vositalari tilini o‘rganishni mediashunoslik doirasida ko‘rib chiqish, uning predmeti, tarixiy rivojlanishi, hozirgi holati va butun majmua faoliyatining xususiyatlarini har tomonlama tahlil qilish.¹

Umuman olganda, 1970-yillardan boshlab ommaviy kommunikatsiya sohasida tilning qo‘llanilishi bo‘yicha tadqiqotlar muntazam ravishda Rossiyada ham, chet elda ham nashr etib kelinmoqda. Ularda ommaviy axborot vositalarining matnlari eng xilma-xil maktablar va yo‘nalishlar doirasida, jumladan, sotsiologiya, funksional stilistika, nutq nazariyasi, kontent tahlili, kognitiv lingvistik va ritorik tanqid nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqilgan. Olimlarning e‘tiborini keng ko‘lamli masalalar jalb qilgan bo‘lib, ular ommaviy axborot vositalari tilining funksional va stilistik maqomini aniqlash, turli xil ommaviy axborot vositalari matnlarini tavsiflash usullari, ijtimoiy-madaniy omillarning ommaviy axborot vositalariga ta‘siri, nutq va ta‘sir qilishning lingvomedial texnologiyalar doirasida muhokama qilingan.

G‘arb ommaviy axborot vositalari tilini o‘rganish an‘anasi Theun van Dejk, Martin Montgomery, Alan Bell, Norman Feuerclough, Robert Fauler va boshqalar kabi nomlar bilan ifodalanadi.²

Ushbu yo‘nalish vakillarining ishlari tahlili shuni aytishga imkon beradiki, XX asrning oxiriga kelib, to‘plangan bilimlarni rasmiylashtirish uchun barcha zarur sharoitlar yaratilgan va ommaviy axborot vositalari tilini mustaqil ilmiy yo‘nalishda o‘rganish bo‘yicha yetarli tajriba maktabi yaralgan. Boshqacha qilib aytadigan bo‘lsak, ommaviy axborot vositalari nutqini o‘rganishning umumiy hajmi yetarli “tanqidiy massa”ga yetdi. Ushbu sohani o‘rganish esa o‘z o‘zidan yangi tilshunoslik sohasi – medialogvistikaga o‘tish imkonini berdi. Ushbu soha doirasida ommaviy axborot vositalari tilini o‘rganishga tizimli kompleks yondashuv taklif etilgan.

“Medialogvistika” fan sifatida shakllanib, tilshunoslik va axborot alma-shinuv maydoni chorrahasida paydo bo‘lgan bu yangi o‘quv fani ommaviy axborot vositalari, televideniya, radio, gazeta, jurnal, ilmiy nashrlar, internet, mobil axborot ilovalar matnlariga nisbatan qo‘llaniladigan bir qator o‘xshash atamalarga izoh berish va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash maqsadida fan sifatida shakllangan. Ijtimoiy lingvistik, etnologiya, media psixologiyasi kabi atamalarning barchasi ikkita asosiy ilmiy yo‘nalishning nazariy asoslari va metodologiyasini o‘zida mujassam etgan. Ushbu sohalar yig‘indisi sotsiologiya va tilshunoslik (sotsiologiya), etnografiya va tilshunoslik (etnologiya), ommaviy axborot vositalari va psixologiyani o‘rganish (mediapsixologiya) sohalarining fanlararo umumlashgan xarakterini o‘zida namoyon qiladi.

¹Добросклонская Т.Г..Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. МП, М., 2008, с. 5.

² Fowler R. Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. London, Routledge, 1991; Fairclough N. Language and Power, London, Longman, 1989; Bell A. The Language of News Media. Oxford, Blackwell, 1991; Теун ван Дейк «Язык. Познание. Коммуникация», М., “Прогресс”, 1989; Montgomery M. “Introduction to Language and Society” OUP, 1992.

Rus ilmiy iste'molida "medialingvistika" atamasi nisbatan yaqinda, 2000-yilda paydo bo'lgan bo'lsa,¹ bundan biroz oldinroq, uning ingliz tilidagi "medialinguistics" varianti paydo bo'lgan edi. Uni britaniyalik tadqiqotchilarning ommaviy axborot vositalari tili haqidagi asarlarida, xususan, J.Kornerning "Medialingvistikasi doirasi" maqolasida topish mumkin. Uni bu sohani tadqiq qilish dasturi sifatida hisoblash mumkin. Chunki u tilshunoslikda birinchi marta ommaviy axborot vositalari tilshunosligining tadqiqot mavzulari va vazifalarini belgilab bergan.²

Ommaviy axborot vositalari tilini o'rganish predmeti bo'lgan medialingvistikani mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida ajratib ko'rsatgan holda, Jon Korner uning fanlararo xususiyatini ta'kidlaydi: "Media lingvistikasi jadal rivojlanayotgan sohaga oid keng ko'lamli tadqiqotlarni birlashtirgan, ommaviy axborot vositalarining tilidir. Bugungi kunda ommaviy axborot vositalari tiliga bag'ishlangan ko'plab adabiyotlar mavjud va ko'pincha bu tadqiqotlar fanlararo xususiyatga ega. Bunda medianutqining turli janrlari tahlil qilinadi, masalan, yangiliklar nutqi, hujjatli filmlar va reklamalar matni. Ommaviy axborot vositalarining tili har bir alohida ommaviy axborot vositasida o'zgarishsiz qolmasligi, shu jumladan, boshqa semiotik tizimlar ham zarur".³

Albatta, medialingvistikaning asosiy nazariy komponentini mediamatnning maxsus konsepsiyasi deb hisoblash mumkin,⁴ ommaviy axborot vositalari nutqining deyarli barcha tadqiqotlarida bu yoki boshqa usul mavjud. Ushbu konsepsiyaning mohiyati shundan iboratki, an'anaviy tilshunoslik uchun asosiy ta'rif matnning "asosiy xususiyatlari izchillik va yaxlitlik bo'lgan semantik aloqa bilan birlashtirilgan belgi birliklari ketma-ketligi" degan ta'rifga asoslanadi,⁵ matn ommaviy axborot vositalari sohasiga qo'llanilganda, u o'z chegaralarini sezilarli darajada kengaytiradi. Bu yerda mediamatn tushunchasi og'zaki darajadagi belgilar tizimidan tashqariga chiqib, "matn" tushunchasining semiotik talqiniga yaqinlashadi, bu shunchaki og'zaki belgilar emas, balki har qanday ketma-ketlikni nazarda tutadi.

Medialingvistikani alohida yo'nalish sifatida ajratib ko'rsatishga imkon beradigan omil uning ichki tuzilishi bo'lib, u shakllanish bosqichida davom etayotgan bo'lsa-da, allaqachon yetarlicha barqaror tarkibiy qismlarni namoyish etadi.

Hozirgi vaqtda medialingvistikaning oltita asosiy bo'limi mavjud bo'lib, ularning mazmuni quyidagi asosiy mavzular atrofida birlashgan:

1) ommaviy axborot vositalari tilining intralingvistik maqomini aniqlash, uni tilning asosiy paradigmasi – nutq, matn – nutqi nuqtayi nazaridan tavsiflash;

2) medianutqni funksional va stilistik farqlash imkoniyatlari, matnlarni ulardagi tilning asosiy funksiyalarini amalga oshirish darajasi va tarqatish kanali (matbuot, radio, televideniya, internet) bo'yicha tasniflash;

3) ommaviy axborot vositalari nutqining tipologiyasi, ommaviy axborot vositalari matnlarining janrga xos tasnifi diapazoni, matnlarning asosiy turlari – yangiliklar, axborot tahlili va sharhlari, publististik (xususiyatlar), reklamalarning taqsimlanishi;

4) ommaviy axborot vositalari matnlari turlarining lingvistik va stilistik xususiyatlari;

5) mediamuloqotning tildan tashqari komponentlari, masalan, ommaviy axborot vositalari matnlarini ishlab chiqarish, tarqatish va idrok etish, ijtimoiy-madaniy va mafkuraviy konteksti, ommaviy axborot vositalari nutqining sharhlovchi xususiyatlari, metaxabarni amalga oshirish xususiyatlari, madaniyatga xos xususiyatlar;

6) individual va ommaviy ongga ta'sir qilishning lingvomedial texnologiyalari (targ'ibot texnikasi, manipulyatsiyasi, texnikasining lingvistik tarkibiy qismi), axborot siyosati va axborotni boshqarish, jamoatchilik bilan aloqalar).⁶

Fanning metodologiya va terminologik apparat kabi zarur komponentlariga kelsak, media lingvistikada, boshqa har qanday fanlararo sohada bo'lgani kabi, ular aniq integrativ xususiyatga ega.

Shunday qilib, medialingvistika doirasida matnni qayta ishlash usullarining butun majmuasi keng qo'llaniladi: tizimli tahlil va mazmun tahlilining an'anaviy usullaridan mantiqiy, empirik, sotsialingvistik

¹ Впервые он был использован в докторской диссертации Т.Г.Добросклонской «Теория и методы медиалингвистики», Москва, МГУ, 2000.

² John Corner. The Scope of Media Linguistics. BAAL Newsletter, 1998.

³ Corner J. Documentary television: the scope for media linguistics. In AILA Review, 1995, p. 62.

⁴ Термин «медиа́текст» впервые употреблён в работе Т.Г.Добросклонской «Вопросы изучения медиатекстов», М., МГУ, 2000.

⁵ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с. 507.

⁶ Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. МП, М., 2008, с. 37.

va qiyosiy madaniy tavsiflargacha. Aytish mumkinki, har bir lingvistik maktab ommaviy axborot vositalari til uslubining umumiy metodologiyasiga hissa qo'shgan. Ommaviy axborot vositalari matnlari kognitiv lingvistika, diskurs tahlili, tanqidiy tilshunoslik, funksional stilistika, pragmatika va ritorik tanqid usullaridan foydalangan holda o'rganiladi. Mavjud usullarni integratsiyalashuviga asoslangan holda ommaviy axborot vositalari matnlarini o'rganishga tizimli, kompleks yondashuvni ta'minlovchi media lingvistik metodologiyasining yangiligining sababi ham shu.

Medialingvistikaning terminologik apparatida asosiy gumanitar fanlar – tilshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, jurnalistika, madaniyatshunoslik va boshqalar atamaları ham o'zida mujassamlashgan. Ammo medialingvistikaning terminologik apparati shakllanish bosqichida bo'lishiga qaramay, ommaviy axborot vositalarida tilning qo'llanilishini tavsiflash uchun keng qo'llaniladigan atamalar tahlil qilinayotganligi quvonarli holdir. Bular, asosan, “ommaviy axborot vositalari” leksik asosi yordamida tuzilgan so'z va iboralar, masalan, medialingvistika, media matn, media nutqi, media landshaft, lingvomedia xususiyatlari, lingvomedia ta'sir texnologiyalari va boshqalardir.

Shunday qilib, medialingvistikani asosiy fanni tashkil etuvchi komponentlari holati bilan bog'liq holda tahlil qilish ushbu gumanitar yo'nalishni mustaqil fan sifatida ko'rib chiqish uchun barcha asoslar mavjudligini aytishga imkon beradi. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, fanlar chorrahasida paydo bo'ladigan boshqa fanlar singari, medialingvistika ham tabiiy ravishda ikkita ilmiy yo'nalishning xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi: bir tomondan, u tilshunoslikning umumiy bazasiga tayansa, ikkinchi tomondan, u tabiiy ravishda medialingvistiyaning umumiy tizimi – yangi ilmiy yo'nalishga kiritilgan OAV tili har tomonlama, chuqur va ilmiy asoslarga tayangan holda o'rganish bilan shug'ullanadi.

**Do'simov Zaribboy (f.f.d., UrDU professori),
Alimova Shahnoza Maqsudovna (UrDU mustaqil tadqiqotchisi)
XORAZM QIPCHOQ SHEVALARIDA IQTISODIY ATAMALAR**

***Annotatsiya.** Maqolada Xorazm qipchoq shevlarida iqtisodiyotga oid ayrim atamalar o'zbek tilining boshqa lahjalari hamda ayrim o'zga turkiy tillar bilan qiyosan tahlil qilinib, zarur mulohazalar bayon qilingan.*

***Аннотация.** В статье анализируются некоторые хозяйственные термины хорезмских кыпчакских диалектов в сравнении с другими диалектами узбекского и некоторых других тюркских языков и приводятся необходимые комментарии.*

***Annotation.** The article analyzes some economic terms in Khorezm Kipchak dialects with other dialects of Uzbek and some other Turkic languages and makes the necessary comments.*

***Kalit so'zlar:** sheva, qipchoq lahjasi, qipchoq shevalari, turkiy tillar, dilektal leksika.*

***Ключевые слова:** диалект, кыпчакский диалект, кыпчакские диалекты, тюркские языки, диалектная лексика.*

***Key words:** dialect, Kipchak dialect, Kipchak dialects, Turkic languages, dialectal vocabulary.*

Moliyaviy terminlar kompleks tarzda turkiy tillar ichida birinchilardan bo'lib ozarbayjon tilshunosligida 1963-yilda Sh.Pashayev tomonidan o'rganildi.¹ Bu mavzu, shuningdek, qozoq tilshunosligida M.R.Nasirov, K.A.Shaymergenov, turkman tilshunosligida O.Akmamedov, o'zbek tilshunosligida D.Y. Do'smuhamedov, O.Ermatovlar tomonidan o'rganilgan. H.Dadaboyev XI –XIV asrlar turkiy yodnomlari ijtimoiy-siyosiy terminologiyasi sirasida moliyaviy istilohlarga tahliliga ham o'rin ajratgan.²

XQSHda³ mavjud iqtisodiyot bilan bog'liq atamalarning katta ko'pchiligi boshqa turkiy tillar leksikasida ham mavjud bo'lib, ularni solishtirish, birinchi navbatda, qadim qardosh etnik birliklar ruhiyatida mushtarakliklarning naqadar uzoq davrlar asnosida saqlanib qolishini, ikkinchi tomondan, o'zicha mustaqil rivojdagi etnik birliklarning hayot tarzi, muhiti lug'aviy birliklar silsilasida o'z aksini topib borishini ko'rsatadi. Masalan, *baqir* lug'atlarda quyidagicha izohlangan: *I esk. Qizil mis. Noma'lum yerda oltin bor, borsang – baqir topilmas.* Maqol. *Baqir II esk. tar. Misdan zarb qilingan chaqa pul.*⁴ Bu so'z

¹Юматова М.К. Экономическая терминология в татарском литературном языке. Автореф... дисс ...к-та филол ... наук, Казань, 2007, с. 68.

² Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI – XIV вв. Ташкент, “Ёзувчи”, 1991.

³ Shartli qisqartma: Xorazm qipchoq shevalari.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. Биринчи том.

ma'nosida mohiyatan o'zgarish bo'lmasa ham, XQSHda qo'llanishini quyidagicha izohlash mumkin: I. Qizil mis. *Palan yerda altin bar, barsaḥ baqirg'a donar amish* (Maqol). Baqir II. Misdan zarb qilingan pul. Sho'rolar davrida zarb qilingan tanga shaklidagi banknotlarni *baqir tiyin* deyish urf edi.

Mazkur so'z asosida ismlar ham bo'lgan. E.Begmatov *Baqir, Baqirboy* ismlariga "Mis, qizil metall, ya'ni misdek mustahkam bo'lsin. Ehtimol, *Bakr, Bakir* (qar.) ismining buzilgan shakli" deb izoh beradi.¹ Bu o'rinda birinchi izoh juda to'g'ri berilgan, deb hisoblaymiz. Chunki o'zbek ismlari orasida metall nomlari bilan bog'liq boshqa ismlar ham ancha. Masalan, *Kimsan, Kimsanoy, Kimsanboy* ismlari apellyativi ham shunday shakllangan. *Kimson* (aslida, *kimsan*) so'ziga "Navoiy asarlari lug'ati"da "Oltin o'xshash yaltiroq sarig' modda bo'lib, maydalab, narsalarga oltin tusli bo'yoq berish uchun ishlatiladi, bronza"² deb sharh berilgan. Shuning uchun kimsan bilan hallangan, yaltiroq, bronza berilgan ashyolar *kimsanlig'* deyilgan. Shu bilan birga, o'zbek tilidagi *baqir* va *boqir* so'zlarining alohida manbaga ega alohida so'zlar ekanini nazardan soqit qilmaslik kerak.

Umumoltoy manbaga ega *baqir* iqtisodiy sohaga oid eng qadim so'zlardan biri bo'lib, yodgorliklarda III asrdan boshlab uchraydi. Enasoy yodgorliklarida, so'ngra uyg'ur huquqiy hujjatlarida ham "Mis (pul)" ma'nosida qayd etilgan. "Devon"da bu so'z *baqir* I mis; *baqir* II Chin o'lkasidagi chaqa (pul) deb izohlangan.³ Shuningdek, *baqirliq' tag'* birikmasi "misga ega bo'lgan tog'" deb sharhlangan.⁴

Turkiy tillarda mis tushunchasini *tuch* تۇچ atamasi ham ifodalagan.⁵ "Devon"da mis ma'nosida yana *choz'in* so'zi uchraydi. Mahmud Koshg'ariy shu o'rinda *choz'in ash'ich* – mis qozon so'zini misol keltiradi.⁶ Bu so'zni alohida qayd etayotganimiz sababi shuki, allaqachon iste'moldan chiqib ketgan *choz'in* so'zi Yangibozor tumanidagi ayrim qishloqlarda laqab sifatida saqlanib qolgan. Masalan, Oyoqdo'rmaning Sarito'rang'i o'ramida *Karim choz'in* degan odam yashagan bo'lib, ehtimol, bu laqab unga chayirliigi uchun berilgan bo'lsa kerak.

Bu so'z qipchoq guruh turkiy tillarda o'zbek tiliga qaraganda ancha faol. Masalan, hozirgi tatar tilida "qo'ng'ir metall, kimyoviy element", "mis pul, mayda pul" ma'nolarini bildiradi. Keyinchalik *baqir* so'zining "mis rangli, qizil", "sifatsiz" so'zining ko'chma ma'nolari ham paydo bo'lgan. Tatar tilida uning hosilalari bo'lgan *bakirchi, bakirchilik, bakirxane, bakir yelan* kabi so'zlarni uchramiz. *Baqir* so'zining "qadrsiz", "serob narsa" ma'nolari "Devon"da keltirilgan *bar baqir (qadrsiz), joq altun (qadrl)* maqolida ham mavjud. Ushbu maqolga Mahmud Koshg'ariy "Qo'lda bor bo'lgan narsa misdek qadrsiz, qo'lda bo'lmagan narsa oltindek qadrl. Bu maqol yaqinlar orasida xo'rlanib yurgan kishi, keyinchalik yo'qligida qadri bilinishi ma'nosida qo'llanadi" deb batafsil izoh bergan.⁷

Bu so'z, shuningdek, qoraqalpoq, qorachoy, oltoy tillarida *bavir*, boshqird,⁸ no'g'oy, qozoq tillarida *baqir*⁹ turk tilida *bakir*,¹⁰ o'zbek tilida *baqir/paqir* shakllarida mavjud. "Boshqird tilining akademik so'zligi"da mazkur xalq etnografiyasida *baqir* sehrli kuchga ega deb hisoblangani ham qayd etilgan. Bu so'zga qozoq tili lug'atida berilgan izoh o'zbekcha *baqir* va *paqir* so'zlari aslida bir manbaga egaligini ko'rsatadi. Bu so'zlar o'rtasidagi bog'liqlik, ma'no taraqqiyoti va omillari Sh.Rahmatullayev tomonidan batafsil tahlil qilingan.¹¹

Qip-qizil, to'q qizil ma'nodagi *bagr* (qizil) leksemasi slavyan tillariga ham kirib kelgan. Bu so'zni forsiy sifatida talqin qilish hollari ham uchraydi, lekin bu fikr ilmiy asosga ega emas.

¹ Begmatov Э. Ўзбек исмлари. 14600 исмлар изоҳи. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007, 51-бет.

² Иброҳимов С., Шамсиев П. Алишер Навоий асарлари луғати. Тошкент Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 312-бет.

³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғот ит-турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. Биринчи том, Тошкент, "Фан", 1960, 341–342-бетлар.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Шу манба. 456-бет.

⁵ Маҳмуд Кошғарий. Шу манба. Учинчи том, 132-бет.

⁶ Маҳмуд Кошғарий. Шу манба. Биринчи том, 388-бет.

⁷ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғот ит-турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. Биринчи том, Т., "Фан", 1960, 342-бет.

⁸ Башкорт теленә академик һүзлеге: 10 томда. Т. II (Б хәрефе). Ф.Ф.Хисамитдинова редакцияһында. Өфө, Китап, 2011, 99 – 100-бетлар.

⁹ <https://classes.ru/all-kazakh/dictionary-kazakh-russian-term-3860.htm>

¹⁰ S. 163.

¹¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент, "Университет", 2000, 267-бет.

Demak, iqtisodiy terminologiyada eng qadimgi nom metall nomi bo‘lib, keyinchalik, pul birligi nomi sifatida qo‘llanilgan. XQSHda qo‘llanilayotgan iqtisodiy terminlar barcha turkiy tillarda yoki aksariyat turkiy tillarda qo‘llanilib, umumturkiy so‘zlar sirasidan sanaladi.

Masalan, *aqcha* – pul, *som* – so‘m, *tiyin* – tiyin, *al-* – sotib ol-, *sat-* – sotib ol-, *berim//bergi* – qarz, *alim//alg‘i* – olinadigan pul, haq va boshqalar. Keksa avlod nutqiga e‘tibor qaratsak, XQSHda *aqcha* atamasi faol bo‘lganini ko‘rsatadi.

Bu so‘zning turkiy tillarga mansubligiga shubha yo‘q. *Aqcha* so‘zi qadimgi yozma yodgorliklarda, jumladan, Barik daryosi vodiysidan qadimgi turkiy Enasoy yodgorligida “tanga, pul” ma‘nosida uchraydi. Mazkur so‘z “Codex cumamcus”, Xorazm yozma yodgorliklarida pul, tanga; “At-tuhfa”da “pul birligi” ma‘nosida *aqcha* va *aqshaning* fonetik variantlari qayd etilgan. “Qadimgi turkiy lug‘at”da *aqcha* shaklida berilgan.

Hozirda bu so‘z mablag‘ ma‘nosini anglatuvchi evfemik ifodaga aylangan, ya‘ni biror ishni qilishga imkoni bo‘lmagan, qo‘li kaltalik qilgan kishi “aqcha bosa ozim bilar idim” (pul bo‘lsa o‘zim bilar edim) deydi. Lekin kekse avlod vakillari nutqida bu holat sezilmaydi – ular “aqcha” mablag‘ so‘zi sinonimi sifatida ishlatadilar. O‘tgan asr boshlaridagi o‘zbek adabiy tilida ham uning “mablag‘” ma‘nosi yetakchi bo‘lganini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, Abdurauf Fitrat “Muxtoriyatni bajarmoq uchun *aqcha* kerakdir” deb yozadi “Turkiston muxtoriyati” maqolasida.¹

Akcha so‘zi ko‘plab turkiy tillarda turli fonetik variantlarda ishlatiladi: tatar, qumiq, qirg‘iz, o‘zbek, uyg‘ur, oltoy tillari *akcha/aqca* turk tilida *aqca*, turkman tili shevalarida *aqçca/ aqča*, qozoq, no‘g‘oy, tuva tillarida *aksha/aqša*, boshqir tilida *aq‘cha/arča*, *aq‘‘a/arča* ozarbayjon tilida. Xuddi shu kabi uning kabardin balqor, uyg‘ur, xakas, qoraqalpoq, chuvash kabi tillardagi shakli ham bir-biridan katta farq qilmaydi² va 1) pul; 2) tanga, kumush yoki oltin tanga; 3) kumush tangalardan yasalgan ayollar taqinchoqlari, mayda tanga, tiyin; 4) moliyaviy xarajatlar, valyuta kabilarni anglatadi. Keyingi ma‘nolar, shubhasiz, keyingi davrga taalluqlidir. Ikkinchi guruhga kiruvchi ma‘nolar yeng qadimgi hisoblanadi. “Pul” ma‘nosi ham qadimiyligi ehtimolga yaqin, chunki *aqcha* Enasoy yodgorliklarida ham shu ma‘noda qayd etilgan. Mazkur so‘z etimologiyasiga kelsak, *aq* – “oq, kumush” so‘zidan *-cha* qo‘shimchasi bilan yasalgan.

Mana shu so‘z asosidagi *Aqcha* ismi haqida E.Begmatov “pul, kumush tanga. Boy bo‘lsin degan niyat bilan beriluvchi ism. Ehtimol, Og‘acha ismining o‘zgargan shakli. Shakllari: *Aqchaboy*” deb yozadi.³ Xuddi shuningdek, olim tomonidan *Aqchagul* va *Aqchaniso* ayol ismlari ham qayd etilgan. *Aqcha* antroponom sifatida, aniqrog‘i laqab tarzida Xorazm dostonlaridan biri “Oshiq G‘arib va Shohsanam”da uchraydi: “Ammo Shohsanamning Gulnihol degan bir kanizi bor erdi. Laqabini *Aqcha* der erdilar”.⁴ Bu so‘z tojik tiliga ham o‘zlashgan bo‘lib, 1) tillo va zarb qilingan tanga; 2. majozan ochilgan gul ma‘nolarini ifodalaydi. Mumtoz adabiyotda daraxtlarning oppoq gullari aqchaga qiyoslangan. Jumladan, Sa‘diy Sheroziy yozadi:

Mujdagonū, ki gul az g‘uncha burun meoyad,

Sad hazor aqcha birezand daraxtoni bahor,

ya‘ni, “Xushxabar shuki, gullar kurtaklardan chiqar ekan, bahor daraxtlari yuz minglab aqchalarni sochadi”.⁵

Som so‘zi XQSHda pul birligi ma‘nosida keyingi davrlarda faollashgan. Chunki keksalar nutqida uning o‘rnida *manat* so‘zi ko‘p ishlatiladi. Bugungi kunda Ozarbayjon Respublikasi va Turkmaniston Respublikasining rasmiy pul birligi bo‘lgan *manat* ruscha moneta so‘zidan, u esa o‘z navbatida *moneta* – zarb qilingan pul so‘zidan olingan. Fransuzcha *monétaire* – pul so‘zi ham lotincha *moneta* 1. Yo‘l ko‘rsatuvchi, aql beruvchi. 2. Rim zarbxonasi, zarbxona so‘zlari bilan bog‘liq. O‘zbek tiliga o‘zlashgan *monitor* so‘zi ham manat bilan tarixan umumiy *moneter* so‘ziga borib taqaladi. Demak, XQSHlarida manat so‘zi keyingi davrlarda faollashgan. Bunda, albatta, turkman va ozarbayjon tillari ta‘siri bo‘lgan deyish

¹ Фитрат Абдурауф. Туркiston мухторияти. Нашрга тайёрловчи Ш.Турдиев. “Фан ва турмуш”, 10, 1990, 31-бет.

² Юматова М.К. Экономическая терминология в татарском литературном языке. Автореф..дисс...к-та филол ...наук, Казань, 2007, с. 10.

³ Бегматов Э. Ўзбек исмлари. 14600 исм изоҳи. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 2007, 41-бет.

⁴ Хоразм дostonлари. Ошиқлар бўстони. 1-китоб. Нашрга тайёрловчилар: С.П.Рўзимбоев, Г.Эшчонова, С.С. Рўзимбоев. Урганч, “Хоразм”, 2005, 19-бет.

⁵ Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. Москва, “Советская энциклопедия”, 1965, с. 116.

o‘rinli. Som so‘ziga kelsak, ozarbayjoncha *som*; boshqird, qumiq, fors va dariy tillarida سوم; tojikcha *sōm*; o‘zbekcha *so‘m//so‘m*; qozoqcha *som*; qoraqalpoqcha *so‘m//sōm*; qirg‘izcha *som*; tatar tilida *sum // sum*; turkmancha *som* bir qator turkiy va eroniy davlatlarda pul birligi; Oltin O‘rda va undan keyin bir necha davlatlarda qo‘llangan; sho‘rolar davrida o‘zbek, tojik, qozoq va qirg‘iz tillarida pul birlining rasmiy nomi; O‘zbekiston Respublikasi (o‘zbek so‘mi) Qirg‘iziston Respublikasi (qirg‘iz somi) pul birligi. Hozirda Rossiya rubli tatar, boshqird, qorachoy-balqar, kabardin-cherkass, chechen, ingush va osetin tillarida *som* yoki *sum* deyiladi. Asl turkiy “so‘m” qimmatbaho metal, oltin yoki kumush quymasidir. Shevalarda hozir ham sof holatdagi narsa *som* deb ataladi. Masalan, lahm go‘sh ma‘nosida *somgosh*, og‘ir va quyma temir *somtemir* deyilgani kabi.

Altin so‘zi turkiy tillarning deyarli barchasi ishlatiladi va denotativ va konnatativ ma‘nolari bir-biriga juda yaqin keladi. So‘zning katta ko‘pchilik turkiy tillarda shakli bir-biriga yaqin, ayrimlarida ba‘zi o‘zgarishlar bor. Masalan, chuvash tilida *ultan*, yoqut tilida *altan*¹ kabi.

Ko‘rinadiki, XQSHda iqtisodiyot bilan bog‘liq istilohlar tahlili manbalar tilidagi ayrim paremiologik birliklar etimologiyasini aniqlash, tilda so‘zlarning tarqalish areali kengligini aniqlash omillari ko‘rsatish kabi nazariy masalalarda juda qo‘l keladi.

**Mardonova Sitora Mardonovna (SamDCHTI assistent o‘qituvchisi; mardonovasitora@yahoo.com
QADIMGI INGLIZ TILI YURISH HARAKAT FE‘LLARI GURUHLANISHI**

Annatsiya. *Qadimgi ingliz tili taraqqiyoti va rivojlanishiga sabab bo‘lgan omillar hamda qadimgi ingliz tili rivojlanishiga hissa qo‘shgan tilshunoslar haqida fikr yuritiladi. Maqolada asosan qadimgi ingliz tili harakat ma‘nosini ifodalovchi qadimgi ingliz tiliga mansub bo‘lgan fe‘llar o‘rganilgan va tahlil qilingan. Amalga oshirilgan izlanishlar natijasida qadimgi ingliz tili fe‘llari bugunga qadar bir qancha o‘zgarishlarga duch kelgani o‘rganib chiqilgan va tahlil qilingan.*

Аннотация. *Обсуждаются факторы, которые привели к развитию и росту древнеанглийского языка, а также лингвисты, внесшие свой вклад в развитие древнеанглийского языка. В статье в основном исследуются и анализируются древнеанглийские глаголы, выражающие значение древнеанглийского действия. В результате проведенного исследования было изучено и проанализировано, что древнеанглийские глаголы на сегодняшний день имеют ряд изменений.*

Annotation. *The factors that led to the development and growth of Old English verbs as well as the linguists who contributed to the development of Old English are discussed. The article mainly studies and analyzes Old English verbs that express the meaning of Old English action. As a result of the research carried out, it has been studied and analyzed that Old English verbs have undergone a number of changes to date.*

Kalit so‘zlar: *semantika, leksema, birlik, fe‘l, yurish harakati fe‘llari, holat fe‘llari, komponent, argument, konseptual, kodlash, element, yadro, maydon, makon, diaxronik, predlog, poslelog, harakat, suf-fikslar, leksik-semantik.*

Ключевые слова: *семантика, лексема, единица, глагол, глаголы движения, надежные глаголы, компонент, аргумент, концепция, кодирующий, элемент, ядро, пространство, диахронический, предлог, послелог, действие, суффиксы, лексико-семантический.*

Key words: *semantics, lexeme, unit, verb, motion verbs, conditional verbs, component, argument, conceptual, coding, element, core, field, space, diachronic, preposition, action, suffixes, lexical-semantic.*

Barcha tillarda fe‘llarning leksik-semantik guruhlari mavjud, ammo mazkur guruhlar har bir tilda o‘ziga xos ta‘siri hamda semantik maydonining farqlanishlariga egaligi kuzatiladi. Shuning uchun ham til birliklarini keltiradigan fe‘llarni leksik-semantik guruhlari ta‘sirini amalga oshirishda turlicha yondashuvlarga tayanishadi. Misol uchun, L.Talmi, S.Levinson, M.Hikman kabilar fe‘llarni tasniflashda argument (ega/kesim) bog‘lanishlarini e‘tiborga olish, shuningdek, har bir leksik-semantik guruhni konseptual asosga bog‘lashni taklif etishsa, L.Filipovich, M.Jaszczolt kabilar faqatgina leksik ma‘noga e‘tibor qaratgan holda amalga oshirilishi maqsadga muvofiqligini ta‘kidlaganlar. Ammo mazkur yondashuvlarning barchasida tillar ifodalagan komponentlar turlariga ko‘ra farqlanishini kuzatishimiz mumkin. Ifodalanayotgan komponentlar tarkibini eng katta guruhini harakat hodisasi tashkil qiladi. Harakat hodisasini kodlashga lingvistik nisbiyliklarga murojat qilish samarali bo‘lishi ta‘kidlangan.

¹ Зейналов Ф.Р., Новрузов М.Д. Об этимологии слова *altun*. “Советская тюркология”, 1984, №5, с. 45.

F.Ameka o'z ishlarida harakat hodisasi tipologiyasi bo'yicha tadqiqotlar yetarli emasligini ta'kidlab o'tgan. U tadqiqotchilar, asosan, diaxronik tadqiqotlarga nisbatan sinxron sohaga ko'proq e'tibor qaratishadi deydi. Shunday sinxron tadqiqotlarga Shoslarning roman tillar haqidagi ishini keltirib o'tish mumkin. Bundan tashqari, harakat tipologiyasi sohasida Kopechka, Stolova va Fanego ushbu yo'nalish bo'yicha ingliz tilida tadqiqotlar olib brogan. Taniqli tilshunos L.Talmi harakat hodisasini ikki bosqichga ajratadi. Birinchi bosqichga u harakat hodisalarining semantik elementlarining kodlanishini kiritadi. Ikkinchi bosqichga u, aksincha, harakat hodisalari kodlanmagan semantik hodisalardan boshlanishini ta'kidlab o'tadi. L.Talmi yo'nalish harakat hodisalarini "semantik yadro" sifatida ajratib o'rganadi va harakat hodisasi gapdagi qaysi element tomonidan kodlanganligini yoki kodlanmaganligi makonda namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. L.Talmining ushbu nazariyasidan ruhlangan Zlatev jonli va jonsiz predmetlarni harakatga keltiruvchi ma'noga ega fe'llar guruhini ro'yxatini shakllantiradi. Ushbu tadqiqotlar fe'llarning diaxronik taraqqiyoti natijasida rivojlanganligi borasida qarashlar mavjud.

Qadimgi ingliz tilida, asosan, harakat hodisasini ifodalovchi fe'llar borasida olib borilgan tadqiqotlarga fe'l shakllari, grammatik kategoriyalariga e'tibor qaratilgan. Harakat fe'llarining semantik tahlilini T.Fanegoning ishlarida kuzatish mumkin. T.Fanego qadimgi ingliz tilidagi fe'llarni holat va harakat turlariga ajratgan holda o'rganadi. T.Fanego holat fe'llarining 78 turini aniqladi va ushbu fe'llarning ko'pchiligini jonsiz predmetlar bilan harakatga keladigan fe'llar tashkil etganligi borasidagi ma'lumotni keltiradi. Muallif, qadimgi ingliz tilidagi harakat va holat fe'llarining jonsiz predmetlar ta'sirida yuzaga keladigan ma'nolari tahlilini amalga oshiradi. Misol uchun, suvning tomchilab oqishi (water in sicerian 'to ooze') yoki kemaning suvda suzishi (ships in flotian 'to float'). Bundan tashqari, predmetning yoki shaklning harakatga ahamiyati bo'lmagan fe'llarni ham aniqladi. Misol uchun, to'satdan harakatlanish, siljish (hæppan 'to move accidentally, to slip'). Qadimgi ingliz tili sintetik hamda analitik xususiyatlarga ega bo'lib, ular ot, olmosh, fe'l kabi guruhlarining morfologik shakllarini hosil qilgan.

Ma'lumki, qadimgi ingliz tili davridagi "rian" suffiksi ot yasovchi qo'shimcha sanalgan. Masalan, "fricorian" "frikoriyalik" ma'nosiga ega bo'lgan. Ammo mazkur "rian" suffiksini fe'lga qo'shish orqali qo'shimcha ma'no ifodalash hollarini ham kuzatishimiz mumkin. Misol uchun, "pocerian" "to run to and fro" (u yoqdan bu yoqqa yugurmoq) fe'li "rian" suffiksi bilan yasalgan va bu fe'l qadimgi ingliz tili holat fe'llari qatoriga kiritilmagan.

Demak, T.Fanegoning tadqiqotiga ko'ra, boshqa turdagi harakat fe'llaridan suffikslar orqali yasalgan holat harakat fe'llari semantik taraqqiyot natijasida ingliz tilining boshlang'ich bosqichlarida yangi leksemalarni yaratilishiga sabab bo'lgan. Boshqacha qilib aytganda, qadimgi ingliz tilida holat fe'llarining umumiy yoki maxsus ma'nolarini ifodalash uchun "slīdan" fe'li o'rniga "slidrian" fe'li suffikslar orqali yasalgan va ishlatilgan.

Ta'kidlash joizki, qadimgi ingliz tilida harakat fe'llaridagi ba'zi bir holat ma'nolari inventarizatsiyaga uchragan. Qadimgi ingliz tilida sodir bo'lgan ushbu o'zgarish eng ko'zga tashlanadigan hodisa sanaladi. Shuning uchun ham qadimgi ingliz tili davrida fe'l ma'nosi uning harakat komponenti va holat komponentlariga ajratish orqali o'rganilgan. Qadimgi ingliz tili davrida fe'llarning katta leksik guruhini yurish harakati fe'llari tashkil etgan. Ushbu turkumga, asosan, ma'lum yo'nalish hamda noaniq yo'nalishni anglatuvchi fe'llar kiritilgan.

Harakat fe'llarining uchinchi qismini neytral yo'nalish fe'llari tashkil etadi. Fe'llarning juda kam qismini boshlang'ich harakat ma'nosini beruvchi fe'llar tashkil qilgan. Har qanday lisoniy birlikning semantik voqealanishi, uning tarkibiy deduksional hamda formal munosabatalariga asoslanadi. Bu fe'llarning "atributivlik va obyektivlik" xususiyatlari bilan baholanadi. Ammo ko'plab yurish-harakati fe'llarining asosiy ma'nolarida mazkur xususiyatlar ko'zga tashlanmaydi. Faqatgina, ularning ikkilamchi hamda semantik derivativ ma'nolarida ushbu jihatlarni uchratishimiz mumkin. Qadimgi ingliz tili davrida yurish harakati fe'llarini yo'nalish hamda yo'nalishsiz ma'nodagi ko'chish ma'nolarini leksik-semantik ta'siriga quyidagicha taklif keltirishimiz mumkin.

I. Qadimgi ingliz tilida holat fe'llarining dastlabki harakat ma'nosining ifodalanishi quyidagicha taqsimlanadi

a)	Qadimgi ingliz tilida tezlik harakat ma'nosini bildiruvchi fe'llar: ærnan (yugurmoq), blæstan (uloqtirmoq), cleacian (shoshilmoq), drīfan (urmoq), ef(e)stan / of(e)stan (yo'lga tushmoq), fundian (zabt etmoq), fȳsan (shoshilmoq), hradian (yetkazib bermoq), irnan/iernan/rinnan/yrgan (yugurmoq), læcan (shoshilmoq).
----	---

b)	Qadimgi ingliz tilida sekin harakat ma'nolarini ifodalovchi fe'llar: crēopan, healtian, huncettan, luncian, slincan, smūgan, snīcan, tealtrian.
c)	Qadimgi ingliz tilida havo va suvda harakat ma'nolarini ifodalovchi fe'llar: dūfan, fiþercian, fiþerian, flēogan, flēotan, flicerian/ flicorian, flogettan, floterian, flotian, liþan, rōwan, siglan/seg(l)ian, swimman.
d)	Yuqoridan pastga harakat ma'nolarni ifodalovchi fe'llar: drēopan, drēopian, drēosan, feallan, feallettan, gefetan, hrēosan, lūtan, sincan.
e)	Pastdan yuqoriga qarab harakat ma'nosini ifodalovchi fe'llar: flōwan, glīdan, gelisian, hæppan, sicerian, seohhian/ sēon, slīdan, slidrian, slūpan.
f)	Sakrash ma'nosini ifodalovchi fe'llar: hlēapan, hlēapettan, hoppetan, hoppian, (wiþer)hyppan, springan.
g)	Aylanma harakatni ifodalovchi fe'llar: hwearfian, hwearftlian, hwierfan/ hwyrfan, turnian, tyrnan, þrāwan, wealwian.
h)	Yugurish harakat ma'nosini ifodalovchi fe'llar: gedīgan, flēon, sceacan/ scacan.
i)	Qolgan ma'nolarni ifodalovchi fe'llar: climban, crūdan, fēþan, frician, lācan, rīdan, s(e)altian, spurnan, stæppan, (be)stealcian, stalian, (be)stelan, swēgan, swōgan, tredan, treddan, treddian, treppan, tumbian, wealcan, weallan, windan.
II. Qadimgi ingliz tilida yo'nalish harakat ma'nolarini ifodalovchi fe'llar:	
a)	Aniq yo'nalish harakatini ifodalovchi fe'llar: grētan, lendan, genēahian, nēahlācan
b)	Biron bir muhit ichkarisidagi harakatlarni ifodalovchi fe'llar: innian, scipian
c)	Obyektdan uzoqda bo'ladigan harakatlarni ifodalovchi fe'llar: feorrian, feorsian/ fyr-sian, (for)lāetan, wīcan, (ge)witan
d)	Yuqoridan pastga qarab harakat ma'nolarini ifodalovchi fe'llar: gryndan, hnīgan, hyltan, lihtan, sīgan
III. Neytral yo'nalish harakat ma'nosini ifodalovchi fe'llar: būgan, cyrran/ cirran/ cierran, cuman, dragan, dwelian, dwelsian, dwolian, elþēodgian, faran, fēolan, fēran, fercian, ferian, folgian, fylgan, gān, gangan, gengan, gēotan, hweorfān, lēoran, reccan, scrīþan, settan, sīþian, spyrian, stīgan, strīcan, strīdan, styrian, swīcan, swician, swīfan, tēon, (wiþ)tremman, þrægan, wadan, wandrian, wærlan, wæðan, weallian, wegan, wendan, wōrian, wracian, wracnian, wrēcan, wrigian.	
IV. Boshlang'ich ma'nosi harakatni ifodalamaydigan fe'llar: berstan, breccan, (ge)dōn, facian, feohtan, healdan, hīgian, metan, nēosian, niman, (ā)redian, sēcan, slēan, weorþan, winna.	

Qadimgi ingliz tilida ishlatilgan ærnān, blæstan, cleacian, drīfan, ef(e)stan/of(e)stan, fundian, fýsan, hradian, irnan/iernan/rinnan/yrnan, lācan, ōnettan, pleg(i)an, racian, rāsan, recan, scēon, scēotan, scotian, scūfan, scūdan, scyndan, snēowan, snyrian, st(i)ellan/ styllan, stincan, swengan, tengan, þeran, þocerian, þringan fe'llari harakatning tezlik ma'nosini ifodalash uchun ishlatilgan va birinchi eng katta turkum hisoblangan. Ushbu turkumni ham bir necha kichik guruhlarga ajratib mazmun tahliliga e'tibor qaratamiz. Masalan:

1. þonne **ærnað** hy ealle toweard þæm feo – Mazkur misoldagi “**ærnað**” fe'li shaxsning otdagi harakatini ifodalab kelgan.

2. þa deofla þa **blæstan** hie ofer þone halgan Andreas – Turgan joyida tezlik bilan harakatlanish ma'nosida ifodalangan.

3. and he þanon **deacode** swiðe earhlice to porte – “diacian” fe'li ot so'z turkumidan o'zlashgan so'z bo'lib shaxsning harakatlanishini anglatgan.

4. ða ic mid ðy heafde & mid honda com on ðone stan **dryfan** – Ushbu misoldagi “drifan” fe'li subyektning shoshilinch harakatini ifodalab kelgan.

5. **efstað** aweg – Ushbu misolda ham shoshilinch tezlik ma'nosi ifodalanib subyekt makondan yiroqlashishini anglatgan.

6. þet Cnut cyng of Denmearcan, Swægnes sune cynges, **fundade** hiderward & wolde gewinnan þis land – Ushbu misolda bironbir yo'nalishga maqsadli harakatlanish ifodalangan.

7. ongan þa ofstlice eorla mengu **to flote fýsan** – “**fýsan**” Kauzativ mazmunli harakatni bildiradi.

8. Geefst þ **hrada** þæt þu Alyse – Shoshilinch harakatni amalga oshirish ma'nosiga ega.

9. Ðonne orn he eft **inn to ðæm temple** – Tez harakatlanish (yugurish) ma'nosini ifodalab kelgan.

10. *Hwilum se wonna leg læhte wið ðes laþan* – Tez harakatda bo'lmoq, biron-bir yo'nalishga otilmoq kabi ma'nolarga ega.

Materiallarning dalilicha, yuqorida keltirilgan jadvallarga tayanib qadimgi ingliz tili davrida fe'llar turli semantik munosabatlarda namoyon bo'lgan. Qadimgi ingliz tili davrida yurish harakati fe'llarini guruhlashda yo'nalish semantikasiga e'tibor qaratish lozimligi ko'zga tashlanadi. Bundan tashqari, holat semantikasiga ega bo'lgan yurish harakat fe'llari mavjudligi sabab ular holat fe'llari va yo'nalish harakati fe'llariga ajratilgan. Yo'nalish fe'llariga ko'proq aniq maqsad tomon yo'naltirilgan harakat fe'llari kiritilgan va ushbu fe'llar shaxs, hayvon, transport harakatlarini anglatgan. Holat fe'llari esa makondagi aylanma vertikal harakatlarni turli xil ifodalagan. Bu, o'z navbatida, holat fe'llarining xilmaxilligini tasvirlab kelmoqda. Shuningdek, holat fe'llari, asosan, boshlang'ich ma'nolariga ega bo'lgan. Fe'llar, asosan, lisoniy birlikning semantik voqealanishi uning tarkibiy deduksional hamda formal munosabatlariga asoslangan. Fe'llarning atributivlik va obyektivlik xususyatlariga ega ekanligi ko'rib chiqilgan. Qadimgi ingliz tilida yurish harakati fe'llari sintaktik munosabatga kirisha olish imkoniyatlari bilan ham ajralib turgan. Ba'zi bir fe'llarga "rian" suffikslarini qo'shish orqali ularning ma'nolari tamomila o'zgarib borishi, boshqa holatlarda "rian" qo'shimchasini qo'shish orqali ot yasash holatlari uchragan. Yurish harakati fe'llarning predlog hamda posleloglar bilan birikishi ularning semantik faollashuvini ta'minlashga xizmat qilgan. Predmetning harakat-holat belgisini anglatadigan leksemaga fe'l leksemalar kiritilgan. Har bir milliy tilda leksemalar muayyan qonun-qoidalar asosida bir yerga jamlanib, to'dalanib borilgan. Tilning o'ziga xos tarixiy taraqqiyot jarayonida mazkur leksik-semantik guruhlar sifat va miqdor jihatidan tinmay o'zgarib borgan. Maydon nazariyasi, shuningdek, ideografik lug'atlar tuzishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada tezlik harakat fe'llari turli kontekstda subyekt, shaxs harakati jonli jonsiz predmetlarning tezligi hamda tezlik bilan maqsadli harakatlanish kabi ma'no va mazmun bilan ajralib turgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Talmy L. Semantics and the syntax of motion. *Syntax and semantics*, vol. 4, New York, Academic Press, 1975, p. 181–238.
2. Levinson S.C. Space in language and cognition. *Explorations in cognitive diversity*. Cambridge, U.K., Cambridge University Press, 2003, p. 131–160.
3. Hickmann M, Stéphane R. Space in languages. *Linguistic systems and cognitive categories (Typological Studies in Language 66)*. Amsterdam, John Benjamins. 2006, p. 66–105.
4. Filipović L., Kasia M. Jaszczolt. Space and time in languages and cultures. Vol. II: Language, culture, and cognition (*Human Cognitive Processing 37*). Amsterdam: John Benjamins. 2012, p. 37–102.
5. Ameka F, Semantics. *Contact linguistics: An international handbook of contemporary research*. Vol. I, 130–8. Berlin: De Gruyter, 1996, p. 130–138.
6. Schøsler L. L'expression des traits manière et direction des verbes de mouvement. *Perspectives diachroniques et typologiques*, 2008, p. 160–170.
7. Kopecka A. Continuity and change in the representation of motion events in French. New York: Psychology Press, 2009, p. 305–345.
8. Stolova N. From satellite-framed Latin to verb-framed Romance. *Late Latin as an intermediate stage*. Oxford, 6–9 septembre, 2008, p. 253–262.
9. Talmy L. Semantics and the syntax of motion. New York: Academic Press. 1975. – P 181–238.
10. Talmy L. Lexicalization patterns. *Semantic structure in lexical forms*. Cambridge, U.K. Cambridge University Press, 1985, p. 57–149.
11. Fanego T. Motion events in English: The emergence and diachrony of manner salience from Old English to Late Modern English. *Folia Linguistica Historica*, 2012, p. 29–85.
12. Сафаров Ш. О двойном управлении древнеанглийских глаголов. *Вопросы строя индоевропейских языков*. М., 1976, с. 98.
13. Сафаров Ш. Функционирование лексических единиц в синтаксических конструкциях. Самарканд, 1983, с. 270–272.
14. Zlatev J. *Spatial semantics*. Oxford University Press, 2007, p. 318–350.

Шукурова Сабохат Одилова (ҚарДУ Факультетлараро чет тиллар (ижтимоий-гуманитар
 йўналишлар учун) кафедраси ўқитувчиси)
**ШАХС ВА ЖАМИЯТ ПАРАДОКСЛАРИНИНГ ОБРАЗЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИДАГИ
 ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ**

Аннотация. Ушбу мақолада Жон Стейнбек ва Назар Эшонкул асарлари қиёсий тадқиқ учун танланган, аслида Назар Эшонкул ижодига Жон Стейнбек адабий мактаби таъсири кучли, ёрқин эмас. Бу таъсирнинг кўпроқ матнортида қолиши, ҳаёт материални танлаш ва унга муносабатда, тасвирда, қаҳрамонларда инъикос топиши ҳамда Жон Стейнбек ижодига инсон ва жамият, табиат ва цивилизация ўртасидаги конфликтни бадий талқин қилиши текширилган, айни шундай кучли ижтимоий нафос Назар Эшонкул прозасининг ҳам ўзагини ташкил этиши тадқиқ қилинган.

Аннотация. В данной статье для сравнительного изучения выбраны произведения Джона Стейнбека и Назара Эшонкула, на самом деле влияние литературной школы Джона Стейнбека на творчество Назара Эшонкула не столь сильное и яркое. Рассматривается значение этого влияния на текст, выбор жизненного материала и его отношение к нему, его отражение в образе, героях, художественное осмысление конфликта между человеком и обществом, природой и цивилизацией в произведениях Джона Стейнбека.

Annotation. In this article, the works of John Steinbeck and Nazar Eshankul are selected for comparative study, in fact, the influence of John Steinbeck's literary school on the work of Nazar Eshankul is not strong, bright. The essence of this influence remains on the text, the choice of the material of life and its attitude to it, its reflection in the image, the heroes, and the artistic interpretation of the conflict between man and society, nature and civilization in John Steinbeck's work.

Калим сўзлар: адабий қаҳрамон, бадий образ, ижтимоий ҳаёт, образлар эволюцияси, маънавий-ахлоқий, фалсафий-ижтимоий гоялар, шахс ва жамият, адабий ракурс, модернистик услуб, интерпретацияю

Ключевые слова: литературный герой, художественный образ, общественная жизнь, эволюция образов, духовно-нравственные, философско-социальные идеи, личность и общество, литературный ракурс, модерн, интерпретация.

Key words: literary hero, artistic image, social life, evolution of images, spiritual-moral, philosophical-social ideas, personality and society, literary perspective, modernist style, interpretation.

“Стейнбек ўз асарларида қаҳрамонларни уни ўраган ижтимоий муҳит, жамиятнинг социал масалалари билан ўзаро уйғунликда тасвирлайди, деб ёзади адабиётшунос олима Ноила Шакирова. Шундан келиб чиқиб, Стейнбекнинг бадий тимсолларининг ҳар бири ўзида ўзи яшаган ижтимоий ҳаётнинг энг долзарб масалаларини, дардларини, турли муаммоларини, худди марказий компонент каби, марокли равишда мужассам этишга гувоҳ бўламиз”.¹

Олима тўғри таъкидлаганидек, Жон Стейнбек қалбига яқин оддий ва эзилган меҳнат ахиллари образларини юксак меҳр ва ҳамдардлик билан қаламга олиб, уларнинг муҳим ҳаётий эҳтиёжларини, сиёсий-ижтимоий моҳият билан бақамтилигини, ижтимоий ҳаётдаги норозилиklarини юксак бадийлик маромида талқин қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, адабиётшунослар ёки ижод аҳлининг Стейнбекнинг социал-психологик теранликдаги асарлари Америка ижтимоий ҳаётининг ойнаси эканлигини таъкидлашлари бежиз эмас.

“Лома қишлоғи Марказий Калифорниядаги Салинас текислигининг дўнрок ерида жойлашган. Терскай ва кунчиқар томонида узундай-узок қора торф ботқоқликлари ястанган, аммо торф ботқоқликларининг захи қочган. Ўша ерлар мўл-кўл сабзавот ҳосили беради, тупроқ шунчалар унумдорки, коху ва гулкарам одам бўйи ўсади”.²

¹ Шакирова Н.Р. Художественное функционирование «театрнй группы» в творчестве Дж.Стейнбека 1930-х гг. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидат фил. наук, Уфа, 2006, с. 10.

² Стейнбек Ж. Жонни маймоқ. Ҳикоя. Рус тилидан Саиджалол Саиджамолов таржимаси. “Тафаккур”, 2012, 4-сон, 72-бет.

“Жонни маймоқ” ҳикояси Лома қишлоғига хос шундай мароқли тасвирлар билан бошланади. Буям Стейнбек насрига хос услубий ўзига хосликлардан бири. Воқеалар кечагидан, ижтимоий масалалар рўй берадиган географик кўлами билан асарнинг бошланиши ўз йрқинлиги, мавзу ва ғоявий кўлами теранлигини англаш асоси шу тариқа вужудга келади. Англашиладики, асарда ривоячи – ботқоқликларни тугатиш компаниясининг ишчиси. Воқеалар, маънавий-ахлоқий, фалсафий-ижтимоий ғоялар шу персонаж нигоҳи орқали кечади.

Жонни одамларнинг товушини айнан ўзига ўхшатиб такрорлай оладиган ўта иқтидорли тақлидчи. Бу парранда ҳайвонот оламига ҳам тегишл устакорлик. Ҳозир у ривоячи йигит билан унинг хушбичим ҳинду қизи Мэй Ромеро ўртасида бўлган суҳбатларини айнан кўрсатиб берган эди. Бу пухта ижро этилаётган ўйин қовоқхона аҳлининг ривоячига тишининг оқини кўрсатиб қарай бошлаганларида ўзининг таъсир кучини намоён этаётганлигини кўрсатарди. Ривоячи “Агар полда судралаётган одамни кўрмаганимда, ўша заҳоти “Мэй Ромеро” деб чақирган бўлардим”, дейиш билан Жонни Маймоқнинг саҳнадаги энг кучли актёрдан ҳам кучли иқтидор эгаси эканлигига иқрор бўлади. Жонни Маймоқнинг шу такрорланмас истеъдодининг мукофоти – бир бокал виски, холос. У шундай таҳқиромуз кун кўриш, бир оғиз нон, мунчагина таом ва виски илинжида шу “ноёб” иқтидорини намойиш этишга ўрганиб қолган.

Жонни Маймоқ каби онда-сондагина учраши мумкин бўлган “топилмас” тимсолни танлаган Стейнбек бадиий асарнинг қизиқарлилик хусусиятини ҳисобга олган. Шунингдек, адабиёт фақат комил шахсларни, ибратли кишиларнигина эмас, лозим бўлса, жинояткорларни, жинни-девоналарни, майиб-мажруҳларни ҳам тасвир объектига олади. Жонни Маймоқ каби одамлар наздида, жамиятнинг мисоли чиқитга чиққан бандаси, ўша ижтимоий муҳитнинг ажралмас бўлакчаси, сиёсий тузум нотенглигининг меваси саналади.

Алекснинг айтишича, Жонни бировларни, унинг уйини “писиб пойлашнинг обдон ходисини олган”. Пойлоқчиликниям шундай яширин, сирли тарзда амалга оширадики, шу чокқача ҳар қандай чакқн одам ҳам уни қўлга тушира олмаган. Бировнинг овозини, гап-сўзини айнан такрорлай олишда у устаси фаранг.

“ – Ё Раббим! Лекин бировнинг овозини...

Алекс бош ирғади.

– Ҳа, нима демокчилигингизни билиб турибман. Биз Жонни тўғрисида университетга хат ёздик, у ердан бир олим йигит келди. У Жоннини кўргач, Сўқир Том ҳақида гапириб берди. Шунақасини эшитганмисиз?

– Негр пианиночими? Ҳа, эшитганим бор.

– Сўқир Том ҳам ақли заиф бўлган. Деярли гапиролмаган, лекин олдида пианинода чалинган ҳар қандай куйни такрор чалиб берган, ҳатто энг мураккабларини ҳам. Донғи кетган созандалардан сўнг чалишга ундашганда, нафақат куйни, унинг кайфиятини, мусиқанинг нозик оҳанглариини ҳам такрорлаб берган. Уни илинтириш учун пианиночилар жиндек хато қилиб чалишса, Том ҳам худди шундай хато қилган. Куйнинг энг майда икир-чикиригача илғаб, хотирасида сақлаб қолиш қобилияти бўлган унинг. Университетдан келган йигит Жонни Маймоқда ҳам худди шундай истеъдод бор, у фақат сўз ва овозларни хотирасига муҳрлаб олади, деганди. Йигит Жоннига юнон тилидаги узундан-узоқ бир матнни ўқиб бериб уни синаб кўрган. Жонни ҳаммасини дона-дона қилиб такрорлаган. У айтаётган гапларининг маъзини чақолмайди, шунчаки уларни такрорлайди, холос. Бир нималарни тўқиб-чатишга унинг ақли етмайди, фақат нимани эшитса, шуни айтади – буни қишлоғимизда ҳамма билади.

– Лекин нега бундай қилади? Ҳеч вақони тушунмас экан, бировларнинг гапини пойлаб нима зарил унга?

Алекс тамаки ўраб чекди.

– Тушунмасликка тушунмайди, лекин виски деса ўзини томдан ташлайди. Жонни дераза тагида яширинча у-бу гапни эшитиб, бу ерда аслидек қилиб такрорлаб берса, кимдир уни бир стакан виски билан сийлашини билади”.¹ Бундай фавқулудда ғаройиб, қутилмаган иқтидор ва уддабурунлик эгаси бўлган тимсолни асар марказига олиб чиқиш ҳам мазкур ҳикоя ғоявий-фалсафий компонентининг оригиналликни белгилайди.

¹ Стейнбек Ж. Жонни маймоқ. Ҳикоя. Рус тилидан Саиджалол Саиджамолов таржимаси. “Тафаккур”, 2012, 4-сон, 53-бет.

Жонни Маймоқ иқтидорининг ўзига хос бир нозик жиҳати—айрим ёпиқ-яширин ишларнинг, сир-асрорларнинг беихтиёр ошкор қилиниб қолишига бориб тақалади. Масалан, Карл Алекснинг боён хонимларидан бири Эми билан хуфия ишқий алоқалари, унинг бўйида бўлиб қолиши билан боғлиқ сирли муносабатлари Жонни туфайли ошкор бўлади. Алекснинг Жоннига ташланиши унинг Мисс Эми билан ўртасидаги хуфия сирни бадтар ошкор қилиб юборишига сабабчи бўлади.

Ёзувчи мазкур ахлоқий муаммо бўйича бу қадар сирли-ғаройиб поэтик теранликда фикр юритаркан, пировардида маънавий покликни ҳимоя қилиш мақсадини қўллаганлиги аниқ. Кино-Хуана (“Жавоҳир”) якка-ягона гўдаклари Койотитонинг ўлимига сабабчи бўлган, ўз ҳаётларигаям хавф солаётган ғаройиб жавоҳирни денгизга отиб юборадилар; ёлғиз онаизори қанчалик фахрланиб юрадиган ўғли Пепе бир бандани ўлдириб, ўзиям фожиали қазо топади; ноҳос бир ёш аёлнинг ўлимига сабабчи бўлган соддамижоз, далли-девонасифат ўсмир Леннининг ўзиям ўлим топади. “Жонни Маймоқ” ҳикоясидаги иффатли, эзгу қалб ва гўзал хоним Эми ҳам ўзи сабабчи бўлган хуфия зинонинг қурбонига айланади. Салоҳиятли адиб Жон Стейнбекнинг бу каби талқинлари маълум шахс ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг (парадоксларнинг) ўзаро интерпретацияси (уйғунлашуви) муаммосининг ўзига хос мисоллари сифатида характерлидир. Ж.Стейнбекнинг бу каби моҳиятан шарқона характерга эга панднома услуби унинг барча асарларида ҳам ўткир ижтимоий-социал масалалар талқини билан уйғун шаклда ҳам намоён бўлиши Стейнбекшунослар томонидан ҳам тўқидланган.¹

Яна муҳими, адиб ҳамиша эзгу ҳаракат комиллик ва маънавий юксаклик парадокси бўлса, ёвузлик, қотиллик, ахлоқий айниш эса ҳам руҳий-маънавий, ҳам жисмоний ҳалокатга олиб келишини таъкидлашни кўзлайди.

Ф.Бурхонова Назар Эшонкул ижодининг, адабий карьерасининг ўзига хослиги ҳақида фикр юритиб, жумладан, шундай ёзади: “Адиб асарларида ижтимоий мазмунни мутлақ инкор этмайди. Бу унинг Ғарб модернистларидан фарқ қиладиган муҳим жиҳатларидан биридир. “Тун панжаралари”, “Қора китоб”, “Тобут”, “Хароба шаҳар сурати”, “Зулмат салтанатига саёҳат” каби асарларини ўқисак, бунга ишонч ҳосил қиламиз. Унинг асарларида тасвирланаётган ва қаҳрамоннинг ўз “мен”ини, ўзлигини излаш жараёнида намоён бўладиган ҳис-туйғулари, қалбида бўй кўрсатаётган буюк кўрқув салтанати, ижтимоий ҳис-туйғулар ва унга чорасиз исён – уларнинг пайдо бўлиш омиллари фақат ички “мен”ига, онг ости қатламларигагина боғланиб қолмасдан, қайсидир маънода ташқи олам билан, муайян замон ва макон билан узвий алоқадорликда намоён бўлади”.²

“Буюк кўрқув салтанати” эзиб, қонини сўрган мискин бандалар қисмати ёзувчини қизиқтириши бежиз эмас. Бу, аввало, истиқлол даври ижод аҳлининг, олиму журналистнинг ҳам ўзак вази-фасига айланган мустақилликни асраш ва мустаҳкамлашга айланган экан, бу, аввало, тоталитар тузум кирдикорларини фош этиш, шўро даври зулмлари жонидан ўтган кишилар тийнатиини мажозий моделда кўрсатиш мақсад-муддаолари сифатида намоён бўлади.

“Менга машҳур адиб М. ҳақида мақола ёзиш топширилганда, ишни нимадан бошлашни билмай каловланиб қолдим. М. бугунги кунда унутилган ёзувчига айланган бўлса-да, ҳали ҳам кўплар у ҳақида бирон жиддий хулоса айтишдан кўрқишар, ўша – олис йиллар ортида унга адабиёт фахри сифатида ўрнатилган салобатли ҳайкал ва ҳали ҳам жавонларда кўпдан бери ўқилмай кўйган ёс-тиқдай китобларда тутиб ётган доврўғи ҳар қандай одамни ҳам эсанкиратиб кўярди”.³

“Зулмат салтанатига саёҳат” ҳикояси шундай бошланади. Ҳикояда танланган образ – қизил сиёсатни алқаб, нуфузли сийловларга сазовор бўлган корчалон ижодкор бўлганлиги дастлабки қадамдан маълум.

Ҳикоя мажозий ва сирли адабий ракурс каби модернистик услуб асосига қурилган. Тўқсон ёшдаги ижодкорнинг яна кўтар-кўтар қилиниши – умри бўйи ёвузлик салтанатини алқаб, ёвузликни тарғиб қилиб яратган асарларининг муқофоти саналади. М. деб аталган бу “донгдор” ижодкор юбилейи муносабати билан газета редакцияси адабий танқидчига унинг босиб ўтган ҳаётий

¹ Леонова Н.Е. Семантика художественного пространство в произведениях Джона Стейнбека. Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. кандидат филологических наук, Москва, 2004, с. 17.

² Бурхонова Ф.А. Муаллиф адабий-эстетик қарашлари ва ижодий параллелизм (Назар Эшонкул ва Улуғбек Ҳамдам ижоди мисолида). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация автореферати, Тошкент, 2019, 13-бет.

³ Эшонкул Н. Зулмат салтанатига саёҳат. Н.Эшонкул. Момоқўшиқ. Қисса ва ҳикоялар. Ғ.Ғуллом номидаги нашриёт-матбаа уйи. Тошкент, 2019, 55-бет.

йўллари ҳақида мақола тайёрлаш топшириғини беради. Танқидчи бунинг учун унинг даврдоши бўлган, адабиётга бир вақтда кириб келган шоир билан суҳбатлашмоқчи бўлади.

Н.Эшонқул адабий услубига хос муаллиф нутқи жозибадорлиги бу ўринда қўл келган. Бир-икки жумладаёқ адиб шўро салтанати зулмларини кўрган, руҳан мажруҳ ҳолга келиб қолган кекса шоир қисматининг шўришларини шу муаллиф нутқи таркибида прозалай олган.

Маълум бўладики, бу бечора шоир ҳалиги доврүкли М. шоирнинг қутқуси, сотқинлиги билан камалган. Аниғи, сталинизм даври қурбони, бежиз эмаски, бу бечора мухбирнинг истагини эшитиб, суд залида ўз устидан ўқиладган айбномани эшитаётгандай М. ҳақидаги саволдан соқов бўлади-қолади. Бу ўзининг душмани бўлган кимса номини эшитиб, даҳшатга тушган жабрдийда банданинг аҳвол-руҳияси ҳисобланади. Сотқинлик, хиёнат жабрини тортган кишининг кўз ўнгини “қўркув ва ваҳм алафлари” қоплаб олиши, шубҳасиз.

Муаллиф шу кичкина одам ва унинг эзгин фожиона қисмати ҳақида сўз юритиш билан сталинизм қатағонлари сиёсатининг ёвуз башарасини жонлантирган. Асарда адабий танқидчи билан М.нинг рамзан у босиб ўтган йўлларда бирга юриб, суҳбатлашиши жараёнида бу мураккаб, зулмли тарих манзаралари аста-секин намоён бўла боради. Бу тарих йўли эса зулмат билан қопланган салтанат йўли ҳисобланади. Ёзувчи ўз талқинларида яқин ўтмишни – мустабид тузум ҳукмронлик қилган даврни очиқ-ошқора фош қилиш йўлидан бормайди. Балки, бу қабоҳатга, атеистик зулмкорликка асосланган сиёсий даврни мажозий ва рамзий моделда, юксак бадиийлик либосида талқин этиш каби илғор жаҳон адабиётига хос поэтик шакллар услубида истифода этиш йўлидан боради.

М. ўн беш йиллардан буён якка-ёлғиз ҳолда ирқит кўрпа-тўшақда, тамаки ва яна бошқа эскириб, ҳидланиб кетган нарсалар қуршовида яшайди. Унинг таникли ёзувчи, ёстикдай-ёстикдай китоблар ёзган бўлишига қарамай, атрофида ҳеч зог йўқ. Бу рамзда одамлардан ёвузлик излаган, ҳаётни қабоҳат моделида тасвирлаган, давр сиёсатининг қулига айланган кимсанинг булганч ҳаёти, булганч тақдири мужассам.

М.. биринчидан, зулм-зўравонликка асосланган мустабид давр вакили, иккинчидан, шу зулмат дунёсини улуғлаган бўлса-да, ўзиям шу давр қурбони бўлган фожиона шахсият. М. коммунистик мафқуранинг сунъий ва ёлғон чақириқлари асосида коммунизм учун кураши, бу жамятда фаровон ва шодон яшаш даъватларини жон-жаҳди билан мадҳ этиб, пировардида бу чақириқларнинг нақадар алдамчилигига гувоҳ бўлиб, танг аҳволга тушиб қолган, қаттиқ алданган зиёли тимсоли.

М. ўзини ёлғиз қилиб қўйган зулмат дунёсининг барча қабих, юлдузсиз, шуъласиз кўчаларини, манзилларини яхши билар, бу зулматли йўлларда адашмасдан юра оларди. Ёзувчи бу зулмат дунёсини “қабр сукунати”, “қиёфасиз олам” сингари нотақрор метафоралар орқали талқин қилиш билан унинг қабихликка асосланган булганч дунёсини яна-да ёрқинроқ кўрсатишга эришган. Моҳиятан абсурд олам талқинида ёзувчига шундай услуб қўл келиши бошқа асарларига ҳам хос. М.нинг қабих умр йўлларида қилган ярамасликларидан энг ярамаси – бу унинг ўз ота-онасига қилган ҳурматсизликлари, хиёнаткорликлари билан боғлиқ.

Мана, улар (М. ва танқидчи) М.нинг, асли, туғилиб-ўсган ҳовлисига етиб боришади. Ҳовлига ваҳшатли чакалакзордан зўрға ўтиб олиб, қадам қўйишади. Уй ҳалиги М. яшаган исқирт ҳужрага монанд эди. Бу М.нинг қари ота-онасининг зулмат кўркуви қоплаган уйи экан. Ота кўрқа-писа “Қандай келиб қолдиларинг, ҳамма ёқда изғиб юришибди-ку?” дея сўрайди. Асардаги Қ. образи ўзининг бешафқат шотирлари билан ҳамма жойда изғиб, ваҳм ва даҳшат солиб юришади. Улар кўзига ёқмаганларни дарҳол қатл этишади. Бу Қ. – сталинизм сиёсати тимсолининг ёрқин инъикоси. Ўғил ота-онага зулм қилса, ота-она ҳатто ўғлидан ҳайиқиб яшаса, бу жамятнинг мустабид моҳияти барчани кул-манкуртга айлантирганлиги аломатидир. Ҳикоя Қ.нинг буйруғи билан қора шарпалар томонидан симёғочга осиб ўлдиришлари билан интиҳо топади. Бу тоталитар тузумнинг ўзига хизмат қилган кишиларни алал-оқибат ҳалокатга маҳкум этади, деган ижтимоий фикрнинг поэтик-рамзий тасдиғидир.

Тоталитар тузумнинг даҳшатларини, одамқуш жиноятларини фош этиш – Н.Эшонқул ижодий изланишларининг, унинг шахс ва жамят интерпретациясини англаш ракурсининг муҳим жиҳатини белгилайди. Гулноз Сатторова қайд қилгани каби, “фавқулудда ҳолатлар (уруш, очлик, вабо каби)нинг инсон психологиясига салбий таъсирини кўрсатиш сурункали тазйиқ, зўравонлик, миллат онгининг тушқунликка юз тутишига сабаб бўлишини драматик вазиятларда тасвир этиш

Н.Эшонкулнинг “Тобут”, “Оғрик лаззат”, “Муолажа”, “Бевақт чалинган бонг” хикояларида ифода этилади”.¹

Бинобарин, бундай жабрдийда, эзилган бандалар, хароботлик, зулмат миждозлари – кечаги зўравон шўро сиёсатининг мажозий услубдаги инъикосидир. Улар мавжуд ижтимоий зулмга бўйсунмаган, рози бўлмаган бечора-мискинлар, ёвуз сотқинларнинг бадий-рамзий интерпретациялари саналади.

Ismailov Is’haqjon Otabayevich (f.f.n., UrDU dotsenti; @Iskhaqjon ISMAILOV),
Saparboyeva Madina Murodjon qizi (UrDU talabasi)

OGAHIYNING “RIYOZ UD-DAVLA” ASARIDAGI MASNAVIYLAR VAZNI HAQIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ogahiyning “Riyoz ud-davla” asaridagi masnaviylarning vazni masalasi haqida fikr yuritiladi. Bayon qilingan mulohazalar muhim ilmiy faktlar taqdim qilishi bilan birga Ogahiyning muarrix-shoir sifatida anglash imkoniyatimizni kengaytiradi.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос о весе маснави в историко-литературном Агахи “Рияз уд-давла”. Содержащиеся суждения, помимо приведения важных научных фактов, служат расширению осознания Агахи в качестве историографа-поэта.

Annotation. This article discusses the issue of the weight of masnavi in the historical and literary work of Agahi “Riyaz ud-davla”. The judgments contained, in addition to citing important scientific facts, serve to expand Agahi’s awareness as a historiographer-poet.

Kalit soʻzlar: aruz, mafoiylun, foilotun, bahr, rukn, zihof.

Ключевые слова: аруз, мафаъийлун, фаъилатун, бахр, стопа, зихаф.

Key words: aruz, mafoiylun, foilotun, bahr, rukn, zihof.

Xorazm tarixini atroflicha oʻrganishda Abulgʻozi Bahodirxon, Shermuhammad Munis, Muhammad Rizo Erniyozbek oʻgʻli Ogahiy va Bayoniylarning xizmatlari cheksiz. Bu muarrixlar qalamiga mansub tarixiy asarlar voqealarning quruqdan quruq bayoni bilan cheklanib qolmasdan, voqealar silsilasi bayonida nazmiy parchalar ham ilova qilib ketilganki, bu holat oʻquvchi kitobxonni bir xillikdan zerikib qolmasidan, badiiy-estetik zavqini ham oshirishga harakat qiladi.

Tadqiqot obyektimiz boʻlgan “Riyoz ud-davla” asarida ham boshqa lirik janrlar bilan birga masnaviylar ham alohida oʻrin egallaydi. Asarda 176 ta (shundan, 60 tasi “nazm” sarlavhasi ostida berilgan) masnaviy oʻrin olgan boʻlib, 3370 misrani tashkil qiladi. Masnaviylar ichida eng kattasi “Toʻynoma” masnaviyi boʻlib, 552 misrani tashkil qiladi.²

Aruz turkiy-oʻzbek mumtoz sheʼriyatining muhim poetik belgilaridan biri sanaladi. Sheʼriy asardagi soʻzlarni tartibga solishda, unda ritmik holatlarni yuzaga keltirishda aruz ruknlarining, qofiya va radiflarning oʻrni kattadir. Bularsiz sheʼriy asarning boʻlishi mumkin emas.

Oʻzbek mumtoz adabiyotidagi lirik asarlarning deyarli barchasi arab sheʼriyati orqali oʻtgan aruz bahrlari, vaznlarida yozilganligi barchamizga maʼlum. Aruz bizda milliy sheʼriyatimiz tabiatiga moslash-tirilgan holda qoʻllanila borilganligini aruzshunos olimlarimiz ham qayd etadilar.

“Riyoz ud-davla” asaridagi masnaviylarning vazn xususiyatlariga toʻxtaladigan boʻlsak, muarrix-ijodkor Ogahiyning aruz amaliyotini puxta egallaganiga guvoh boʻlamiz. U turkiy aruzning nozik, oʻziga xos jihatlaridan mahorat bilan foydalanib, betakror sheʼrlar yarata olganligi bilan ham “Riyoz ud-davla” asari oʻzbek adabiyotida adabiy manba sifatida ham alohida oʻrin tutadi.

Aruz vazni shoirdan yuksak mahorat, soʻz boyligi hamda badiiy salohiyatni, shuningdek, asarning gʻoya va mazmuniga mutanosib shaklni tanlay bilishni ham taqozo etadi. “Riyoz ud-davla”da mavjud sheʼrlar aruz vaznining, asosan, *mutaqorib* va *hazaj* bahrida yozilgan. Mutaqorib bahri “*faulun*” aslining, hazaj bahri esa *mafoiylun* aslining takrorlanishidan vujudga keladi. Ushbu bahr mumtoz sheʼriyatimizda XIV asrdan boshlab munosib oʻrin egallay boshlagan boʻlsa, XVI va XX asrlarda ham undan keng foyda-

¹ Сатторова Г.Ю. 90-йиллар ўзбек хикоячилигида миллий характер муаммоси. Филология фанлари номзодлик диссертациясининг автореферати, Тошкент, 2012, 22-бет.

² Riyoz ud-davla. Nashrga tayyorlovchi, soʻzboshi, izohlar muallifi hamda forsiy matnlar tarjimoni Abdulla Oʻrozboyev. Urganch, “Kuvanchbek-Mashxura” MCHJ, 2021, 258–272-betlar. Bundan keyingi misollar shu asardan olingani uchun asar nomi va beti koʻrsatib oʻtiladi.

lanildi. Buning asosiy sabablaridan biri, hazaj bahri o'z xususiyatlariga ko'ra, mumtoz va xalq kuylariga mos tushishidir.

Shu bilan birga, mazkur bahrda kechinmalarni, tuyg'ularni, ruhiy holatlarni ifodalash qulayligidir. Biz asardagi mavjud lirik asarlar vaznini bahrlar ketma-ketligi tartibida joylashtirib chiqdik:

1. Hazaj bahri.

a) *Hazaji musaddasi mahzuf*. Nizomiyning "Xusrav va Shirin" dostoni tufayli shuhrat qozongan bu vazn "Xamsa"lardagi ikkinchi dostonlarga xos bo'lib, unda ishqiy-sarguzasht sujetlar bayon etiladi. Amir Xusrav Dehlaviyning "Shirin va Xusrav", Jomiyning "Yusuf va Zulayho", Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonlari ham shu vaznda yozilgan. Mazkur vazn turkiy adabiyotda keng iste'molda bo'lgan. Jumladan, Xorazmiy "Muhabbatnoma"si va uning naziralari, Sayfi Saroyining "Suhayl va Guldursun", Haydar Xorazmiyning "Gul va Navro'z" dostonlari, So'fi Olloyorning "Sabot ul-ojizin" asarlari ham ayni vaznda bitilgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, bu bahr tarixiy asarlardagi eng keng qo'llanilganidir.

*Biri bahri/karam Bu – Bak/ri Siddiq,
Zamiri of¹ tobi bur/ji tahqiq.¹
Chu qolding ish/qilur vaqti/da g'ofil,
Pushaymonlig / bila emdi/ na hosil.²
V – – – / V – – – / V – – –
mafoiylun/mafoiylun/faulun;*

b) *Hazaji musaddasi maqsur*.

*Xabarchilar/qilib xizmat/ belin rust,
Ketib atrof¹ g'a sur'at/ bila chust³.
Kelib payvas/ta lashkar fav/ji bar favj,
Urub har fav/ji Yuz daryo/kibi mavj.⁴
V – – – / V – – – / V – ~
mafoiylun / mafoiylun / mafoiyl;*

d) *Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf*. "Xamsa"larning uchinchi dostoni shu vaznda bo'lib, ko'proq ishq iztiroblari, dard va mahzun ohanglarni ifodalashga mo'ljallangan. Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy va Alisher Navoiyning Layli va Majnun haqidagi dostonlari, Hoju Kirmoniyning "Gavhar-noma"si, Amiriyning mashhur "Qoshingg'a teguzmag'il qalamni" deb boshlanuvchi g'azali shu vaznda yozilgan.

*Ul nav'i / yig'ildi xay/li lashkar,
Kim, go'yi/zuhur¹ qil/di mahshar⁵.
– – V / V – V – / V – –
maf'ulu/mafoilun/fauvlun;*

e) *Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi maqsur*.

*Ey soqi /yi mahvash-u/ gulandom,
Shirin la/ b-u dilbar-u /dilorom.⁶
– – V / V – V – / V – ~
maf'ulu/mafoilun/mafoiyl*

Xiva xoni Olloqulixonning hijriy 1251 (milodiy 1836) shahzodalarning sunnat to'yi munosabati bilan yozilgan, "Riyozi ud-davla" asaridagi hajman eng katta masnaviy (552 misra) ana shu vaznda bitilgan.

2. Ramal bahri.

a) *Ramali musaddasi mahzuf*.

*Borg'usi vo / jun bo'libon / bosh anga,
Qolg'usi dar / yo tubida / losh anga.⁷
Ey guruhi / xushmand-u / muhta ram,*

¹ "Riyozi ud-davla". 20-bet.

² Shu manba. 247-bet.

³ Shu manba. 187-bet.

⁴ Shu manba. 103-bet.

⁵ Shu manba. 52-bet.

⁶ Shu manba. 258-bet.

⁷ Shu manba. 123-bet.

*Bu tarafg'a / qo'ydingiz nev/chun qadam.*¹

- V - - / - V - - / - V -

foilotun / foilotun / foilon;

b) Ramali musaddasi maqsur.

Kimiki, shah/ ra'yig'a ay/lab xilof,

*Qilsa inod,/ aylasa zo /hir masof.*²

Uyla yig'il/di sipahi / beshumor,

*Kim anga ne/had edi - yu,/ne kanor.*³

- V - - / - V - - / - V ~

foilotun/ foilotun/ foilon

d) Ramali musammani mahzuf.

Zulmat ahli/g'a yetushti / obi hayvon/mujdasi,

*Yo'q esa, yet/ti o'luk aj/somⁱg'a jon/ mujdasi.*⁴

- V - - / - V - - / - V - - / - V -

foilotun / foilotun / foilotun / foilon;

e) Ramali musammani maqsur.

Ey, ki topmish / sen diyor-u / kishvaring ich/ra farog',

Bilmamish sen/ ki nedur mah/jurⁱlarg'a / dardu dog⁵.

- V - - / - V - - / - V - - / - V ~

foilotun / foilotun / foilotun / foilon

3. Mutaqorib bahri.

a) Mutaqoribi musammani mahzuf.

Jahon ah /lini xur/ram aylar / edi,

*Zamoyir/larin be/g'am aylar / edi.*⁶

Padido/rⁱ yaxshi/ nizom ayladi,

*Jahon xal/qini sho/dⁱkom ayladi.*⁷

V - - / V - - / V - - / V -

faulun / faulun / faulun / faal;

b) Mutaqoribi musammani maqsur.

Furuzan/da toj-u/ farozan/da taxt,

*Pisandi/da iqbo/l-u feru/zⁱbaxt.*⁸

V - - / V - - / V - - / V ~

faulun / faulun / faulun / fauyl

4. Rajaz bahri.

a) Rajazi musammani solim.

Mashhad hiso/ri fathini/ gar ro'zi qil/sa, Haq sanga,

*Dushvor emas/dur bu taraf/ azmini qil/moqlik yona.*⁹

- - V - / - - V - / - - V - / - - V -

mus taf'ilun / mus taf'ilun / mus taf'ilun / mus taf'ilun;

b) Rajazi musammani muzol.

Qish shiddati/ning ranjedin/ bo'lur ulog'lar notavon,

*Barcha cherik/ ahli bo'lur/ ham ojiz-u /ham xastajon.*¹⁰

- - V - / - - V - / - - V - / - - V ~

mus taf'ilun / mus taf'ilun / mus taf'ilun / mus taf'ilon.

¹ Shu manba. 157-bet.

² Shu manba. 123-bet.

³ Shu manba. 56-bet.

⁴ "Riyoz ud-davla". 106-bet.

⁵ Shu manba. 151-152-betlar.

⁶ Shu manba. 35-bet.

⁷ Shu manba. 44-bet.

⁸ Shu manba. 26-bet.

⁹ Shu manba. 65-bet.

¹⁰ Yuqoridagi o'rinda.

5. Sari’i musaddasi matviyi mavquf (matviyi makshuf). Bu bahr aralash bahrlar sirasiga kirib, unda mustaf’ilun va maf’o’lotu asllarining qat’iy ketma-ketlik holati uchraydi. Ya’ni, ikki marta mustaf’ilun asli va bir marta maf’o’lotu asli keladi. Lekin har bir asl zihofga uchragan bo’ladi. Bu bahr “Xamsa” dostonlarining birinchi dostoni bahri hisoblanib, ko’proq pand-nasihahat (didaktik) ruhdagi she’rlarda uchraydi. “Riyoz ud-davla”da ham xuddi shu holatni kuzatishimiz mumkin. Ogahiy nasihat mazmunidagi masnaviyalarida sari’ bahriga murojaat qilganki, bu bilan shoir yaratayotgan she’r lirikaning barcha talablariga, ya’ni ham mazmun, ham shakl talabiga to’la mos kelmoqda. Agar misralar muftailun, muftailun, foilun tarzida bo’lsa, sari’i musaddasi matviyi mavquf; agar muftailun, muftailun, foilun tarzida bo’lsa, sari’i musaddasi matviyi mavquf tarzida nomlanadi:

a) Sari’i musaddasi matviyi makshuf.

Barcha kiyib/ javshan ila/ xo’dini,

Aslahayi/ siymu zaran/dudini¹.

– V V – / – V V – / – V –

muftailun / muftailun / foilun;

b) Sari’i musaddasi matviyi mavquf

Maqdamidin bo’ldi jahon gulsiton,

Dema gulsitonki, riyozu jahon².

– V V – / – V V – / – V ~

muftailun / muftailun / foilun

Ushbu baytda vazn talabi bilan ”guliston” so’zi birinchi misrada ”gulsiton” tarzida qo’llanilgan.

6. Xafifi musaddasi maxbuni maqtu’i musabbag’. “Xamsa” masnaviyotining Shoh Bahromga bag’ishlangan to’rtinchi dostoni shu vazn bilan mashhurdir. Bunda uchinchi rukn fa’al, fa’ol, failun, failun zihoflaridan biri bilan nihoyasiga yetishi mumkin.

Shoh³ har kim/ga aylasa /ehson,

– V – – / V – V – / – ~

Foilotun,/ mafoilun, / fa’ol

Bo’lur ul sarfarozi ah/li jahon³.

– V – – / V – V – / V V ~

Foilotun,/ mafoilun, / fa’ilon

Ushbu baytning ikkinchi misrasining oxirgi rukni oldingi misradan farq qilib, xafifi musaddasi maxbuni maqsur vaznida yozilgan. Shuningdek, vazn talabi bilan “sarafroz” so’z “sarafroz” tarzida qo’llanilgan.

Ogahiy tom ma’nodagi mahoratli shoir sifatida o’z asarlarining badiiyligiga, yoqimli, o’qishli chiqishiga katta e’tibor berdi, lirikada go’zal asarlar yaratdi. Shu bilan birga, u tarixiy asarlarida ham poetik jihatdan barkamol lirik asarlar yaratdi. “Riyoz ud-davla” asarida vazn, qofiya va badiiy vositalar shu darajada noziklik va mahorat bilan qo’llanilganki, bu ularning yuksak iste’dodini yaqqol namoyon etgan. Muarrix-ijodkor tarixiy asarlaridagi lirik shakllarda aruz vaznining imkoniyatlarini to’lig’icha ishga solgan va uning ohangdorligini hamda rang-barang poetik bo’yoqlarini asarlariga ko’chira olgan. Ogahiy hazaj, ramal, rajaz, sari’, xafif va muta’qorib vaznining turli-tuman ko’rinishlarini yaxlit bir asarda qo’llab, uning erkinroq harakatini yaratishga intilgan. Jumladan, satrlarning o’ynoqilgini, bir-biriga urilib ohangdor tebranish hosil qilishini ta’minlashga uringan.

Ogahiy vazn tanlashda ham, qofiya turlarini belgilab olishda ham, badiiy tasvir vositalaridan foydalanishda ham o’z maqsad va vazifalari doirasidan chetga chiqmagan. Shuning o’ziyoq bu ijodkor-muarrixning iste’dodi naqadar yorqinligidan dalolat beradi.

Rahimova Bekposhsha (UrDU dotsenti, f.f.n.), Isakjanova Shahodat (UrDU magistranti)
SIROJIDDIN SAYYID PUBLITSISTIKASIDA VATAN MAVZUSI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sirojiddin Sayyid badiiy publitsistikasi va unda Vatan mavzusiga bag’ishlab yozilgan esselar tahlilga tortiladi. Shoir publitsistikasining asosiy xususiyatlari, o’ziga xos jihatlari e’tibor qaratiladi.

¹ “Riyoz ud-davla. 179-bet.

² Shu manba. 2-bet.

³ Shu manba. 25-bet.

Аннотация. В данной статье анализируются художественная публицистика и очерки Сирожиддина Сайида на тему Родины. Подчеркиваются основные черты публицистики поэта.

Annotation. This article analyzes Sirojiddin Sayyid's artistic journalism and essays on the theme of the Motherland. The main features of the poet's journalism are emphasized.

Kalit so'zlar: publitsistika, Vatan mavzusi, tarixiy fakt, badiiylik, she'riyat, vatanparvarlik, poetik mahorat, obrazlilik, real voqelik, esse, yozuvchi.

Ключевые слова: публицистика, тема Родины, исторический факт, искусство, поэзия, патриотизм, поэтическое мастерство, образность, действительность, эссе, писатель.

Key words: journalism, Homeland theme, historical fact, art, poetry, patriotism, poetic skill, imagery, reality, essay, writer.

Zamonaviy o'zbek she'riyatining yetakchi namoyandalaridan biri Sirojiddin Sayyid ijodida Vatan mavzusi alohida o'ringa ega. Ma'lumki, Vatan tuyg'usini chuqur his qiladigan shoir she'riyatida bu mavzudagi she'rlar salmog'i yetakchilik qiladi.

Sirojiddin Sayyidning she'riy to'plamlaridan birining "Vatanni tushunish" deb atalgani ham uning ijodida ushbu mavzu ustuvor o'rin tutishidan shahodat beradi. Shoirning "Yaxshilar ichra Vatan", "Vatanni sevish kerak", "Bobojonimning Vatani", "Bug'doybo'y Vatan", "Vatan", "Egasi bor yurt", "Qaldirg'ochlarga ber, ayvonlaringni", "Vatan yodi", "Vatan qo'shig'i", "Vatan desam...", "Vatan mehri" kabi qator she'rlarida ona yurtga beg'araz muhabbat tuyg'ulari balandparvoz so'zlardan xoli, samimiy so'zlar, betakror sifatlar bilan ta'riflanadi. Bu kabi she'rlarda Sirojiddin Sayyid Vatan to'g'risida so'z yuritganda an'anaviy chiroyli ta'rif-tavsiflardan qochib, uning ramzini ifodalashda oddiy narsa va hodisalarga murojaat qiladi. Asarlarida Vatan mavzusiga sog'inch va cheksiz mehr tuyg'ularini mohirona singdira oladi va butunlay yangi ohang bilan to'yintiradi. Bu ohangda har bir yurtdoshimiz qalbida iftixor hissini uyg'otadigan sehr va ehtiros kuchli ekanligini ko'ramiz. Chunonchi, "u ona siyosida, ota ayvonida, hovlisida mung'ayib turgan tandirda, borini shig'il-shig'il meva qilib, bargixazon qilib to'kib bo'lgan, momosining xotirasiga aylangan qari tutda, ayvonida alyor aytib turgan qaldirg'ochlarda Vatan ko'radi".¹

Shoirning bu mavzuga bag'ishlangan qator she'rlari ("Vatan abadiy", "Vatanni o'rganish", "Vatan nadir", "Vatan yodi") va ikki jildlik saylanmasidagi asarlarda yurt mehri oshuftalik, uni seva olish, unga munosib bo'la olish mas'uliyati va har bir fuqaroning Vatan qismatiga daxldorligi qalamga olinadi va bu mas'uliyat hissini shoir o'zidan boshlaydi. Shoir "men"i bir nasim timsolida elning "ko'hna dardlarini aytib o'tish"ga intilar ekan, qalb nidosini oddiy, samimiy va ravon misralarda ifodalay oladi:

Yurtim, menga zar kerakmas zarlaringdan,

Kipriklarim unsalar bas gardlaringdan.

Menga dunyo kerak emas, bir xas yetar

Yassaviylar yotgan aziz yerlaringdan.

Sirojiddin Sayyidning nasriy ohanglarida ham mazkur mavzu alohida mehr bilan qalamga olinadi. Shoir "Ey, menga daryoday dil bergan Vatan"² deb nomlangan badiasi istiqoldan avvalgi va keyingi gungunlar to'g'rida ekanligini yozadi. Badiada shoirning bolaligi, oilasi, qatag'on davri xalq boshiga tushgan fojialar, ikkinchi jahon urushi ofatlari va bularga mushtarak tarzda yoshi, kasb-kori, ijtimoiy ahvolidan qat'i nazar barchani birlashtirib turadigan Vatan haqida hikoya qilinadi. Esseda oddiy qishloq kishilari misolida "O'zbek ishi", paxta yakka hukmronligi davri talafotlari tadrijiy ravishda hikoya qilinib, o'zbek dehqonining mashaqqatli mehnati, biroq shu zahmatga yarasha jamiyatda qadrsiz bo'lib qolgan inson hayoti orqali katta ijtimoiy-ma'naviy muammolar qalamga olinadi.

Shoir otasining "Bolam, men bormanmi, yo'qmanmi, bobongning Vatanini obod qilinglar" yoki momosining "Bolalarim, qayda yursanglar ham vatanlaringga qayinglar", degan o'gitlarini takrorlar ekan, Vatanga muhabbat, ona yurt tuyg'usi yanada yorqinroq namoyon bo'la boradi.

Bilamizki, adabiyot uchun Vatan mavzusi hech qachon eskirmaydigan, abadiy mavzulardan sanaladi. Faqat har bir ijodkor talqinida bu mavzu o'ziga xos, individual tarzda jarang topadi. Sirojiddin Sayyid ijodida ham bu mavzu o'zgacha jilolanadi, Vatanning yangi qirralari kashf etiladi. "...Sirojiddin Sayyidning bu mavzudagi bitiklari salaflari va zamondoshlari nazmini takrorlamaydi".³ "Ey, menga daryoday dil bergan Vatan" badiasida shoirning ichki kechinmalari, samimiy tuyg'ulari o'zbekona soddalik,

¹ Махмуд Тоир. Ёғду ичра гуллаган сўз. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 2009, 3 апрель.

² S.Sayyid. Asarlar. III jild, Toshkent, 2019, 490-бет.

³ N.Jabborov. Zamon. Mezon. She'riyat. Toshkent, G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 155-bet.

to'porilik, beg'uborlik bilan tasvirlanadi. Ayniqsa, Nura ona, Oybibi kampir, Mergan bobo, Sa'dulla mergan, Nusratullo jebachi, usta Tojiddin mulla Vatan bobo kabi qator obrazlarda bu yaqqol namoyon bo'ladi. Ana shu obrazlar orqali Vatan – ona, Vatan – kindik qonimiz to'kilgan diyor, Vatan – jigar ekanligi o'ziga xos tarzda ifoda etiladi. Shoir Vatanni pokdomon bir inson sifatida, mag'rur Ota, munis Ona tim-solida qo'llaganligi uning asarlariga o'zgacha jonlilik baxsh etadi. Badiada Nura ona obrazi inson qalbini to'qinlantiradigan tarzda tasvirlangan. Ayol urush payti yarador Otaning yarim chalajon gavdasini tuproq ostidan chiqarib, qutqarib qolgan va shu otasi bilan tanishib, o'zbek diyoriga kelib qolgan. Uning hamisha aytib yuradigan birgina istagi Vatanga qaytib borib, uni bir ko'rish edi. Biroq, bu orzu ushalmadi. Oldin gulday qizidan ajraldi, keyin esa falokat yuz berib, yakka-yu yagona zurriyodi tuproqqa qo'ygan Nura onaning nolalari osmonga chiqdi. Otasini deb “yetti yot tog'-u toshlar aro umri zor-u nigoron o'tgan” Nura onaning ko'ngliga sal bo'lsa-da, yorug'lik berish uchun “Vataningizga olib boraman”, deganda “Men endi qayoqqa ham borardim? Otang shu yerda bo'lsa, qizim, o'g'lim shu yerda ko'milgan bo'lsa. Meni ham bolalarimni yoniga qo'yinglar. U yoqlarda nima qilaman, meni Vatanim shu endi. Otangni Vatani, meni Vatanim....”¹

Anglashiladiki, Vatan voz kechilmas xotiralar, unutilmas tuyg'ular, yurakni o'rtovchi og'riqlar, dildan o'chmas muqaddas hislar makonidir. Muallif Vatanni bog'ga qiyoslaydi, “Vatan – bog'”, “bog' – Vatan” tushunchalarini yaxlit qo'llaydi. Ota-bobolardan qolgan bog' qarovsiz qolmasligi, Vatan hamisha obod bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi.

Esseda ona-Vatan obodligi uchun jonini fido qilgan vatanparvarlar, “xalq dushmani” degan tamg'a bilan nohaq qamalgan mag'rur o'g'lonlar ta'rifi bilan bir qatorda, vatanfuroshlar haqida ham so'z boradi. Mergan boboning ta'sirli xotiralari orqali kitobxon Valibek, Joahmadday Vatanning arslonlari va ularning qotili bo'lgan “Eshniyoz kofir” bilan tanishadi. Mergan bobo Valibekni “bunday yigitni olamda boshqa ko'rmaganman”, deya ta'riflaydi. Valibek, uning ukasi Joahmad va yana beshta yigitni qotillar otryadi boshlig'i Eshniyoz kofir otib tashlaydi. Mergan bobo u haqda shunday xotirlaydi: “Musulmondan chiqqan kofir yomon bo'larkan. Valibekning kallasini kesib, xurjunga solib, bizning qishloqqa olib keldi. Xurjundan chak-chak qon tomadi. Hamma karaxt, xalq lol-u hayron....Qishloqlarni talagan, birovlarining kelinini zo'rlagan shu Eshniyozning otryadi bo'ladi. Keyin o'zini ham o'zinikilar otib tashladi”²

Mustabid tuzum davri voqealari aks etgan qator asarlarda Eshniyoz kofirga o'xshagan obrazlar taylagina. Jumladan, O'.Hoshimov nasridagi Umar zakunchi, komissar Soat G'aniyev obrazlari kitobxonda nafrat uyg'otgan Eshniyoz kofir kabi xalq ichidan chiqqan razil kimsalardir. O'zbek she'riyatining donishmand shoiri A.Oripov bunday manfur kimsalar haqida shunday yozgan edi:

*Sen omon o'tgaysan, jar-u o'rlardan,
Men faqat qo'rqaman, qo'rqaman, yurtim,
Ichingdagi turli baloxo'rlardan.*³

Esseda 60–70-yillar voqeligi, “oq oltin” deb fido bo'lgan bobo dehqon qismati sanqid yasovchi usta Tojiddin obrazi orqali ta'sirli yoritiladi: “Kampirimning kayfi chog' bo'ladi, bolosh-molish qilar” deb usta bobo toqqa ketayotib, daladan xurjuniga ozroq paxta terib oladi. Yo'lda tekshirib qolishib, og'iz-burnini qonga bulab kaltaklashadi”⁴

Bir siqim paxta uchun kaltaklanib, uch oy qamoqda azob chekkan usta Tojiddin qismati o'sha davrda yashagan ko'plarning boshiga tushgan fojia edi. Biroq oltmishinchi yillarning adabiyot butkul siyosatga bo'ysungan bu davrlari hayot bezab, pardozlab ko'rsatilgani ma'lum. Maktab direktori Ernazarov domlaning o'quvchilarga “tinchlik chumchuqlari”ni ushlatib, ularni uchirish voqeasi baayni shu davr qiyofasini ko'rsatadi. Direktorning “Shuncha qidirdik, kabutar topolmadik, bugun bayram sharafiga “Tinchlik chumchuqlari”ni uchiramiz”, degan fikrlarining o'ziyoq “Jahon xalqlariga tinchlik!” deya hayqirgan u mustabid tuzumning aslida yolg'onga yo'g'rilganligini, qumdan bino bo'lgan qasr ekanligini ko'rsatadi.

Sirojiddin Sayyid badiiy publitsistikasida Vatanga sadoqat, tarixni xolis baholash, o'zbek millatiga xos an'ana va qadriyatlarni o'zining mantiqan asosli, tarixiy dalillarga tayangan shaxsiy munosabatlari keltiriladi. Esseda tadrijiy ravishda 80-yillar ijtimoiy voqeligi, xususan, afg'on urushi voqealari, bu urushdan ruhan va jisman mayib-majruh qaytgan, qanchadan qancha shahid ketgan o'zbek o'g'lonlari ham tilga olinadi. “U qattol va makkor tuzumning bor va'da-yu paymonlari, g'oyasi-yu mafkurasi o'sha vaqtda

¹ S.Sayyid. Asarlar. III jild, Toshkent, 2019, 492-bet.

² S.Sayyid. Shu manba. 495-bet.

³ A.Oripov. Tanlangan asarlar. Toshkent, G'.G'ulom nomli nashriyot-matbaa uyi, 2016, 338-bet.

⁴ S.Sayyid. Shu manba. 498-bet.

maktab hovlisida uchirganimiz “tinchlik chumchuqlari”day yolgʻon va omonat ekanligiga ham hali aqlimiz yetmasdi”¹

Sirojiddin Sayyid Vatan toʻgʻrisida fikr yuritganda uning tarixidagi qonli voqealarni tirik obrazlar orqali tasvirlaydi, bevosita oʻzi guvoh boʻlgan hayotiy faktlarni jonlantiradi. Ayniqsa, Vatan bobo haqida oʻqiganimizda butun oilasini zabardast yelkalari ostida qoʻriyotgan Ota koʻz oldimizga keladi. Esse istiqbolga erishgan yurtimizda qilinayotgan xayrli ishlar va bunga shukronalik tuygʻusi bilan yakunlanadi. Shoirning oʻz yaqinlari, hamqishloqlari, hamdardlari taqdiridan soʻzlashi orqali Vatanga muhabbat tuygʻusini odamlar qalbiga chuqurroq singdirish istagi turgani aniq bilinadi.

Sirojiddin Sayyid Vatanga muhabbatni insonlarning hayot tarzi va ezgu amallaridan izlaydi. Uning “Vatanni oʻrganish” deb nomlangan essesi hassos ijodkor Shukur Xolmirzayevga bagʻishlanadi. Zero, Shukur Xolmirzayev nasrida Vatan mavzusining alohida oʻrni bor. Adib Vatan toʻgʻrisida soʻz yuritganda anʻnaviy va balandparvoz taʻrif-tavsiflarni qoʻllamaydi, oddiy narsa-hodisalarga murojaat qiladi, ayniqsa, ona yurt tabiatini alohida mehr bilan yoritadi.

Sirojiddin Sayyidning “Vatanni oʻrganish” essesinde ustoz ijodkor Shukur Xolmirzayev saboqlari Vatan mavzusidagi qissa, esse-hikoyalari misolida tahlil qilinadi. Yozuvchining “Oʻn sakkizga kirmagan kim bor” qissasi, “Qadimiy Baqtriya tuprogʻi” esse-hikoyalari haqida fikr yuritib, “Oʻn sakkizga kirmagan kim bor” qissasining otash harorati nechogʻlik baland boʻlmasin, Shukur aka nasridagi bir yoʻnalish – yurt, Vatan, ona tuproq tarixi mavzusining yuksakligi, adib bu mavzuni butun umri davomida boʻlakcha mehr va sinchkovlik bilan ifodalaganining guvohi boʻlasiz”, deydi.

Shukur Xolmirzayevning 1973-yilda yozgan “Qadimiy Baqtriya tuprogʻida” esse-hikoyasi “Avesto”dan olingan “Men Oxura-Mazda shafqat-himoyatim ostida olamning toʻrtinchi mamlakati qilib tugʻi baland erlar yurti Baqtriyani yaratdim” degan epigraf-soʻzlar bilan boshlanadi. Sirojiddin Sayyid 70- yillar shoʻro zamonining avj pallasida Shukur Xolmirzayevning jasorat bilan bu soʻzlarni ayta olganliguni haqiqiy vatanparvarlik matonati deb biladi. Chunki bu davrda Vatan tarixi “qanaqadir 1917-yildan” deb oʻrgatilar edi. Shukur Xolmirzayev esa esse-hikoyasida Yunon-Baqtriya davlatlari, Kushon imperiyasi, Boysundagi Teshiktosh qadimiy gʻorlari, Navoiy “Xamsa”sida tasvirlangan Zarautsoy va shu kabi koʻhna zaminimiz madaniy yodgorliklari, sanʼati bu yurtning buyukligini, ulugʻvor tamadduni borligini koʻrsatadi. “Biz mana shu Vatanni – Shukur akamiz yurak qoni-yu umrini sarflab, sogʻligi bilan oilaviy farogʻati, dunyo hashami-yu rohatidan kechib, butun hayotini baxsh etganча soʻzma-soʻz, betma-bet, tepama-tepa yozib qoldirgan shu aziz, sersogʻinch Vatanni oʻrganmoqqa kirishdik”², deydi Sirojiddin Sayyid.

Esseda Shukur Xolmirzayevning qator hikoyalari xususida mulohaza yuritiladi. Ayniqsa, adibning “Xorazm, jonginam” hikoyasida ota maskan, ona Vatan mavzusi oʻzgacha bir ohangda tasvir etiladi. Hikoyada shunday fikrlar bor: “...men tugʻilgan yurtimni qaytadan kashf etdim: u tap-taqir choʻl, sahra boʻlib qolgandayam – mening tuprogʻim ekan. Oʻliblar ketmaymanmi oʻsha yerda! Xorazm, jonginam”³

Shukur Xolmirzayevning mazkur hikoyani oʻqigan kitobxon shuurida kindik qoni toʻkilgan makon, tugʻilib oʻsgan maskan tushunchasi behad oliy maqom kasb etadi. Sirojiddin Sayyid adibning hikoyasi tag zaminida ayni shu umumbashariy, umumfalsafiy gʻoyaning namoyon ekanligini oʻquvchiga anglatmoqchi boʻladi. Zotan, asarda “Buzilib boʻlgan” oʻgʻilning otasi oʻlimidan soʻng koʻzlari ochilishi, moddiyat hech mahal insonga baxt berolmasligi nihoyatda xalqona koʻlamda ochib beriladi: “...Sigʻmadim-da! Yoʻq, tushunmayapsiz: shunday katta Oʻzbekistonga sigʻmadim! Xiva, oʻsha minorlar, eski karvich devorlar, tor koʻchalar, sagʻanazor mozorlar meni tortdi. Mayli, bari toʻkilib, chirib ketmaydimi!.. Men oʻsha yerga boraman!”⁴

Xulosa oʻrnida shuni taʻkidlash lozimki, Sirojiddin Sayyidning ona Vatanga bagʻishlangan jamiki publitsistik asarlarida ijodkor fikrlaridagi yetakchi konsepsiya ona yurtga boʻlgan mehr bilan sugʻorilib, undan ungan har nav hosil shoirning yuksak pafosga yoʻgʻrilgan hayotiy pozitsiyasini, chin farzand siymosini, hayot falsafasidan nur olgan, maʼnaviy qadriyatlarni dunyoqarashiga chuqur singdirgan, oʻzbekona gʻururdan koʻksida butun umr faxr tuygan barkamol inson qiyoqasini zohir etadi.

¹ S.Sayyid. Shu manba. 500-bet.

² S.Sayyid. Asarlar. III jild, Toshkent, 2019, 563-bet.

³ Sh.Xolmirzayev. Tanlangan asarlar. III jild, “Sharq”, 2006, 512-bet.

⁴ Sh.Xolmirzayev. Shu manba.

Аннотация. Мақолада Алишер Навоийнинг ғазалларидан бири таҳлилга тортилган бўлиб, унинг моҳияти ишқ ва ошиқлик, ишқнинг сир-у синоатлари, пири комилнинг бу йўлдаги раҳнамолиги, ҳақ ва ботил, маъно ва сурат, зоҳир ва ботинни англаш хусусида. Ғазалда қўлланган бадиий тасвир воситалари, хусусан, бадиий кўчим ва мажознинг бадиий матн яратилишидаги ўзига хос хусусиятлари тўғрисида фикр-мулоҳазалар баён қилинган.

Аннотация. Статья представляет собой анализ газелей Алишера Навои, суть которых - любовь и романтика, тайны любви, руководство совершенным в этом пути, правда и ложь, смысл и образ, понимание внешнего и внутреннего. В газели высказываются мнения об используемых художественных образах, в частности, об особенностях художественного движения и метафоры в создании художественного текста.

Annotation. The article is an analysis of Alisher Navoi's gazelles, the essence of which is love and romance, the mysteries of love, the guidance of the perfect in this way, truth and falsehood, meaning and image, understanding of the external and internal. In the gazelle, the opinions are expressed on the artistic imagery used, in particular, on the peculiarities of artistic movement and metaphor in the creation of an artistic text.

Калим сўзлар: ғазал, бадиий кўчим, мажоз, метафора, орифона истилоҳ, фано, бақо, дайр, соғар, сидқ аҳли, кўнгул, ишқ, бода, пири комил

Ключевые слова: газель, художественное направление, метафора, орифонский термин, фано, бака, дайр, согар, сидқ аҳли, сердце, любовь, бода, пири комил

Key words: gazelle, artistic movement, metaphor, orifona term, fano, baqa, dayr, sogar, sidq ahli, heart, love, boda, piri komil

Алишер Навоий ўз ижоди билан туркий шеърятда янги бир адабий даврни бошлаб берган ва уни форсий назмдан кам бўлмаган юксакликка кўтара олган даҳо сўз санъаткори. Улуғ шоирнинг ҳар байти, ҳар бир мисраси ҳам ташқи, ҳам ички томонидан маромига етган, зоҳири ва ботини гўзал касб этган бадиий дурдонларидир. Қайси мавзу, қайси вазна бўлмасин унинг битикларида навоиёна руҳ устиворлик қилади. Образларнинг қуюқлиги, бетакрорлиги, фикрларнинг байт-ма-байт тадрижи, рангларнинг такомил кузатиладиган бундай ғазалларни ўқиган китобхон закий китобхонга шоир руҳониятидаги инжа ҳол, лирик кайфият ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди.

Маълумки, шеърятни мажоз ва бадиий кўчимларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бадиий кўчим (метафора, метонимия, синекдоха) шеърятнинг асосий ифода ва тасвир воситалари ҳисобланади. Уларсиз поэтик фикрнинг бадиийлиги ҳақида ҳукм чиқариш қийин.

Ҳақиқий шеър ранг-баранг маъно товланишларини ўзида мужассамлаштиради. Ана шу маънолар жилвасини тўғри англаш ва бадиий кўчимлар воситасида амалга ошади. Ҳар қандай маъно шеърда тўғридан-тўғри ифодаланар экан, ундаги сирлилик йўқолади, шеърда оддий сўзлар йиғиндисига айланади. Шунинг учун бўлса керак, қадимги поэтикага оид манбаларда маънони яшириб ифодалаш тамойили ҳақида кўп сўзланади.

I байт. Фалақдин гар сенга ҳар лаҳза юз қайғу келди ўтру,
Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу.

II байт. Ва гар ҳар тийраликка бир ёруғлукни инонмассен,
Йиғи кўр чарҳдин ҳар шом доғи субҳдин кулгу.

III байт. Камол истар эсанг сидқ аҳлидин, қилма кўнгул тийра,
Мукаддар айламас хуршид субҳ анфосидан кўзгу.

IV байт. Сафо аҳлига гулруҳлар хаёлидин тағайюр йўк,
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлғой су.

V байт. Тиларсен ғафлатингни рафъ этиб, огоҳлар нақлин,
Ки ғофил элга ул афсоналардин кам бўлур қайғу.

VI байт. Фано нақди жаҳонингга чу эрмас бир замон маълум,
Дирам нақдига умрунг ҳар замон сарф этмагил асру.

VII байт. Жунун занжирида ошиқ ёнида ҳийлагар зоҳид,
Киши кўрса тасаввур айлагай шер оллида тулку.

VIII байт. Кўнгул миръоти ичра жилвагардур ёру сен ғофил,
Ториқма ҳажридин кўпким, эмассен ёрдин айру.

IX байт. Фанонинг ҳам фаносин истагил, васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбудур, ушбу.

X байт. Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам қолмағай боқи,
Фанодин, бал бақодин ҳам замирим лавҳида белгу.

XI байт. Навоий дайр аро маст ўлса, шохдин паноҳ, андин
Ўтарда туткуси албатта бир соғар чиқиб ўтру.¹

(Луғат: фалак – осмон, тақдир, ўтру – қарши, рўпара, гар – агар, тийралик – қоронғилик, чарх – осмон, субҳ – тонг, сидқ аҳли – садоқатли, самимий, ростгўй кишилар, ориф – сўфийлар, муқаддар – хира тортган, занг босган, кирланган, хурийд – қуёш, анфос – нафаслар, еллар, сафо аҳли – пок қалблилар, валилар, гулрух – юзи гулдай чиройли, тағайюр – ўзгарши, бошқа тусга кирши, рафъ этмоқ – юксалмоқ, баланд кўтармоқ, огоҳлар – валилар, ориф пирлар, ғофил эт-ирфондан беҳабар кишилар, афмоналар – бу ерда: ҳикоя, ривоят, нақл, жунун – жиннилик, девоналик, Илоҳ ишқи билан маст киши, бақо – абадийлик, ўзгармаслик, гақд – бор нарса, насянинг тескариси, дирам – қадимий пул бирлиги, миръот – кўзгу, тулку – тулки, фано – ёмон ахлоқнинг йўқолиши, ком – мақсад, ният, восил – етишиши, бода-ичимлик, лавҳ – тахта, варақ, дайр – оташ-парастлар ибодатхонаси, майхона, мажозан пир даргоҳи, соғар – қадаҳ, май ичиладиган идиш, мажозан: ориф инсон қалби, асру – кўп, жуда, беҳисоб, аниқ).

Ўн бир байтдан иборат ғазал матлаъси шоирнинг бошқа ғазаллари ва дostonларида бўлгани сингари. фалакдан шикоят билан бошланади, бироқ қайғудан сўнг шодлик келса, буни қайғу демаслик уқдирилган. “Қайғу келди бирикмасида мавҳум от+феъл ўзаро боғланиши орқали метафора юзага чиққан, натижада қайғунинг келиши, ёғилиши орқали фикр жонлантирилган.

Тун ва кун, шом ва тонг қарама-қарши маъно ифодалайди. Шоир айтилмоқчи бўлган фикрни зид тушунчалар воситасида кучайтиради. Шоир биринчи мисрадаги фикрни иккинчи мисрада ҳаёттий мисол билан далиллайди. Агар қоронғиликдан кейин ёруғлик борлигига ишонмасанг, шомда самонинг қорайиши, кўз ёшидай милтираган юлдузларнинг йўқолиб, тонг отиши – чароғонлик тарқалишини кўр, дейди. Байтда мажоз (тийралик, ёруғлик, субҳ) ва кўчим (йиғи кўр, субҳдин кулгу) ёрдамида жонли манзара ҳосил қилинган.

Учинчи байтда ҳам қилма кўнгул тийра (кўнгилни қора қилмоқ), субҳ анфоси (тонг ели) кўчимларини қўллаш билан бадийлик кучайтирилган. Шеърятда образни ёркинлаштирадиган, лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатининг жонли ва таъсирчанлигини таъминлайдиган омиллардан бири кўчимдир. Агар юкоридаги метафоралар олиб ташланса, уларни ифодаловчи тушунчалар оддий сўзлар билан айтилса, шеърдан асорат ҳам қолмайди.

Тўртинчи байтда ифодаланган фикр шундай: авлиёлар кўнгли тоза, покликда мисоли сувдек. Сув ҳамма нарсани тозалаганидек, бундай зотлар ҳам бошқалар кўнглини ғуборлардан халос этади. Агар гулрухлар қанчалар зебо бўлмасин, сафо аҳлининг ҳаёлига ёмон фикр-хаёл келмайди. Гулнинг акси тушганда сувнинг ранги ўзгармаганидек авлиёларнинг қалби Ҳақ ишқидан бошқасини тан олмайди. Шоир ҳар бир байтда ўз фикрини мисол билан қувватлантиради, китобхоннинг кўз ўнгида жонли манзара чизади. Олдинги байтда келтирилган кўзгу ва мазкур байтдаги сув билан боғлиқ лавҳада мантиқий боғлиқлик мавжуд. Кўзгу, аслида, сувнинг қотиб қолган шакли, деган қарашни ёдга олсак, бу икки тасвир бир-бирини тўлдириб келаётганлигига амин бўламиз.

Бешинчи байтда шоир лирик қаҳрамонга мурожаат қилиб, ғафлату билимсизлигини орифлар ривоятлари билан огоҳ этиб, юксалишни истайсан, зеро, ғофиллар бу ривоятларни эшитсалар, уйқулари қочиб, кўнгиллари уйғонади, деб танбех беради. Келтирилган “ғафлатингни рафъ этиб”, “кам бўлур қайғу” бирикмалари шеърятда бадий кўчимнинг қанчалар муҳимлигини кўрсатади. Олтинчи байтда шоир насиҳат қилади: умринг нақдини беҳудага бойлик учун сарфлама, чунки сен ҳали бақога эриши йўлини тополган эмассан.

Бадий кўчим шоирнинг фикрлаш тарзи, у бошқача фикрлай олмайди. Образли фикрлаш жараёнида ҳақиқий ижод, яратиш юз бкеради. Ҳар бир кўчимни шоир табиий йўсинда кашф этади. Метафора ва бошқа бадий кўчим турлари ижодкор тасаввурида, онгида табиий туғилади. Ижодкор уни ўзининг поэтик фикри таркибида қайта жонлантиради.

¹ Комилов Н. Маънолар оламига сафар. Т., “Тамаддун”, 2012, 153-бет.

Жинни деб занжирбанд қилинган ошиқ ва ҳийлагар зоҳидни шоир шер олдида турган тул-кига ўхшатади. Метафора қа мажознинг параллел қўлланиши ўқувчини ҳис орқали фикр юри-тишга ундайди. Саккизинчи байтдаги “кўнгул миръоти” метафораси Ёр-Аллоҳ билан боғлиқ. Ошиқ фироқдан азобланмаслиги керак, негаки у истаган Ёр, аслида, ошиқдан узокда эмас, Ёр унинг кўнгил кўзгусида жилваланиб турибди. Уни кўриш учун қалб кўзи очиқ бўлиши лозим.

Агар мақсаднинг Ёрга етишиш, кунинг васлини истасанг, фанонинг фаносини ишташинг ке-рак, чунки ўзини, ичидаги “мен”ни маҳв этолмаган васлга эриша олмайди. Навоийнинг мазкур байтининг изоҳи ҳам шоирнинг ўзида:

*Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсан ўзингдан истагил.*¹

Ўлмасдан бурун ўлинг, – дейилган ҳикматнинг моҳияти ҳам айнан мана шудир. Шоир мана шу фалсафани бошқа бир шаклда ифодалаган. Ошиқ ва маъшук ўртасида “мен”лик ва “сен”лик мавжуд экан, улар бирлаша олмайди.

Ўнинчи байтда соқийга шундай дейилади: ишқ шаробидан келтир, ўзни унутаи, токи фано ва бақодан нишон ҳам қолмасин. Ишқ фидокорликни талаб қилади, йўқлик оламига юз бурган со-лик моҳиятга етишади.

Мақтадаги шох сўзи – метафора, у ориф, пир, подшоҳ, севгили, зот сингари бир неча маъ-нода қўлланади. Лирик қаҳрамон (шоир ўзини назарда тутмоқда) майхонада, пир ҳузурида ишқдан масту мустағрақ бўлса, бу манзилдан ўтаётганда, албатта, қаршисидан чиқиб, бир қадаҳ тутаяди.

Ғазалда комил инсонга хос сифатлар таърифу тавсиф этилган, ғафлатга ботмасликдан огоҳ-лантирилган, бойлик, сийму зар, дирам устига дирам тўплаш ғам устига ғам келтириши уқдирил-ган. Зеро, бир қалбда икки муҳаббат сиғмаганидек, дунёвий тама жой олган қалбда ишққа ўрин йўқ. Бу ҳақда қудсий ҳадисда шундай дейилган: “Менга бўлган қалбингдаги муҳаббат сенинг дун-ёга бўлган майлинг миқдоридадир. Албатта, Мен Ўзимга бўлган муҳаббат билан дунё муҳаббати-ни ҳеч қачон бир қалбда жамламайман”.² Дарҳақиқат, Ҳақ йўлини талаган ва ўзини таниган солиқ нафсини тия олиши шарт. Яъни: “Гуноҳнинг очигини ҳам, махфийсини тарқ қилингиз!” Албатта, гуноҳ қилувчи кимсалар ўзлари қилиб ўтган гуноҳларига жазо олажақлар.³

Бадий кўчим ва мажоздан ўринли фойдаланиш орқали шоир ғазал мазмунининг таъсир-чанлигини яна-да оширган ва ўзининг фалсафий-ирфоний қарашларини бетакрор услубда намоён қилган. Хулоса шуки, ўз ишқига садоқатли, бу машаққатларга тўла риёзат йўлида собит, фана ва бақони забт эта олган соф қалб соҳиби пири комил нури билан дунё ҳавасини қуйдириб, ўткинчи дунёнинг қайғу-ташвишларини назар-писанд қилмаслик, қазага ризолик орқали ўз мақсудига эри-шади.

Yangibayeva Nodira (Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti) SHUKUR XOLMIRZAYEVNING IJOD USTAXONASIGA BIR NAZAR

***Annotatsiya.** O‘zbek adabiyotshunosligida ijodkor laboratoriyasini o‘rganish masalasiga keyingi yillarda katta e‘tibor qaratilib, ayniqsa, ijodkor asarlarining qo‘lyozma nusxalari va arxiv materiallari asosidagi akademik va ilmiy-tanqidiy nashrlarini yaratish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqo- lada yetuk nosir Sh.Xolmirzayevning ijod ustaxonisidagi jarayonlar, adibning bir hikoyani yaratishdagi mashaqqatli mehnati ochib berilgan. Ilmiy ishda adibning shaxsiy arxividagi qo‘lyozma materiallardan foydalanib, “Mangu yo‘ldosh” hikoyasining yaratilish bosqichlari ochib berilgan. Maqolada hikoyaning arxiv materiallari va nashr varianti o‘zaro qiyoslangan. Badiiy asarning yaratilish tarixi bir hikoya mi- solida ko‘rsatilgan.*

***Аннотация.** В последние годы изучению творческой лаборатории в узбекской литературе уделяется большое внимание, особенно при создании академических и научно-критических изда- ний на основе рукописей и архивных материалов. В статье раскрывается творческий процесс в мастерской прозаика Ш.Холмуратова, его кропотливая работа над созданием каждого рассказа. В научной работе раскрываются этапы создания повести “Вечная спутница” с использованием*

¹ Навоий А. Ҳикматли сўзлар. Т., 1968, 6-бет.

² Ғаззолий. Қирқ ҳадиси қудсий. Тошкент Ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент, 2008, 12-бет.

³ Қуръони карим. Абдулазиз Мансур таржимаси. Т., Ислом университети нашриёти, 2001, 118-бет.

рукописей из личного архива автора, проводится сравнение архивных материалов повести и опубликованной версии. История произведения искусства проиллюстрирована в рассказе.

Annotation. In recent years, the study of the creative laboratory in Uzbek literature has received a lot of attention, especially in the creation of academic and scientific-critical editions of works based on manuscripts and archival materials. In this article, the mature prose writer Sh.Kholmiraev's creative workshop process reveals the writer's hard work in creating a story. The scientific work reveals the stages of creation of the story "Eternal Companion" using manuscripts from the personal archive of the author. The article compares the archival materials of the story and the published version. The history of the work of art is illustrated in a story.

Kalit so'zlar: ijod ustaxonasi, biografik metod, shaxsiy arxiv, qo'lyozva materiallar, qiyosiy metod, nashr variant, hikoya.

Ключевые слова: творческая мастерская, биографический метод, личный архив, рукописные материалы, сравнительный метод, издание, рассказ.

Key words: creative workshop, biographical method, personal archive, manuscript materials, comparative method, edition, story.

Ma'lumki, biror mukammal asar adabiyot maydoniga kelguniga qadar obdon sayqallanadi, yozuvchining o'ziga xos ijod elagidan o'tadi. Bu jarayonni bog'bonning umid bilan ekan niholidan meva-hosil olgan damlarigacha bo'lgan mehnatiga qiyoslash mumkin. Iste'dod urug'i ijodkor qalbiga Yaratgan tomonidan qadalgan. U ilhom kelganida gullaydi, meva tugadi. Mevalar yirik va totli bo'lmog'i uchun bog'bon (yozuvchi) teran aql, cheksiz mehr bilan ish ko'radi. Niholning ortiqcha shoxlarini qirqib, yovvoyi o'tlardan tozalab, parvarish qiladi. Bu xuddi yozuvchining bir asarni yozish jarayonida matn ustida uzoq zahmat chekib, ishlashi natijasida, asarning dunyoga kelishiga o'xshaydi. Albatta, shundagina mag'zi to'q, barkamol asarlar dunyoga keladi. Bu har bir yetuk yozuvchining o'z ijod ustaxonasida kechadigan jarayondir.

Biror-bir asarning yaratilish jarayonini o'rganishda adabiyotshunoslikda biografik metoddan foydalaniladi. O'zbek adabiyotshunosligida ijodkor laboratoriyasini o'rganish masalasiga keyingi yillarda katta e'tibor qaralib, ayniqsa, ijodkor asarlarining qo'lyozma nusxalari va arxiv materiallari asosidagi akademik va ilmiy-tanqidiy nashrlarini yaratish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

"Milliy madaniy merosimizning hali o'rganilmagan ko'pgina qatlamlarini ochib berishga yo'naltirilgan ilmiy tadqiqotlarga e'tibor qaratilayotgan bir paytda".¹ XX asrda yaratilgan o'zbek adabiyoti namunalarini umuminsoniy, madaniy, adabiy, milliy, tarixiy va diniy qadriyatlarimiz tiklanishi nuqtayi nazardan uzviy tadqiq etish, xususan, Shukur Xolmirzayevning ijodi va uning o'ziga xos ijod ustaxonasini o'rganish, fan uchun noma'lum qirralarini tadqiq etish bugungi adabiyotshunosligimiz oldidagi muhim masalalardan biri. Ijodkor laboratoriyasini o'rganish borasida ko'pgina ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, N.Karimov Cho'lpon, H.Olimjon, Mirtemir, Zulfiya kabi XX asr adabiyotining yirik adiblari haqida yirik monografik tadqiqot yaratgan bo'lsa, O.Sharafiddinov, M.Qo'shjonov, U.Normatov, R.Qo'chqor, N.Ziyodullayeva, O.Jo'rabojev, M.Qo'chqorovalar A.Qahhor ijodiy laboratoriyasini ma'lum darajada ochib berishga muvaffaq bo'ldilar. Qodiriylshunoslik sohasida M.Qo'shjonov, N.Karimov, U.Normatov, B.Karimov, S.To'laganovalar Abdulla Qodiriy hayoti va ijodining yangi qirralarini, yozuvchining badiiy mahorat sirlarini ochib berishdi. O'zbek nasrining ustunlaridan biri Sh.Xolmirzayev ijodi biografik metod asosida deyarli o'rganilmagan. Shuni inobatga olib, ushbu buyuk so'z san'atkorining ijodiy ustaxonasini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Shukur Xolmirzayev o'ziga nisbatan juda talabni yuqori qo'yuvchi ijodkor bo'lgan. Bir hikoyani yaratish uchun uni kamida 5 xil variantda yozgan va ko'ngli to'lgan eng oxirgi mukammal variantini kitobxonga taqdim etgan. "Ular hikoyalar, esselar, hatto romanlarni ham bir necha variantda yozganlar, boshqacha aytganda, bitta asarni mukammal holatga yetkazguncha yetti-sakkiztalab nusxalarini yozganlar, ko'plaridan voz ham kechib yuborganlar".² Adibning shu kunga qadar chop qilingan "Tanlangan" asarlar (2020) "Saylanma" (1-2-3-jild) kitoblaridan o'rin olgan hikoyalarning har biri o'zining yaratilish tarixiga ega, ya'ni har bir asarning ijodiy tarjimai holi bor.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi PQ-2995-sonli "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarori. <https://lex.uz>

² Xolmirzayeva S. Qaytmas damlar. Toshkent, "Dizayn-press", 2013, 84-bet.

Biz ijodkor laboratoriyasini o'rganish maqsadida Sh.Xolmirzayevning shaxsiy arxivi bilan tanishdik. Arxivdagi ba'zi asarlarning qoralamalarini adibning qizi Sayyora Xolmirzayeva ruxsati bilan nusxalab oldik. Ijodkorning yozuv mashinkasidan chiqqan qoralamalarda yozuvchining o'z qo'li bilan yozgan tuzatishlari, asarning ba'zi o'rinlariga chiziq tortgan joylari, hatto bir asarning bir necha variantlari borligini aniqladik. Masalan, adibning shaxsiy arxivida saqlanib qolgan "Olabo'ji" romanining 3 ta qo'lyozma varianti (bittasi to'liq emas, ayrim varaqlari yo'qolgan) hamda "Qilko'prik" romanining to'rtta varianti bor.

Mazkur maqolada bir hikoyaning tarjimai holini, arxivdagi qo'lyozmalar misolida tahlil etib berishga urinamiz. Yozuvchining arxivida saqlanib qolgan, ammo chop etilmagan "Ikki boshli odamlar" hikoyasi diqqatimizni tortdi. Hikoyani, dastavval, yozuvchining "Saylanmasi"dan izladik, topolmagach, uni kitobxon uchun yangi, adibning e'lon qilinmay qolgan asari bo'lsa kerak, deb taxmin qildik. Hikoyani o'qib chiqqach, asosiy voqea yozuvchi "Saylanma"ning 3-jildiga kirgan "Mangu yo'ldosh" asari sujeti bilan deyarli bir xil ekani ayon bo'ldi.

Shukur Xolmirzayev "Mangu yo'ldosh" hikoyasini 1999-yilda yozgan va u "Navro'z" sarlavhasi bilan 2000-yilda "Mehrigiyoh" gazetasining 11-yanvar 1-sonida e'lon qilingan. Ushbu hikoya nega "Navro'z" sarlavhasi bilan emas, balki "Mangu yo'ldosh" nomi bilan "Saylanma"ga kiritilgan? Bu savolni biz adibning qizi S.Xolmirzayevaga berib, javobini oldik. Uning aytishicha, adibning "Navro'z" nomli 2 ta hikoyasi mavjudligi tufayli kitobxonda chalkashlik bo'lmasligi uchun aynan shu hikoya qoralamalardan birining nomi bilan "Saylanma"ga kiritilgan ekan. Adib shaxsiy arxivini o'rganish mobaynida ushbu hikoyaning bitta emas, ikkita emas, beshta variantini aniqladik. Bular: "Ikki boshli odamlar", "Sumalak", "Ko'lanka", "Uzangi-yo'ldosh" va, nihoyat, "Mangu yo'ldosh". Qoralamalarning barchasi bir yilda 1999-yilda noyabr va dekabr oralig'ida yozilgan. Faqat ikkita qoralamada yozilgan sana va joy nomi ko'rsatilgan: "Ikki boshli odamlar" 1999-yil. Toshkent, XI. Qoralama to'liq holda bo'lib, jami 18 betni tashkil qiladi. Hikoya yozuv mashinkasi uchun mo'ljallangan A4 formatli qog'ozga yozilgan. "Mangu yo'ldosh" qoralamasida asarning oxirida "Toshkent, 1999." deyilgan. Xo'sh, hozirgi adabiy xazinaga kiritilgan hikoya uchun qaysi bir qoralama "xamirturush" bo'lgan? Bunisi mavhum edi. Hikoya qoralamalarining badiiy ifoda darajasi, asar tilining takomili, sujetning siqiy bo'lib borishi kabi xususiyatlar ularni qiyosan o'rganganimizda barcha taxminlar dastavval "Ikki boshli odamlar" yozilganiga ishora qildi, qolgan to'rt variantda sujet o'zaro keskin farq qilmaydi.

"Ikki boshli odamlar"da asar sujeti hikoya muqaddimasida keltirilgan afsona bilan bog'liq holda ochib beriladi. Afsonada qo'llangan "ikki boshli" birikmasi hikoyadagi dili boshqa, qiladigan amali boshqa odamlarga nisbatan ko'chma ma'noda ishlatiladi. Qoralamada Haqberdiyeva tilidan "Bir tanda ikki jon bo'lib yashashga majburlamiz" degan jumla ishlatiladi. Aynan mana shu jumla adibning 1998-yilda yozilgan va "Saodat" jurnalining 6-sonida e'lon qilingan "Bir vujudda ikki jon" essisini eslatadi. Nazarimizda, yozuvchi takrordan qochish maqsadida asardan afsonani chiqarib tashlagan va uning sujetidagi o'zgarish o'laroq hikoya nomi ham o'zgartirilgan. Bu qoralama yozuvchi ish stolining bir chekkasida turgani holda u miyasida charx urayotgan ayni shu g'oyani boshqa variantda yozishga kirishadi.

"Sumalak" sarlavhali hikoya qoralamasi boshqa variantlardan kompozision jihatdan farqlanadi. Unda asar voqealari bugungi zamonamizda, mustaqillik davrida yashayotgan Amir ismli chol tilidan bayon qilinadi. U bolaligini eslaydi, maktabda bo'ladigan uchrashuvda Navro'zni o'tmishda (mustabid Sho'ro davrida) qanday nishonlaganliklari haqida gapiradi. Shu tariqa, Amir cholning xotiralari zanjirida bola Amir obrazi va u bilan bog'liq voqealar maydonga chiqadi. Ammo bu hikoyadan ham adibning ko'ngli to'lmaydi. Qoralamani o'qish jarayonida, adibni o'zi payqagan bayonchilik, voqealarning juda cho'zib yuborilgani va ayrim qahramonlarning tilida zo'rma-zo'raki singdirilgan tasvirlar mavjud. Mana shu sabablarga ko'ra, yozuvchi bu qoralamadan voz kechgan ko'rinadi. Adib shoshilmaydi. O'ylar girdobiga g'arq bo'ladi. Asarni miyada pishib yetilishini kutadi. Shu tariqa, yana ikki xil variantdagi hikoya qoralamasi paydo bo'ladi.

Navbatdagi "Ko'lanka" hikoyasining qoralama variantiga to'xtalamiz. Ushbu qoralamada adib asosiy voqeadan oldin o'quvchini Navro'z bayrami haqida mushohada qilishga chog'laydi. Milliy bayram-Navro'zni soya-ko'lankaga o'xshatadi. O'xshashlikning sababi shuki, bu bayram xuddi soya kabi goh yashirin, goh oshkora xalqning ichida, uning yonida, jonida edi. Biroq bu boshlanma ham adibga ma'qul bo'lmagan shekilli.

Keyingi hikoya "Uzangi – Yo'ldosh" sarlavhasi bilan yozilgan qoralama variant. Mazmun va shakl bir biriga mutanosib, aytilmoqchi bo'lgan fikrlar tiniq va muhimi samimiylilik bor. Yozuvchining o'zi hi-

koya ichida “Uzangi yo’ldosh” haqida shunday izoh beradi: “Nomi “Uzangi Yo’ldosh”. Buning ma’nosini bilasiz: Uzangi juft bo’ladi. Demak, biz bilan Navro’zning...”

Nega adib hikoyani shu nomda qoldirmadi? “O’zbek tilining izohli lug’ati”da uzangi so’ziga shunday ta’rif berilgan: “Uzangi-egarning ikki tomoniga qayish bilan bog’lab qo’yiladigan, metallardan yasalgan ot abzali”.¹ Navro’zni uzangiga qiyoslash, ya’ni chavandozning oyog’i ostida turuvchi narsaga o’xshatish adibning ko’ngliga o’ramagan chog’i, hikoya nomini “Uzangi yo’ldosh”dan “Mangu yo’ldosh”ga aylantiradi. Nihoyat, bir hikoyaning eng so’nggi varinanti “Mangu yo’ldosh” deb sarlavha qo’yilgan qoralama dunyoga keladi. Oxirgi variantni o’qish orqali hikoyaning badiiy jihatdan ancha pishiq bo’lib yaralganini anglash mumkin. Jurnal va kitob uchun aynan shu variant tanlangani oydinlashdi.

Taqqos uchun jadval	“Mangu yo’ldosh: hikoyasining qoramalari va nashr variantidagi asar kompozitsiyasi va qahramonlarning nomi bo’yicha aniqlangan farqlar					
Asar nomlari	“Ikki boshli odamlar”	“Sumalak”	“Ko’lanka”	“Uzangi yo’ldosh”	“Mangu yo’ldosh”	Nashr variant “Mangu yo’ldosh”
Matn hajmi, sahifasi va holati	18 varaq, A4 formatdagi yozuv mashinkasi uchun mo’ljallangan qog’oz. Hikoya matni tugal emas, qog’oz sarg’ayib ketgan, biroq o’qishga yaroqli.	18 varaq, A4 formatdagi yozuv mashinkasi uchun mo’ljallangan qog’oz. Hikoya matni tugal emas, qog’oz sarg’aygan, o’qishga yaroqli.	13 varaq, A4 formatdagi yozuv mashinkasi uchun mo’ljallangan qog’oz. Hikoya matni tugal emas, qog’oz sarg’aygan, adib tomonida 5 ta xatboshiga o’zgartirish kiritilgan.	14 varaq, A4 formatdagi yozuv mashinkasi uchun mo’ljallangan qog’oz. Hikoya matni tugal emas, qog’oz sarg’aygan, biroq o’qish uchun yaroqli.	4 varaq, A4 formatdagi yozuv mashinkasi uchun mo’ljallangan qog’oz. Hikoya matni tugal emas, qog’oz sarg’aygan	13 bet, saylanma, 3-jild, 187-betdan 200-betgacha
Hikoyaning bayon etilishi	Sujet hikoya muqaddimasi da keltirilgan afsona bilan bog’liq holda ochib beriladi. Roviyy – yozuvchi	Mustaqillik davrida yashayotgan Amir ismli chol tilidan bayon qilinadi.	Roviyyozuvchi, u Navro’z haqidagi mushohadalari bayon eta turib, ularga dalil sifatida o’zi bolaligida guvoh bo’lgan voqayeni bayon etadi	Roviyyozuvchi, u navro’z haqidagi mushohadalari ni bayon eta turib, ularga dalil sifatida o’zi bolaligida guvoh bo’lgan voqayeni bayon etadi	Roviyyozuvchi ning mushohadasi, asosiy voqea sujeti	Roviyyozuvchi ning mushohadasi, asosiy voqea sujeti
Voqealar ekspozitsiyasi	Bola Amirning maktabi, Navro’z sayli bo’ladigan To’rtchinor, Chuqursoy	Amirboy chol bolaligida o’qigan maktab, Chorchinor, Chuqursoy	Maktab, To’rtchinor, Chuqursoy	Roviyy bolaligida o’qigan maktab, navro’z sayli bo’ladigan Chinor, Chuqursoy	Roviyy bolaligida o’qigan maktab, navro’z sayli bo’ladigan Chinor, Chuqursoy	Roviyy bolaligida o’qigan maktab, navro’z sayli nishonlangan To’rtchinor (Chinor), Chuqursoy

¹ O’zbek tilining izohli lug’ati. 4-jild, Toshkent, O’zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2008, 265-bet.

Hikoya qahramonlari	Amir(maktab o'quvchisi) Amir Po'latov-rovii, bolaning onasi; SSSR tarixi fani o'qituvchisi Haqberdiyeva; Tosh asri laqabli muallim, Odil aka-maktab direktori, Hoji aka-biologiya fani o'qituvchisiva melisalar	Amirboy Umarov, uning kampiri To'ti opa, o'gli Temur; Pioner vokatiy SSSR tarix fani o'qituvchisi Hamdamova maktab direktori To'ychiboy Turdiyev, melislar	Amir -rovii, bolaning onasi; SSSR tarixi fani o'qituvchisi Haqberdiyeva; Tosh asri laqabli muallim, Odil aka-maktab direktori, Hoji aka-biologiya fani o'qituvchisi, melisalar	Amir Po'latov-rovii, bolaning onasi; SSSR tarixi fani o'qituvchisi Haqberdiyeva; Tosh asri laqabli muallim, Odil aka-maktab direktori, Hoji aka-biologiya fani o'qituvchisi, melisalar	Amir Po'latov-rovii, bolaning onasi; SSSR tarixi fani o'qituvchisi Haqberdiyeva; Odil aka-maktab direktori,	Amir Po'latov-rovii, bolaning onasi; SSSR tarixi fani o'qituvchisi Haqberdiyeva; Tosh asri laqabli muallim, Odil aka-maktab direktori, Hoji aka-biologiya fani o'qituvchisi, melisalar
---------------------	---	--	--	--	---	--

Hikoyaning barcha variantlarida yozuvchining bosh maqsadi sho'ro davri tuzumida ham millat o'zligidan kechmay, o'z milliy qadriyatlarini, urf-odatlariga sodiq bo'lganini, birgina "Navro'z" milliy bayrami an'analarini pinhona bo'lsa-da, o'tkazib kelganini badiiy tasvirlarda aks ettirish bo'lgan.

Shukur Xolmirzayevning kitobxonlar tomonidan iliq kutib olingan "Mangu yo'ldosh" hikoyasining yaratilish jarayonini adibning shaxsiy arxividagi beshta qo'lyozma asosida tahlil etib berishga baholi qudrat urindik. Bir hikoyaning dunyoga kelishi uchun yozuvchi, avvalo, hayotni o'rgangani, yaqin o'tmish voqealarini badiiy tahlil etib, uni qog'ozga tushirib, bir hikoya o'laroq taqdim etish uchun bir qancha ijodiy jarayonlarni, bosqichlarni, murakkab ijod mashaqqatini chekkanini "Mangu yo'ldosh" hikoyasining qoralamalari ashyoviy dalillar kabi isbotlab turibdi. Kuzatilayotganidek, ijodkor laboratoriyasini ochib berishda, yozuvchining arxivida saqlanib qolgan qo'lyozmalar, qoralamalar, ijodiy chizgilar, yana bir qator hujjatlar nihoyatda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

**Ганиев Илхом Музаффарович (ТерДУ Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси,
филология фанлари доктори, Халқаро Яссавий мукофоти лауреати)
ДОНИШМАНДОНА ФИКРЛАР СИЛСИЛАСИ**

Аннотация. Мазкур мақолада XX аср бадий-этик тафаккури даҳоларидан бири Чингиз Айтматовнинг "Кассандра тамғаси" романи тадқиқига бағишланган бўлиб, унда бадий тафаккурнинг фалсафий, ижтимоий, мифологик, илоҳий-урфоний қарашлар билан синтезлашуви Чингиз Айтматов ижоди мисолида ўрганилган.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению романа «Печать Кассандры» Чингиза Айтматова, одного из гениев художественно-эпического мышления XX века.

Annotation. This article is dedicated to the study of the novel "Cassandra's seal" by Chingiz Aitmatov, one of the geniuses of artistic and epic thinking of the twentieth century.

Калим сўзлар: бадий тафаккур, фанлар чорраҳаси, бадий синтез, генетика, бадий психологизм, трагизм, интеллектуал роман, ахлоқ, экскурсия.

Ключевые слова: художественное мышление, пересечение наук, художественный синтез, генетика, художественная психология, трагедия, интеллектуальный роман, этика, экскурсия.

Key words: artistic thinking, intersection of sciences, artistic synthesis, genetics, artistic psychology, tragedy, intellectual novel, ethics, excursion.

"Кассандра тамғаси" романининг ўзбекча нашрига сўз боши ёзган таниқли ижодкор, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Чингиз Айтматовнинг энг қадрдон ҳамфикрларидан бири Одил Ёқубов асарга юксак баҳо бериб, унинг жаҳон адабиётидаги бетакрор ўрнини алоҳида таъкидлаган: "Му-

раккаб дунёвий фожеаларни буюк қаламкашнинг сезгир қалби, ҳатто башоратчи футуролог олимлардан ҳам олдин пайқади”¹.

Абдулла Орипов эса “Бадий тафаккур тонгидан бошлаб маҳобатли Шарк, жумладан, туркий халқлар жаҳонга ўнлаб улуғ адибларни берди. XX асрнинг ана шундай жаҳонгир адибларидан бири, шубҳасиз, Чингиз Айтматовдир”.² Таъкидлаш лозимки, мутафаккирлар даврнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳолатини чуқур билиб, анализ қилганлари боис кўпгина воқеа-ҳодисаларни олдиндан кўра билганлар. Масалан, Жалолиддин Румий “Маснавий ва маънавий” да бугунга қадар орадан саккиз аср ўтса-да, жамият ва одамзод табиатида учрайдиган салбий, фожиали оқибатларни, Алишер Навоий темурийлар салтанатининг ичдан инқирозга учрашини, Қодирий, Чўлпон, Фитратлар истибод эмирилишини башорат қилганлар.

Чингиз Айтматов учун ҳам башоратчилик янгилик эмас. “Оқ кема”дан бошланган бу ишора – башоратчилик, айниқса, “Асрни қаритган кун”да чўққисига чиққан эди. Зулмга, зўрликка асосланган собиқ иттифоқнинг парчаланишини адиб 1979–80-йилларда ўша асари орқали башорат қилган эди.

Назаримизда, профессор Суюн Қораев “Тавро Кассандры”ни “Кассандра тамғаси” дея тилимизга ўйрганида, романга қизиқиш яна-да ортарди. Чунки юнон мифологиясидаги Троя подшосининг кизи, соҳиббашорат Кассандрани ҳамма ҳам билвермайди, табиийки, одамзод башоратга ўч.

Одил Ёкубов таъкидлаганидек, “роман воқеаси ўта шиддатли психологик можоролар ва тўқнашувлар заминига қурилган. Ер курраси ахлоқий муаммолар синаб кўриладиган полигонга айланган. Инсоният ҳалокат ёқасига бориб қолган. Бу ҳалокат ташқаридан келган эмас, балки одамнинг хатти-ҳаракатлари, мунофиқлиги, худбинлиги, ахлоқсизлиги оқибатида юзага келгандир. Дунё бедаво дардга чалинган, агар инсоният ижтимоий хатоликлардан фориг бўлмас экан, интиком муқаррар”.³ Бир сўз билан айтганда, бу роман фалсафасининг жавҳари, квинтэссенцияси!

Агар романнинг ижтимоий табиатига жиддий эътибор берсак, унда технократ замоннинг фожиалари, асорат ва иллатлари, қавм, миллат, жамият, тузум ва сиёсатлар таназзули синтезлашган. Бу роман фанлар чорраҳасида яратилган. Унда тарих ва социология, сиёсатшунослик ва футурология, психология ва генетика, биология ва физиология, зоология ва ихтиология, география ва астрономия каби ўнлаб фанларнинг энг сўнгги ютуқлари бадий синтез қилинган. Бу романни чуқур тушуниш ва ҳис этиш учун ўқувчидан интеллект талаб қилинади.

Асарнинг бош қаҳрамони Андрей Крильцов – фашизмга қарши уруш йилларида етимхона эшиги олдида қолдириб кетилган ташландиқ бола. Ота-она меҳрини кўрмай, етимхонада ўсган. У генетика бўйича олим, академик бўлиб етишади. Бу одам маҳкумалар қорнида ота-онаси, қариндошининг тайини йўқ иксзурриётларни етиштиришни кўзлайди. Бундай манқуртлар эса собиқ комфирка эътиборини тортади.

Романда ёзилишича, *иксзурриёт келажакда эски, ўз умрини ўтаган дунёни туб-томири билан қўпориб ташлаш баробарида, янги дунёни бунёд этажак.*

Аёли Евгения эрининг бу мудҳиш кашфиётига қарши. Маҳкума Руна ҳам бу экспериментга қарши. У исён сифатида ўзини сувга ғарқ этади. Ёлғиз қолган Андрей Крильцов ўзини фазовий роҳиб деб эълон қилиб, Филофей лақаби билан космосга чиқиб кетади. Худди “Асрни қаритган кун” романидек, бу асарда ҳам фантастика билан реализм синтезлашган. Аччиқ ҳақиқат, қисмат шундан иборатки, Андрей Крильцов Ерда ўз ҳақиқатларига одамларни эргаштиролмагач, самовий роҳиб сифатида тажриба ва ғояларини ердагиларга тушунтириш учун Рим папасига очик хат ёзади. Бу мактуб АҚШнинг “Трибюн” газетасида эълон қилингач, катта шов-шувларга сабаб бўлади. Гарвард университети алломасининг бутун умри ана шу иксзурриёт муаммоси мағзини чақишга қаратилган.

Филофейнинг ғоялари билан параллел ҳолда Ерда Роберт Беркнинг бошидан ўтган саргузаштлар, сайловда қандай қилиб оммани ишонтириш масаласи ҳам акс этган. Бу билан Чингиз

¹ Ёкубов О. Чингиз Айтматовнинг фалсафий башоратлари. Айтматов Ч. Охирзамон нишонлари. Тошкент, Алишер Навоий номидаги матбаа нашриёти, 2007, 3 – 12-бетлар.

² А.Орипов. маънавий дарддошлик. Ғаниев И., Ибрагимов Р. Чингиз Айтматов ва XXI аср. Тошкент, Академнашр, 2013, 4-бет.

³ Ёкубов О. Чингиз Айтматовнинг фалсафий башоратлари. Айтматов Ч. Охирзамон нишонлари. Тошкент, Алишер Навоий номидаги матбаа нашриёти, 2007, 4-бет.

Айтматов табиат ва жамият қонунларидан қиёсан сўз очган. Яъни, табиат тартиботлари, хусусан, генетика қонуниятлари бузилган тақдирда жамиятда фожеа, таназзул содир бўлади.

Самовий роҳибнинг Рим папасига хати бутун инсониятга мурожаат, улуғ хавфдан огоҳлан-тириш ҳамдир.

Романинг жавҳар ғояси бўлган “Рим папасига” фаслида XX асрнинг бутун ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, фанний, социал муаммолари бадий ва фалсафий акс эттирилган. Андрей Крильцов – Филофей ўз тажрибаларининг ахлоқий, тарихий нуқтаи назардан зарарли эканини билади: *“Мен шунга амин бўлдимки, инсон ҳомиласи она қорнидаги ривожининг биринчи ҳафталарида ўзининг келажак ҳаёти қандай кечишини ички ҳис билан сезиши ва тақдири азалга ўз муносабатини билдириши имкониятига эга бўлар экан. Агар эмбрионнинг қисмати келажак ҳаётда ёмон кечадиган бўлса, ҳомила ўзининг ёруғ дунёга келишига қаршилик қилар экан.*

Мен эмбрионда шундай сигнал-нишон топдимки, эмбрион туғилишига салбий муносабатда бўлса, ўзидан нишон, яъни сигнал беради. Бу сигнал туғилишини хоҳламайдиган болага ҳомиладор аёлнинг пешонасида кичкинагина рангли доғ шаклида кўринади. Мен бу доғни “Кассандра тамгаси” деб, қўнғилсиз сигналлар бериб турадиган ҳомилани кассандра-эмбрион деб атадим”¹.

Филофей самодан туриб Рим папаси орқали ҳамма қитъаларга мурожаат қиларкан, ўз кашфиётини келажак учун энг зарур, эртага содир бўлажак фожиаларнинг олдини ақл-идрок билан олиш деб ҳисоблайди.

У ўз ғояларига тарихий мисол ва асос ҳам топади. Рим папасининг шахси ҳамда обрўсига эҳтиром билдириб, *“шунинг учун ҳам мурожаат этилманки, Сизнинг шахсингиз Ер қуррасида яшайдиган жуда кўп кишиларнинг ахлоқий имон-эътиқодлари ва маънавий қадриятларини ўзида мужассамлаштиргандир”* деркан, ўта усталик билан ўз кашфиётини ерликларга сингдирмоқчи бўлади.

У кассандра-эмбрионлар берган ахборотни шундай ифодалайди: *“Эрк менда бўлса, мен тугилмасликни афзал кўрган бўлур эдим. Сиз юборган сўроқларга сигналлар жўнатаямман, сиз бу сигналларни ўқисангиз, келажакка мени ва, бинобарин, менинг қариндош-уруғларимни аччиқ тақдир, шўрпешоналик кутаётганини билиб оласиз”².*

Филофей ўз мурожаатида туғилажак болани келгусида нималар кутажаги она қорнида бир ҳафталик бўлганида аёнлашади дейди: *Эндигина ҳомила шаклини олган инсон боласининг қисмати келажакда дунёда уни пойлаб турган азоб-уқубатлар – нажотсиз қашишоқлик ва касалликлар, зўравонлик, иллатлар ва хўрликлар исканжасига тушажак”³.* Шунингдек, *“Кассандра тамгаси дунёнинг охири яқинлашаётганини она қорнидаёқ бутун борлиги ва умидсизлик ҳисси-ла кутаётган охирзамон ҳомиласининг кадр орти овозидир. Бу эса ҳомилада яшашига табиий интилиши ҳиссини сўндиради.*

Эндиликда шу кунларда индустриялашиб бўлган жамият шароитида бундай ҳолатни дунёдан яшириб бўлармиди? Йўқ, албатта, бундай яшириши инсониятга қарши, ўз-ўзларимизга қарши жинойат бўлур эди”⁴.

Филофейнинг хати шу қадар илмий, мантиқлики, уни унча-мунча одам инкор қилолмайди. У ҳар бир даъвосига ердан, одамзод қилмишидан мисол, асос келтиради.

“Бирон киши томонидан қилинган ёвузлик, дейди у, шу кишининг жисмоний йўқолиши билан, ҳаёти сўниши билан тугамайди, балки генетик ўрмонда азалий уруғ шаклида сақланиб қолиб, эҳтимол бўлиши акс соатини кутади ва белгиланган вақтда портлайдиган минага ўхшаб ўзини намоян қилади”⁵.

Бу – инкор қилиб бўлмайдиган, генетика ва психоанализ, тарих исботлаб берган аччиқ ҳақиқат.

Филофей Ер юзида пайдо бўлган ижтимоий кескир муаммоларнинг асосини, илдизини инсоннинг ўз ичидан, эҳмоли бадидан, шуҳрат ва ҳокимиятга интилиши инстинктдан излайди.

Ҳақиқатан ҳам, Филофейнинг изтироблари, бугунги XXI асрда яшаётган интеллектуал шахсининг энг биринчи муаммосидир: *“Буларнинг ҳаммасининг манбаи қаерда? Булар горда тирик-*

¹ Айтматов Ч. Охирзамон нишонлари. Т., Алишер Навоий номидаги матбаа нашриёти, 2007, 26-бет.

² Шу манба. 27-бет.

³ Шу манба. 28-бет.

⁴ Шу манба. 33–34-бетлар.

⁵ Шу манба. 35-бет.

лайн кўмилганларга ўт қўйган ибтидоий одамларданмикин ёки бўғиб ўлдираётганда қурбонининг қийноқларидан шаҳвоний лаззатланадиган васвасаларданмикан, минг йиллар давомида жаҳолат ва шафқатсизликларнинг иблисона жаҳаннамидан ўтган қанча-қанча золиму бераҳмлардан келиб чиқадимикин; ва азалдан давом этиб келаётган ана шу узундан узоқ рўйхатда жаллод хоннинг ёнида жаллодлик қилганларни ёки ўз тажрибаси билан бизга таниш бўлган, партия галалари орасида мутаассиб газабнок жарчиларни, балконлар ва минбарлардан туриб бор вужуди билан томоғини йиртиб-қичқириб, инқилоб ва уруш оловини ёққан, жон жаҳди билан ҳокимиятга ёпишиб, каттароқ амалга минган сари қутуриб, қаҳр-газабга тўлган раҳбарларни эсламай бўлармиди? ”¹

Шу тариқа, Филафей кассандра тамғаси устида бутун бир системавий тажрибалар ўтказди. Ер юзида бўлиб турган ижтимоий, иқтисодий фожиалар кўламнинг кенглиги, мусибатларнинг чеки кўринмаслиги боис она қорнида эмбрион шаклида бўлган бола туғилишни истамайди деган ғояни исботлашга уринади: “Бўлажак она қуйидаги мусибатлар ҳақида ўйламаслиги мумкин эмас:

- очарчилик;
- хароба кулбалар;
- касалликлар, шу жумладан, ОИТС;
- урушлар;
- иқтисодий бўҳронлар;
- ижтимоий қасирғалар;
- жинояткорлик;
- фоҳишабозлик;
- гиёҳвандлик ва наркомафия;
- элатлараро қирғинлар;
- ирқчилик;
- экологик, энергетик ҳалокатлар;
- ядро синовлари;
- қора туйнуклар ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Буларнинг ҳаммаси одамлар дастидан. Одамзоднинг бошига тушаётган мусибатлар авлоддан-авлодга ортиб бормоқда. Ва буларнинг ҳаммасида барчамиз иштирокчимиз. Мана, ниҳоят, Илоҳ бизни жаҳаннам лабида тўхтатиб, Кассандра тамғаси орқали ўзи ҳақида нишон бермоқда... ”²

Филофей шахсий ҳаётдан айрилган, сўққабош, аслан ташландик, меҳрсиз ўсгани боис ҳам оламга роботдек муносабатда бўлади. Унинг Рим папасига ёзган хатидаги ижтимоий-иқтисодий, маънавий, социал муаммолар Ер юзида мавжуд ҳамда келажакка тайин хавф солиб турибди. Бу ҳақиқатни сайёраимиздаги бирор зот инкор қилолмайди. Аммо муаммонинг ечими инсоний эмас, манкуртона, роботона. Отаси ва онаси, қавм-қариндоши, дини ва миллатининг тайини йўқ иксзурриёт билан бу фожеаларнинг олдини олиб бўлмайди.

Айтматов айтмоқчи, дунё шундай танг, мураккаб, хатарли аҳволга келиб қолганки, фидойи, жасоратли, иймон-эътиқодли, ҳалол ва меҳнаткаш кишилар қанча уринмасин, кўрғилик ва иллатлар кун, соат, лаҳза сайин кўпайиб бормоқда. Бу ҳолни қуйидаги кўринишда ифодалаш мумкин: *Муаммолар катталашиб бормоқда: “Оммавий маданият”, Ибтидоий тузум, феодализм, капитализм, социализм, ...изм.*

Ер юзида одамзод шу даража қутуриб, давр технократлашиб кетдики, инсон энди ер ости, сувлик ва космосни ҳам ўз табиий ҳолига қўймоқчи эмас. Бу ҳодиса “Кассандра тамғаси” романида ўзини қирғоққа уриб, ҳалок қилган китлар галаси мисолида санъаткорона тасвирланган. Ўша жониворларнинг ўз-ўзини ўлимга маҳкум этиши – доллар ҳудудлик қилаётган, табиат қонунларини назар-писанд қилмаётган учига чиққан ахлоқсизликларга, нафс бандаларига қарши исён, улуғ хавфдан огоҳлик.

Романда шундай фанний истилоҳлар қўлланганки, уларнинг маъзани чақиш билан асар фалсафаси янада чуқурлашади. Масалан, апартеид – ирқий камситишнинг энг ашаддий шакли. Бу сўз замирида XX асрда, XXI аср бошида Шимолий ҳамда Жанубий Африкадаги, Америка ва Осиёдаги, Ғарбий Европанинг айрим давлатларидаги этник можароларнинг фожиали оқибатларидан огоҳлантириш ётибди.

¹ Шу манба. 36-бет.

² Шу манба. 46 – 47-бетлар.

Генетика – организмнинг тузилиши, ундаги генлар мажмуи. Андрей Крильцов – Филофей айнан шу генлар устида эксперимент ўтказди. Ахир, бу генларда авлодларнинг минг йиллик хусусиятлари яширин-ку.

Мазохизм – жинсий бузуклик, азоб, қийноқ, таҳқирдан лаззатланиш. Бу муаммо ҳам ХХI асрда худди ОИТС, ядровий ва бактериологик куруллар, фахш ва одам савдоси сингари улкан хавф солиб турибди. Никрофил – мурда билан жинсий алоқа қилувчи. Бу ҳам қиёмат белгиларидан, одамзоднинг нақадар тубанлиги, жирканчлиги, ярамаслигидан. Бу фожиа ҳам ХХI аср кишининг келажакига таҳдид солмоқда.

Инсон қалбининг эврилишларини тушуниш, инсон майлларини жиловлаш жуда катта куч талаб қилади. Ана шуни тўғри бошқара олган инсон кўзлаган мақсадига шубҳасиз етади, деган ақидага амал қилинмас экан, коинот таҳлика ва хавф-хатар ичида қолаверади.

Умуман, “Кассандра тамғаси” жанр нуқтаи назаридан ижтимоий-фалсафий, интеллектуал романдир. Уни ўқиган ҳар бир шахс, авлод янги-янги ғояларни, фалсафани кашф қилаверади.

**Ғаниева Афиға Илҳомовна (Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат
Ўзбек тили ва адабиёти университети илмий тадқиқотчиси)
ШАВКАТ РАҲМОН УСЛУБИНИНГ АЙРИМ ҚИРРАЛАРИ ҲАҚИДА**

***Аннотация.** Мазкур мақолада Шавкат Раҳмон шеърятининг услубий хусусиятлари, шоирнинг сўз қўллаидаги ўзига хос бадий маҳорати тадқиқ этилган. Шунингдек, шоирнинг бадий тасвир воситаларидан фойдаланишидаги адабий тажрибаси ва метафорик образнинг тадрижи тўғрисида фикр юритилган.*

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются стилистические особенности поэзии Шавката Рахмона, уникальное художественное мастерство поэта в словоупотреблении. Также рассмотрен литературный опыт поэта в использовании художественных выразительных средств и эволюция метафорического образа.*

***Annotation.** This article examines the stylistic features of Shavkat Rahmon's poetry, the poet's unique artistic skills in the use of words. The poet's literary experience in the use of artistic means of expression and the evolution of the metaphorical image are also considered.*

***Калим сўзлар:** сифатлаш ва сифатланмиш, тазодийлик, оксиморон, анъанавий бадий талқин, бадий услуб, индивидуаллик, бадий кўчим, бадий синтез.*

***Ключевые слова:** определение и определяемое слово, контраст, оксюморон, традиционная художественная интерпретация, художественный стиль, индивидуальность, художественная миграция, художественный синтез.*

***Key words:** qualifying and qualified, contrast, oxymoron, traditional artistic interpretation, artistic style, individuality, artistic migration, artistic synthesis.*

Шавкат Раҳмон шеърларида яққол кўзга ташланадиган яна бир ҳолат – бутун борлиқнинг жонли тарзда идрок этилиши. Агар шоир шеърларини ягона бир система, яхлит бир бадий олам дейдиган бўлсак, унда жонлантириш яққам-дуққам учрайдиган ҳодиса бўлмай ва шунчаки ифодавий восита сифатида ишлатилмасдан, шоир бутун борлиқни жонли тарзда тасаввур қилганлигининг гувоҳи бўламиз. Мана шу жиҳатига кўра, бу шеърлар қадимги мифологик тасаввурларни хотирга келтиради. Чунки миф-асотирлар олис ибтидоий аждодларимизнинг куёш, ой, юлдузлар, осмон, ўсимликлар, дарахтлар, ер, ҳаво, шамол, хуллас, табиатдаги барча унсурларни жонли мавжудот сифатида қабул қилганидан хабар беради. Бинобарин, уларнинг оламини жонли тарзда идрок этишларидан туғилган асотирлар туфайли кейинчалик фольклор ва ёзма адабиётда жонлантириш образлилик кўринишига айланган ва бадий услубда яшаб қолган.

Шавкат Раҳмоннинг бирор-бир шеъри йўқки, унда табиат сўзламаса, ҳаракат қилмаса, изтироб чекмаса, куйламаса... Бу шеърларни ўқиркансан, ҳатто баъзан теварак-атроф, табиат одамдан кўра одамроқдай, одамдан кўра жонлироқдай, одамдан кўра қалби борроқ, ҳассосроқдай туюлади:

*Энди жим турасиз,
эшитинг элни,
эл асло демайди, зоглар куйласин.
энди кенгликларда ҳақ сўрамасдан
ерни безаб ётган боғлар куйласин.*

*... Ана... қулоқ солинг...
эшитяпсизми,
қуйлар шоир шамол, қуйлар шоир қор,
шоир қоронғулик, шоир тоғларда
шоир дарёларнинг шовиллаши бор.*

Шоир онгли равишда оламни олис аждодлари сингари идрок этмоқни истайди. Чунки Шавкат Раҳмон шеърларида инсониятнинг ибтидоий ҳаётидаги соддалик, покликни соғиниш мотиви устиворлик қилади. *“Ишонгил, ҳеч қачон сени алдамас софдил элатларнинг асотирлари”*, дейди бир шеърда у. Бошқа ўринда эса ўқиймиз: *“Ё мамлук бўлайлик, эй қоним, кетайлик ё ундан нарига, тушайлик одамзод қонининг ҳамиша мусаффо қаърига”*.

“Гуллаётган тош” шеърда жонлантириш ўзига хос: шеърда жонсиз предметнинг жонланиш жараёни кўрсатилади. Яъни, жонсиз ётган тош лирик қаҳрамонга ҳадемай гуллайдигандай туюлади. Бунда тош дарахт сифатида тасаввур қилинади. Аммо унинг ухлаб ётгани, ўйлаётгани ҳақида сўз бориши билан тош одамга хос хусусият касб этади – жонлантирилади.

Шавкат Раҳмон шеърларида кенг қўлланган “қадимги” сўзи ҳамда жонлантириш приёми, бизнингча, шоир такрор-такрор мурожаат этган Ер образи билан ҳам боғланади. Ер – бу шеърларда жуда кенг тушунча бўлиб, табиат, миллат, Ватан, бутун инсоният каби маъноларни англатади. Олдинги фаслларда кўриб ўтилган “Гўл” шеърда гўл Ер заҳматқаш, содда, итоаткор, айни пайтда, ўз ҳақини ҳеч бир танимаган ва шу туфайли камситилган, таҳқир этилган миллат тимсолини гавдалантиради. “Кузги Ер кўриниши” номли шеърда эса Ер миллий Ватан тушунчасидан бошланиб, ғорат этилган табиат, инсониятнинг ўзи вайрон қилаётган бешиги – Ватани қадар кенгайиб кетади. “Нур” шеъри гўёки “Кузги Ер кўриниши”ни тўлдиради, унда Ер – адашиб, залолатга ботган бутун инсоният тимсолини англатади. Олис коинотдан биздан хабар олгани келган нурлар зулмат босган қалблар туфайли Ерда қолишни истамайди, ўзининг коинотига қайтиб кетади. “Йўловчи” шеърда шоир:

*Қадам босганимда чайқалади ер,
чайқалар ёдимнинг оғирлигидан.
Бирор аср ухлай,
ичайин чоғир,
бергин, ер, минг йиллик чоғирларингдан,*

деб мурожаат этаркан, Ер – инсоният тарихининг шонли лаҳзалари, ибтидоий мусаффолиги ўлароқ идрок этилган.

“Ҳар қандай ҳиммат-да чегаралидир” деб бошланадиган шеърда Ер – гуноҳкорлиги учун юксаклардан ҳайдалган одамзоднинг тубан маскани маъносида келади. *“Қай бир айби учун парвардигорлар ерга қамаб қўйган инсониятни?”* деган саволни қўяди шоир. Ер коинотдаги, юксаклардаги ўзга сайёраларга қарама-қарши қўйиларкан, дарҳол кўз олдимишга Антуан Сент Экзюперининг Кичкина шаҳзодаси ва унинг саргузаштлари билан боғланган сайёралар келади. Шавкат Раҳмоннинг шеъри Кичкина шаҳзоданинг Ерни абадий тарк этганлиги сирини очгандай, Экзюперига лирик шарҳдай туюлади гўё. Шеърнинг лирик қаҳрамони сўнгги сатрларда Экзюперининг Кичкина шаҳзодани чексиз соғинч ва ўкинч билан хотирлаётган ҳикоячисини эслатади:

*Чегарасиз бўлса инсон имкони
табиат одамга бир қанот берса,
ерда қолармикан бирорта одам
абадий кулфатлар маскани – ерда?*

Хусусан, сўнгги мисра кишини дафъатан ларзага солади. Ларзага солароқ, ичимиздаги Кичкина шаҳзодани уйғотади. Бизни абадий кулфатлар масканини абадий шодликлар масканига айлантириш учун ҳаракатга чорлайди.

“Юлдузлар қулаган тунлари” шеърда ҳам худди шу рух – *“жоҳиллар, жаллодлар ери”*ни коинотдаги бошқа сайёраларга қарама-қарши қўйиш руҳи устивор:

*Ё тинсиз чекарми заминнинг
бу забун ҳолидан гангираб
саноқсиз сайёра – тошларда
кенгашиб ўтирган тангрилар?*

“Ўшни кезганда ўйлаганларим”да эса ер – инсониятнинг шайтоний туйғулар билан кирланмаган вакиллари, комил инсон каби гавдаланади. Шоирнинг она-Ватани бўлмиш Ўшда ўша Ер

кимгадир дарди ҳол қилаётгандай, кимдандир мадад сўраётгандай бўлади. Япроқлари, гулу тошлари, сувлари баҳайбат бўлган, гулу чечаклари осмонни тўсгудай ҳайбат билан ўсаётган, устига осмон ҳар кун баҳайбат нурлар ёғдираётган бу улуғ диёрнинг ўзидан-да улуғроқ дардлари бор. Бу дард – келажак дарди, тобора айниб, залолатга тойиб бораётган инсониятнинг истикболидан тугилган дарддир.

*Мен буни уқаман
эркалаб замин,
ҳам асраб бағрида кўз қароғидай,
баҳайбат бўлгин деб,
ҳар бир боланинг
митти товонларин ўнган чоғида.
Аммо қани улар,
замин алқаган,
умидвор тикилган митти даҳолар?*

Афсуски, улар йўқ. Уларни жаҳолат, майда ташвишлар хароб қилмоқда. Улар маънан кичрайиб-ерга қапишиб ораётир. “Шундоқ сўниб борар ер орзулари...” Шу тариқа, Ер – Шавкат Раҳмон шеърларида оддий макон мазмуни доирасидан чиқиб, хилма-хил маъноларни ўзида жамлаган марказий образлардан бирига; шоирнинг инсоният, Ватан, миллат ва келажакка оид изтиробларининг, орзуларининг мужассам тимсолига айланади. Шоир қайта-қайта Ер образига мурожаат қилаверади, уни умуман коинот марказида турган, ҳаётнинг жавҳарини ташкил қилган инсониятнинг муҳим атрибути сифатида тасаввур қилдиради.

Шавкат Раҳмоннинг ўзига хос услубини бадиий сўзнинг энг муҳим унсурларидан бири бўлган сифатлашларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. У бизга нарса-ҳодисаларнинг ҳам, ҳаракатларнинг ҳам фақат шоир нигоҳигина илғаши мумкин бўлган сифатларини тақдим қилади. Бу шеърларда барқарор, доимий сифатлар фақатгина алоҳида урғу берилган ҳолатлардагина ишлатилади. Чунончи, “Баланд дарахтлар” шеърисида дарахтларнинг одатдаги “баланд” ва “паст” сифатлари шеър ғоясини юзага чиқаришнинг асосий компонентларидан бирига айлантирилган.

“Эски расм” шеърисида ҳам суратга хос бўлган ўнлаб одатий сифатлар орасидан “эски” сифати ажратиб олинади, сарлавҳага чиқарилади. Аммо шеър матни сарлавҳадаги бу сифатни йўққа чиқаради, шеърда инсонлик жамиятининг ҳеч қачон эскирмайдиган, замонлардан замонларга ўтиб бораверадиган, ҳамма даврлардаги асосий хусусияти, сифатидан сўз юритилади, расмнинг эскилик сифати шартли, юзаки ҳодисотга айланиб қолади. Эски расм кеча, бугун ва эртанги куннинг моҳиятини англаувчи ҳодисани акс эттиради. Шу тариқа, сифатлаш муҳим аҳамият касб этади. “Ёш тоғлар” шеърисида ҳам сарлавҳага чиқарилган сифатлаш ва мазмун ўртасида тазодий муносабат бор. Ўспирин чоғида йўлга чиққан тоғлар бир лаҳзага дам олиш учун тўхтаганлару, шу тариқа, миллион йиллардан буён давом этаётган уйкуга чўмганлар.

“Гуллаётган тош” шеърисида эса ҳолат тесқари – қотиб ётган тош гуллашга, тирилишга тадорик кўраётгандай. Асрларни кўрган, асрларнинг сирини ўзида мужассам этган тош гуллаш арафасида. Шоир гуллаётган тош образида бирор-бир хатти-ҳаракат – на эзгу амаллар, на ёвузлик мозий бағрида кўмилиб қолиб кетмаслиги, бир кунмас-бир кун бутун оламга шоён бўлишидан иборат ғоявий мазмунни акс эттирган. Шеърда барча амаллар сарҳисоб қилинадигн Илоҳий Кун ҳақиқати, эҳтимол, ғайриихтиёрий равишда, ифода топгандай. Шеърни ўқир эканмиз, руҳимизни – одамлар кўзидан яшириш мумкин бўлган амалларимиз абадий пинҳон қолиб кетмасдан, барибир, бир кун очилажагидан иборат илоҳий ҳақиқат босими остида сезамиз.

“Гуллаётган тош” бирикмасида сифатлаш ва сифатланмиш ўртасидаги тазодийлик оксиморонни юзага келтирган. Мана шу оксиморон дафъатан диққатни ўзига тортади. Шоир анъанавий бадиий талқинларда ҳиссилик ва догма билан характерланадиган тош образига кутилмаган, зиддиятли маъно юклайди. Тош образи ҳаётнинг бир-бирини тақозо қиладиган зиддиятли жиҳатларини ифода этганлиги билан характерлидир.

Шавкат Раҳмон сифатлашларига изчиллик ва кутилмаганлик, шоир ижодининг лейтмотиви билан мустаҳкам алоқадорлик хосдир. У муайян нарса-ҳодисанинг оддий нигоҳ билан кўриш ва тавсифлаш мумкин бўлмаган сифатларини кўради ва турли шеърларида ифода этади. Дейлик, шоирни ўзбек аёлининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, тарихий тақдири масаласи қаттиқ безовта қиладди. У, умуман, бутун миллат сингари, унинг аёллари ҳам ҳақсизликка, оғир дўзахий меҳнатга, таҳқирга гирифтор этилганидан теран изтироб чекади. Табиат ҳеч бир аёлдан кам қилмай ички ва

ташқи гўзаллик билан сийлаганига, дунёнинг барча аёллари каби ороланиб юришга, муҳаббатдан маст бўлиб, заҳматсиз ва тўқ-фаровон ҳаёт кечиришга ҳақли бўлгани ҳолда, ўзбек аёлининг тегиши фақат ҳаётнинг азоб ва машаққатларигина бўлгани шоирни тубсиз оғриқлар чоҳига ташлайди. “Автобусдаги ўйлар” шеърида *хинодан қизарган кафти-ла* ёноқларини тўсаётган, *юз оёқ, юз қўлли, минг бир иболи, ҳулво қизларни* қўпол кирза этик кийган, юзларини қуёш ялаган сувратда учрата-миз. Шу шеърда шоир ўзбек аёлининг қўлига нисбатан *ерга ўхшаган* сифатлашни ишлатади. Бу сифатлашда ўзбек аёлининг заҳмати, беминнат – бетамалиги, айни пайтда, азбаройи меҳнатнинг қаттиқлигидан қорайиб ёрилиб-хунуклашиб кетганлиги – ўзбек аёли қисматининг фожиаси бирваракайига ифода топган.

“Ёнаётганлар” шеърида эса худди шу қўллар ҳақида “қанотдай”, “фаришта” сифатлашлари ишлатилади. Аллоҳ бу қўлларни яратганда уларни фаришта қилиб, қанотдай қилиб, нозик ва ипакдай мулойим – бу қўллар Константин Паустовскийнинг Мария Черни (“Гулмоҳилар сузган сойлар”)си сингари ўз маршаллининг сочларини силасин; мард бир йигит уларни ўпсин, уларга таъзим бажо айласин деб; бу қўллар гўдақлар тимсолида келажакни аллаласин деб яратган. Парвардигор аёлни қушдай эркин ва қизиққон, қўлларини қанотдай парвозбоп қилиб яратган. Аёл гулдай зариф, қўллари шу гулнинг новдаларидай нозик қилиб яратилган. Аммо...

*Бу гуллар –
сўзлаган онидан бошлаб
қўрмайин юлдузли осмон равогин,
қанотдай қўлларда ерни тарошлаб,
ўт билан сувлардан ясар жавоҳир.
Фаришта қўллари қорайиб куйган,
кир дурра чирмаган олма юзларин.
ҳар бири Шерали ҳофизни суйган,
кўзлари ғуссали,
кичик жуссали.*

Матндаги бошқа барча ифодадалар – юлдузли осмон равоғи, кир дурра чирмаган олма юзлар, ғуссали кўзлар, кичик жуссалар, Шерали ҳофизни суйиш, ўт билан сувлардан жавоҳир яшаш – буларнинг барчаси ё тазодий муносабатда, ё параллел ҳолатда қанотдай, фаришта қўллар соҳиби фожиасини чуқур акс эттиришга, сифатлашни тўлдиришга йўналтирилган.

Pirnazarova Manzura (UrDU) **OMON MATJON SHE’RIYATIDA OBRAZLAR TIZIMI**

Annotatsiya. *Mazkur maqolada shoir Omon Matjon she’riyatidagi obrazlar tizimi haqida fikr yuritiladi. Ijodkor she’rlari obrazlar rang-barangligi bilan ajralib turishi she’riy namunalarining tahlillari orqali ko’rsatilgan. Shuningdek, shoir she’rlaridagi samimiylik, vatanparvarlik haqidagi tushunchalar ochib berilgan.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается система образов в лирике поэта Омона Матжона. Анализ поэтических образцов показывает, что стихи художника отличаются многообразием образов. Также в стихах поэта раскрываются понятия искренности, патриотизма.*

Annotation. *This article discusses the system of images in the poetry of the poet Omon Matjon. The artist’s poems are distinguished by the variety of images can be seen on analysis of poetic samples. Besides, the senses of sincerity, patriotism are revealed in his poems.*

Kalit so‘zlar: *she’riyat, ijod, obraz, adabiyot, iste’dod, badiiy mahorat, tamoyil, go‘zallik.*

Ключевые слова: *поэзия, творчество, образ, литература, талант, художественное мастерство, принцип, красота.*

Key words: *poetry, creativity, image, literature, talent, artistic skill, principle, beauty.*

O‘zbek she’riyati taraqqiyotiga hissa qo‘shgan shoir Omon Matjon ijodi mavzu ko‘lamining kengligi, rang-barangligi bilan ajraladi. Ijodkor qalami goh tabiatning betakrorligini tarannum etsa, goh tarixga qaytib, o‘tmishdan xulosa chiqaradi, tarixni so‘zlaydi. Shu bilan birga, bugungi kun kishisini ma’rifatga chorlaydi, vatanni sevishga o‘rgatadi.

Bilamizki, badiiy adabiyot bu insonshunoslikdir va uning asosida inson obrazi turadi. Har bir ijodkor o‘z uslubiga binoan g‘oyaviy niyatidan kelib chiqib o‘ziga xos tarzda kishilar obrazini yaratadi. Sho-

irlar ijod namunalarini kuzatar ekanmiz, turli tuman insonlarning badiiy obraziga duch kelamiz. O‘zbek she‘riyati taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shgan shoir Omon Matjon ijodi mavzu ko‘lamining kengligi, obrazlar rang-barangligi bilan ajralib turadi. Haqiqiy iste‘dod egasining zimmasidagi burchi – bu inson obrazini o‘z ijod namunalarida mukammal tarzda, she‘rxon ruhiyati va tasavvurida gavdalantira oladigan holatda tasvirlab berishdir. Omon Matjon she‘rarini tahlil qilarkanmiz, shoir asarlaridagi obrazlar tizimi turli xarakterlardan iborat ekanligi ma‘lum bo‘ldi. Ijodkor turli xarakterdagi, turli yoshdagi va har xil kasb egalari obrazlarini yuksak mahorat bilan tasvirlagan.

*Bugun davra tuzib fe‘lidek ulkan,
She‘r, o‘lan bazmiga chorladi o‘lkam!
Qani, Islom shoir, Er Fozil, Po‘lkan –
To‘yingdir, may rangin yanoqda qoldir,
She‘r yurtida bizni qo‘noqda qoldir!*¹

Omon Matjonning ichki tuyg‘ulari va qarashlari bitilgan satrlarini mutoalaa qilar ekanmiz, o‘z tuyg‘ularimiz, fikrlarimizni tark etib, boshqa bir zamonga parvoz qilamiz. Shoir she‘riyati haqida fikrlar ilgari surganda, mavzu va g‘oya jihatdan xilma-xil, shu bilan birga qimmatli hamdir. Adabiy namunalarda “Men jo etdim Ona nomiga Yerni so‘nggi gardigacha to”, “Bir do‘stim bor mening jimgina, O‘z g‘amida yashaydi yolg‘iz” mehribon ona, do‘st, talabchan ustoz, mehnatsevar dehqon, qo‘shiqshi obrazlari ham tajassum topganki, ularni yaratishdan asosiy maqsad kitobxonni undan o‘rnak olishga chorlashdir. Sababi, obraz kishilarning ongigagina emas, his-tuyg‘ulariga ham ta‘sir etadi.

*Cheksiz ehtiromim senga, dehqonim,
Sen bois totlidir har burda nonim.
Tuproq‘im ost-usti qo‘sh ganj yombidir,
Dehqonim mehnati-uchinchi konim.*²

Lirik qahramon – o‘y fikri, his-hayajoni va kechinmalari lirik she‘rda ifodalangan shaxs obrazidir.³ Lirik she‘rda shoirning tasavvurlari, his-hayajoni va ruhiy kechinmalari badiiy ifodalanadi. Shu boisdan lirik qahramon deganda ko‘z oldimizda ko‘pincha shoirning o‘zi gavdalanadi. Omon Matjon she‘rlarida ham lirik qahramonning bir ko‘rinishi ijodkorning o‘zining qiyofasida bo‘lib, ona xalqi tashvishi bilan yashash, el koriga yarash, insonlararo munosabatlardagi ma‘naviyat muammosi, insoniy yetuklik, komillik masalasi – uning asosiy fazilatidir.

*Yashash, – bu orzular qanotin kermoq,
Yashash, – bu muhabbat gullarin termoq.
Yashash, – bu umrning gulgun damlarin
El uchun yashamoq, el uchun bermoq.*⁴

She‘rdagi lirik qahramon tilidan keltirilgan yuqoridagidek ezgulik maqsadida yashash kabi ma‘naviy yuksak qarashlar va boshqa insoniy fazilatlar, ijtimoiy muammolar ilgari surilgan “Men bulut bag‘riga sin solib boqsam”, “Moslashuvchiga”, “Dehqonim”, “Suhbatdosh”, “Tarix muzeyida” she‘rlaridagi qahramonlarda xalqparvarlik, fidoiylik yaqqol namoyon bo‘ladi. Zukko adabiyotshunos olim U. Normatov shoir ijodi xususida shunday fikrlarni ilgari suradi “Omon va uning tengqurlari adabiyotga kirib kelgan va qizg‘in ijod qilgan yillar adabiyot uchun xiyla murakkab, ziddiyatli davr edi. O‘sha zamonning ruhi, asl qiyofasi, birinchi galda, o‘sha davrning peshqadam adiblari, jumladan, Omon Matjon asarlarida g‘oyat yorqin, haqqoniy aks etgan. ...Omon ana shunday chalkash bir zamonda qalam tebratdi.”⁵ Darhaqiqat, shoir asarlarini kuzatar ekanmiz, zamondagi holatlar va bunga ijodkorning bevosita munosabatini o‘zida aks ettirgan she‘rlar talaygina ekanligiga amin bo‘lamiz. Bashariyatning azaliy va abadiy muammolarini badiiy-falsafiy idrok eta bilgan haqiqiy iste‘dod egasi bu muammolarni o‘zi yashab turgan davr, ayniqsa, zamon illatlari, zamondoshlarining kayfiyatlariga uyg‘unlashtirgan holda ifodalashga muvaffaq bo‘ladi. Quyidagi she‘rda ham lirik qahramon sifatida ijodkorning o‘zi xuddi guvohi bo‘lgandek holatlarni tasvirlab, hayotda uchrab turadigan yolg‘onchilikning o‘ta tuban illatligiga diqqat qaratgan:

*Yolg‘onning yashash tus tarzi juda ko‘p,
Yolg‘on har muqomga o‘zini sozlar.*

¹ Omon Matjon. Iymon efdusi. T., Faqur Fulum nomiдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 146-бет.

² Omon Matjon. Эл бирла бўл. “Sharq“, 2019, 16-бет.

³ X.Хомидий ва бошқалар. Адабиётшунослик терминлари луғати. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1970, 94-бет.

⁴ Omon Matjon. Минг бир efdу. Тошкент, Faqur Fulum nomiдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 8-бет.

⁵ Normatov U. Адабиёт гурунглари. Тошкент, “Muxarrir”, 2010, 102-бет.

*Haqiqatga qiyin, uni podshoga
Ayta bilgan jondan umidi ozlar...
Ammo jonga uncha ozor bermay ham
Til topsa bo'larkan har holat bilan!
Kecha yolg'on bilan davron surganlar
Bugun qo'rqitarlar adolat bilan.¹*

Lirik qahramon sifatida shoir o'zi yashab turgan jamiyatdagi insonlararo munosabatlarda duch kelgan ba'zi salbiy holatlardan xulosa chiqarib, o'quvchini ogohlantirishni burchi deb biladi. Zero, adolat-pesha, haqiqatni gapiradigan insonlar har doim el-yurt, vatan manfaati, uning yuksalishi, rivojlanishi uchun bor imkoniyatini, g'ayratini ayamaydilar.

Ma'lumki, badiiy obrazning materiali bir tomondan real voqelik, ikkinchi tomondan ijodkor shaxsidir,² degan fikrlar ilmiy manbalarda mavjud. Shu fikrdan kelib chiqsak, Omon Matjon ijodkor sifatida adolatsizliklarga, illatlarga qarshi o'ta murossasiz bo'lgan. Shoir yaratgan obrazlar buning yaqqol dalilidir. Ushbu she'r tilining soddaligi, qofiyasining to'qligi bilan o'ziga xoski, she'rda lirik qahramon tilidan ishlatilgan "zuryod", "ustod", "ruju" kabi so'zlar yosh kitobxon so'z boyligining oshishiga ham xizmat qiladi:

*Ters fe'lli kimsalar kimning zuryodi,
Tag'in har birining bordir ustodi!
Pokdil el "Yo haq" deb ruju qilganda
Bularning nimada bo'larkan yodi.³*

Yana bir muhim jihati shundaki, ushbu to'rtlikda shoir haqiqatning, haqgo'ylikning inson hayotida naqadar zarur ekanligiga urg'u bergan. XX asr o'zbek she'riyatida tabiat obrazlari o'zining ramziy ma'nosi bilan insonning qaysidir darajadagi an'anaviy munosabat, ruhiy kechinma va his-tuyg'ularini anglatish uchun xizmat qiladi. Tabiat obrazlari lirik kechinmalar zamiriga singishib ketadi. Tabiat go'zalliklari zamiriga yashiringan ma'no, uning o'ziga xos ta'sir kuchi, ahamiyati falsafiy poetik umumlashmalarning ta'sir kuchini oshiradi. Lirik qahramon his-tuyg'ularini ifodalovchi tabiatning rangdor bo'yoqlari ramziy obraz vazifasini o'tashdan tashqari shoir yashagan davr kishilarining o'ziga xos dunyosini ifodalashga ham xizmat qiladi. Quyidagi satrlarni fikrimiz dalili sifatida keltirishimiz mumkin:

*Quyosh botgan sayin uzaydi soya,
Abadiy zulmatga ko'mildi qoya.
Yerning nurga bo'lgan buyuk sog'inchi
Tog'larni yuksaltib turibdi g'oyat.*

Yoki shoirning yana bir to'rtligida tabiat ko'rinishlari yangi hayajon, yangi tuyg'ularga yo'g'rilgan holda tabiat obrazlari orqali keltiriladi:

*Oydin tun. Yaxmalak. Dala-tuz edi.
To'lin oy bulog'I yaxlit muz edi.
Osmon shishasiga tirik naqsh slogan
Sen menga aytgan bir iliq so'z edi...⁴*

Omon Matjon she'riyatidagi obrazlar turfa xilligini tahlil qilarkanmiz, mavzu va g'oyaning rang-barangligi, badiiy tiniqligi, obrazlar qurilishidagi falsafiy mushohadakorlikka moyilligi bilan ajralib turishi namoyon bo'ldi. Shuningdek, shoir she'rlarining mavzusi uning hayot mazmuniga aylangan Vatan ekanligi tabiiy holdir. Vatan mavzusiga aloqasi yo'qdek ko'ringan mavzular ham alal-oqibat Vatan va vatanparvarlik tuyg'ulari, o'y-kechinmalari, orzu-istaklarining badiiy ifodasi bo'lib kelaveradi:

*Men bosgan qadamim yerim tushundi
Har bir nafasimni she'rim tushundi.
Jismimda gohi gul undi, goh tikan,
Lekin har so'zimni elim tushundi.*

¹ Omon Matjon. Минг бир ёғду. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 10-бет.

² Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. Т., 2007, 65-бет.

³ Omon Matjon. Иймон ёғдуси. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 21-бет.

⁴ Omon Matjon. Шу манба. 24-бет.

Xalq hayotini sho'rolar tuzumi siyosati natijasida tanazzulga tushganligini chuqur his qilgan shoir elning turmushini, ijtimoiy holatini kuzatar ekan, millat kishisining mudroq holatidan iztirobga tushadi va yurtdoshlarini o'z qadr-qimmatlarini anglab yetishlarini istaydi:

*Toleimda sirli xatlar ko'rindi,
Tushimda qanotli otlar ko'rindi.
Ko'nglim istagicha joy tutmoq bo'ldim,
Diyorim taxtida yotlar ko'rindi.
El-yurt kovak-katak, qo'shin-piyoda,
Qayoqqa ot sursam, motlar ko'rindi...*

Ko'rinadiki, ijodkor yurti begonalar boshqarayotganidan qalbi larzaga kelib, xalqining o'zga millat oldida tobe bo'lib, mot bo'lib qolganidan nadomatlar chekadi. She'rning oxirgi satrlarida esa lirik qahramon "Umidli dunyo bu, Omon, jam chekma" deya nurli kelajak bo'lishiga umidvor bo'ladi. Ushbu she'r ijodkorning "Iymon yog'dusi" to'plamiga kiritilgan bo'lib, 1988-yilda, ya'ni yurtimiz mustaqillikka erishishdan oldinroq yozilgani belgilab ko'rsatilgan.¹ Shoirning o'zbek xalqi obrazini mehr va iztirob bilan chizgan satrlari mavjud. "Bag'ring but bo'lsin, yurtim" nomli asarini 1989-yil yozgan va o'sha mud-hish yillardagi xalq boshiga tushgan fojealardan she'rxonni ogohlantiradi.

Farg'ona voqealari natijasida xalqning boshiga tushgan jabrlar kamdek, masalaning tub zaminini bilmasdan turli nashrlarda xalqni yomonlagan kimsalarni ko'rib nafratini yashirmaydi. "O'zbek ishi" degan mash'um holatlarni eslab kuyunadi va buni yuzaga keltirganlar albatta jazosini olajagiga lirik qahramon sifatida ishonch bildiradi. Tarixdan o'tgan buyuk ota-bobolarimizning merosxo'ri ekanini, o'zbek millatining iymoni but ekanini bot-bot takrorlaydi va shoir lirik qahramon tilidan "O'zbekim, bag'ringni but ko'ray deya, Ko'zda yoshim bilan bitdim bu she'rni"² kabi satrlari bilan she'rini yakunlaydi.

Yuqoridagi she'rlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Omon Matjon o'zbek xalqining fidohi, vatanparvar farzandi sifatida o'z ijod namunalari orqali kelajak avlodni yetuk inson qilib ulg'ayishlariga, tariximizdan o'tgan buyuk shaxslarga hurmat ruhida tarbiyalashga o'zining munosib hissasini qo'shib ketgan. Ijodkor sifatida o'zining badiiy-estetik maqsadiga erishish yo'lida obrazlar tizimidan mohirlik bilan foydalanganini uning she'rlaridagi obrazlarning turli ko'rinishlarida ko'rish mumkin. Shoirning she'rlari quruq pand-nasihatdan yiroq bo'lib, yuksak badiiyat bilan ifodalangan va kitobxon qalbini egallab, yaxshi taasurot qoldirish kuchiga ega.

¹ Omon Matjon. Иймон ёғдуси. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 90-бет.

² O'sha manba. 89-бет.

**Aralov Muzaffar Muxammadiyevich (Qarshi Muhandislik-iqtisodiyot instituti katta o'qituvchisi)
BO'LAJAK MUHANDISLARGA KARTOGRAFIK CHIZMACHILIK FANINI O'QITISHDA
KENGAYTIRILGAN DIDAKTIK BIRLIKLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI VA
USULLARI**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimining bo'lajak muhandislarga kartografik chizmachilik fanini o'qitishda kengaytirilgan didaktik birliklarning uslubiy xususiyatlari va usullari o'qitishni takomillashtirishda o'qitishning o'ziga xos xususiyati muammolarini fan nuqtai nazaridan ko'rib chiqish bayon etilgan.*

***Аннотация.** В данной статье описаны методические особенности и методы расширенных дидактических единиц в обучении картографическому черчению будущих инженеров системы высшего образования с научной точки зрения особенностей обучения в совершенствовании обучения.*

***Annotation.** This paper describes the methodological features and methods of the extended didactic units in teaching cartographic drawing to future engineers of the higher education system from a scientific point of view of the problems of specificity of teaching in improving teaching.*

***Kalit so'zlar:** kartografiya, kartografik chizmachilik, pedagogik texnologiyalar, ta'lim-tarbiya metodlari, diaktik birliklar, assimilatsiya, yer yuzi, shartli belgilar.*

***Ключевые слова:** картография, картографический рисунок, педагогические технологии, методика обучения, диалектические единицы, ассимиляция, земля, условные знаки.*

***Key words:** cartography, cartographic drawing, pedagogical technologies, teaching methods, dialectical units, assimilation, earth, symbols.*

Bo'lajak muhandislarga kartografik chizmachilik fanini o'qitish bo'yicha tayyorlash mutaxassislikning aniq o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Muhandislik mutaxassisliklarini tayyorlash tizimida yetakchi o'rinlardan birini "Kartografik chizmachilik" fani egallaydi. Bu kartografik chizmachilik faniga nisbatan keng ko'rinishga ega bo'lajak muhandisning rivojlanishini ta'minlashi va unga kasbiy faoliyatda qo'llash uchun yetarli bo'lgan aniq bilimlarni berishi kerak.

Bu nafaqat tegishli asosiy tayyorgarlikni ta'minlash, balki kasbiy va pedagogik yukni ham olib kelishni maqsad qiladi (1-rasm). Shu bilan birga, asosiy ta'lim ikkita quyidagi komponentni o'z ichiga olishi zarur:

- ♦fanni o'zlashtirishda turli tasvirlash usullari va ularni nazariy asoslash haqidagi bilimlarni shakllantirish;

- ♦turli xil muammolarni hal qilish uchun ushbu usullarni qo'llash qobiliyati.

Kartografik chizmachilik fanini o'rganishning kasbiy yo'nalishi ushbu ikkala komponentda ham o'z yechimini topadi.

Bo'lajak mutaxassislar kelajakda quyidagilar bilishi zarur:

- ♦kasbiy amaliyotda qo'llanilishi mumkin bo'lgan tasvirlash usullarini bilishi;

- ♦muayyan vaziyatda eng optimal usulni tanlash qobiliyatini shakllanishi;

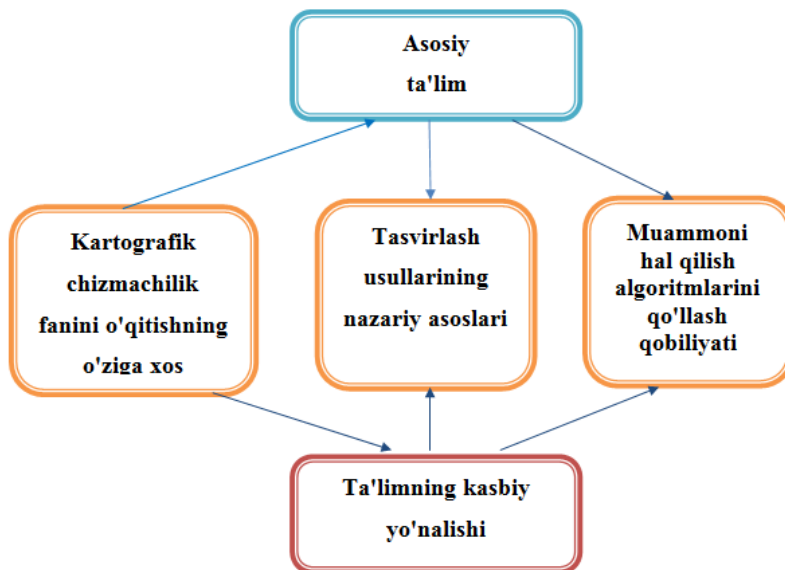
- ♦ishlab chiqarish faoliyati davomida bajarilgan chizmadan foydalanish qobiliyati.

Oliy ta'lim muassasalarida kartografik chizmachilik fanini o'qitishning o'ziga xos xususiyati muammolarini fan nuqtayi nazaridan ko'rib chiqishni talab qiladi (1-ilovaga qarang), o'rganilgan usullarni kosmik obyektlar va ularning kombinatsiyalarini tasvirlashda qo'llash amaliyotda ko'plab uchraydi.¹

Kartografik chizmachilik fanini o'rganishni tashkil qilishda e'tiborga olinishi kerak bo'lgan yana bir xususiyat uning o'ziga xosligi bilan bog'liq. Xususan, tekislikda yer yuzasi tafsilotlarini hamda fazoviy obyektlarning tasvirlarini qurish usullarini ishlab chiqish, ularning ikki o'lchovli tasviridan foydalanган holda fazoviy figuralar uchun masalalarni grafik hal qilish yo'llarini ko'rib chiqish va jismlarning geometrik xususiyatlarini ularning tasvirlaridan o'rganishni o'z ichiga oladi. Shuning uchun kartografik

¹ Усманов А.В. Укрупненные дидактические единицы как средство повышения учебно-познавательной активности студентов при обучении инженерной графике. Диссертация, 13.00.02, Т., 2007; Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М., 1995, с.250; Берлянт А.М. Картоведение. М., «Аспект Пресс», 2004, с. 720.

chizmachilik fanini o'rganish jarayonida talabalar yer yuzasida joylashgan xarakterli obyektlar xususiyatlarini aniqlash, farqlash va ularni taqqoslash zarurati bilan duch keladilar. O'qitish 2D (ikki o'lchovli) va 3D (uch o'lchovli) obyektlar o'rtasidagi munosabatni aks ettirishi kerak.¹

1-rasm. Mutaxassislarning asosiy tayyorgarligi.

Bu, o'z navbatida, tekislik va fazoviy obyektlarning tasvirlarini birgalikda o'rganish, tegishli muammolarni hal qilish zaruratini keltirib chiqaradi. Bunday o'rganish uchun asos tekis va fazoviy obyektlarning xossalari oddiy o'xshashligi bilan ham, kartografik chizmachilik fanidagi maxsus dasturlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan yaratiladi.

Fan tarkibining o'ziga xosligi uni assimilatsiya qilishning muayyan xususiyatlarini belgilaydi. Bu tasvirlar nazariyasini o'rgatishda uni to'liq amalga oshirish uchun ishning o'ziga xos mazmunini, umumiylikni aniqlashni talab qiladi. Biz ularning mohiyatini va o'rganish mavzusiga yaxlit nuqtayi nazarni shakllantirishdagi rolini va umumiy vazifani aniqlaymiz hamda u bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun biz har bir materialning o'quv jarayonini o'zlashtirishga ta'sirini bildiramiz.

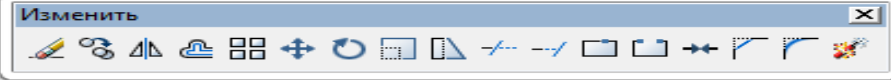

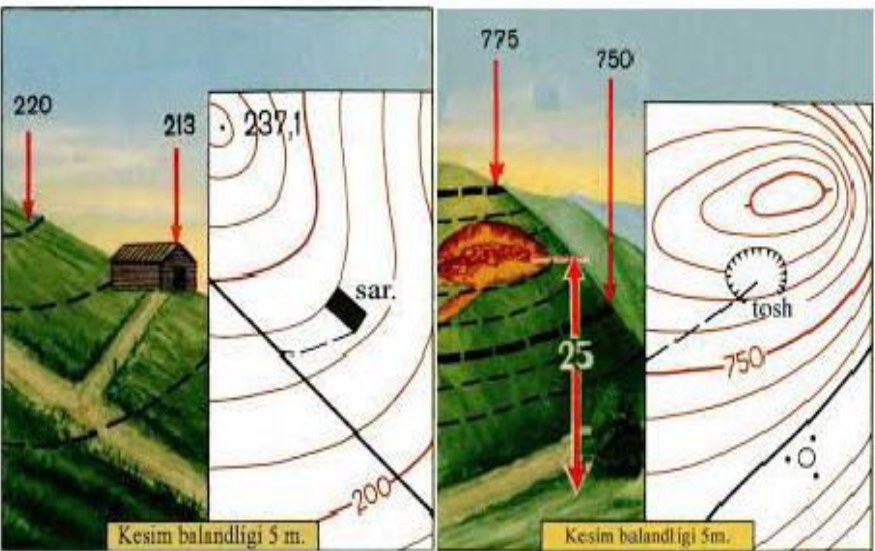

Kartografik chizmachilik fanini o'qitishda o'quv materialiga kengaytirilgan yondashuvni amalga oshirish bo'yicha asosiy funksional yukni tegishli tarkib birliklarini o'rganishning muvofiqligi va bir vaqtdaligi usuli bajaradi.

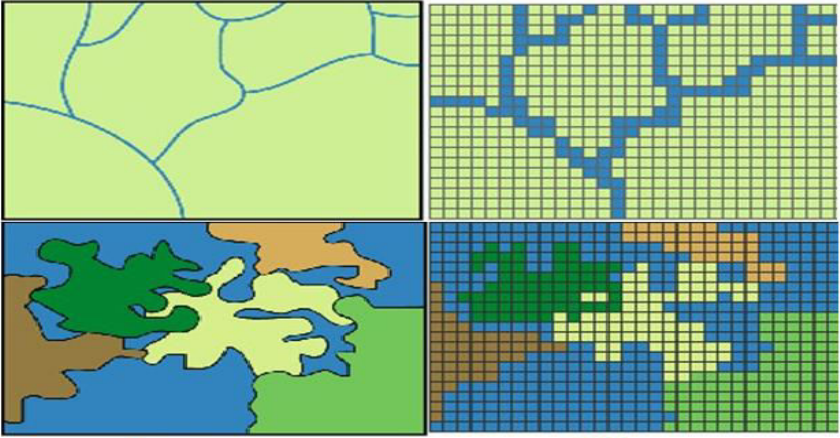

Ushbu didaktik birliklarni birlashtirish texnikasi talabalar tomonidan yaxlit bilimga erishish uchun kartografik chizmachilik tarkibining kengaytirilgan birligining o'zaro bog'langan elementlarini o'rganishda konvergensiya (fazoviy va vaqtinchalik) qaratilgan bo'lib, bu idrok qilinadigan, tushuniladigan va o'zlashtiriladigan muhim aloqalar va munosabatlar sonining ko'payishiga yordam beradi.

1-ilova

AutoCAD dasturi orqali kartografik chizma ishlarini bajarish	O'lcham ishlari bajarish uskunasi	
	Chizma ustida ishlash uskunasi	

¹ Усманов А.В. Укрупненные дидактические единицы как средство повышения учебно-познавательной активности студентов при обучении инженерной графике. Диссертация, 13.00.02, Т., 2007.

ArcGIS dasturinin Arcmap yordam- chi ilovasida kartograflik chizma ishlarini bajarish	O'zgartirish uskunasi	
	Hudud chizmasi	
	Yer yuzasi tafsilotlarini relyflar orqali tasvirlash	
	Standart menyusi	
Tahrir uskunasi		
Vositalar		
Fazoviy bog'lash uskunasi		

Qatlamlarni nashrga tayyorlasha	
Arcmap yordamchi ilovasida rastrlar bilan ishlash	 <p style="text-align: center;">Vektor Rastr</p>
Qatlam shakli bo'yicha hududni qirqib olish	 <p style="text-align: center;">Qirqib olingan ichki soha Qolgan tashqi soha</p>

Ushbu texnikani amalga oshirish, kartografik chizmachilik fani mazmunining o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq, turli xil tasvirlash usullarini o'rganishda konvergentsiyani, bir darsda geometrik obyektning tasvirini qurish uchun bir nechta algoritmlardan foydalanishni ta'minlaydi.

Ya'ni, o'quv materialidagi uslubiy bog'lanishlarni tezroq va uzoqroq o'zlashtirish uchun mazmunning tegishli birliklarini o'rganish orasidagi umumiy vaqt oraliq'i minimal bo'lishi kerak. Ma'lumotlarni fazoviy moslashtirish ma'lumotni umumiy ifodalash vositalaridan foydalangan holda amalga oshiriladi, bu chiziqli taqdimotga qaraganda osonroq, uni idrok etish va o'rganilayotgan mavzuning yaxlit ko'rinishini shakllantirishni ta'minlaydi.¹

Talabalar kartografik chizmachilik qonun qoidalarini mukammal bilishlari, unda qo'llaniladigan asbob-uskunalarini, shartli belgilarni tushinishi, ularni ishlata olishi, zamonaviy texnologiyalarni qo'llay olishi hamda o'zlar mustaqil ravishda chiza olishi kerak. Kartografik chizmachilikni asosiy xususiyatlari

¹Safarov Y., Prenov Sh., Mo'minov A. Topografiya va kartografiya, GAT texnologiyalari. O'quv qo'llanma, T., "Sano-standart", 2018; Aralov M.M., Berdiyev D.F., Abdiazizov A.A. Uchuvchisiz uchish apparatlarini kartografiya sohasida qo'llash tamoyillari. Oriental Renaissance: innovative, educational, natural and social sciences scientific journal, 2021, aprel.

shundaki, barcha bajariladigan chizmalar “qulda” qalam, pero, reysfedr, akvarel buyoqlari va boshqa asboblardan yordamida bajariladi.

Kartografik chizmachilik fanining asosiy maqsadi – talabalarda fanning rivojlanish tarixi, topografik chizmachilikda qo‘yiladigan aniqlik darajasining shartlari chizmachilik asboblarini bilishi, qalam bilan ishlash, topografik shriftlar, shartli belgilarni chizish, akvarel bo‘yoqlarida ishlash, karta va planlarni asl nusxasini yaratish, va kompyuter grafikasidan foydalangan holda bilimlarini shakllantirishdan iborat.

Amaliyotda bajariladigan topografo-geodezik va kartografik ishlar vazirlik va turli geodezik tashkilotlar tomonidan bajarilib, o‘ziga xos umumiy xususiyatga egadir.

Kartografik chizmachilik fanidan hozirgi kunda geodeziya, kartografiya hamda kadastr sohalarida keng miqiyosda foydalaniladi. Kartografik chizmachilik fanining ishlab chiqarishdagi o‘rni dolzarb ekanligini hisobga olgan holda ushbu fanni o‘rganishga alohida e‘tibor qaratilgan.

Talabalar kartografik chizmachilik fanini o‘zlashtirishlari uchun ta‘lim jarayonining zamonaviy metodlari, pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar, tarqatma va elektron matriallari qo‘llanilishi nazarda tutilgan. Amaliy mashg‘ulotlarga mos ravishdagi pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalaniladi.

Xulosa qilib aytganda, kartografik chizmachilik fani nazariyasini o‘qitishda didaktik birliklarni birlashtirish jarayoni an‘anaviy ravishda chiziqli ketma-ketlikda ko‘rib chiqiladigan tasvirlarning turli usullarini o‘rganishda konvergensiyaning ta‘minlanishi. Shu bilan birga, tasvir usullarining vaqtinchalik yaqinlashuvi deganda, qisqa muddatli xotirada mustahkam aloqalarni shakllantirishga yordam beradigan mavzu mazmunining tegishli birliklarini o‘rganishda minimal vaqt oralig‘i usuliga rioya qilish tushuniladi. O‘rganilayotgan materialni tushunish va yodlash uchun asos bo‘lib, bunday aloqalar uzoq muddatli xotiraga o‘tadi.

Abdilaxatov Zafar Abdigapirovich, Dusanov Shuxrat Abdirazokovich (Samarqand davlat universiteti)
YENGIL ATLETIKA MASHG‘ULOTLARI JARAYONIDA MA‘NAVIY VA IRODAVIY
FAZILATLARNI TARBIYALASH USULLARI

***Annotatsiya.** Yengil atletika mashg‘ulotlari jarayonida ma‘naviy va irodaviy fazilatlarini tarbiyalash usullari mavzusi keng yoritilgan bo‘lib, maqola ilg‘or xorijiy tajribalar asosida tayyorlangan. Yengil atletikachilarni ma‘naviy va irodaviy sifatlarini tarbiyalashda nazariy va amaliy bilimlar bilan boyitilishi to‘g‘risida amaliy tafsirlar berilgan.*

***Аннотация.** В данной статье освещен вопрос методов воспитания духовно-волевых качеств в процессе учебно-тренировочных занятий лёгкой атлетикой. В статье изучены и проанализированы теоретический и практический опыт ведущих зарубежных специалистов по воспитанию духовно-волевых качеств легкоатлетов.*

***Annotation.** The present article analyzes “the methods of education of spiritual and volitional qualities in the process of athletics”, prepared on the basis of advanced foreign experience, is widely covered. Practical interpretations are given about enriching athletes with theoretical and practical knowledge in the education of their spiritual and volitional qualities.*

***Kalit so‘zlar:** yengil atletikachilarni irodaviy tayyorgarligi, xulqi, o‘dov-axloq, ma‘naviy bilimlarga ega bo‘lish, mashqni bajarishda irodaviy tayyorgarlik.*

***Ключевые слова:** духовно-волевая подготовка легкоатлетов, поведение, мораль и этика, получение духовных знаний, волевая подготовка при выполнении упражнения.*

***Key words:** endurance of athletes, behavior, decency, possession of spiritual knowledge, endurance of athletes in the exercises.*

Bugungi sportda sportchilarning ruhiy tayyorgarligi jihatlariga jiddiy e‘tibor berilmoqda. Yengil atletikachi ruhiy tayyorgarligi holatini boshqarish uchun murabbiy uning shaxsini o‘rganib chiqishi talab qilinadi. Chunki sportchi yuguruvchi shaxsini faqat bir tomonlama, ya‘ni faqat uning sport faoliyatini o‘rganish va uning kundalik turmush tarzi va faqatgina uning o‘zigagina xos bo‘luvchi sport iqtidorini o‘rganmaslik mumkin emas.¹

¹Abdullayev M.J., Olimov M.S., To‘xtaboyev N.T. Yengil atletika va uni o‘qitish metodikasi. T., 2017, 112–113-betlar.

Sport ruhiy ta'sir o'tkazishning muvaffaqiyati murabbiyning sport faoliyati umumiy ruhiy tasnifi bo'yicha ega bo'lgan bilim saviyasi darajasiga bog'liq. Ikkinchi muhim shart bo'lib, sport turini va sportchi shaxsini o'rganish bo'yicha psixologik bilimlariga ega bo'lishi hisoblanadi.

Ruhshunoslarning fikricha, shaxs muammolari yechimi insonni shaxs sifatidagi barcha xususiyatlari to'plamida ham, uni qurshab turuvchi tashqi sharoitlarda ham emas, balki uning jamiyatdagi tutgan kundalik turmushidan izlanishi kerak.¹

Sportchi, avvalo, inson, kasb egasi, jamoat faoliyatiga, o'z oilasiga ega. Shuning uchun faqat uning sport faoliyatini o'rganish sezilarli samara bermaydi. Yana bir muhim jihat shundan iboratki, sport faoliyati deyarli hamma vaqt sportchiga shaxsiy yondashuv talab qiluvchi qiyin va ekstremal sharoitlarda kechadi. Sportchining shaxs sifatidagi ruhiyatining obyektiv (haqqoniy) tavsifnomasi faqatgina uning ijtimoiy tirik jihatlarini emas, balki individual o'ziga xoslik xususiyat va jihatlarini ham aks ettirishi kerak.

Sportchining bilish murabbiyga mashg'ulotlar samaradorligi sifatini oshirishda unga individual yondashuvi asoslab beradi. Uning vazifasi shudan iborat bo'lishi kerakki, shaxsiy xususiyatlarga asoslanib, mashg'ulotlar jarayonini rejalashtirishi va bu jarayon mobaynida jismoniy tayyorgarlikning yuqori darajasiga erishish bilan bir qatorda, mustahkam iroda, qat'iyat, ruhiy barqarorlik ham rivojlantirib borilishi ko'zda tutilgan bo'lishi kerak. Ruhiy barqarorlik shakllantirilishi uchun esa o'z kuchiga ishonchni, sport kurashuviga intiluvchanlikni, yuqori natijalarga erishish yo'lida qat'iy g'ayrat-shijoatni tarbiyalash kerak.

Mashg'ulot jarayoni doimo jiddiy bosim ostida kechishi hisobga olinadigan bo'lsa, bu ish murabbiydan juda katta mas'uliyat va mahorat, ruhiy bilimlar asosiga ega bo'lishni talab qiladi. Murabbiy eng boshidanoq sportchida mustahkam sport intizomini, mashg'ulotlarga va kun tartibiga qat'iy rioya qilish ko'nikmalarini tarbiyalashi kerak. Mashg'ulotlar jarayonida shunday yuklamalarni tanlash kerakki, u musobaqalardagiga yaqinlashtirilgan, hatto undan ham yuqoriroq bo'lishi kerak. Musobaqalarda g'olib chiqish uchun, mashg'ulotlarda maqsadga intiluvchanlik o'z faoliyatiga va tanlagan sport turiga muhabbat, yuqori bilim darajasi va tafakkurga ega bo'lish talab qilinadi.²

O'zining mashg'ulot va musobaqalarning muayyan sharoitida ruhiy tayyorgarlik maqolasida nemis ruhshunosi va mutaxassisi Z.Myuller quyidagi omil va holatlarni sportchiga va u ko'rsatadigan sport natijasiga ta'siri bor deb hisoblaydi: Musobaqalar vaqtining o'zgartirilishi, musobaqalarga yetib kelish masofasi va vaqtining doimiyliigi va o'ziga xos qiyinchiliklari, raqiblarning yuqori natijalari, musobaqalar mavsumi boshlanishidagi muvaffaqiyatsiz natijalar, yuqori asabiylik, jismoniy toliqishlarni his qilish va hokazo. Murabbiy bu noxush holatlarning har biriga jiddiy munosabatda bo'lishi va musobaqalarga tayyorlanishda ularni o'z vaqtida bartaraf qilish choralarni izlab topishi kerak.

Sportchining o'z ruhiy holatini boshqara olish qobiliyatining shakllantirilishi ham o'ta muhim sanaladi. Buning uchun murabbiy va sportchidan mustaqil yo'naltirilgan ta'sirlarning muhimligini anglash bo'yicha maxsus ruhiy bilimlarga ega bo'lish talab qilinadi. Bu boradagi izlanishlar shuni ko'rsatadiki, ruhiyatni boshqara olish tayyorgarligi murabbiy oldida sportchining ruhiy holatigagina emas, uning mashg'ulotlarga shaxsiy yondashuv borasidagi butun faoliyat jarayonida keng imkoniyatlarni ochadi. Ruhiy holatni boshqarish usulini faqat shunday murabbiylar qo'llay oladiki, ular bu usulning ta'sir mexanizmini xis qiladilar va unga ishonadilar, sportchi ishonchini qozona oladilar, uni u yoki bu harakatni bajarishning mohiyatini anglashga o'rgatadilar.

Ruhiy tayyorgarlik jarayoni ikki asosiy yo'nalish bo'yicha rivojlantirib borilishi kerak.

1. Umumiy ruhiy tayyorgarlikning sport faoliyati davomida ruhiy vazifalarni bajaruvchi a'zolar faoliyatini rivojlantirish va mukamallashtirish. Bu sportchilarda ichki tuyg'u va hissiyotlarini mustaqil va ongli ravishda boshqarishni rivojlantirish.

Yengil atletikachilarda bu sifatlar mashg'ulotlar va musobaqalarga qatnashish davomida shakllanib boradi, asosan, ularning shakllanishi mashg'ulotlar maqsadi, irodaning o'sish dinamikasi, shijoat, tishishqoqlik kabi sifatning rivojlanish darajasiga bog'liq. Ular sportchi shaxsi barqarorligi va ishonchligini belgilovchi sifatlar bo'lib hisoblanadi. Shuningdek, yengil atletikachida yillar davomida olib boradigan tajriba, katta hajmdagi yugurish amaliyoti, uning yuqori izchilligi, harakatlanishning aniq maqsadga yo'naltirilganligi, sportchining tafakkur darajasi bilan bog'liq bo'lgan muhim sifat hisoblanmish o'z ku-

¹ Shu adabiyot. 198 – 199-betlar.

² Olimov M.S. O'rta masofaga yuguruvchi sportchi-talabalarning O'zDJTI o'quv qo'llanmasiga moslashtirilgan musobaqa oldi tayyorgarligi dasturi bo'yicha musobaqalarga tayyorlash samaradorligi. Uslubiy qo'llanma, T., O'zDJTI nashriyot-matbaa bo'limi, 2010, 29 – 30-betlar.

chiga, maxoratiga ishonch sifatini rivojlantirish murabbiy oldida turgan dolzarb muammo hisoblanadi. Bu sifatning barchasi, taktik tayyorgarlik bilan bog'liq holda, sportchi yuqori ko'rsatkichlar namoyish qilishi uchun xizmat qiladi va sportchini ortiqcha tashqi ta'sirlardan xalos qilishga yordam beradi. Sportchini ish kayfiyatiga tayyorlay bilish mashg'ulot va musobaqalar uning manfaatlariga xizmat qilishiga ishonirish, mashg'ulotlar ularga shodlik va huzur bag'ishlashi mumkinligini uqtirish murabbiyning pedagogik maxoratiga bog'liq. Ruhiiy holat sportchining irodasini mustahkamlash, unda musobaqalar vaqtida tashabusskorlik va qat'iyat kabi sifatarni namoyish qilishiga ham yordam beradi.

2. Bevosita musobaqalar oldidan sportchini maxsus ruhiy tayyorlash. Musobaqalar jarayonida sportchi ruhiy holatini shartli ravishda quyidagilarga bo'lish mumkin: uzoq muddatli startlar oldi holat, so'nggi start oldi mashg'ulotidan keyingi ruhiy holat, start holati, musobaqa holati va musobaqadan keyingi holat. Sanab o'tilgan bu holatlar yengil atletikachining sport faoliyatida doimo uchrab turadi. Murabbiyning musobaqa oldi tayyorgarligidagi vazifasi, sportchini to'g'ri kun tartibi (uyqu, mashg'ulotlar, ovqatlanish, muloqot)ga rioya qilish sportchini kutilmagan tasodiflardan va noxushliklardan muxofaza qilish hisobiga uni yuqori sport formasi va ruhiy tayyorgarlik darajasida musobaqagacha yetib kelishini ta'minlash. Sportchi bilan hamkorlikda uning haqiqiy tayyorgarlik darajasidan, musobaqani o'tkazish sharoitlaridan, qatnashchilar tarkibidan kelib chiqib yugurish grafigini rejalashtirish. Sport holati sportchining individual xususiyatlari, chigalyozdi mashqlari, raqiblar bilan muloqotlar ta'sirida kelib chiqadigan ruhiy holatdir. Murabbiy sportchining shijoat darajasi, hissiyotlarga beriluvchanligi va ularni jilovlay olish mahorati va boshqa sifatarni inobatga olib, chigalyozdi mashqlarini rejalashtiradi. Musobaqa holati musobaqalar o'tish davomida kelib chiqib, u tomoshabinlar munosabatiga, yugurishning shiddatiga va dinamikasiga, o'zi va raqiblari tanlagan taktik usul va vositalarga bog'liq bo'ladi.

Musobaqalar vaqtida sportchining xarakteri namoyon bo'ladi, shu bilan birgalikda, uning irodasi, tirishqoqligi, raqiblarga nisbatan murosasizligi, faolligi, bir so'z bilan aytganda, har tomonlama tayyorgarlik darajasi aniq bo'ladi. Odatda, musobaqalardan keyingi sportchining ruhiy holatiga murabbiylar yetarli e'tibor qaratmaydilar, adabiyotlarda ham bu haqda kam yozilgan. Lekin musobaqalardan keyingi holatni o'rganish ham juda muhim bo'lib, u murabbiyga sportchi shaxsini yanada yaxshiroq o'rganishga va keyingi mashg'ulot va musobaqalarni rejalashtirib olishga imkon beradi. Muvaffaqiyat ham, muvaffaqiyatsizlik ham sportchi holatida jiddiy iz qoldiradi va uning qiziqishlari va ishchanlik qobiliyatiga ta'sir qiladi. Sportchining ruhiy holati uning qayta tiklanish jarayoniga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qo'ymaydi. Musobaqa natijalarini murabbiy tomonidan tahlil qilinishi va sportchining o'z-o'zini tanqidiy taxlil qilishi musobaqalar jarayonining muhim jihatlaridan biridir.¹

Ma'lumki, insonning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum shakllari taraqqiyotiga qarab o'zgaradi. Shu bois o'z ehtiyojlarini qondirish uchun inson harakat qiladi. Shaxs o'z harakatlari yordami bilan muhitga moslashadi va undan o'z ehtiyojlari uchun foydalanadi. Lekin, shu bilan birga, odam muhitni o'z ehtiyojlariga muvofiqlashtirib o'zgartiradi, qayta quradi va o'ziga moslashtiradi.

Odamning shaxs sifatidagi faollik xususiyati shundan iboratki, o'z ehtiyojlarini qondirishga yordam beradigan harakatlari instinktiv harakatlar emas, balki, asosan, oqilona, ongli harakatlardir. Bu ongli shundan iboratki, odam oldindan biron-bir maqsadni ko'zlab harakat qiladi, shu maqsadga yetishish uchun yordam bera oladigan vositali yo'l va usullarni oldindan qidirib topadi, to'sqinlik va qiyinchiliklarni yengish uchun ongli ravishda kuch-g'ayratini ishlata oladi. Odam faqat o'ziga xos madaniy-ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishdagina emas, balki, tabiiy-biologik ehtiyojlarini qondirishda ham ongli va oqilona ravishda ish tutadi. Odam tevarak-atrofdagi narsalarni o'zgartirib, o'ziga moslashtirar ekan, yangilik yaratadi, ijod qiladi, shu yangilikni tevarak-atrofdagi voqelikka qo'shadi, voqelikni o'zgartiradi va to'ldiradi. Umuman, odam har doim harakat qilmasdan tura olmaydi. Ana shu jihatdan olganda, odamning barcha harakatlarini ikki turkumga bo'lish mumkin. Ulardan birinchisi ixtiyorsiz harakatlar bo'lsa, ikkinchisi ixtiyoriy harakatlardir.²

Odamning ixtiyorsiz harakatlari qat'iy bir maqsadsiz, ko'pincha, impulsiv tarzda, ya'ni reflektor tarzda yuzaga keladi. Bu harakatlarni odam oldindan o'ylab rejalashtirmaydi. Ixtiyorsiz harakatlar har qanday sharoitda yuz berishi mumkin. Ixtiyorsiz harakatlar ba'zan, odamning aqliy faoliyatlari bilan ham bog'liq bo'ladi. Chunonchi, ixtiyorsiz idrok, ixtiyorsiz diqqat, ixtiyorsiz esda olib qolish, ixtiyorsiz esga tushirish holatlari ham bo'ladi. Bunday hollarda odamning ixtiyorsiz harakatlari idrok qilinayotgan narsa-

¹ Shakirjanova K.T. Yengil atletikada boshqaruv va pedagogik nazorat. O'quv qo'llanma, T., 2009, 38 – 39-betlar.

² Utayev Z.M., Nazarov N.B. Sport mashg'ulotlari nazariyasi va uslubiyati. Uslubiy qo'llanma, Samarqand, 2020, 52 – 53-betlar.

ning boshqa narsalardan keskin farq qilishi yoki odamning qiziqishlari, ehtiyojlari bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Ixtiyoriy harakatlar iroda bilan bog'liq bo'lgan harakatlardir. Ixtiyoriy harakatlar oldindan belgilangan maqsad asosida to'la ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlardir. Lekin ixtiyoriy harakat deganda, faqat jismoniy harakatlar emas, balki aqliy harakatlar ham tushuniladi. Shunday qilib, iroda tushunchasiga nisbatan adabiyotlarda turlicha ta'riflar uchraydi. Jumladan, A.V.Petrovskiy darsligida iroda – bu kishining o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishida qiyinchiliklarni yengib o'tishga qaratilgan faoliyati va xulq-atvorini ongli ravishda tashkil qilishi va o'z-o'zini boshqarishi demakdir, deb ta'riflanadi. Q.Turg'unov muallifligidagi lug'atda ta'riflanishicha, iroda-shaxsning ongli harakatlarida, o'z-o'zini bilishida ifodalanadigan, ayniqsa, maqsadga erishish yo'lida uchraydigan jismoniy va ruhiy qiyinchiliklarni yengib chiqishda namoyon bo'ladigan ixtiyoriy faolligidir. M.Vohidov fikricha, iroda deganda biz oldindan belgilanadigan, qat'iy bir maqsad asosida amalga oshiriladigan va ayrim qiyinchiliklarni, to'siqlarni yengish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarni tushunamiz.

Masalan, uzoq masofaga yuguruvchi sportchilar musobaqa oldidan biladi shuning uchun barcha qiyinchiliklarga chidab masofani yengib o'tadi. Umumiy irodaviy faoliyatni yoki alohida akti amalga oshirishning muhim xususiyatlaridan biri amalga oshirilayotgan harakatlarning erkin ekanligini aniqlashdan iboratdir:

–pedagogik faoliyatimiz davomida, Sharq allomalari va mutafakkirlarining g'oyalaridan unumli foydalanib, ta'lim oluvchilarning intellektual, ma'naviy, axloqiy sifatlarini shakllantirish, rivojlantirish maqsadga muvofiqdir;

–Sharq allomalarining komil inson ta'lim-tarbiyasi xususidagi g'oyalariga tayanib, undagi tarbiya usullari va vositalaridan, bugungi kun ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish ijobiy samara beradi deb o'ylaymiz.

Yengil atletikachilarning ma'naviy va irodaviy fazilatlarini tarbiyalashning naqadar muhimligini o'rganib chiqdik. Ma'naviy irodaviy fazilatlarini tarbiyalash orqali biz, sportchilarga bir-biriga o'zaro xurmat, mashg'ulot jarayonlarida qiyinchiliklarda irodali yondashishga o'rgatish tuyg'ularini shakllantirishni o'rganib chiqdik.

Ma'lumki, jismoniy tarbiya va sport sohasi bo'yicha kadrlar tayyorlash o'ziga xos yondashuv va asoslarga tayanadi. Xorijiy tajribalar, yetakchi mutaxassislarining sohada erishgan tajribalari va boshqa qator omillar bu o'rinda salmoqli o'rin tutadi.

Shunday qilib, yengil atletikachilarni mashg'ulotlar jarayonida ma'naviy va irodaviy sifatlariga ko'p e'tibor bermaymiz va adabiyotlarda ham ma'lumotlar juda kam kuzatiladi, agarda mashg'ulotlar jarayonida ma'naviy va irodaviy sifatlariga e'tibor berilsa, nazariy va amaliy bilimlar bilan boyitilsa, bizni sportchilarimiz nafaqat respublikamiz musobaqalariga, jahon arenalariga chiqishga zamin yaratgan bo'lardik.

Valiyeva Zaynab, Tursunova Nigora (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti katta o'qituvchilari; omanbayevnaz@mail.ru; nigoratursunova75@gmail.com)

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA HAYOT FAOLIYATI XAVFSIZLIGI FANINI O'QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada innovatsiyalar, ularni ta'lim tizimida rivojlantirish bilan bog'liq masalalar ko'rib chiqilgan. Maqolada zamonaviy ta'lim tizimi, oliy ta'lim muassasalarida hayot faoliyati xavfsizligi fanini o'qitishda keng qo'llaniladigan innovatsion texnologiyalar, ularning ta'lim sifati va samaradorligini oshirishdagi ahamiyati haqida alohida to'xtalib o'tilgan.*

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с инновациями и их развитием в системе образования. В статье также была затронута современная система образования, инновационные технологии, которые широко используются при преподавании предмета безопасности жизнедеятельности в высших учебных заведениях, их значение в повышении качества и эффективности образования.*

***Annotation.** This article discusses issues related to innovations and their development in the education system. The article also touched upon the modern education system, innovative technologies that are widely used in teaching the subject of life safety in higher educational institutions, their importance in improving the quality and effectiveness of education.*

***Kalit so'zlar:** ta'lim tizimi, ilm-ma'rifat, innovatsiya, innovatsion muhit, innovatsion ta'lim, innovatsion texnologiya, muammoli ta'lim texnologiyasi, integratsiyalashgan ta'lim texnologiyalari.*

Ключевые слова: система образования, наука и образование, инновации, инновационная среда, инновационное образование, инновационная технология, проблемная образовательная технология, интегрированная образовательная технология.

Key words: education system, science and education, innovation, innovation environment, innovative education, innovative technology, problematic educational technology, integrated educational technology.

Hozirgi kunda mamlakatimizda barcha sohalarda islohotlarni oshirish, odamlarning dunyoqarashini o'zgartirish va zamonaviy talablarga javob beradigan yetuk mutaxassislarni tayyorlashni hayotning o'zi talab qilmoqda.

Respublikamizda ta'lim tizimini mustahkamlash, uni zamon talablari bilan uyg'unlashtirish davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari darajasiga ko'tarilib bormoqda. Chunki zamonaviy hayotni bugun ilm-ma'rifat va ta'limning taraqqiyotsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Jahonning yetakchi davlatlarida ta'limni rivojlantirish birinchi galdagi vazifa sifatida belgilanishi ham bejiz emas. Negaki, har qanday mamlakatning ertangi ravnaqi aynan ta'lim sohasida qo'lga kiritilgan va kiritilayotgan yutuqlari bilan chambarchas bog'liqdir. Buning uchun, avvalambor, tashabbuskor islohotchi bo'lib maydonga chiqadigan, strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashimiz zarur. Shuning uchun ham bog'chadan boshlab oliy o'quv yurtigacha – ta'limning barcha bo'g'inlarini isloh qilishni boshladik.

Nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a'zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun, avvalo, ilm-ma'rifat, yuksak ma'naviyat kerak. Ilm yo'q joyda qoloqlik, jaholat, albatta, to'g'ri yo'ldan adashish bo'ladi. Sharq donishmandlari aytganidek, "Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir!" Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, chinakam ma'rifat va yuksak madaniyat egasi bo'lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak."

Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo'ldan borish imkoniyatini beradi. Zero, bugun dunyoda barcha sohalarga axborot texnologiyalari chuqur kirib bormoqda".¹

Innovatsion ta'lim deganda, odatda, o'quv jarayoniga yangi (foydali) elementlar olib kirish tushuniladi. Innovatsiya inglizcha «innovation» so'zidan olingan bo'lib, yangilik kiritish, yangilik ma'nosini ifodalaydi. Shuningdek, bu atama yangidan kiritilgan tushunchalar, tartib-qoidalar, texnologiyalar ko'rinishida ham uchraydi. Innovatsiya tushunchasini kengroq tarzda tahlil qilib, quyidagicha talqin etish ham mumkin. Innovatsiya bu maqsadga yo'naltirilgan o'zgartirishlar bo'lib, ma'lum bir ijtimoiy birlik – muassasa, uyushma, jamoa va guruhlarga yangi va nisbatan barqaror bo'lgan elementlar, umumiy holda xalqning ma'daniy-ma'naviy munosabatlari va mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan yangiliklarni kiritishdir".²

Ta'limda ko'zlangan maqsadga erishish, jahon ta'lim reytingida munosib o'rin egallash, dunyo talablari darajasidagi kadrlarni yetishtirish uchun bugungi kun ta'lim sifatiga alohida e'tibor qaratmog'imiz zarur. Endilikda an'anaviy dars o'tish usullaridan ko'ra, noan'anaviy dars o'tish ko'proq samaraga, ta'lim sifatini oshirishga yordam berishi hech kimga sir emas.

Yangi asr didaktika va o'qitish metodikasida sezilarli o'zgarishlarni amalga oshirdi. XX asr pedagogikasi XXI asr pedagogikasidan tubdan farq qiladi. Milliy va jahon ta'limining rivojlanishida ko'plab o'zgarishlar yuz berdi. Ta'lim tizimiga internetlashtirish va raqamli texnologiyalarning kirib borishi ta'lim sifatini oshirishda juda katta yordam bermoqda.

"Hayot faoliyati xavfsizligi fanini o'qitish jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ta'lim jarayonini qiziqarli olib borish, har bir talabaga individual yondashish imkonini beradi.

Bu borada, ta'limni rivojlantirish, uning samaradorligini oshirish yo'llari izlanmoqda, mashg'ulotlar jarayonida talabalar faolligini oshirish, o'tilayotgan mavzularni tez va oson o'zlashtirishlari uchun pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda.

Hayot faoliyati xavfsizligi fanini o'qitishda virtual vositalardan foydalanish yer yuzida sodir bo'layotgan turli xususiyatli favqulodda vaziyatlarni talabalar bilishi, xavflarni bashoratlash orqali oldindan aniqlashi, ular yuz berganda muhofazalanish usullarini o'rganishi, favqulodda vaziyatlarda oqilona qaror qabul qilish va to'g'ri harakat qilishni tashkil etish hamda jabrlanganlarga tez va to'g'ri birinchi yordam

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T., 2020.

² Djurayev R.H., Turg'unov S.T., Nazirova G.M. Pedagogika. T., 2013.

ko'rsatish, ularni xavfli hududlardan olib chiqish, shuningdek, moddiy va madaniy boyliklarni muhofaza qilishga doir bilimlarga ega bo'lish va ko'nikmalar hosil qilishga qaratilgan".¹

Zero, kundan kunga rivojlanib, takomillashib borayotgan mamlakatimiz ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri – bu o'zlashtirgan bilimlarini o'zlari tomonidan baholashga qodir, zarur qarorlar qabul qiluvchi, mustaqil va erkin fikrlaydigan mutaxassislar tayyorlash. Ushbu maqsadga erishish uchun Hayot faoliyati xavfsizligi fanini o'qitish jarayonida berilayotgan mavzularni talabalar tomonidan oson tushunish, anglab yetish va olgan bilimlarini amaliyotda tatbiq qila olishi uchun mavzularga mos bo'lgan zamonaviy innovatsion ta'lim texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda.

Innovatsion pedagogik jarayonning eng muhim yo'nalishlaridan biri talabalarning bilish faoliyatini rivojlantirishdir. Bunday yo'nalish talabalarining o'quv jarayonini faollashtirishni, ularning kasbiy ixtisoslashishini aniqlab olishni o'z ichiga oladi.

Nomutaxassis oliy ta'lim muassasalarida Hayot faoliyati xavfsizligi fanini o'qitish birmuncha murakkabliklar tug'diradi. Chunki fan bo'yicha o'quv dasturlari tayanch oliy ta'lim muassasalarida tayyorlanganligi sababli, asosiy mavzular ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdagi favqulodda holatlarni qamrab olgan. Bunday vaziyatlarda pedagogning ta'lim berish mahorati, bilim darajasi, o'tilayotgan mavzuni talabalarga yetkazib bera olish va innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishni bilish qobiliyati juda muhim o'rin tutadi.

Ayniqsa, "Hayotiy faoliyat xavfsizligi" fanini talabalarining o'zlari egallayotgan kasbiga yo'naltirib o'qitish, talaba tomonidan o'zlashtirilayotgan bilimlarni kelgusi kasbiy faoliyatida tutgan o'rmini tushunib yetishiga, nazariya bilan amaliyotning birligiga erishishga, talabaning istiqbolli motivatsiyasini vujudga keltirish orqali shaxsning barkamolligini ta'minlanishiga erishiladi.

Ma'lumki, O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti xorijiy til va adabiyoti, filologiya va tillarni o'qitish, tarjima nazariyasi va amaliyoti, media va kommunikatsiya kabi bir qator yo'nalishlar bo'yicha mutaxassislar tayyorlaydi. Bizning asosiy maqsad va vazifamiz turli soha vakillarida xavfsizlik bilimi va madaniyatini rivojlantirishdan iborat.

Hozirgi kunda "Hayot xavfsizligi asoslari" fani har yili mamlakatimizda ko'plab baxtsiz hodisalar ro'yxatga olinishi, unda yuz minglab yurtdoshlarimiz, shu jumladan, bolalar va o'spirinlarning halok bo'lishi, og'ir jarohat olishlari va kasal bo'lishlari sababli talabalarni tarbiyalashda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Talaba-yoshlarning ma'lum darajada xavfsizligini ta'minlash uchun ularga bilim berish, uyda, maktabda, ko'chada bo'lishi mumkin bo'lgan ekstremal vaziyatlarda o'zini tutish ko'nikmalarini o'rgatish, ularning hayoti va sog'lig'ini himoya qilish, o'zlariga, iloji bo'lsa, boshqa odamlarga yordam berish ko'nikmalarini rivojlantirish kerak. Bu ma'lum ta'lim texnologiyalarini talab qiladi.

Bugungi kunga kelib, an'anaviy va innovatsion pedagogik o'qitish texnologiyalari juda ko'p. Ulardan biri yaxshiroq, ikkinchisi yomonroq deb aytish mumkin emas yoki ijobiy natijalarga erishish uchun faqat shu texnologiyadan foydalanish kerak, boshqasi mumkin emas, degan tushuncha bo'lmasligi kerak. Muayyan texnologiyani tanlash talabalar kontingenti, ularning yoshi, tayyorgarlik darajasi, dars mavzusi kabi ko'plab omillarga bog'liq. Eng yaxshi variant – turli xil texnologiyalardan, turli yo'llar bilan foydalanish hisoblanadi.

Hayot faoliyati xavfsizligi fanining mazmunini profilaktika aspekti asosida integratsiyalashuvi insonning hayot xavfsizligini yaxshilashga intilishining, ya'ni iqtisodiyotning rivojlanishi, o'lim xavfini kamaytirish, fan va texnologiyadan foydalanish, turmushning moddiy darajasini oshirish, xizmat ko'rsatish, ovqatlanish kabi obyektiv jarayonini aks ettiradi."

Mashg'ulotlar jarayonida quyidagi texnologiyalardan ko'proq foydalanamiz:

- muammoli ta'lim texnologiyalari (shu jumladan, muammoli dialog texnologiyasi);
- tabaqalashtirilgan ta'lim texnologiyalari;
- o'yin texnologiyasi;
- integratsiyalashgan ta'lim texnologiyalari;
- sog'liqni saqlash texnologiyalari;
- loyiha va qidiruv tadqiqot faoliyati;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.

Talabalarining bilim faoliyati uchun motivatsiyaning kuchli manbayi, ularning fikrlashini faollashtirish va boshqarish, o'rganishda muammoli vaziyatlarni yaratish, bilimlarni ijodiy o'zlashtirishni ta'minlaydigan ishda muammoli dialogik texnologiyalardan foydalanishdir.

¹ N.Gulboyev. "Ta'limda axborot texnologiyalari" fani bo'yicha uslubiy ko'rsatma. T., 2018.

Bilamizki, inson biror narsani tushunishga muhtoj bo'lganida o'ylashni boshlaydi, fikrlash muammo yoki savol, ajablanib yoki hayratda qolishdan boshlanadi. Muammoli dialogik ta'limni o'qituvchi bilan muloqot orqali talabalar tomonidan bilimlarni ijodiy o'zlashtirilishini ta'minlaydigan ta'lim turi sifatida qarashimiz mumkin.

2. O'yin texnologiyalaridan foydalanish. Mavzuga kognitiv qiziqishni rivojlantirishga imkon beradi. Darslarning o'yin shakli auditoriyada talabalarni o'qishga undash, rag'batlantirish vositasi sifatida harakat qiladigan o'yin texnikasi va vaziyatlar yordamida yaratiladi. Hayot faoliyati xavfsizligi mashg'ulotlarida "Baxtli imkoniyat", "Nima?, Qa-yerda?, Qachon?", "Qutqaruvchilar", "Sayohat" kabi intellektual o'yinlardan foydalanish mumkin. Bu o'yinlar talabalarga o'quv materialini chuqur o'zlashtirishga, mustahkamlashga yordam beradi.

3. Darajalarni differensiallash texnologiyasi. Hech kimga sir emaski, talabalar bilimlarini bir xil talablarga moslashtirish ularning aqliy rivojlanishini sekinlashtiradi va o'quv faoliyatini pasaytiradi. O'quv jarayonini qanday qilib yanada moslashuvchan, har bir talabani bilim darajasiga mos qilish mumkin? Bu savolga aynan ushbu texnologiya tomonidan javob berilgan.

Darajalarni farqlashdan foydalanish o'quv ehtiyojlarini, topshiriq darajasini tanlash huquqini ta'minlashga imkon beradi, muvaffaqiyatga intilishni ta'minlaydi, bir so'z bilan aytganda, talabalarda o'zini-o'zi qadrlashni shakllantiradi. Bu usulda ko'p bosqichli test topshiriqlaridan foydalanish mumkin.

4. Integratsiyalashgan ta'lim texnologiyasi. Integratsiya zamonaviy talabani yangi interfaol fikrlash usulini shakllantirishga imkon beradi. Integratsiyalashgan darsda talabalar turli mavzulardagi ma'lumotlardan foydalangan holda, voqea va hodisalarni butunlay yangicha tushunish, chuqur va ko'p qirrali bilimlarga ega bo'lish imkoniyatiga erishadi. Integratsiyalashgan darsda bilimlarni sintez qilish imkoniyati mavjud, bilimlarni bir sohadan boshqasiga o'tkazish qobiliyati shakllanadi. Aynan shu ta'lim texnologiyasida ko'proq darajada, ijodiy, mustaqil, mas'uliyatli, bag'rikeng shaxsni shakllantirish amalga oshiriladi.

5. Sog'liqni saqlash texnologiyalari. Bu ta'lim texnologiyalarining maqsadi talabada sog'lig'ini saqlash, sog'lom turmush tarzi uchun zarur bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, olingan bilimlardan kundalik hayotda qanday foydalanishni o'rgatishdir.

Ta'lim va tarbiya tizimi favqulodda vaziyatlarda va kutilmaganda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan baxtsiz hodisalarda talabalarining oqilona qaror qabul qilishlarini shakllantirish va ma'naviyatini rivojlantirish orqali insonni real hayotning salbiy omillarini yengishga, ularni inson hayotiga ta'sirini sezilarli darajada kamaytirishga va buni yosh avlodga intellektual, axloqiy, amaliy tajribani yetkazish orqali amalga oshiradi.

6. Loyiha va ilmiy tadqiqot faoliyati texnologiyasi. Ta'lim loyihasi—bu loyiha ishtirokchilari uchun muhim bo'lgan har qanday muammoni hal qilishda umumiy natijaga erishishga qaratilgan bo'lib, talabalarining birgalikdagi o'quv, bilim, tadqiqot, ijodiy faoliyati hisoblanadi. Har bir ta'lim loyihasi ma'lum bir muammoga asoslanadi, bu talabalarining loyiha faoliyatining maqsadi va vazifalarini nazarda tutadi. Loyiha usuli muammoli usulga xos bo'lgan barcha xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Loyiha ta'limidan foydalanish quyidagilarga imkon beradi:

- o'rganishni individuallashtirish;
- talabada mavjud bilim va ko'nikmalarni yangilash;
- har bir talabaga o'quv jarayonida ishtirok etishga imkon berish;
- ishni har kimning o'z ritmida bajarish;
- olingan bilimlardan amaliyotda foydalana olish;
- faoliyatingizni aniq rejalashtirish va vaqtni, resurslarni, faoliyat usullari va texnikasini hisobga olish;
- birgalikdagi faoliyatning dastlabki, oraliq va yakuniy natijalarini ko'rish;
- rejalashtirilgan natijalarga erishish uchun alohida bosqichlarni ishlab chiqish, o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish.

Hayot faoliyati xavfsizligi fani mashg'ulotlarida ushbu texnologiyadan foydalangan holda, talabalar loyihaning maqsad va vazifalarini o'zlari belgilaydilar, kerakli ma'lumotlarni turli manbalardan qidiradilar.

Loyiha texnologiyasining vositalari quyidagilar bo'lishi mumkin: vaziyatli masalalar, sog'lom turmush tarzini targ'ib qiluvchi bukletlar, videoroliklar, to'g'ri ovqatlanish va zararli odatlar xavfi haqida taqdimotlar, tinchlik va urush davridagi favqulodda vaziyatlarda o'zini tutish qoidalari bo'yicha ko'rsatmalar.

7. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari. Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanish zamonaviy ta'limning dolzarb muammosi hisoblanadi.

Bugungi kunda har bir o'qituvchi axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib, dars tayyorlashi va o'tkazishi zarur. Bunday dars ko'rgazmali, rang-barang, informatsion, interfaol bo'lib, o'qituvchi va talabaning vaqtini tejaydi, talabaga jadal sur'atda ishlashga imkon bersa, o'qituvchiga o'quv natijalarini o'z vaqtida kuzatib borish va baholash imkoniyatini yaratadi.

Hayot faoliyati xavfsizligi darslarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari:

- o'qitish sifatini oshiradi;

- o'quvchilarning yangi axborot muhitida samarali ishlashga tayyorligi va qobiliyatini oshiradi.

Hayot faoliyati xavfsizligi fanining jabrlanganlarga birinchi yordam ko'rsatish bo'limini o'qitishda *Keys stadi va vaziyatli masala* texnologiyalaridan foydalanish juda muhim ahamiyatga ega.

Keys stadi ta'lim texnologiyasi – bu harakat bilan o'rganish, natijada kasbiy bilim, ko'nikma, qobiliyatlarning ijodiy mahorati va fikrlash qobiliyatini rivojlantirish.

Talabalarga ma'lum bir shikastning mavjudligi yoki biror-bir jarohat olgan vaziyat haqida ma'lumotlarni o'z ichiga olgan holatlar beriladi. Shundan so'ng, talabalar o'z bilimlaridan foydalanib, bajariishi zarur bo'lgan vazifalarni aniqlaydi va chora-tadbirlar to'plamini belgilaydi.

Nima uchun biz ta'lim jarayonida innovatsion o'qitish usullaridan foydalanishga ehtiyoj sezamiz?

Birinchidan, hozirgi zamon yangilik va yangiliklar zamonidir. Chunki biz har kuni, har soatda yangi bilim, yangi g'oyalar bilan duch kelamiz. Shunday ekan, ta'lim jarayoni ham, o'qitish usullari ham o'z-o'zidan shunga mos kelishi kerak.

Ikkinchidan, innovatsion o'qitish usullariga odatlanish, mashg'ulotlar davomida ulardan doimiy va o'z o'rnida foydalanish, talabalarda yangiliklarga nisbatan ochiq fikrlash imkonini beradi.

Uchinchidan, innovatsion o'qitish usullari bugungi kunda eng zamonaviy faol o'qitish usullari hisoblanib, pedagogik ta'lim jarayonida ularning ustunligi tasdiqlangan.

Mutaxassislarning fikr bildirishicha, innovatsion o'qitish usullaridan foydalanilgan holda olib borilgan mashg'ulotlarda talaba o'zlashtirishi zarur bo'lgan ma'lumotlarni xotirasida o'qiganlarining 10%ni, eshitganlarining 20%ni, ko'rganlarining 30%ni, eshitganlari va ko'rganlarining 50%ni, shu bilan birga, axborotni faol idrok etish bilan 80%ni, o'zlari aytib va amalda bajargan holda 90%ni saqlab qoladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, o'z o'rnida foydalanilsa, har qanday pedagog faoliyatida ijobiy natija beradi. Yuqorida sanab o'tilgan ta'lim texnologiyalarining elementlari O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti talabalari bilan olib borilgan o'quv jarayoni samaradorligini, talabalarining xabardorligi va tayyorgarligi darajasini oshirishga va o'rganishni individuallashtirishga imkon berdi. Ular talabalarni o'quv jarayoniga jalb qilishga, Hayot faoliyati xavfsizligi faniga bo'lgan qiziqishlarini oshirishga, kundalik hayotlarida yuz berishi mumkin bo'lgan baxtsiz hodisalarda va favqulodda vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishga, o'z-o'ziga va o'zaro yordam ko'rsatishni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Boyxanov Shuxratjon Mashrapovich (Nizomiy nomidagi Toshkent davlat Pedagogika universiteti doktoranti; e-mail:bshuhratjon@inbox.ru)

BOSQICHLI TABAQALASHTIRILGAN MAQOL MASHQLARINING TALABALAR PAREMIOLOGIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDAGI SAMARADORLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bosqichli tabaqalashtirilgan maqol mashqlarining talabalar paremiologik kompetensiyasini rivojlantirishdagi samaradorligi o'rganildi. Talabalarga paremiyalarni o'rgatish uchun "All roads lead to Rome" usuli ishlab chiqildi. Bu usulning afzalliklari hamda paremiyalarni o'rganishga xalaqit beradigan omillar sanab o'tildi.

Аннотация. В данной статье исследована эффективность многоэтапного упражнения в развитии паремнологической компетенции студентов. Для проведения исследования разработан новый метод. Описываются преимущества и перечислены факторы, препятствующие успешной реализации данного метода.

Annotation. The article is dedicated to the effectiveness of a multi-stage differentiated proverbial activity in developing students' paremiological competence. A new method was designed to conduct this research. The advantages and the factors that hinder the successful implementation of this method were stated.

Kalit soʻzlar: kommunikativ kompetensiya, interaktiv, maqol, mustaqil taʼlim.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, интерактивный, пословица, самостоятельное обучение.

Key words: communicative competence, interactive, proverb, independent learning.

Kirish. Maʼlumki, 21-asr yangi texnika va texnologiyalar asri boʻlib, ushbu texnika va texnologiyalardan turli sohalarda qulaylik yaratish va katta samaradorlikka erishish uchun foydalanilmoqda. Xususan, xorijiy tillar, yana ham aniqroq qilib aytganda, ingliz tilini oʻqitishda auditoriyaning oʻziga xos jihatlari hisobga olgan holda, anʼanaviy, noanʼanaviy yoki har ikkalasini uygʻun qoʻllab oʻqitilmoqda.

Ushbu maqolada shaxsga yoʻnaltirilgan taʼlim turlaridan biri boʻlgan tabaqalashtirilgan taʼlimning talabalar paremiologik kompetensiyasini rivojlantirishdagi samaradorligini tadqiq etiladi. “Bosqichli tabaqalashtirilgan maqol mashqlarining talabalar paremiologik kompetensiyasini rivojlantirishdagi samaradorligi” deb nomlangan maqola 2020-yilda yozilgan maqolamizning mantiqiy davomidir. Ularning farqi shundaki, avvalgi maqolada qiyinlik darajasi turli boʻlgan maqollarni oʻqitishda Foyer modelining samaradorligini mashqlar orqali koʻrsatib oʻtganmiz.¹ Mazkur maqolada esa “All roads lead to Rome” yangi metodini ishlab chiqdik. Shu metod asosida namuna yaratdik va uning afzalliklarini bayon etdik hamda ushbu metodni muvaffaqiyatli amalga oshirishga xalaqit beradigan baʼzi omillarni aytib oʻtdik.

Nazariy asos. AQSHlik olim C.A.Tomlinson tabaqalashtirilgan taʼlimni til oʻrganuvchilarning turli jihatlari (yoshi, bilim darajasi va qiziqishi) eʼtiborga olgan holda oʻqitish deb taʼriflagan. Tomlinsonning fikricha, oʻqituvchi darsdan koʻzlangan natijaga erishish uchun talabalarni baʼzan yakka, baʼzan esa juft ishlatishi kerak. Tadqiqotchi taʼlimda tabaqilashtirishning toʻrt jihatiga alohida toʻxtalib oʻtadi, jumladan: 1) mazmun – talaba nimani qanday oʻrganadi; 2) jarayon – mazmunni egallash uchun moʻljallangan mashqlar; 3) natija – til oʻrganuvchi mazmunni oʻzlashtirganligi; 4) taʼlim olish muhiti–sinfxonaning zarur moddiy-texnik baza bilan taʼminlanganligi.²

Adabiyotlar tahlili. Gluxova Olga (2020) fonetik kompetensiyani rivojlantirish uchun maqol va matallarni darsning turli bosqichlarida qoʻllash mumkinligini aytib oʻtgan. Ammo u bunday mashqning faqat fonetikaga oid tushunchalarini rivojlantirishdagi ahamiyatini koʻrsatib oʻtish bilan cheklangan.

Umidaxon Boltaboyeva va b. (2020) bir-biriga tallaffuz jihatdan yaqin boʻlgan (s-sh), (l-r), (s-z), (ch-j) kabi undoshlarni talaffuz qilishdagi qiyinchiliklarni bartaraf etishda tez aytish va maqollar qulay vosita ekanligini aytib oʻtgan.³

Réka Benczes (2019) binomiyalar (“and” yoki “or” bogʻlovchili ikki qismdan iborat ibora, maqol: *sink or swim*), idiomalar, maqollar va shiorlarda alliteratsiyaning mavjudligi ularni maqol mazmunini yaxshi bilib olish, yangi tuzilmalarni oʻzlashtirish va maqol haqida tasavvurga ega boʻlish kabi maqsadlarda qoʻllash mumkinligini oʻz maqolasida qayd etgan.⁴

Vladimir Arakinning Ingliz tili amaliy kursi darsligida maqollar 11 fonetik mashq tarkibida misol sifatida qoʻllangan.

Natija. “All roads lead to Rome” (Barcha yoʻllar Rimga olib boradi) maqoliga metod sifatida taʼrif. Ushbu maqol har qanday usulni qoʻllashingizdan qatiʼy nazar, bir xil natijaga erishasiz degan maʼnoni bildiradi. Bu metodda xilma-xil qiziqarli, interaktiv, tabaqalashtirilgan bosqichli til va nutq mashqlari boʻlib, ular talabalarning, avvallo, kommunikativ, oʻz navbatida, ularning paremiologik kompetensiyasini rivojlantirishga moʻljallangan. Shu bois ham mazkur maqolni ramziy tarzda metod deb atadik. Aslida, bu kabi til koʻnikmalarini bosqichli rivojlantirishga moʻljallangan mashqlar darsliklarda berilgan. V.Arakin muallifligidagi ingliz tili amaliy kursi darsligidagi maqollarga oid mashqlar. Lekin ularda metodik jihatdan qiziqarli, eʼtiborni tortadigan jihatlari kam. Yangi ishlab chiqqan metodimiz orqali aynan maqollarni qanday qiziqarli usul bilan oʻrgatish muammosini hal qilishni maqsad qilganmiz.

“All roads lead to Rome” metodi.

a) Write the proverb in order;

¹ Boykhanov S. (2020). Efficiency of differentiated instruction in developing students’ paremiological competence. Electronic journal of actual problems of modern science, education and training Vol. V.

² Tomlinson C.A. (2000). Differentiation of Instruction in the Elementary Grades. ERIC Clearinghouse on Elementary and Early Childhood Education Champaign IL. ERIC Digest. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED443572.pdf>

³ Boltaboeva U., Andunazarov Z., Tursunova G. (2020). Importance of tongue twisters and proverbs in overcoming speech defects. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems. T. 12, № 2, p. 134.

⁴ Benczes R. (2019). The name of the game: Rhyme and alliteration in multi-word expressions Argumentum 15 (2019), p. 133, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- dish fish empty small are an better than;
- Tell the proverb as a tongue twister;
 - Explain the grammatic structure of the proverb;
 - Write possible situations/fields where the proverb is used;
 - Write an email to your group mate using the proverb mentioned in a situation you wrote.

Namuna

- Write the proverb in order.

Maqsad: ingliz tilida soʻz tartibini maqollar vositasida mashq qilish;

Vaqt: 2 daqiqa;

Bajarilishi: juft;

- Tell the proverb as a tongue twister.

Maqsad: tallafuzni maqolni tez aytish orqali rivojlantirish;

Bajarilishi: individual;

Vaqt: 1 daqiqa;

- Explain the grammatic structure of the proverb;

Maqsad: grammatikani maqol orqali rivojlantirish;

Bajarilishi: individual;

Vaqt: 2 daqiqa;

Masalan: Better are small fish than an empty dish. In this proverb we can hear pronunciation of words (small), see degree of comparison (better than), rhyming (fish and dish), and an article (an);

- Write possible situations/fields where the proverb is used;

Maqsad: yozuv koʻnikmasini maqol orqali rivojlantirish;

Bajarilishi: individual;

Vaqt: 2 daqiqa;

Masalan: Better are small fish than an empty dish means it is no problem even though someone has achieved a few results in doing something. I think it can be used in business, sports, and education;

- Write an email to your group mate using the proverb mentioned in a situation you wrote.

Maqsad: yozuv koʻnikmasini maqollar orqali rivojlantirish;

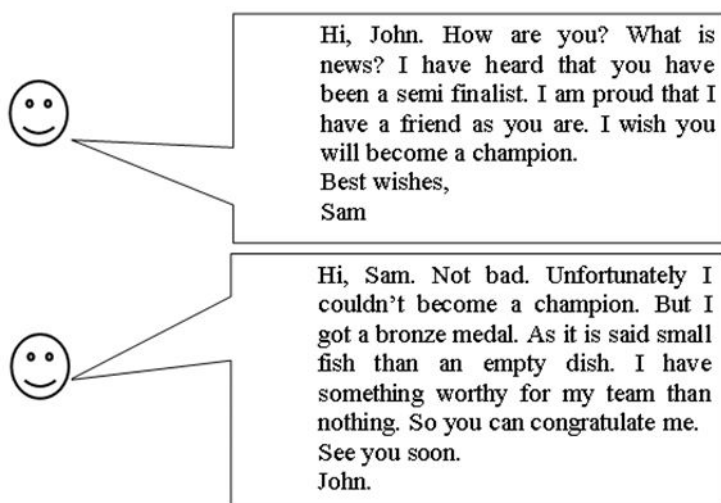
Bajarilishi: juft;

Vaqt: 8 daqiqa;

Masalan:

Muhokama.

“All roads lead to Rome” metodining afzalliklari va ushbu metodning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga taʼsir etuvchi omillar.

Ushbu metodning afzalliklari:

- innovativligi – istalgan maqolni metod orqali rivojlantirish imkoniyati;
- maqsadga yoʻnaltirilganligi, masalan, yozuv koʻnikmasini rivojlantirishga yoʻnaltirilganligi;

●shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi va mustahkamlovchi mashqlarning bir metodning o'zida mavjudligi – grammatika, proverbial tez aytish va qisqa xat yozish;¹

●soddadan murakkabga tamoyili asosida tuzilganligi – gapni tartib bilan yozishdan toki matn tuzishgacha bo'lgan jarayon;

●interfaolligi – talaba e-mail yozish orqali birga nutq ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lishlari;

●kommunikativligi – talabalarning ingiz tilida muloqot qilish uchun maqoldan amaliy maqsadda foydalanishlari;

●qiziqarliligi, masalan, maqolni tartib bilan yozing yoki maqolni tez aytish mashqini bajaring kabi mashqlar biroz muammoli va qiziqarli bo'lib, mazkur mashqlar keyingi bosqishdagi mashqlar uchun tayanch, tayyorlovchi, shakllantiruvchi vazifani bajarishi;

●erkin va tanqidiy fikrlashga mo'ljallanganligi (4-mashqga qarang);

●til o'rganuvchilarining mustaqil ta'lim olishlariga maqsad qilinganligi (5-mashqga qarang).

Ushbu metodning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga ta'sir etuvchi omillar:

●asosiy o'quv materiallari sifatida kiritilmasa;

●interferension (ta'siriy – tilga aloqador) va tashkiliy qiyinchiliklar bo'lsa.

Xulosa. Ushbu maqolada bosqichli tabaqalashtirilgan mashqlarning talabalarning paremiologik kompetensiyasini rivojlantirishdagi samaradorligini o'rgandik. Tadqiqot olib borish uchun yangi metod, "All roads lead to Rome" metodini ishlab chiqdik. So'ngra mazkur metodning afzallik va ushbu metodni amalga oshirish uchun xalaqit beradigan omillarni sanab o'tdik. Quyida ushbu metodni tashkil etuvchi bosqichli tabaqalashtirilgan maqol mashqlarini keltiramiz.

a. Write the proverb in order; dish fish empty small are an better than;

b. Tell the proverb as a tongue twister;

c. Explain the grammatic structure of the proverb;

d. Write possible situations/fields where the proverb is used.

e. Write an email to your group mate using the proverb mentioned in a situation you wrote.

Yuqoridagi besh mashqdan iborat metoddagi topshiriqlar an'anaviy ko'rinishi mumkin. Boshqa tomondan esa ular alohida mashqda emas, bitta metod tarkibida bosqichma-bosqich interfaol va kommunikativ tarzda bajariladi. Bu esa uning o'ziga xosligidir. Yana shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, talabalar "All roads lead to Rome" metodi vositasida ishlatilgan maqol, all roads lead to Rome maqolini takrorlaydilar. Shu bilan birgalikda, mavzuga aloqador yangi maqolni o'rganadilar. Bu bir o'q bilan ikki quyonni urish, deganidir. Albatta, ushbu metod tajriba sinovga muhtoj va biz keyingi tadqiqotlarimizda ayнан shu o'rganilmagan jihatni yoritamiz.

Jalolova Zarnigora Sulaymonovna (Jizzax davlat Pedagogika instituti

Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masofaviy ta'lim kafedrasini o'qituvchisi)

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI SPORT TURLARIGA O'RGATISHDA SAMARALI FOYDALANISH USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini jismoniy tarbiyasi shakllari kishilarning ijtimoiy hayot sharoitlari jismoniy rivojlanishda hal qiluvchi masalalar yoritilgan.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы физической формы учащихся начальных классов, социальных условий жизни людей, имеющих решающее значение в физическом развитии.

Annotation. In this article, the issues on the forms of physical culture of primary school classes and physical development social conditions of people were highlighted.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, jismoniy madaniyat, mehnat bilan tarbiya, kamol topish, aqliy, jismoniy, axloqiy, estetik.

Ключевые слова: физическое воспитание, физическая культура, труд и воспитание, достигать совершенства, умственный, физический, нравственный, эстетический.

Key words: physical education, physical culture, labour and education, reach perfection, mental, physical, moral, aesthetic.

¹ Jalolov J.J. (2012). Chet til o'qitish metodikasi. Chet tillar oliy o'quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik, Toshkent, "O'qituvchi", 432-bet.

Jismoniy tarbiya nazariyasi–bilimning alohida sohasi o‘z predmeti va tushunchasiga ega. Jismoniy tarbiya nazariyasining asosiy tushunchalariga quyidagilar kiradi: jismoniy taraqqiyot, jismoniy tarbiya, jismoniy tarbiya tizimi, jismoniy kamolot va jismoniy madaniyat. Ana shu tushunchalarning mazmunini aniqlab olmasdan turib, jismoniy tarbiya, jismoniy tarbiya tizimi, jismoniy kamolot va jismoniy madaniyat jismoniy tarbiya nazariyasi va amaliyotining ko‘pdan ko‘p ayrim hodisalari hamda masalalarini to‘g‘ri tushunib olish mumkin emas, jismoniy tarbiya nazariyasini o‘rgatadigan fanni muvaffaqiyatli egallab bo‘lmaydi. Xuddi mana shuning uchun ham jismoniy tarbiya nazariyasi kursini bayon etish uning asosiy tushunchalarini anglashdan boshlanadi.

Biz foydalanadigan tushunchalar muayyan tarixiy davrda paydo bo‘lgan hamda tushunchalarning hajmi va mazmuni o‘zgarib kelgan, o‘zgaraveradi ham, jismoniy tarbiya to‘g‘risida bizning bilimlarimiz boyib borgan sari, amaliyot rivojlangan sari, ular chuqurlashib aniqroq bo‘lib boraveradi. Nima uchun yuqoriga sanab o‘tilgan tushunchalar asosiy tushuncha deyiladi-yu, boshqalari masalan, jismoniy mashq, sport tushunchalari asosiy tushuncha hisoblanmaydi. Tegishli amaliyotni to‘g‘ri aks ettiradigan barcha tushunchalar o‘zining ahamiyati jihatidan birdek muhimdir, bular to‘g‘risida quyida fikr yuritiladi. Bu yerda bo‘lsa, jismoniy tarbiyaning asosiy, eng muhimi, belgilari, umumlashtirib ko‘rsatilgan tushunchalargina olingan, xolos. Agar asosiy tushunchalar to‘g‘ri aniqlangan, to‘g‘ri tushunilgan bo‘lsa, u holda jismoniy tarbiya fani nazariyasiga taalluqli bo‘lgan boshqa hamma tushunchalarni to‘g‘ri belgilash va izohlash uchun asos bor. Biz asosiy tushunchalarni bayon etishning bunday izchilligini tasodifan tanlab olganimiz yo‘q, bunday izchillikni keyingi boblarda jismoniy tarbiya nazariyasining o‘z mantiqi belgilab beradi.

Jismoniy rivojlanish turmush sharoida tarbiyaning ta‘sirida inson organizmi biologik formalari va funksiyalarining vujudga kelish, o‘zgarish jarayonidir. Jismoniy rivojlanish tabiatning obyektiv qonunlariga: funksiya va struktura o‘zgarishlarining bir-birini taqozo etish qonuniga, organizmda asta-sekin miqdor va sifat o‘zgarishlari va boshqa qonunlarga bo‘ysunadi. Inson jismoniy rivojining ana shu va boshqa obyektiv tabiat qonunlari o‘zining namoyon bo‘lishi hamisha ijtimoiy sharoitga bog‘liqdir. Ularning namoyon bo‘lishidagi harakat doirasi va formasi kishilar moddiy hayotining konkret tarixiy shart-sharoitlari, ijtimoiy taraqqiyotning obyektiv qonunlari bilan belgilanadi.

Nasldan naslga o‘tadigan tabiiy hayotiy kuchlar va organizmning tuzilishi inson jismoniy rivojlanishi uchun asos bo‘ladi. Lekin jismoniy rivojlanishning yo‘nalishi, uning xarakteri, darajasi, shuningdek, inson o‘zida kamol toptiradigan fazilatlar va qobiliyat, turmush sharoitlari va tarbiyaga ko‘p jihatdan bog‘liqdir. Jismoniy rivojlanish qonunlarini egallash, jismoniy tarbiya maqsadlarida foydalanish jismoniy tarbiya nazariyasi va amaliyotining muhim vazifasidir. Shunday qilib, kishilarning ijtimoiy hayot sharoitlari jismoniy rivojlanishda hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Bular orasida mehnat bilan tarbiya, chunonchi, jismoniy tarbiya eng muhim rol o‘ynaydi.

Muayyan maqsadni ko‘zlab inson jismoniy tabiatini o‘zgarishi jismoniy tarbiyaning ijtimoiy jihatdan asoslangan funksiyasidir. Kishining jismoniy kuchlarini har taraflama rivojlantirish jismoniy tarbiya tizimining ijtimoiy vazifasidir.

Jismoniy tarbiya – pedagogik jarayon bo‘lib, inson organizmini funksional jihatdan takomillashtirishga, uning hayoti uchun muhim bo‘lgan asosiy harakat malakasini, mahoratini, ular bilan bog‘liq bo‘lgan bilimlarini shakllantirish ham yaxshilashga qaratilgan. Mana shu ta‘rifda jismoniy tarbiyaning nisbatan mustaqil turi sifatidagi xususiyati ta‘kidlab o‘tilgan.

Kishi muayyan faoliyatga tayyorlanish uchun o‘zining qobiliyatini rivojlantirish maqsadida jismoniy mashqlarni ongli ravishda qo‘llagan taqdirdagina, biz chinakam jismoniy tarbiya to‘g‘risida gapirishimiz mumkin. Jamiyat moddiy hayot sharoitlari, jumladan, ov jismoniy tarbiya vujudga kelishining obyektiv sababi bo‘lgan.

Insonning ijtimoiy ongi rivoj topganligini jismoniy tarbiyaning vujudga kelishidagi subyektiv omil deb hisoblash kerak. Odam hayvondan shu bilan farq qiladiki, uning hayot faoliyati onglidir, uning xarakterida ma‘no, maqsad bor. Inson o‘z tajribasini bironva berishning ijtimoiy usulidan foydalanadi, bu tajriba to‘plashning ijtimoiy jarayonini tezlashtiradi. Yangi avlod o‘zidan avvalgi avloddan o‘rgangan bo‘lib, ularning o‘rtasida bilimlarini, mahorat va malakalarini o‘rgatishdan iborat aloqa va doimiylik o‘rnatiladi.

Shunday qilib, jismoniy tarbiya insoniy jamiyat qaror topishi bilan vujudga keldi. Harakat tajribasini avloddan avlodga berish va inson jismoniy rivojining maqsadga qaratilgan ta‘siri jamiyatning kun kechirish va o‘z rivojining so‘zsiz omili sifatida jamiyatning eng dastlabki davrida xarakterlidir. Jismoniy tarbiya insonning tabiatini o‘zlashtirishga qaratilgan hayoti va faoliyatining kechishidagi adabiy tabiiy shart-sharoit sifatida muhim vosita bo‘ladi. Jismoniy tarbiyasiz avlodlarning almashishi davomida jismoniy tajriba to‘planishini tasavvur hal qilib bo‘lmasdi.

Jismoniy tarbiyaning ijtimoiy vazifasi insonning sihat-salomatligini yaxshilashga, uning jismoniy kamol topishiga, har taraflama rivojlanishiga qaratilgan va u mehnatga, Vatan himoyasiga tayyorgarlik vositasi sifatida xizmat qiladi. Jismoniy tarbiya tarbiyaning boshqa vositalari (axloqiy, estetik, aqliy, mehnat) bilan obyektiv ravishda bog'liqdir. Tarbiyaning boshqa barcha turlaridagi singari, jismoniy tarbiya jarayonida ham bir qancha mushtarak pedagogik vazifalar hal etiladi.

Tarbiyaning har xil turlarini qarama-qarshi qo'yib, ularni bir-birlaridan ajratib bo'lmaydi. Jismoniy tarbiyada jismoniy kamolot bilan pedagogik faoliyat o'zaro aloqada bo'ladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, jismoniy kamolot obyektiv tabiiy qonunlarga muvofiq bo'ladi, muayyan ijtimoiy maqsadlarga erishish uchun ana shu kamolotni yaxshilashga qaratilgan pedagogik faoliyat ham bunga ta'sir o'tkazadi. Jismoniy taraqqiyotning obyektiv qonunlarini egallash bilan birga demokratik jamiyat ehtiyojlariga muvofiq ravishda jismoniy tarbiya yordamida inson jismoniy taraqqiyotini boshqarishni o'rgatish zarur.

Jismoniy tarbiyada yaxlit pedagogik jarayon sifatida hamisha ham tarbiyaviy, ham ta'limiy elementlar bo'ladi. Bu elementlar qo'yilgan vazifaga qarab, har biri alohida holda turlicha bo'ladi. Jismoniy tarbiyada jismoniy taraqqiyot qonunlari ham, aslini olganda, jismoniy tarbiyaning ijtimoiy qonunlari ham aks etadi. Jismoniy tarbiyaning ijtimoiy qonunlaridan foydalanish xarakteri va usuli, aslida, jamiyatning iqtisodiy va siyosiy tuzumidan kelib chiqadi. Bu jismoniy tarbiyaga ijtimoiy xarakter beradi. Jismoniy tarbiyaning yo'nalishini, xarakterini, miqyosini va rivojlantirish sur'atlarini ishlab chiqish belgilab beradi, bundan tashqari, unga harbiy ish, fan, madaniyat singari omillar ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Jismoniy tarbiya amaliy kategoriyadir, u insoniyat jamiyati paydo bo'lishidan beri mavjud bo'lib, bundan keyin ham ijtimoiy ishlab chiqarishning va inson hayotining zaruriy shartlaridan biri sifatida davom etaveradi.

Jismoniy tarbiyaning ijtimoiy hodisa sifatida o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, jamiyatga inson jismoniy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Ayni paytda, uning ma'naviy kamolotiga ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Mazkur xususiyati jismoniy tarbiyaning mushtarak belgisidir. Lekin jamiyatning real hayotida aniq tarixiy sharoitlardan tashqarida bo'lgan jismoniy tarbiya, umuman, yo'q. Har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyada jismoniy tarbiya tizimi gavdalandirgan jismoniy tarbiyani amalga oshirishning aniq tarixiy tipi rivoj topadi.

Jismoniy tarbiyaning milliy tizimi jismoniy tarbiyaning g'oyaviy, ilmiy-metodik negizlari birligidan, shuningdek, O'zbekiston fuqarolarining jismoniy tarbiyasini amalga oshiradigan va nazorat qiladigan tashkilotlar hamda muassasalarning birligidan iborat.

Mustaqillik tarbiyaning yangi, chinakam ilmiy va ilg'or tizimining yaratilishini ta'minlab beradi. Jismoniy tarbiyaning milliy tizimi birdaniga paydo bo'la qolmaydi, bu tizim xalqni tarbiyalash borasida olib borilgan bir necha ming yillik an'analari negizida qaror topdi. Bu jismoniy tarbiyani rivojlantirish uchun bir qancha insonlarni tarbiyalashni tashkil etish va unga rahbarlik qilishning tuzumiga mos shakllarini vujudga keltirish uchun olib borilgan izchil kurash bo'ldi. Mehnatkashlarni jismoniy tarbiyalashning xalqchil, ilmiy asoslangan tizimini yaratishga keng e'tibor berildi. Xalqchilik jismoniy tarbiya tizimi g'oyaviy negizlarining eng muhim belgilaridan birini ifodalaydi.

Jismoniy tarbiya – bu umumiy madaniyatning bir qismi, xalq jismoniy barkamolligi maxsus vositalarini yaratish hamda foydalanish ishini jamiyat erishgan muvaffaqiyatlarning yig'indisi. Sihat-salomatlik darajasi, jismoniy qobiliyatlarning har taraflama rivojlanishi, sport mahorati va kishilarning kundalik hayotiga jismoniy tarbiya vositalarining singib ketishi va ana shu erishilgan muvaffaqiyatlarga jismoniy tarbiya va vazifalarni hal etish bilan bevosta bog'liq bo'lgan jamiyat hayotida paydo bo'lib, rivojlanadigan narsalarning hammasini ham kiritish kerak. Shu jihatdan qaraganda, jismoniy tarbiyani amalga oshirishga hamda unga rahbarlik qilishga da'vat etilgan jismoniy tarbiya tizimi, maxsus ilmiy tashkilotlar (sport inshootlari, ash-yolari va boshqalar) muhim ko'rsatkich bo'ladi.

Jismoniy tarbiyaning mazmunida o'tkinchi bo'lmagan, umumbashariy ahamiyatiga ega elementlar bor. Ular ijtimoiy jismoniy tarbiya tomonidan qabul qilinadi, tanqidiy qayta ishlab chiqiladi va rivojlantiriladi. Ijtimoiy jismoniy tarbiya o'ziga yo'llar bilan rivojlana boradi, lekin, shu bilan birga, boshqa xalqlardan jamiki yaxshi narsalarni qabul qilib oladi, o'z navbatida, ularning jismoniy tarbiyasini boyitadi.

Shunday qilib, jismoniy tarbiya shunday ijtimoiy hodisani, u jismoniy tarbiya sohasida ijtimoiy tarixiy praktika jarayonida to'plangan muvaffaqiyatlarning hammasini o'z ichiga oladi. Jismoniy tarbiya nazariyasining yuqorida bayon etilgan asosiy tushunchalari o'zaro chambarchas bog'langandir, chunki ushbu tushunchalarda aks ettirilayotgan hodisalar o'rtasida obyektiv ichki aloqa bor.

Jismoniy tarbiya erishgan muvaffaqiyatlar jamiyat hayotida aktiv rol o'ynaydi. Bu muvaffaqiyatlar kishilarni jismoniy va ma'naviy tarbiyalash vositalari sifatida foydalaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza. 2017-yil 14-yanvar, Toshkent, "O'zbekiston", 2017, 104-bet.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. T., "O'zbekiston", NMIU, 2017, 48-bet.
3. O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi qonuni. T., 2015.
4. Rafiyev H.T., Yengil atletika va uni o'qitish metodikasi. Darslik, T., 2012, 150-bet.
5. Atoev A., M.Nosirov. Jismoniy tarbiya va shaxsni axloqiy tarbiyalash. Toshkent, 1997.

[Sobirova Asalxon Baxtivor qizi \(Nukus davlat Pedagogika instituti doktoranti\)](#)

TALABALAR MUSTAQIL ISHLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA TAQQOSLASH METODI

Ann^otatsiya. Bu maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalariga mustaqil ishlashning ahamiyati, talabalarning mustaqil ishlash ko'nikmasini takomillashtirish, mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantiruvchi usullar, mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantirish metodlari, aynan taqqoslash metodi kabilar misol tariqasida ko'rsatilgan. Bu metodni qo'llash orqali istalgan mutaxassislikda o'qiydigan talaba uchun tekislik va fazoda (xususan, to'g'ri chiziqli koordinatalar sistemasida) nuqta berilishi, kesma, kesma uzunligi, kesmani berilgan nisbatda bo'lish, to'g'ri chiziq va uning berilishi, to'g'ri chiziqning turli tenglamalari (to'g'ri burchakli koordinatalar sistemasida) kabi mavzular soddalik bilan tushuntirilgan. Soddalik uchun tekislik va fazo (aynan uch o'lchovli fazo) uchun koordinatalar sistemalaridan dekart koordinatalar sistemasi tanlab olingan.

Аннотация. В данной статье приведены примеры значения самостоятельной работы для студентов высших учебных заведений, способы совершенствования навыков самостоятельной работы студентов, методы развития навыков самостоятельной работы, метод сравнения самостоятельной работы студентов. С помощью этого метода студенту, обучающемуся по любой специальности, могут быть заданы точки в плоскостях и пространствах (особенно в прямоугольной системе координат), сечение, длина участка, сечение, заданное в заданном соотношении, прямая линия и ее темы, такие как различные уравнения прямой (в прямоугольной системе координат) объясняются просто. Для простоты из систем координат плоскости и пространства (именно трехмерного пространства) была выбрана декартова система координат.

Annotation. This article provides examples of the importance of independent work for students of higher educational institutions, ways to improve students' independent work skills, methods for developing independent work skills, a comparison method. With this method, a student of any specialty can be given points in planes and spaces (especially in a rectilinear coordinate system), a section, the length of a section, a section given in a given ratio, a straight line and its topics, such as various equations of a straight line (in a rectangular coordinate system) are explained simply. For simplicity, the Cartesian coordinate system was chosen from the coordinate systems of the plane and space (namely, three-dimensional space).

Kalit so'zlar: mustaqil ish, mustaqil ishlash ko'nikmasi, mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantiruvchi metodlar, tekislik va fazoda nuqta, kesma, to'g'ri chiziqlar, dekart koordinatalar sistemasi.

Ключевые слова: самостоятельная работа, навыки самостоятельной работы, приемы развития навыков самостоятельной работы, точки на плоскости и в пространстве, сечение, прямые, декартова система координат.

Key words: independent work, independent work skills, techniques for developing independent work skills, points on the plane and in space, section, straight lines, Cartesian coordinate system.

Kirish. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlarida ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida ta'lim jarayoni ishtirokchilarining mustaqil ishini tashkil etishni takomillashtirish, talabalarning shaxsiy-kasbiy, ijodiy imkoniyat va integrativ tafakkurini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shu bilan birgalikda, talabalarning mustaqil ishini rivojlantirishda zamonaviy didaktik vositalaridan foydalanish, kasbiy yo'naltirilgan ta'lim mazmu-

nini takomillashtirish, multimedia, axborot-kommunikatsiyalaridan keng ko‘lamda foydalanish, talabalar-da kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e‘tibor berilmoqda.

Bugungi kunda ta‘lim jarayonida o‘qituvchining ko‘proq faollik ko‘rsatishi an‘anaviy ta‘limning kamchiliklari sifatida e‘tirof etilmoqda. Shu tufayli ta‘lim tizimida o‘qitishning interfaol usullari keng qo‘llanilmoqda. Bu usullar o‘quvchilarda mustaqil ta‘lim olish malakasini shakllantirishni taqozo etadi. O‘qitishning interfaol usullari afzalliklarini quyidagilarda ko‘rish mumkin:

- o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida teng hamkorlik o‘rnatiladi;
- dars jarayoni o‘qituvchi va o‘quvchining ichki motivatsiyasiga tayaniladi;
- majburlab o‘qitilmaydi (lekin dunyoda kerak degan so‘z bor, inson o‘zini majbur qilishi kerakki, gohida unga ko‘ra, hayot-mamot masalasi hal bo‘ladi, buni ham unutmazlik zarur);
- o‘quvchi-talabalar tabaqalashtirilib o‘qitiladi;
- ta‘lim berishda o‘quvchi va talabalar aqliy rivojlanganlik darajasi, qobiliyati e‘tiborga olinadi;
- o‘quvchi-talabalar ko‘proq mustaqil ta‘lim oladilar;
- ta‘lim jarayonining obyekti o‘qituvchi emas, o‘quvchi hisoblanadi;

Ta‘lim jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni, o‘qitishning interfaol usullari qo‘llash o‘qituvchining ijodkorlik mahoratini, qolaversa, mas‘uliyatini yanada oshiradi. Bundan kelib chiqadiki, yangi pedagogik texnologiyaning maqsadi o‘qitish emas, balki ularni mustaqil o‘qishga o‘rgatishdir. Demak, ta‘lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarda mustaqil ta‘lim olish malakasini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Talaba mustaqil ishlash ko‘nikmasini egallamasa, zamon talabi darajasidagi mutaxassis bo‘lib yetisha olmaydi, chunki talabaning o‘qish yillari davomida olgan bilimlarning ko‘p qismi u faoliyat boshlagunga qadar eskiradi, ko‘pgina bilimlar esa unutiladi. Bilimning eskirishi tez, axborot oqimi nihoyatda katta bo‘lgan hozirgi davrda mustaqil o‘qishga, o‘z ustida tinmay ishlash, izlanishga o‘rganish har bir mutaxassis uchun nihoyatda zarur.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi «Ta‘lim to‘g‘risida» qonun qabul qilishdan maqsad raqobatbardosh mutaxassis va talabga javob beradigan yuksak darajadagi kasbiy mahoratga ega bo‘lgan mutaxassis tayyorlashdir. Bu maqsadni amalga oshirishda talabalarni o‘quv-tarbiyaviy, ilmiy faoliyati, mustaqil ishlash vaqt budjeti, tadqiqot obyekti alohida ahamiyatga ega. Ta‘limning reyting tizimi, ayniqsa, o‘qish jarayoniga kirib kelayotgan yangiliklar, axborot hajmining kattaligi talabalardan mustaqil ishlash va vaqtdan to‘g‘ri foydalanishni, uni tejash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Har qanday talaba-bo‘lg‘usi mutaxassis. Tahlil kilish, baholash, har qanday vaziyatda to‘g‘ri yo‘l tanlay bilish, ko‘p jihatdan, uning olgan bilimiga bog‘liq. Mukammal bilim esa dars, mashg‘ulotlarda qatnashishdan tashqari, mustaqil mutolaa qilish, vaqtdan samarali foydalanish orqali vujudga keladi. Bilim olish, maxsus malakaga ega bo‘lish, talabalarni dunyoqarashini shakllantirishda auditoriyada o‘tiladigan darslardan tashqari, talabalar tomonidan bajariladigan mustaqil ishlar katta rol o‘ynaydi. Ayniqsa, hozirgi axborot asrida borgan sari, bir tomondan, axborot miqdori, yangiliklar ortib borsa, ikkinchi tomondan, axborot olish manbalari rang-baranglashib boradi. Ularning ahamiyati ortib boradi. Demak, talabalarni o‘z ustilarida mustaqil ishlashlarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

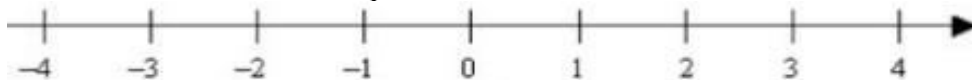
Talabalarining mustaqil o‘qib o‘rganish ko‘nikmasini rivojlanish metodlaridan biri haqida to‘xtalib o‘tamiz. Aynan taqqoslash metodi haqida. Biz bu metodni qo‘llash orqali istalgan mutaxassislikda o‘qiydigan talaba uchun tekislik va fazoda nuqta berilishi, kesma, kesma uzunligi, kesmani berilgan nisbatda bo‘lish, to‘g‘ri chiziq va uning berilishi, to‘g‘ri chiziqlarning o‘zaro joylashishi (xususan, to‘g‘ri chizikli koordinatalar sistemasida) kabi mavzularni soddalik bilan tushuntirishga harakat qilamiz. Soddalik uchun tekislik va fazo (aynan uch o‘lchovli fazo) uchun koordinatalar sistemalaridan dekart koordinatalar sistemasini tanlab olamiz. Eng avvalo, to‘g‘ri chizikli koordinatalar sistemasi haqida keltirib o‘tsak.

To‘g‘ri chizikli koordinatalar sistemasini. Biror-bir gorizontol joylashgan to‘g‘ri chiziqni olamiz va uning o‘ng tomoniga yo‘nalish qo‘yamiz.

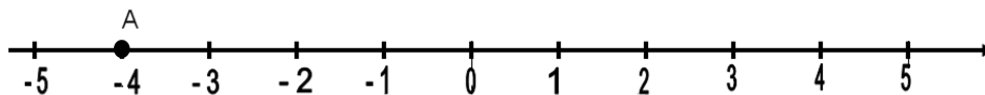
Keyin esa nol nuqtani belgilab, koordinatalar boshi qilib biror-bir kesmani olib, uni sistemaning birlik kesma uzunligi qilib olamiz va to‘g‘ri chiziqni birlik kesmalar bilan teng kesmalarga bo‘lib chiqamiz.

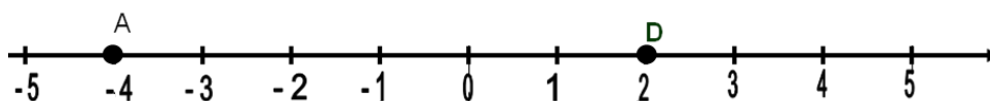
Keyinchalik esa u uni butun sonlar orqali tartiblashtirib olamiz.

Nuqta. Nuqtaning joylashish o'rnini sonlar o'qida topishni ko'rsatib beramiz. Agar nuqta $A(x)$ koordinatasi bilan berilgan bo'lsa, uning sonlar o'qidagi o'rnini to'pish x sonini sonlar o'qidan topishdan iborat. Quyida $x = -4$ bo'lgandagi holat uchun chizma keltirilgan.

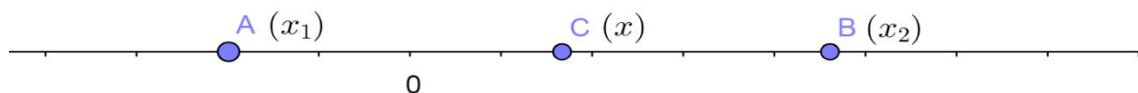

Kesma. Sonlar o'qida kesma va uning uzunligini (yoki ikki nuqta orasidagi masofa) topishni ko'ramiz. Bizga A va D nuqtalar koordinatalari bilan berilgan bo'lsin. $A(-4)$ va $D(2)$ bo'lgandagi holat uchun hisoblab ko'rsatamiz.

$$|AD| = |2 - (-4)| = 6$$

Kesmani berilgan nisbatda bo'lish. Mayli, bizga sonlar o'qida $A(m)$ va $B(n)$ nuqtalar ajratgan kesma berilgan bo'lsin. AB kesmani berilgan nisbatda bo'luvchi C nuqtani belgilab olamiz.

Bizga qo'yiladigan masala C nuqtaning koordinatasi bo'lgan x ni topish, C ni nuqta AB kesmani AC va CB kesmalarga ajratib turganini ko'rdik. $|AC| = x - x_1$, $|CB| = x_2 - x$ ekanligi nuqtalarning sonlar o'qida joylashuvidan ma'lum. Agar berilgan nisbatimiz μ soniga teng bo'lsa, u holda quyidagi ifodaga ega bo'lamiz:

$$\mu = \frac{x - x_1}{x_2 - x} \rightarrow x = \frac{x_1 + \mu x_2}{1 + \mu}$$

Bu yerda μ soni berilgan nisbat, C esa kesmani berilgan nisbatda bo'luvchi nuqta deyiladi.

Xulosa. Mana, ko'rib turganimizdek, yuqorida ko'rsatib o'tilgan taqqoslash metodi orqali tekislik va fazoda nuqta, kesma, kesmani berilgan nisbatda bo'lish, to'g'ri chiziq va uning berilishi, to'g'ri chiziqning turli tenglamalari kabilarning soddalik bilan tushuntirishga harakat qildik. To'g'ri "Tekislikda nuqta va uning koordinatalar sistemasida joylashishi, kesma, kesmani berilgan nisbatda bo'lish, to'g'ri chiziq va uning berilishi, to'g'ri chiziqning turli tenglamalari" va "Fazoda nuqta va uning koordinatalar sistemasida joylashishi, kesma, kesmani berilgan nisbatda bo'lish, to'g'ri chiziq va uning berilishi, to'g'ri chiziqning turli tenglamalari" mavzulari analitik geometriya fani taqvimiy rejasida turli xil vaqtlarda joylashgan. Lekin ularning umumiy va farqli jihatlarini taqqoslagan holda o'rgatish talabalarning mavzuga bo'lgan qiziqishini yanada orttiradi degan fikrdamiz. Bu maqola orqali biz aynan ushbu mavzularni aytibgina qolmasdan, ushbu metodni qo'llagan holda, boshqa mavzular yoki bo'lmasa, boshqa fan mavzularini o'qitishda qo'llash yanada ko'proq samara berishiga ishonamiz. Bundan tashqari, har bir talaba mavzularni darsdan tashqari vaqtlarda mustaqil o'qib, o'rganishida taqqoslash kabi metodlardan foydalansa, egallagan bilimlari yanada mustahkam bo'lishiga va yangi bilimlarni chuqur egallashga zamin yaratilardi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 2020-yil 23-sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining O'RQ-637-sonli qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi «Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3151-sonli qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017, 30-son, 729-modda. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 25.05.2018, 06/18/5447/1269-son.

3. 2020-yil 7-maydagi “Matematika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-4708-sonli qaror.
4. З.Г.Таджиева, Б.С.Абдуллаева, М.Э.Жумаев. Методика преподавания математики. Т., “Турон-Иқбол”, 2011.
5. Б.С.Абдуллаева. Создание методического комплекса для организации самостоятельных работ студентов. Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития, 2013, с. 272.
6. Баракаев М.И. др. Методика преподавания математики. Учебное пособие, 1-часть, общая методика. Ташкент, “Наука и технология, 2017, с. 368.
7. S.Alixonov. Matematika o’qitish metodikasi. Toshkent, “O’qituvchi”, 1992.

Куттибекова Гулжан Тулепбаевна (ЖДПИ, п.ф.ф.д. (PhD))
БОШЛАНГИЧ ТАЪЛИМДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ҚЎЛЛАШ

***Аннотация.** Ушбу мақолада бошланғич синфларда артпедагогика ва арттерапиядан эстетик туркум дарслари тасвирий санъат ва мусиқа дарсларида ўқувчиларини эстетик жиҳатдан тарбиялашда интегратив ёндашувнинг роли ёритилган.*

***Аннотация.** В статье рассматривается роль комплексного подхода к эстетическому воспитанию школьников на уроках изобразительного искусства и музыки в эстетической серии уроков по артпедагогике и арттерапии в начальной школе.*

***Annotation.** In this article, the speech goes on about complex approach towards aesthetically bringing up schoolchildren at the lessons of fine arts and music within the aesthetic group of lessons on art-pedagogy and arttherapy at the primary school.*

***Калим сўзлар:** санъат, гўзаллик, меҳнат, эстетик дид, касб-ҳунар, ота-онага ҳурмат, эстетик тарбия, таълим, эстетик дунёқараиш, эстетик онг, эстетик дид.*

***Ключевые слова:** искусство, красота, труд, эстетический вкус, профессия, уважение к родителям, эстетическое воспитание, образование, эстетическое мировоззрение, эстетическое сознание, эстетический вкус.*

***Key words:** art, beauty, upbringing, aesthetic manner (style), profession and mastery, knowledge, aesthetic care, aesthetic education, aesthetic word outlook, aesthetic amazement.*

Жаҳонда ўқувчи-ёшларни эстетик тарбиялашда бадиий ижоднинг мусиқа ва тасвирий санъат турларидан кенг фойдаланиш, айниқса, мусиканинг ижобий таъсирини объективлаштириш борасида бир қатор илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Ушбу тадқиқотларда невроз, эрта ёшдаги аутизм, органик мия касалликлари билан оғриган ўқувчиларни арттерапия технологияларидан фойдаланиш орқали даволаш масалаларига муҳим эътибор қаратилмоқда. Педагогика фани назарияси ва амалиётида артпедагогика ва арттерапиянинг имкониятларини яна-да кенгайтириш, тарбиясида нуқсон бор ҳамда соғлом ўқувчиларни эстетик-ахлоқий тарбиялашга доир технологияларни бошланғич таълим тизимидаги бадиий-эстетик туркум фанлари мазмунига сингдириш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Мамлакатимизда ёш авлодни миллий ва умумбашарий кадриятлар, дунё маданияти ютуқлари билан таништириш, гўзаллик туйғусини, эстетик эҳтиёж ва дидни ривожлантириш мақсадида таълим ва маданият муассасалари фаолиятини жонлантириш ва такомиллаштириш масалалари давлат сиёсати даражасига кўтарилганлиги боис арттерапия ва артпедагогиканинг ривожланишига шарт-шароит яратилмоқда. Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида “...ўқитиш усуллари такомиллаштириш, таълим-тарбия жараёнига индивидуаллаштириш таомийилларини босқичма-босқич татбиқ этиш, муқобил ёндашувларни ўрганишга ва илмий асослашга йўналтирилган амалий характердаги илмий изланишларни ривожлантириш, замонавий таълим технологияларидан фойдаланишни кенгайтириш” каби устувор вазифалар белгиланган.¹

Бу борада ўқитувчиларнинг таълимий мақсадларига эришишда ёрдам берадиган фаол йўналиш ва технологияларни излашдан мақсад – маънавий бой, ижодий фикрлайдиган, баркамол ри-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сонли «Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги фармони. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06/19/5712/3034-сон, 29.04.2019.

вожланган фуқаро шахсини тарбиялаш бўлиб, бу муаммога ижтимоий ва педагогик жиҳатдан муҳим ва муҳиятли деб қарашимизга имкон беради.

Артпедагогика илмий ва педагогик амалиётларда нисбатан янги йўналиш саналади. Матбуот ва интернет материалларига мурожаат қилганимизда, артпедагогика ресурсларидан тўлиқ фойдаланилмаётганининг гувоҳи бўламиз. Амалиётчиларнинг қўлида артпедагогика психолог ва психотерапевтлар томонидан қўлланилиб келаётган арттерапия ўрнида ишлатилиб келмоқда, яъни ўқувчиларнинг хулқи, уларнинг шахси ва характери ни коррекциялашда, дарс жараёнида яхши муносабат муҳитини ўрнатишда, болалар ва катталар муносабатини коррективроқ қилиш ва ҳоказоларда.

Артпедагогика фақат бошланғич синфларда – тасвирий ва мусиқий фаолият, дарс жараёнини тинчлантириш мақсадларида қўлланилмоқда.

Кўпинча, арттерапия санъатнинг визуал доираси, яъни кўз билан кўриладиган нарса деб тушунилади. Ушбу техниканинг самарадорлиги шундаки, у ҳиссиётлар билан тажриба ўтказишга, уларни рамзий даражада ўрганишга ва ифода этишга имкон беради. Арттерапия бу сизнинг онгсизлигингизга саёҳат. Тушлар сингари, у одамга қалбининг яширинган нарсаларни очиб беради.

Арттерапия жараёнида одамнинг ўз травматик тажрибаси, тажрибаси ва касалликларига ва уларга муносабати ўзгаради. Ушбу психология методидан фойдаланиш нимада?

Арттерапия усуллари қуйидагиларга ёрдам беради:

- ўз-ўзини тасвирлаш ва ижобий ўз-ўзини англашни шакллантириш;
- ўз ҳис-туйғуларингизни ўрганиш ва ифода этиш;
- мулоқот қобилиятларини ривожлантириш;
- оила аъзоларини ҳиссий жиҳатдан яқинлаштириш;
- оилада ва ишда психоэмоционал стрессдан халос бўлиш;
- ижодий фаолиятнинг ҳар хил турлари учун қобилиятларни ривожлантириш;
- ички потенциалингизни очиб бериш.

Бугунги кунда арттерапиянинг энг кенг тарқалган турлари қуйидагилар:

- арттерапия (арттерапия) ёки изотерапия.
- мусиқа терапия (мусиқа терапия);
- рақс терапия;
- драматерапия;
- эртак терапияси;
- библиотерапия (ижодий ёзув).

Изотерапия ва эртак терапияси каби машҳур соҳалар ҳақида батафсилроқ тўхталамиз.

Изотерапия ушбу соҳада, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, тасвирий санъат – расмнинг барча турлари, мозаикалар, коллажлар, ниқоблар, моделлаштиришнинг барча турлари, қўғирчоқлар, фотосуратлар ва бошқа кўплаб нарсалар мавжуд. Бу жуда кўп сонли техник, техник ва техникага эга бўлган энг ривожланган йўналиш. Айнан чизилган расмдан бошлаб, психотерапевтик йўналиш сифатида арттерапия тарихи бошланди. Изотерапиянинг афзалликлари – контрэндиқацияларнинг йўқлиги, нисбатан қулай фойдаланиш, материалларнинг бойлиги, бошқа ҳар қандай психотерапия соҳалари билан биргаликда фойдаланиш қобилиятидир. Кўп одамлар расм чизишдан қўрқишади, шунинг учун психолог машғулотларида, кўпинча, қуйидаги сўзларни эшитадилар. “Мен чизолмайман!”

Бу, кўпинча, мактабдан бошлаб, ўз фаолиятимизни доимий равишда баҳолашга одатланиб қолганлигимиз билан боғлиқ. Лекин мен хурсанд бўлишга шошилдим – ҳеч ким сизнинг ишингизга баҳо бермайди. Арттерапия сизнинг ҳис-туйғуларингизни ифода этиш, ўзингиз ҳақида расм чизиш орқали айтиб бериш учун керак ва бунинг учун қўлингизда чўткани қандай тутишни ўрганиш кифоя. Шунинг учун сиз нафақат терапевт машғулотларида, балки уйда ҳам, фақат бўёқлар билан бўйаш кераклигини эслаш мумкин. Бўёқ билан расм чизиш қаламга қараганда қийинроқ, чунки чизиш жараёнини бошқариш анча қийин, демак, ҳиссиётлар яхшироқ ишланган.

Бошқа йўналиш, *эртак терапияси*, унинг ёшидан қатъий назар, ички болани тарбиялаш, инсон қалбини ривожлантириш жараёни. Эртак ёрдамида сиз нафақат қалбингизда содир бўлаётган нарсаларни кўриш ва тушуниш, балки эртакнинг охирини ҳам ўзгартиришингиз мумкин.

Одатда, эртак терапиясининг қуйидаги турлари ажратилади: танланган ёки тузилган эртакни таҳлил қилиш ва талқин қилиш, эртак архетипидан фойдаланиш, эртаклар (библиотерапия), метатадон эртаклар, сахнада эртак ўйнаш, эртак чизиш, эртак саёҳати, қўғирчоқлар.

Эртақ терапиясида турли жанрлар қўлланилади: масаллар, эртақлар, афсоналар, дostonлар ва латифаларнинг ўзи. Шунингдек, замонавий жанрлардан фойдаланилади: детектив хикоялар, романтик романлар ва фантазия. Ҳар бир инсон ўз қизиқишига мос жанрни танлайди.

Арттерапия яқка тартибда ҳам, гуруҳда ҳам яхши ишлайди. Ушбу усул, кўпинча, болалар ва катталар билан ишлашда кўрқувни тасвирлаш, қоғозга ўтказилганда, кўрқувни чизиш техникаси қўлланилади, сўнгра бу кўрқувни чизиш техникаси қўлланилади, сўнгра бу кўрқувни чизган киши хоҳлаган нарсани расм билан бажаради.

Педагог ва олимлар В.П.Анисимов, Н.Ю.Сергеева, М.Ю.Алексеева артпедагогика ва арттерапияни қуйидагича тушунишади: шаклланган санъат воситасида тарбиялашнинг эски стереотип тушунтирувчи кўргазмали методларига (анъанавий, авторитар) альтернатив сифатида; турли педагогик масалаларни ечишда санъатнинг универсал йўллари, умумий механизм, тамойил ва қонуниятларини ўрганувчи педагогика фанининг амалий йўналтирилган янги йўналиши сифатида; бола-нинг бадиий маданияти асосларини шакллантирувчи, ривожлантирувчи жараённинг (ривожланиш, тарбиялаш, ўқитиш ва коррекциялаш) барча компонентларини ўзида мужассам этган санъат воситалари бирлиги сифатида; бу алоҳида ёндашув бўлиб, унда ургу санъатни ўрганишдан субъектив тажрибага (рефлексия) кўчади, яъни (ўқувчининг) ўзининг ҳолати, сезгиси, қуйинчаклиги, тафаккур юритиши, оламга ва ўз-ўзига муносабати сифатида.

Назаримизда, ушбу тушунчага атрофлича кенг ва аниқ таърифни таниқли олимлар Е.А.Медведева, И.Ю.Левченко, Л.Н.Комисарова, Т.А.Добровольскаяларнинг изланишларида ҳам кўрамиз. Уларнинг фикрича, артпедагогика (бадиий педагогика) махсус таълимда – бу икки илмий билимлар (санъат ва педагогика) синтези бўлиб, у болаларнинг бадиий ривожланишини таъминловчи педагогик коррекцион-йўналтирувчи жараён саналади ҳамда балаларнинг бадиий маданиятини санъат орқали, бадиий-ижодий фаолият орқали тарбиялайди.¹

Ҳозирги пайтда фанда арттерапия фанлараро билим соҳаси саналади, у ўзида тиббиёт, педагогика, маданиятшунослик, психология ва бошқа илм соҳаларини мужассамлайди. Унинг моҳияти санъатнинг субъектга терапевтик ва коррекцион таъсири саналади ва у ўқувчининг психик травма олгандаги ҳолатини бадиий-ижодий фаолият орқали ечишга қаратилган.

Артпедагогика ва арттерапиянинг асосий мақсади – ривожланишида муаммоси бўлган болаларни гармоник ҳар томонлама ривожлантиришдан иборат ва у коррекцион-шахсий ва фаолиятли ёндашувларга таянади; ўқучиларнинг турли руҳий сифатлари ҳамда шахснинг бадиий маданиятини шакллантириш хусусиятларини ривожлантириш, унинг микро ва макромухитда жамоавий ва маданий фаолиятда иштирок этиши, турли тажовузларни бартараф этишга алоҳида эътибор қаратилади. Ривожланишида муаммоси бор болаларга артпедагогика дунёни унинг барча турфалилиги ва гўзаллигида кўришга ҳамда фаолиятнинг бадиий турларида дунёни ўзгартиришга ўргатади. Санъат (болага) дунёни англашда ижобий манба саналади, у болада креативлик қобилятини дунёга келтиради. Шунинг учун уни ижтимоий-педагогик технологияларнинг самарали воситаси сифатида қараш мумкин.

Артпедагогика ва арттерапияни ўрганиш ва ривожлантириш Ўзбекистонда альтернатив (муқобил) мактабларни такомиллаштиришнинг навбатдаги қадами саналади.

Артпедагогика илмий ва педагогик амалиётда нисбатан янги йўналишдир. Даврий нашрлар, интернет материаллари ва хабарлардаги мавжуд нашрларга мурожаат қилиш орқали билдикки, артпедагогика имкониятларидан тўлиқ фойдаланилмапти. Аксарият амалиётчилар қўлида артпедагогика деб психотерапевт ва психологлар томонидан шахсни тинчлантириш, ўспириннинг хатти-ҳаракатларини, шахснинг ўзига хос хусусиятлари ва феъл-атворини тузатиш, дарсларда дўстона мухитни яратиш ва болалар ҳамда катталар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш муаммоларини ҳал қилишда фойдаланиладиган арттерапия билан алмаштирадilar. Дарснинг режаси бўйича артпедагогикадан фақат бошланғич мактабда фойдаланилади, шу билан бирга, тасвирий, мусиқий фаолиятда дам олиш лаҳзаси сифатида фойдаланилади. Бошланғич синф ўқувчиларини эстетик туркум дарсларида арттехнологияларни дарс жараёнида қўллаш ўқувчиларнинг турли руҳий сифатлари ҳамда шахснинг бадиий маданиятини шакллантириш хусусиятларини ривожлантиради.

¹ Анисимов В.П. Артпедагогика как система психологического сопровождения образовательного процесса. Вестник ОГУ, №4 (2003), с. 186.

Erjanova Gulchehra Medatbayevna (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti doktoranti)
TARIX O‘QITISH ORQALI MUSTAQIL ISHLASH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Maqolada tarix fanini o‘qitish orqali mustaqil ishlash ko‘nikmasini rivojlantirish, o‘quvchiga tayyor bilim berish emas, uni izlanishga undash, ma’lumotlarning o‘zi qidirib topish va tahlil qilishga, talabalarga ma’lumotlar bilan qanday ishlash, ma’lumotlarni qanday va qayerdan qidirish, qanday solishtirish, solishtirganda nimaga asoslanish kabi bilim va ko‘nikmalar o‘rgatilishi haqida fikr yuritilgan.

Аннотация. В статье основное внимание уделяется развитию умения работать самостоятельно посредством преподавания исторической науки в системе высшего образования, не давая ученику готовых знаний, мотивируя его к поиску, к поиску и анализу самих данных, обучать студентов знаниям и навыкам, таким, как работать с данными, как и где искать информацию, как сравнивать и анализировать данные.

Annotation. The article is focused on the development of the ability to work independently through teaching historical science in higher education, without giving the pupils' ready-made knowledge, motivating him to search and analyze the data themselves, to teach students knowledge and skills, such as how to work with data, how and where to look for information, how to compare and analyze data.

Kalit so‘zlar: milliy tarix, o‘qitish metodikasi, mustaqil ishlash, izlab topish, qiyoslash, taqqoslash, ajdodlar tarixi, milliy g‘urur.

Ключевые слова: отечественная история, методика преподавания, самостоятельное изучение, поиск, сравнительный анализ, сравнение, история предков, национальная гордость.

Key words: national history, teaching methods, independent study, search, comparative analysis, comparison, ancestral history, national pride.

Tarix fanini o‘qitish orqali o‘quvchida, avvalo, mantiqiy fikrlash ko‘nikmasini rivojlantirib olish kerak. Zero, “yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma’naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz” deya ta’kidlanishi tarix o‘qitish fani oldiga mamlakatimiz yoshlarini mantiqiy fikrlaydigan, milliy g‘ururi baland, mustaqil fikr sohiblari etib tarbiyalashdek dolzarb vazifalarni qo‘yadi.

Milliy tarixni o‘qitishda yangi yondashuvlar va tushunchalarni izlash o‘tmishning barcha tadqiqot yuklarini to‘liq qayta ko‘rib chiqishni, alohida voqealar va faktlarni soxtalashtirishni yoki yashirishni anglatmaydi. Aksincha, dars mashg‘ulotlarida talabalarning o‘zlariga tarixga oid ko‘p variantli axborotlarni aniqlashtirish topshiriqlarini berish kerak. Bu talabaning mustaqil ishlash ko‘nikmasini rivojlantiradi. Axborot (lot. informatio – tushuntirish, bayon qilish) shartli belgilar yordamida shaxslar, predmetlar, dalillar, voqealar, hodisalar va jarayonlar haqida, ularni tasvirlash shaklidan qat’iy nazar, uzatiladigan va saqlanadigan ma’lumotlar.

11-sinf “O‘zbekiston tarixi” darslarida berilgan o‘quv material bilan ishlash mexanizmini takomillashtirish lozim. Ayniqsa, O‘zbekiston tarixi fanini o‘qitishda nafaqat ma’lumot-axborotga ega bo‘lish, balki milliy iftixor ruhi ham tarbiyalanishi, o‘quvchini mustaqil fikrlashga o‘rgatishga asosiy urg‘uni berish lozim. Masalan, joriy darsliklarda matn bilan quyidagicha ishlanadi.

Mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma’muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo‘lgan maxsus ajratilgan hududdir. Prezidentimizning 2008-yil «Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil qilish to‘g‘risida»gi farmoni asosida «Navoiy» xalqaro intermodal logistika markazi bunyod etildi. 2013-yildagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Jizzax» maxsus industrial zonasini barpo etish to‘g‘risida»gi va «Angren» maxsus industrial zonasini barpo etish to‘g‘risida»gi farmonlari qabul qilindi. Mazkur farmonlar raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ta’minlaydigan zamonaviy, yuksak texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish, bu borada qulay shart-sharoitlarni shakllantirishga, ishlab chiqarish va resurs salohiyatidan samarali foydalanish, yangi ish joylarini yaratish va aholi daromadlarini oshirishga xizmat qilishi ko‘zda tutilgan.

Iqtisodiy zonalar kiritiladigan investitsiya miqdoridan kelib chiqqan holda, 3 yildan 7 yilgacha muddatga bojxona va soliq to‘lovlaridan ozod etiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil oktabrdagi «Urgut», «G‘ijduvon», «Qo‘qon» va «Hazorasp» erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to‘g‘risida» 2017-yil «Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo‘shimcha cho-

ra-tadbirlar to'g'risida»gi farmonlari asosida, bugungi kunda (2018) mamlakatimizda 10 hududda 14 ta erkin iqtisodiy zona faoliyat yuritmoqda. «Navoiy», «Angren», «Jizzax», «Urgut», «G'ijduvon», «Qo'qon» va «Hazorasp» erkin iqtisodiy zonalarida 62 loyiha amalga oshirilgan, 4 ming 600 dan ortiq ish o'rni yaratilgan. Farmatsevtika sohasiga ixtisoslashgan «Nukus-farm», «Zomin-farm», «Kosonsoy-farm», «Sirdaryo-farm», «Boysun-farm», «Bo'stonliq-farm», «Parkent-farm» singari 7 yangi erkin iqtisodiy zonani rivojlantirish bo'yicha izchil ishlar olib borilmoqda. Prezidentning 2016-yildagi farmoniga ko'ra, «Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zonasi, «Angren» va «Jizzax» maxsus industrial zonalarini nomini birlashtirish maqsadida ular bundan buyon «Navoiy», «Angren» va «Jizzax» erkin iqtisodiy zonalar deb yuritiladigan bo'ldi.¹

Darslik uchun tanlangan matn xronologik ma'lumotlarga boy, ammo o'quvchining xotirasida qoladigan yoki unga hayot uchun zarur bo'ladigan ko'nikma yoki malakani berishga to'la xizmat qilamdi.

Avvalo, matnni qayta ishlab o'qib tushunish uchun qulayroq formatga keltirib olish lozim. Me'yor-dan ortib ketgan xronologik ma'lumotlar o'quvchini zeriktiradi. Imkon qadar ortiqcha ma'lumotlarni qisqartirish, eng muhim ma'lumotni mantiq bilan bog'lagan holda taqdim qilish samarali bo'ladi. Illyustratsiya materiallari ham kam. Quyida taklif qilingan matnga ishlab chiqilgan o'quv topshiriqlarini tahlil qilib ko'ramiz:

“Soliq tizimi. 1991-yil avgustda O'zbekistonda eng zamonaviy shaklda, yangi tipdagi soliq tizimi yuzaga keldi. O'zbekiston soliq organlari 1991-yilda qabul qilingan «Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan olinadigan soliqlar to'g'risida»gi qonun, 2008-yilda yangi tahrirda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining soliq kodeksi» asosida ish yuritmoqda.

Tibbiyot, ta'lim va sport obyektlarini saqlash xarajatlari korxonalarining soliqqa tortiladigan bazasidan chiqariladi, savdoda ilgari to'lab kelingan uchta to'lov o'rniga esa yagona soliq to'lov joriy etildi. Rivojlangan davlatlar tajribasi asosida fuqarolarning yillik daromadlarini Deklaratsiya qilish tartibi joriy qilindi.

2008-yildan keyingi davrda ham mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi ham barqaror rivojlandi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning soliq yukini yanada kamaytirish, mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovining 10 foizdan 8 foizga, 2009-yilda 7 foizga, keyinchalik ushbu ko'rsatkichni 5 foizga tushirilishi, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalarining kamaytirilishi va ayni paytda uni hisoblash tartiblarining takomillashtirilishi tadbirkorlik, kichik va xususiy biznesni izchil rivojlantirish uchun rag'batlantiruvchi omillar yaratdi.

2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan, soliq solish tizimini izchillik bilan soddalashtirish, soliq solinadigan bazani kengaytirish orqali soliq yukini pasaytirish kabi vazifalar belgilangan. Ushbu vazifalar ijro-siyuzasidan, shuningdek, soliq ma'muriyatchiligining zamonaviy uslublarini joriy etish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar yig'iluvchanligini oshirish maqsadida 2017-yil 18-iyulda Prezidentning «Soliq ma'muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'iluvchanligini oshirish choratadbirlari to'g'risida»gi farmoni qabul qilindi. 2018-yil 1-yanvaridan boshlab, soliq organlari va halol soliq to'lovchilar o'rtasida ularga joriy soliq solish masalalarini hal etishda har tomonlama ko'maklashgan holda kengaytirilgan axborot almashinuvini ta'minlaydigan soliq nazoratining zamonaviy shakli – soliq monitoringini joriy etish belgilandi.

Atamalar izohi.

Diversifikatsiya (lot. diversificatio – o'zgarish, xilma-xil) ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, iqtisodiy bankrotlikni oldini olish maqsadida ishlab chiqariladigan mahsulot assortimentining kengaytirilishi, mahsulot sotiladigan bozorlarni o'zgartirish yoki yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashish.

Logistika (yun. logistike – hisoblash, muhokama san'ati) Inson faoliyatining u yoki bu sohasini moddiy-texnik ta'minlashni boshqarish tizimi.

Konvertatsiya (lot. convertatio – o'zgartirish, aylantirish) milliy valutaning amaldagi kurs bo'yicha boshqa xorijiy valyutalarga erkin va cheklanmagan miqdorda almashtirilishi.

Savol va topshiriqlar:

1. 2017-yil valuta sohasida qanday o'zgarishlar bo'ldi?

¹ Jo'rayev N., Zamonov A. **O'zbekiston tarixi (mustaqillik davri). O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinf o'quvchi-lari uchun darslik, 1-nashri, O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tasdiqlagan, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent, 2018, 50-bet.**

2. O'zbekistonda xususiylashtirish jarayonlari va mulkdorlar sinfining shakllanishi borasida davlat tomonidan amalga oshirilgan siyosat.

3. O'zbekistonda qishloq xo'jaligiga oid islohotlardagi muvaffaqiyatlar va muammolar nimalardan iborat?

4. Mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida transport tizimi, temir yo'llar va havo yo'llarining ahamiyati haqida gapiring.

5. Iqtisodiy taraqqiyotda xorij investitsiyasini jalb etish siyosatining ahamiyatini tushuntiring.

6. Erkin iqtisodiy zona deganda nimani tushunasiz?

Yuqorida 6 banddan iborat savol va topshiriq berilgan bo'lib ularni matnga yo'naltirish, savollar sonini ko'paytirish, ma'lumotlarni qidirib topishga yo'llash lozim. Jumladan, "4-savol: Mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida transport tizimi, temir yo'llar va havo yo'llarining ahamiyati haqida gapiring". Bu topshiriq o'quvchiga aniq javob berish imkonini bermaydi.

Xullas, tarix o'qitish orqali o'quvchida, avvalo, o'tmish haqida tasavvur hosil bo'ladi, tarixda o'z ajdodlarning qilgan buyuk ishlari orqali milliy g'urur, faxr va iftixor tuyg'ulari rivojlanadi, tafakkuri teranlashadi, o'zligini anglaydi, kelajakda o'zi nimalar qilishi lozimligini anglab oladi, qolaversa, pedagogik nuqtai nazardan mustaqil fikrlash, izlanuvchanlik, taqqoslay olish, umumlashtira olish, umumiylikdan xuchusiylikni ajratib olish, taqdimot qila olish, shuningdek, kommunikativ muloqatda o'z fikrini bayon qila olish kabi ko'nikma va malakalarga ega bo'ladi. Bunda o'qituvchilar asosiy e'tiborni talabaga tayyor ma'lumotni taqdim qilish emas, mustaqil izlash, ma'lumotni qidirib topish, berilgan savol va topshiriqlarga mantiqli javob topa olishga o'rgatishlari lozim bo'ladi. Davlat tarixini o'qitishda milliy iftixor uyg'otadigan, o'quv topshiriqlari mantiqiy fikrlashga o'rgatadigan savol va topshiriqlar berish dars samaradorligini oshiradi.

**Хушвақтов Ўрал Норқобилович (Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика университети
Физика ва уни ўқитиш методикаси кафедраси ўқитувчиси)
УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ҚАТТИҚ ЖИСМЛАР ТУРЛАРИНИ
КЎРГАЗМАЛИЛИК ТАМОЙИЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ ЎРГАНИШ**

***Аннотация.** Ушбу мақолада умумий ўрта таълим мактабларида қаттиқ жисм турларини ўрганишда кўргазмалилик тамойилидан фойдаланиш баён этилган. Мақолада қаттиқ жисм турлари (кристалл ва аморф жисмлар, керамиклар, композитлар ва полимерлар)ни ўрганиш бўйича самарали ишларнинг долзарблиги, қаттиқ жисмлар физикасига оид тушунчаларни ўрганиш мазмунли ташкил этиши ҳақида ҳам фикр юритилади.*

***Аннотация.** В данной статье изложено использование принципа наглядности при изучении видов твердого тела в общеобразовательных школах. В статье также рассматривается актуальность эффективной работы по изучению типов твердых тел (кристаллические и аморфные тела, керамика, композиты и полимеры), содержательная организация изучения понятий физики твердых тел.*

***Annotation.** This article describes the use of the principle of visual perception in the study of types of solid bodies in secondary schools in general. The article also discusses the relevance of effective work on the study of types of solid bodies (crystal and amorphous bodies, ceramics, composites and polymers), the study of concepts related to the physics of solid bodies, the meaningful organization.*

***Калим сўзлар:** қаттиқ жисм, қаттиқ жисм турлари, қаттиқ жисмлар физикасига оид тушунчалар, кристалл, аморф, керамик, композит, полимер, ўқитиш, кўргазмалилик тамойили.*

***Ключевые слова:** твердые тела, типы твердых тел, понятия, относящиеся к физике твердого тела, кристалл, аморфное, керамика, композит, полимер, обучение, принцип наглядности.*

***Key words:** solids, types of solids, concepts of solid state physics, crystal, amorphous, ceramic, composite, polymer, teaching, the principle of visibility.*

Ҳозирги вақтда фан ва техниканинг жаддаллик билан ривожланиши, унга мос равишда ёш авлодга билим бериш таълим тизимига янги талабларни қўймоқда. Бу талабларнинг аксарияти физика ва табиий фанларни мактаб дастурларида чуқур ўргатиш билан чамбарчас боғлиқдир.

Қаттиқ жисмлар физикаси мазмунини ўқитишнинг ривожланиши ва такомиллашуви ва илғор педагогик тажрибанинг тўпланиши, илмий-методик тадқиқотларнинг кенгайиб ва чуқурлашиб бориши асосида дидактик тамойилларнинг, умумий ўрта таълим мактабларида физика фанини ўқи-

тиш, айниқса, қаттиқ жисмлар физикасини ўқитиш системаларининг такомиллашиб бориши билан ўзаро боғланган ҳолда жадал суратда ошиб бормокда.

Умумий ўрта таълим мактабларида ўқитилаётган физика курси ўқитишнинг муаммолари:

а) дарс соатларининг камлиги.

б) фан-техника ривожланиш даврида техникада ва кундалик турмушда кристалл, аморф, шишасимон, керамик, композит ва полимер қаттиқ жисмлардан тайёрланган асбоб ва буюмлардан фойдаланилади. Шунинг учун мактаб дарсликларига кристалл ва аморф қаттиқ жисмларга қўшимча қилиш керак.

в) мактаб физика курсида қаттиқ жисмларнинг икки тури: кристалл ва аморф жисмлар ўрганилади.

а) умумий ўрта таълим мактабларида физика курсига ажратилган дарс соатларининг камлигини инобатга олиб, Қаттиқ жисм турларини мавзусини муваффақиятли ўқитиш учун нафақат ўқув материални танлаш, балки уни ўқитишнинг рационал изчиллигини танлаш ҳам муҳимдир. Баён қилишнинг энг қулай тартибини қуйидагича ҳисоблаш мумкин: Умумий ўрта таълим мактабларида қаттиқ жисмларнинг асосий хусусиятлари, кристаллларнинг тузилиши, кристаллар тартибли тузилганлиги сабабини тушунтириш.

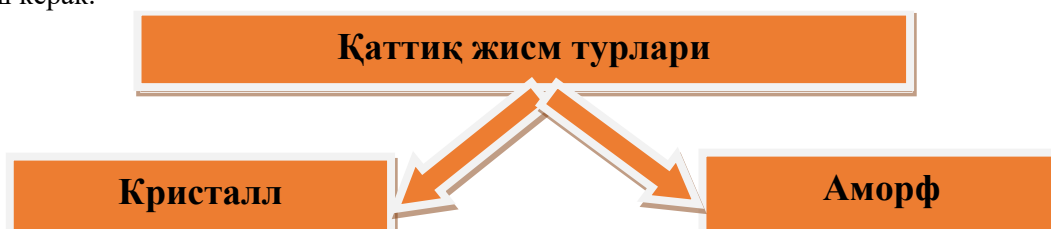
Бундай вариантда ўқувчилар, энг аввал, қаттиқ жисмларнинг тузилиши назариясини тушунтириб бериши лозим бўлган экспериментал маълумотларни билиб олади. Сўнгра улар кристаллларнинг ички тузилиши тартибли эканлигининг экспериментал исботлари билан танишадики, бу кристаллларнинг хоссаларини тушунтириб бериш имконини беради. Ниҳоят, ўқувчиларга кристаллар тузилиши тартибли эканлигининг сабаби тушунтирилади. Қаттиқ жисмларнинг тузилиши ҳақида эгаллаган билимлардан келгусида кристаллар хоссаларининг турличалигининг сабабларини тушунтириш учун, шунингдек, қаттиқ жисмлардаги деформациялар механизмини ҳамда механик хоссаларини бошқаришнинг физик асосларини аниқлаб олишда фойдаланади;

б) техника, кундалик турмуш ишлатиладиган буюмлар ва турли хил конструцион материаллар, тошлар, пласмассалар, шишалар, чойнак-пиёладан тортиб барча буюмларимиз қаттиқ жисмлар қаторига киритилади. Улар учун умумийси – шакл ва ҳажмнинг ўзгаришига қаршилик кўрсатиш ёки бошқача қилиб айтганда, қаттиқ жисмларнинг эластиклик хоссаларидир. Физикада қаттиқ жисмлар кристалл, аморф шишасимон, керамик, композит ва полимер қаттиқ жисмларга бўлинади. Бундай бўлинишнинг сабаби – уларнинг ички тузилишлари бир-биридан фарқ қилишидир. Кристалл, аморф, шишасимон, керамик, композит ва полимер қаттиқ жисмларнинг умумий хоссаларини кўрсатган ҳолда, уларнинг фарқли хусусиятларини қараб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Умумий ўрта таълим мактабларида кристалл ва аморф қаттиқ жисмларга қўшимча шишасимон, керамик, композит ва полимер қаттиқ жисмлар ҳақида ҳам қисқача маълумот киритилса

ўқувчиларда қаттиқ жисмнинг кўпроқ турини ўрганадаи ва қаттиқ жисмлар физикасига оид билим, кўникмалари, фикрлаши ва дунёқараши кенгроқ бўлиб, олган билимини ҳаётга татбиқ этишга ўргатади;

в) умумий ўрта таълим мактабларининг 9-синф физика курсида ўрганиладаган кристалл ва аморф жисмларни қиздиришда температуранинг ўзгариши графикларини эслаш ҳамда кристалл жисмларнинг эриш ва қотиш температурасининг ўзгармас эканлигини намоиш қилувчи тажрибани бажариш лозим. Сўнгра эриш температурасининг ўзгармаслиги, модда алоҳида кристалл кўринишида олинадими ёки поликристаллик намуна кўринишида олинадими, бундан қатъий назар, кристалл ҳолатдаги ҳар қандай модданинг энг муҳим хоссаларидан бири эканлиги ҳақида сўзлаб бериш керак.

Умумий ўрта таълим мактабларида қаттиқ жисм турларини ўрганишда кўргазмалилик тамойилидан фойдаланиб ўрганишда Коменскийнинг “Буюк дидактикаси”га кўра, кўргазмалилик тамойили таълимнинг “олтин қондаси”дир. Унинг сўзларига кўра, таълимнинг самарадорлигини ошириш учун кўргазмали воситаларни қўллаш ва кўргазма (плакатлар, тақдиротлар ва анимациялар)га таяниш керак – бу асосий нарсаси. Бундан ташқари, бу бошқа ҳис-туйғуларни ҳис қилиш жараёнида иштирок этиш. Кўргазмалилик тамойилининг моҳияти шундан иборатки, ўқувчилар кўриш ҳисси билан эшитиш учун кўринадиган ҳамма нарсани тақдим этишлари керак – таъмин ҳис қилиш учун эшитиладиган ҳамма нарсаси таъминга боғлиқ бўлган ҳамма нарсаси, тегиниш ҳисси учун тегиниш учун мавжуд бўлган ҳамма нарсаси. Бироқ максимал ахборот мазмуни аниқ тасаввурга эга, чунки у одамга 80% билим беради.

Дидактиканинг тамойилларига: таълим-тарбия жараёнида таълим олувчининг диққатини берилаётган билимга қаратиб тўплаш ва уни жараён охиригача сақлаб туриш; ҳар бир билимни илмий асослаб бериш; билим беришда билим олувчилар имконияти ва ёш хусусиятларидан келиб чиқиш; билим беришда мумкин қадар кўп кўргазмали куроллардан фойдаланиш; билим беришда мунтазамлик ва давомийлик; билим беришни имкон қадар фан-техника ривожланиш жараёни билан қўшиб олиб бориш ёки билимни тушунтиришда ҳаётий мисоллар келтириш билан боғлаш; таълим-тарбия жараёнида таълим олувчиларнинг фаоллиги ва онглилигини таъминлаш; таълим-тарбиянинг тизимли ва изчил бўлиши, таълим ва тарбиянинг бирлиги қоидалари қиради.

Таълим-тарбияда кўргазмалилик тамойили: бу тамойилга амал қилинганида тингловчининг кўриш аъзолари ҳам иштирок этади. Россия. Педагогика академиясининг тадқиқотларига қараганда, инсоннинг сезги аъзолари орқали олинган билимларнинг хотирада сақланиб қолиш даражаси қуйидагича: эшитиш аъзолари орқали олинган билимларнинг 15–20 фоизи қолса, кўриш орқали олинган билимларнинг 80 – 85 фоизи эса қолар экан.¹ Шунинг учун ҳам кўргазмалилик тамойили ўқув-тарбия жараёнининг асосини ташкил этади. Халқимизнинг «юз марта эшитгандан кўра, бир марта кўрган маъқул» деган мақоли бекорга айтилмаган. Аммо кўргазмалилик тамойили мавзуга мос ва меъёрида ишлатилгандагина бу тамойил самара беради.

Кўргазмалилик тамойили талаблари:

- ◆ кўргазмалилик тамойилидан фойдаланишда аниқ дидактик мақсадга эга бўлиши керак;
- ◆ бирор нарсани намоиш қилиш ўз тартибига эга бўлиши ва услубий жиҳатдан амалга оширилиши керак;
- ◆ кўриниш миқдори мақсадли аниқланиши керак;
- ◆ кўргазмалиликнинг алоҳида турлари бир-бири билан бирлаштирилиши керак;
- ◆ ўқувчилар кўрганларини ўзлари таҳлил қила олишлари керак;
- ◆ бирор нарсани намоиш қилиш маданий талабларга жавоб бериши керак;
- ◆ кўргазмаларни лойиҳалашга психологик талаблар (ўқувчиларнинг ёш хусусиятини) инобатга олиниши керак;

¹ <https://4brain.ru/pedagogika/principy-didaktiki.php>

◆ўқитувчи уларнинг намоёниш этиш жараёни хулоса чиқара олиши керак.

Кўрғагазмалилик тамойили ўрганилаётган қаттиқ жисм турларига оид воқеа ва ҳодисаларни жонли идрок этиш асосида ўзлаштиришни кўзда тутати.

Қаттиқ жисм турларининг кўрғагазмалилик тамойилидан фойдаланиб ўрганишда ўқув материалини аниқ образлар орқали идрок қилишни таъминлайди.

Қаттиқ жисм турларининг кўрғагазмалилик тамойилидан фойдаланиб ўрганиш жараёнида кўрғагазмали воситалардан тўғри фойдаланиш ўқувчилар қаттиқ жисм физикасига оид билимларни пухта ўзлаштириб олишига, уларнинг малакалари яна-да ошишига ёрдам беради. Агар кўрғагазмали қурол бирор ўқув материалини кўрсатиш воситаси бўлса, нутқ асосий, кўрғагазмали қурол эса ёрдамчи восита бўлади. Агар кўрғагазмали восита кузатишни ривожлантириш учун қўлланса, нутқ қисқа бўлиши, фақат асосий воситага, яъни кузатишнинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилиши керак. Масалан, ҳар хил қаттиқ жисмлар (металлдан ясалган шар, шиша буюмлар, пластмасса, керамик (чинни, сопол ва ҳ.к.лар), композит ва полимерларни) кўрсатиш орқали уларнинг фарқини тушунтириш мумкин.

Билимларни эгаллаш жараёнида нарса ва ҳодисаларни кузатиш, сезиш ва идрок этишнинг муҳимлигини ифодалаган Я.А.Коменский шундай ёзган эди: “Ўқувчилар сезиб идрок этиши мумкин бўлган нарсаларни, албатта, сезгилар воситаси билан, яъни кўриш мумкин бўлган нарсаларни кўз билан кўриб, эшитиш мумкин бўлган нарсаларни қулоқ билан эшитиб, ҳиди бор нарсаларни ҳидлаб кўриб, ушлаб сезиш мумкин бўлган нарсаларни ушлаб билиб олишлари керак. Бирданига кўп сезгилар ёрдамида идрок этиш мумкин бўлган нарсаларни, иложи борича, бир неча сезгилар иштирокида идрок этиш лозим. Болаларга билим бериш учун, умуман, ҳамма нарсага бевосита кузатиш ва сезгилар асосида ўқитиш керак”¹.

Мана шу талабларни бажариш учун умумий ўрта таълим мактабларининг физика дарсларда дидактик материал (дарс мавзусига оид дарсликда йўқ расм ва формулалар акс этиши), плакат, видеофильм, диафильм, дарсга мос кўрғагазмали қуроллар ва бошқалар бўлиши керак. Таълимнинг ўқувчиларга мос бўлиши тамойили уларнинг ақлий, жисмоний ва ёш хусусиятларини ҳисобга олишни талаб қилади.

Ўқувчиларнинг қаттиқ жисм турларини ўрганишда фойдаланиш йўллари қуйидагича:

- 1) ўқувчиларга қаттиқ жисмлар физикасига оид тушунчалар;
- 2) қаттиқ жисм турлари (кристалл, аморф, шишасимон қаттиқ жисмлар, керамиклар, композитлар ва полимерлар);
- 3) қаттиқ жисмлар физикасига оид эксперимент, тажриба ва лаборатория машғулотларини бажариш. Бажариш давомида қаттиқ жисмларнинг хоссаларини инобатга олиши зарур;
- 4) қаттиқ жисмлар физикасига доир топшириқ ва масалалар ишлаш орқали амалга оширилади;
- 5) қаттиқ жисмлар физикасига оид замонавий плакатлар, буклетлар, тақдимотлар, анимациялар ва қисқа видеороликлар тайёрланади.

Шу қондаларга амал қилиб ўқитилса, ўқувчилар қаттиқ жисм турлари ва қаттиқ жисмлар физикасига оид тушунчаларни ҳамда физика фанини ўқитиш яхши самара беради.

Хулоса. Ушбу мақолани ёзиш жараёнида умумий ўрта таълим мактабларида қаттиқ жисм турларини ўрганишда кўрғагазмалилик тамойилидан фойдаланиш, яъни, ҳар хил турдаги қаттиқ жисмларнинг кўрсатилиши, қаттиқ жисм турларига оид плакатлар, буклетлар, тақдимотлар, анимациялар ва қисқа видеороликлар тайёрланди. Бу тайёрланган кўрғагазмали қуроллар ва кўрғагазма материаллари анъанавий дарслар билан солиштиганда анча самарали натижа кўрсатди. Мақолада қаттиқ жисм турлари (кристалл ва аморф жисмлар, керамиклар, композитлар ва полимерлар)ни ўрганиш бўйича маълумотлар берилди. Умумий ўрта таълим мактабларида қаттиқ жисм турлари кристалл ва аморф жисмлардан ташқари керамиклар, композитлар ва полимерлар ҳақида ҳам маълумот берилса ўқувчилар қаттиқ жисм турларини яхшироқ ўрганган бўлар эди.

Ушбу мақолада баён этилган “Кўрғагазмалилик тамойили”дан фойдаланиб ўқитишни муаллиф томонидан Сурхондарё вилояти ва Тошкент шаҳридаги умумий ўрта таълим мактабларининг 9-синф ўқувчиларига “Физика” фанинг “Қаттиқ жисм турлари” (кристалл ва аморф жисмлар) мавзусини ўтиш жараёнида қўллаб келинган ва ижобий натижаларга эришилган.

¹ Я.А.Коменский, Д.Локк, Ж.-Ж.Руссо, И.Г.Пестолоцци. педагогическое наследие. М., “Педагогика”, 1989, с. 416.

**Maxmudov Zafar Mardanovich (Samarqand davlat Tibbiyot instituti, Tillar kafedrası,
Lotin tili va tibbiy terminologiya fani assistenti; e-mail: maxmudovzafar4510@gmail.com)
LOTIN TILI VA TIBBIYOT TERMINOLOGIYASI FANINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY
PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN UNUMLI FOYDALANISH ISTIQBOLLARI**

Annotatsiya. Maqolada talabalarga lotin tili va tibbiyot terminologiyasi fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning kutilayotgan natijalari haqida so‘z yuritiladi. An‘anaviy ta‘limdan zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslangan ta‘lim jarayoniga o‘tish davrida lotin tilining metodologiyasini yaratish uchun qilinayotgan ishlardan ayrim lahzalarni yoritib o‘tishga harakat qilindi.

Аннотация. В статье рассматриваются ожидаемые результаты использования современных педагогических технологий в обучении студентов латыни и медицинской терминологии. При переходе от традиционного образования к образовательному процессу на основе современных педагогических технологий предпринята попытка осветить некоторые моменты проводимой работы по созданию методики латинского языка.

Annotation. The article discusses the expected results of the use of modern pedagogical technologies in teaching students Latin and medical terminology. During the transition from traditional education to the educational process based on modern pedagogical technologies, an attempt was made to highlight some moments of the work being done to create a methodology of the Latin language.

Kalit so‘zlar: ta‘lim, metod, pedagogik texnologiya, o‘qitish, interaktiv, “charxpalak”, talaba, samara, mustaqil ta‘lim, ma‘lumot olish.

Ключевые слова: обучение, метод, педагогическая технология, обучение, интерактив, «колесо», ученик, эффективное, самостоятельное обучение, обучение.

Key words: education, method, pedagogical technology, teaching, interactive, “wheel”, student, effective, independent learning, learning.

Kirish. Ta‘lim metodlari va ularning turlari. O‘qitishdan ko‘zlanadigan maqsad bu davlat ta‘lim standartlarida belgilangan bilim va ko‘nikmalarini talabaga yetkazishdan iborat. Qachonki, talaba tomonidan bilim qabul qilinsa va tushunib yetilsa yoki talaba malaka oshirish uchun mo‘ljallangan topshiriqlarni amalda namoyish etib bera olsagina o‘qitish muvaffaqiyatli kechdi, deb hisoblasa bo‘ladi.

Ma‘lumki, ta‘lim olish (ma‘lumot olish) jarayoni – bu ma‘naviy va aqliy qobiliyatlarni tizimli rivojlantirib borish, bilim va tushunchalarni shakllantirish va olingan bilimdan foydalana olish qobiliyatini tarkib toptirishdan iborat jarayondir. Bu jarayon ta‘lim oluvchining o‘zi orqali yoki ta‘lim beruvchining ko‘magida amalga oshirilishi mumkin. Ta‘lim olish jarayoni esa turli xil metodlarga (usullarga) tayangan holda kechadi.

Metod – grekcha “metodos” so‘zidan olingan bo‘lib, izlanish yoki bilish yo‘li, nazariya, ta‘limot ma‘nosini anglatadi.

Ta‘lim metodini–ta‘lim oluvchi va ta‘lim beruvchining ma‘lum maqsadiga qaratilgan, birgalikdagi faoliyatini tashkil qilishning muayyan tizimga va tartibga solingan yo‘l-yo‘rig‘i sifatida ta‘riflanadi.

Ta‘lim modelini, esa bir yoki bir nechta ta‘lim metodlari yordamida amalga oshiriladigan ta‘lim jarayoni amalga oshirish tuzilmasi, deb qarash kerak.

Ta‘lim metodi – bu ta‘lim oluvchi va ta‘lim beruvchining ma‘lum maqsadga qaratilgan, birgalikdagi faoliyatini tashkil qilishning muayyan tizimga solingan yo‘l-yo‘rig‘i.

Ma‘lumotlar va uslublar. Ta‘lim metodlarini ta‘lim maqsadlariga erishish bo‘yicha talaba va o‘qituvchining birgalikdagi ish faoliyatini tashkil qilishning belgilari bo‘yicha quyidagicha guruhlarga bo‘lish mumkin:

- o‘qituvchi markazda bo‘lgan uslublar;
- talaba markazda bo‘lgan (interfaol yoki interaktiv) uslublar.

O‘qituvchi markazda bo‘lgan uslub. Bu uslub orqali o‘qituvchi o‘zi egallagan ma‘lumot va ko‘nikmalarni talabalarning sezgi organlari orqali uzatish yo‘llarini qidiradi. Bunda talabalarning ishtiroki passiv bo‘ladi, ya‘ni ular tinglaydilar, kuzatadilar va ma‘ruzalarni yozib boradilar.

Bu uslublar, asosan, o‘qituvchining quyidagi faoliyat turlari orqali amalga oshiriladi.

Og‘zaki o‘qitish usuli (ma‘ruza, hikoya) – insonlar o‘rtasidagi eng sodda muloqot yo‘llaridan biri – og‘zaki nutq – og‘zaki ta‘rif yoki asosiy mazmunning og‘zaki ifodasi hisoblanadi. Bu uslub butunlay “so‘zlash” orqali amalga oshiriladigan o‘qitishning eng rasmiy uslubi hisoblanadi. U 40 daqiqa yoki un-

dan uzoqroq davom etadi va odatda talabani ishtiroki uchun hech qanday imkoniyat qoldirmaydi. Bunda, asosan, talabani eshitish qobiliyati ishga solinadi.

Namoyish etish usuli. O'qituvchi ma'lum bir asbob yoki jihozdan foydalanish vazifasini yoki topshiriqqa aloqador harakatlarni namuna sifatida namoyish etib berishi mumkin. Yakka holda namoyish etish talabani ko'rish qobiliyatidan foydalanishga undaydi.

Talaba markazda bo'lgan (interfaol yoki interaktiv) uslublar. Bu uslublar qo'llanilganda o'qituvchi talabani faol ishtirok etishga chorlaydi. Talaba markazda bo'lgan yondoshuvning foydali jihatlarini quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ta'lim samarasi yuqoriroq bo'lgan o'qish-o'rganish;
- talabani yuqori darajada rag'batlantirilishi;
- ilgari orttirilgan bilimni ham e'tiborga olinishi;
- o'qish shiddatining talabani ehtiyojiga muvofiqlashtirilishi.
- talabani tashabbuskorligi va mas'uliyatining qo'llab-quvvatlanishi;
- amalda bajarish orqali o'rganilishi;
- ikki taraflama fikr-mulohazalarga sharoit yaratilishi;
- o'qishni sog'lom muhitda saqlab qolinishi;
- o'qituvchining yengillik yaratib beruvchi shaxsiga aylanishi.

Talaba butun jarayon davomida ishtirok etadi. Shu sababdan talabani bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish uchun yetarli darajada talabalar ishtiroki va amaliyoti mavjud bo'ladi.

Bu uslublar, asosan, o'qituvchining turli faoliyat shakllari orqali amalga oshiriladi. quyida ularning ba'zilarini ustida qisman to'xtalamiz.

Savol berish orqali o'qitish usuli. O'qituvchi talabalar oldiga savollarni ko'ndalang qilib qo'yadi va bu bilan ularni berilgan ma'lumotni yana takrorlashga undaydi. Shu tariqa, ularni o'qituvchi tomonidan qo'llanilgan og'zaki va boshqa aloqa uslublarini tushunib yetganliklari aniqlanadi.

Muhokama usuli. Talabalarga suhbatlashish, masalalarga oydinlik kiritish, savollar berish, shuningdek, ma'lumotni o'zaro va o'qituvchi bilan muhokama yo'li bilan tahlil qilish taklifi kiritiladi.

Suhbat usuli. Mavzuga aloqador ma'lumotlar beriladigan bir sharoitda va darsning bir qismi sifatida ana shu mavzu haqida tushuntirish berish muhim hisoblanadi. Odatda, ma'ruza vaqti 30 daqiqadan uzoq bo'lmasligi kerak va asosiy vaqt ma'ruza ta'riqasida va mashg'ulot so'ngida o'qituvchiga savollar berish uchun bir oz vaqt ajratiladi.

Lug'at bilan ishlash (diktant) bilimlarni baholashning joriy nazorat shakli; odatda, qisqa vaqt davomida o'tkaziladi; talabalarining o'tilgan atama va tushunchalarni bilish darajasini tekshirish uchun o'tkaziladi;

Konferensiya. Oraliq nazoratning bir turi bo'lib, asosan, semestr yoki yil davomida ma'lum mavzular bo'yicha mustaqil yozilgan ishlarning og'zaki ma'ruza ko'rinishidagi taqdimoti.

Juft-juft muloqot. Biror mavzu bo'yicha yonma-yon o'tirgan talabalarni o'zaro muloqotga chorlash; o'zaro fikr almashish va ularning ba'zilarini tinglash.

Ovozga qo'yish metodi. Dars davomida bahsli vaziyatni keltirib chiqarish; yuzaga kelgan bahsmunozarani boshqarish maqsadida, bahs yuritayotgan tomonlarning fikrlarini sinf bo'yicha ovozga qo'yish; har bir fikr bo'yicha qarshi, rozi va betaraflarni aniqlash; tomonlarning dalillarini va fikrlarini tinglash; so'ng yana ovozga qo'yish; xulosalash.

“Charxpalak” usuli. Mazkur metod guruhlarda ishlash usulining takomillashtirilgan ko'rinishi bo'lib, uning yordamida talabalar o'rganiladigan material bo'yicha ma'lum bilimga mustaqil ega bo'lish, jamoa bilan ishlash malakasiga ega bo'lish, boshqalarni o'qitish, axborot bilan almashish hamda jamoa bo'lib qaror qabul qilish ko'nikmalariga ega bo'ladi.

Xulosa. Institutimizda lotin tili va tibbiyot terminologiyasi fanini o'qitish jarayonida yuqorida sanab o'tilgan metodlardan keng va samarali foydalanish hamda talabalar bilimlarini boyitish yuzasidan tizimli ishlar amalga oshirib kelinmoqda.

O'qituvchilar zamonaviy ta'lim metodlaridan foydalanish orqali, birinchidan, ta'lim samaradorligini oshirish, ikkinchidan, talabalar bilim darajasini rivojlantirish, uchunchidan, talabalarining tanlagan kasbiga qiziqishlarini oshirish kabi rejalarning ijrosini bajarmoqda.

Talabalar lotin tilidagi lug'atlarni yod olishda, yod olingan terminlarni amaliy mashqlarda qo'llash orqali mavzuni mustahkamlashda, grammatik bilim va ko'nikmalarni egallashda boshqalarni o'qitish orqali o'rganish usuli, lug'at bilan ishlash, juft-juft muloqot, ovozga qo'yish metodi, mustaqil o'rganish

usuli kabi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amalda qo'llamoqda. Lotin tili fanining 70–90% dars mashg'ulotlari aynan shunday tashkillashtiriladi.

Zamonaviy ta'lim metodlaridan foydalanish va darsda talaba markazda bo'lgan uslublarni qo'llash talabalar bilim darajasini oshishiga xizmat qiladi. Interaktiv usullar orqali talaba fanda olgan bilimlarini boshqa fanlarda qo'llay oladi. Bu esa o'qituvchi oldidagi oliy vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Razikova L.T., Ziyadullayev X. Ta'lim mazmunini takomillashtirish – davr talabi. Metodik qo'llanma, Samarqand, "Tong", 2015.
2. Raximov M.R., Xaydarov U.X. Tibbiyot kollejarida o'qitishning zamonaviy usullaridan foydalanish, Metodik qo'llanma, Samarqand, "Sogdiana press", 2007.
3. Uzbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi.
4. Xo'jayev G'.X., Kuvatov A.K. Ta'lim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash. Samarqand, 2004.
5. E.Haydarov. Shaxsga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarda mexanika fanini akademik litseylarda o'qitish uslubiyati. Samarqand, SamDU, 2014.
6. A.Choriyev, I.Choriyev. Pedagogikaning fanlararo bog'liqlik metodologiyasi. Toshkent, «Fan», 2011.
7. Римашевская Л.С. Технология развития навыков сотрудничества у старших дошкольников. М. "Педагогика", 2015.
8. В.С.Зайцев. Современные педагогические технологии. Челябинск, ЧГПУ, 2012.

Ismailova Shamsiya (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi)

YOSHLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHNING IJTIMOYIY-PEDAGOGIK MASALALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning ijtimoiy-psixologik jihatlari yoritib berilgan. Xususan, yoshlarning oila haqidagi tasavvurlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillar, oilada ota-ona va farzandlar munosabatlari xarakteri, shaxslararo munosabatlar, o'zaro moslashuvchilik masalalari o'rganilgan. Yoshlarni oilaga tayyorlashda milliy urf-odat va udumlarimizning o'rni tahlil qilingan.

Аннотация. Данная статья посвящена социально-психологическим аспектам подготовки молодежи к семейной жизни. В частности, проанализированы факторы, влияющие на формирование у молодежи представлений о семье, характере взаимоотношений родителей и детей, межличностных отношениях, вопросы личностной адаптации молодежи друг-друга. Анализируется роль национальных традиций и обычаев в подготовке молодых людей к браку.

Annotation. This article is dedicated to the socio-psychological aspects of preparing young people for family life. In particular, the factors influencing the formation of young people's ideas about the family, the nature of the relationship between parents and children, interpersonal relationships, and issues of personal adaptation of young people to each other are analyzed. The role of national traditions and customs in preparing young people for marriage is analyzed.

Kalit so'zlar: yoshlar, mustaqil oilaviy hayot, shaxslararo munosabatlar, oila tasavvurlari, o'zaro moslashuvchanlik, milliy an'analar.

Ключевые слова: молодежь, самостоятельная семейная жизнь, межличностные отношения в семье, представления о семье, адаптация, национальные традиции.

Key words: youth, independent family life, interpersonal relationships in the family, ideas about the family, adaptation, national traditions.

Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-madaniy jabhalarda amalga oshirilayotgan tub islohotlar jarayonida oila masalasiga e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Albatta, bu bejiz emas,

chunki porloq ertamizning tamal toshlari oilada qo'yiladi. Mamlakatimizda oila farovonligini ta'minlash davlatimizning asl maqsadidir.¹

Oila – barchamiz uchun aziz va qadrdon dargoh, mehribon isonlarimiz, bobo-buvi, ota-ona, singil, aka-ukalarimiz bizni intiqib kutadigan, sog'inadigan go'sha, hayot tashvishlarimizni unutadigan nurli maskan. Bir-birini to'g'ri qabul qilish, qiyinchilik damlarda hissiy-emotsional va moddiy-ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlash oila a'zolarining burchidir.

Mustahkam oila qurish uchun faqat muhabbatning o'zi yetarli emas, balki har ikkala tomon ham ruhiy-ma'naviy bir-birini to'ldirishi lozim. Oila mustahkamligiga ta'sir etuvchi nikoh oldi omillaridan biri – bu yoshlarning o'z oilaviy hayoti haqidagi tasavvurlaridir.

Oiladagi tinchlik, hamjihatlik, a'zolarining ma'naviy jihatdan kamoloti jamiyatda muhim o'rin tutadi. Oilaning to'liq bo'lishi, ya'ni, unda ham ota, ham onaning tinchlik-totuvlikda yashashlari va unda yaxshi insoniy munosabatlar, sog'lom ma'naviy muhitning mavjudligi bolaning har tomonlama yaxshi rivojlanishi, aqlli, kuchli iroda sohibi bo'lib yetishiga imkon beradi. Oilaning to'liq bo'lishi yoshlarning mustaqil hayot haqidagi tasavvurlarining to'g'ri shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, farzandlar otalarining o'zaro bir-birlariga qilgan muomala-munosabatlariga qarab, kelajakda oila qurganlarida o'zlarining xulq-atvorlari qanday bo'lishi kerakligini belgilab oladilar.²

Xuddi shunday, o'g'il bola onasining fazilatlarini, oiladagi o'zini tutishi va otasiga munosabatini anglab borar ekan, kelajakda qiz bilan turmush qurish mumkinligi, tanlaydigan qizi qanday sifatlar egasi bo'lishi lozimligini bilib borsa, qiz bola otasi va uning oilada mavqeyiga qarab, turmush o'rtog'iga qanday munosabatda bo'lish lozimligi to'g'risida tasavvurlarini orttirib boradi.

Shu bois ham bolaning tom ma'noda yaxshi tarbiya olib, jamiyatda va oilaviy munosabatlarda munosib mavqega ega bo'lishi uchun oila muhiti sog'lom, barqaror, er va xotin bir-birlariga g'amxo'r, mehrlil va sadoqatli bo'lishlari o'ta muhimdir.

Mutaxassislar tomonidan nikoh qurish omillariga oilaviy hayotga yoshlarning jismoniy, jinsiy, huquqiy, iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy, psixologik yetukligi, oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari, oila qurish yoshining mutanosibligi, oila qurish motivlari, shartlari, sharoitlarini kiritadilar.³

Nikoh ajrimlarining sabablari o'rganilganda, aksariyat holatlarda bunga, birinchi navbatda, kelin-kuyovlarning oilaviy hayotga tayyor emasligi, er-xotinlarning o'zaro kelishmovchiliklari, fe'l-atvorlarining bir-biriga mos kelmasligi, rashk, kelin bilan qaynona va boshqa yaqin qarindoshlarning chiqishmasliklari, erkakning zararli odatlarga berilib ketishi (ichkilik, giyohvand moddalar iste'mol qilish va shu ka-bi), moddiy qiyinchiliklar (asosan, ernaing ishlamasligi, oilani mustaqil boshqara olmasligi), qudalarning to'ydan keyin o'zaro kelishmay qolishlari sabab bo'lgan. Bu muammolarga ernaing boshqa shaharlarga ish qidirib ketishi bilan ham bog'liq bo'lishi kuzatilgan.

Nikohdan o'tib oila qurilgandan keyin u bir necha bosqichlarni bosib o'tadi. Shulardan eng ko'p kuzatiladigani, psixologik jihatdan katta ahamiyat kasb etadigani yosh oila bosqichiga to'g'ri keladi. Bu bosqichda er-xotinlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari shakllanadi, farzandlar dunyoga keladi, ularni tarbiyalash, voyaga yetkazish bilan bog'liq bo'lgan asosiy vazifalar amalga oshiriladi.

Yangi kelin-kuyovlarning ko'pchiligi bir-birlariga mos bo'lmasalarda, ammo ularning oilaviy hayotdan qoniqishi ko'p jihatdan moslashish xarakteriga bog'liq.

Ma'lumki, oilaviy munosabatlarning asosini ikki yoshning bir-biriga bo'lgan muhabbati tashkil qiladi. Mutaxassislarning fikricha, ayol va erkak o'rtasidagi sevgiga asoslangan munosabatlar quyidagi bosqichlarda kechadi:⁴

1. *Sevish va sevilishga bo'lgan xohish-istak.* Inson xuddi kimnidir sevib qolganga o'xshaydi, lekin bu holat haqiqiy sevgidan farq qiladi. Yoshlar bir-birlarini ideallashtirishga harakat qilishadi. "Orzuyimdagi yigit yoki qiz" degan o'y-fikrlarga boradilar. Bunda yoshlar bir-birlarining shaxsiga qiziqish bilan qaraydilar, o'zaro hayrat, e'tiborni jalb qilishga bo'lgan harakatlar paydo bo'ladi. Lekin bu haqiqiy sevgidan hissiyotlarning turg'un bo'lmasligi bilan farqlanadi, ya'ni, suyish, rashk, nafrat, keskin talablar, xudbinlik, o'zaro ittifoq va yana rashk va hokazo bilan kechadigan munosabatlarni kuzatishimiz mumkin.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг жамият ҳаётидаги фаол иштирокини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. 05.03.2021 йилдаги ПҚ-5020-сон.

² Каримова В. Оила психологияси. Тошкент, "Fan va texnologiya", 2008, 85 – 89-бетлар.

³ Шоумаров Ф. ва бошқалар. Оила психологияси. Тошкент, "Шарқ", 2010, 113-бет.

⁴ Шнейдер Д.Б. Семейная психология. Учебник для вузов, 2-е изд-е, М., "Деловая книга", 2020, 183 – 185 с.

2. *To'yinish holati.* Hissiyotlar ikkinchi o'ringa tushadi. Endi yoshlar bir-biriga teran nazar solishadi, bir-birining kamchiliklari ko'zga ko'rinib boshlaydi. Bu o'zaro munosabatlarda keskin burilish bosqichi hisoblanadi. Agar yoshlar chindan ham bir-birlari uchun kerak ekanliklarini his qilishsa, munosabatlar yana davom qilishi, aks holda, umuman, to'xtashi mumkin.

3. *Rad etish.* Bunda yoshlar go'yoki bir-birlarini qaytadan kashf qilishadi, kamchiliklar bo'rtib ko'rinadi, munosabatlar keskinlashadi. Yoshlar bir-biriga o'zlarining xarakterlarini namoyish qilib boshlaydilar, hech kim yon bosishni istamaydi. "Ko'zim qayerda edi?", "Bilmagan ekanman!" kabi e'tirozlar paydo bo'ladi. O'zlarini xuddi aldangandek his qilishadi, afsus-nadomat chekishadi. Ushbu bosqich xavfli bo'lib, munosabatlar uzil-kesil to'xtashi mumkin. Ko'pchilik bu sinovlarga bardosh bera olmaydi. Munosabatlarni davom qildirish uchun yoshlardan matonat, sabr-toqat, o'zaro chidam talab qilinadi.

4. *Tolerantlik yoki sabr xhlatining yuzaga kelishi.* Bu bosqichda endi yoshlar turmush o'rtog'ini qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilishga, kamchiliklariga ko'z yumishga harakat qiladi. Ko'pchilik holatlarda yoshlar bir-birlarini qayta tarbiyalashga, xarakteridagi nuqsonlarni tuzatishga harakat qilishadi. Bu esa doim ham muvaffaqiyatli bo'lmasligi mumkin.

5. *Qabul qilish jarayoni.* Bu davr o'zaro munosabatlarda keskin davr hisoblanadi. Endi er-xotinlar o'zlarini "ikki yarim – bir butun" ekanliklarini his qiladilar, bir-birlarini qadrlashni o'rganadilar, e'tiroz, norozilik bildirmaydilar. Endi ular bir-birlarini shunchaki borliklari uchun shukronalik hissi bilan yashaydilar. Agar munosabatlar ushbu bosqichga kelgan bo'lsa, turmush mustahkam, barqaror davom qiladi.

6. *O'zaro hurmat munosabatlarining shakllanishi.* Oilada er-xotin o'rtasida o'zaro qadr-qimmat, e'zoz munosabatlari paydo bo'ladi. Juftiga bo'lgan cheksiz hurmat, hayotida borligiga bo'lgan shukronalik, baxt hissi yuzaga keladi. Er-xotin har qanday holatda ham bir-birlarini tushunadilar, qo'llab-quvvatlaydilar.

7. *Sevgi bosqichi.* Er-xotin munosabatlarida mustahkam sevgi, o'zaro qadr-qimmat, cheksiz mehr qaror topadi. Bu er-xotin munosabatlarida tinch, osuda, bir maromda kechadigan davr. Endi er-xotin bir-birlarisiz hayotlarini tasavvur qila olmaydilar, sog'inch, g'amxo'rlik, bir-birlariga bo'lgan e'zoz, hurmat, qadrlash tuyg'ulari yetakchilik qiladi, birga ekanliklariga shukr qiladilar, hayotlari go'zal va mazmunli ekanliklarini his qiladilar.

Turmushdagi samimiy va oqilona munosabatlar, iliq ruhiy iqlim ta'siri natijasida oila a'zolarida kamtarlik, ko'ngilchanlik, iltifot, sabr, uyatchanlik, to'g'rilik, yaxshilik, yumshoqlik, dilkashlik, mehribonlik, talabchanlik, mehnatsevarlik, vijdonlilik, ma'suliyat, ozodalik, izzat-nafs, tejamkorlik kabi shaxs xislatlari tarkib topadi. Agarda oilalardagi turmush munosabatlari qo'pollilik, andishasizlik, negiziga qurilgan bo'lsa, u holda oila a'zolari ruhiy dunyosida manmanlik, mas'uliyatsizlik, dangasalik, xudbinlik illatlarini keltirib chiqaradi.

Ayol qudrati nazokat va mehr shafqatda ekanini yoshlarga singdirish zarur bo'lib qoldi. Bu borada yana sharqona, o'zbeklarga xos odob-axloqni joriy etish, latofat bosiqlik, mulohazalilik, andisha, o'zini tuta bilishlikni tarbiyalash, milliylikni singdirish zarur.¹ Er kishi erkaklarga xos ruhiy va jismoniy tetikligiga rioya qilish, o'ziga yuklangan ota-ona, ayoli, bolalari, vatan oldidagi burchidan yuz o'garmasligi, ko'cha-kuydami, jamoa orasidami – hamma yerda yigit kishiga xos o'zini tutishi, mard bo'lishi, yigit dagan nomga isnod keltirmasligi lozim.

Keyingi paytlarda ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalayotgan bir hodisaga e'tiborimizni qaratishni lozim topdik. Ya'ni, ko'cha-kuyda yigitning sevgan qiziga romantik ravishda sevgi izhor qilishi, uzuk taqib, turmushga chiqishni taklif qilish holatlari uchrab turibdi. Bu holat bizning sharqona, milliy urf-odatlarimizga zid va yoshlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarining sayoz ekanligini ko'rsatadi.² O'zbekona udumlarimizda kuyov ham, kelin bo'lmish ham to'ygacha qaynona-qaynotaning nazaridan yashirinishgan, hayo qilishgan. Ota-onaning roziligisiz, ularning oq fotahasini olmasdan o'zboshimchalik bilan turmush qurish to'g'risida qaror chiqarishmagan.

Oilaning mustahkam bo'lishida sovchilik institutining ijtimoiy ahamiyati yuqori bo'lganligini alohida ko'rsatishimiz mumkin. Sovchilik xalqimizning qadimiy an'analaridan hisoblanadi. O'zbek xonadonlarida o'g'il uylantirish niyatida bo'lganlar sovchilar xizmatiga murojaat qilishgan. Sovchilarning asosiy vazifasi bir-biriga munosib yoshlarning boshini qovushtirishdir. Elimiz sovchilik vazifasini obro'-e'tiborga ega, oqil, fozil, pir-u badavlatlik maqomiga erishgan insonlargagina ishonib topshirishgan. Sovchilardan, ikki yoshning boshini qovushtirishga kirishgan kishilardan o'ta ehtiyotkor, og'zidan chiqayotgan

¹ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ижтимоий одоблар. Тошкент, "Нилol-nashr", 2018, 107-бе.

² Иброҳимов А. Бизким, ўзбеклар. "Шарк", Тошкент, 1999, 177-бе.

har bir soʻzni oʻylab qoʻllash, mahorat donolik va puxtalik talab etiladi. Zotan ikki yoshning taqdiri, kelgusidagi hayoti sovchilarning borgan joyida oʻzini tutishi, gap-soʻziga bogʻliq boʻladi. Yurtimizning har goʻshasida sovchilik bilan bogʻliq oʻziga xos urf-odatlar mavjud. Koʻpgina hududlarda sovchilik ishlarini, avval, ayollar bitirib, erkaklar unashtiruv marosimiga borishadi.

Oila, turmush va vijdon qonunlari asosida quriladi. Oʻzining koʻp asrlik mustahkam va maʼnaviy tayanchlariga ega oʻzbeklarning aksariyati oʻzining shaxsiy farovonligi toʻgʻrisida emas, balki oilasining qarindosh-urugʻlari va yaqin odamlarini, qoʻshnilarining omon-esonligi toʻgʻrisida gʻamxoʻrlik qilishni, birinchi oʻringa, qoʻyadi, ularning yuzini yerga qaratmaydi, or-nomusini oʻylaydi. Bu esa eng oliy darajada maʼnaviy qadriyat, inson qalbining gavharidir.

Raximov Azad (UrDU dotsenti, q.x.f.n.),

Abdullayeva Farida Erkinovna (UrDU katta oʻqituvchisi; faridahon; 2010@gmail.com),

Yaxshimuratov Nurbek Ulugʻbekovich (UrDU oʻqituvchisi)

“SABZAVOTCHILIK” FANI BOʻYICHA AMALIY MASHGʻULOTLAR OLIB BORISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI QOʻLLASH

Annotatsiya. *Maqsad – talabalarda oʻqitilayotgan “Sabzavotchilik” faniga nisbatan qiziqish uygʻotish, oziq-ovqat xavfsizligini taʼminlashda, inson salomatligini muhofaza qilishda sabzavotlarning oʻrni va ahamiyatini yetkazish, sabzavotlarining morfologiyasi, biologiyasi va ekologik sof mahsulot yetishtirishning zamonaviy texnologiyalari toʻgʻrisida toʻla tasavvurga ega boʻlishlari uchun imkon yaratib berish. Shu maqsadda “Bodring yetishtirish agrotexnologiyasi” mavzusini oʻqitishning zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida amaliy mashgʻulotlar materiallari ishlab chiqilgan.*

Аннотация. *Цель статьи – вызвать интерес учащихся к предмету «Овощеводство», научить их роли и значению овощей в обеспечении безопасности пищевых продуктов, здоровья человека, морфологии, биологии овощей и современных технологий выращивания экологически чистой продукции. С этой целью на основе современных педагогических технологий были разработаны материалы практических занятий по теме «Агротехнология выращивания огурцов».*

Annotation. *The aim of the graduation students are taught the “vegetable” wake-interest in the science, food safety, human health protection and to convey the importance of the role of vegetables, a generous vegetable morphology, biology and production of ecologically pure products of modern technology to create the opportunity to have a full intellectual to give to this end; a lecture textbook on the theme “Vegetable biology and technology of cultivation” was developed on the basis of modern pedagogical technologies.*

Kalit soʻzlar: *muammoli vaziyat yechimi, metodik ishlanmalar, xulosalash, konseptual jadval, keysvaziyat.*

Ключевые слова: *решение задач, методические разработки, резюме, концептуальная таблица, кейс-стади.*

Key words: *problem solving, methodical developments, summary, conceptual table, case-study.*

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan 2017–2021-yillarda Oʻzbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishlari boʻyicha Harakatlar strategiyasining 3-yoʻnalish 3-punktida qishloq xoʻjaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirishga qaratilgan mutaxassis pedagoglarga oliy taʼlim muassasalarda tahsil olayotgan magistr va talaba yoshlarga eng ilgʻor, zamonaviy fan va ishlab chiqarish agrotexnologiyalariga asoslangan holda taʼlim-tarbiya berish, bilimlarini yanada yuksaltirish, zamon bilan hamnafas yetuk, raqobatbardosh, yuqori intellektual salohiyatga ega mutaxassis kadrlarni tarbiyalash koʻzda tutilgan.¹

Sabzavotchilik fani ixtisoslik fanlari qatorida qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarish tizimining ajralmas qismidir. Bu esa fanni oʻqitishda turli innovatsiyalarni bilmoq kerakligini anglatadi. Shuningdek, yangi ilgʻor pedagogik texnologiyalar – “aqliy hujum”, “bahs-munozara”, “insert”, “sinkveyn”, “keys stadi” va boshqa usullardan keng foydalanish mazkur fanni oʻqitish jarayonida taʼlimning zamonaviy metodlari, pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qoʻllanilishi nazarda tutilgan.²

¹ Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi toʻgʻrisida”gi PF-4947-sonli farmoni.

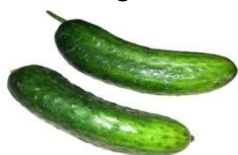
² Avlayev O. Taʼlim texnologiyalari. Toshkent, 2016; Tajiyev M., Alimov A.Y. Pedagogik texnologiya. taʼlim jarayoniga tatbigʻi. ”Tafakkur”, Toshkent, 2010.

Ushbu maqolada Sabzavotchilik fanidan “Bodring navlari va yetishtirish texnologiyasi” mavzusi bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar o‘tishning zamonaviy pedagogik uslublari tahlil qilindi.

Mavzu bo‘yicha metodik ishlanmalar

Ishdan maqsad: talabalarni O‘zbekistonda tumanlashtirilgan oddiy bodring navlarini morfologik belgilari hamda bu navlarni birini ikkinchisidan farq qiladigan asosiy belgilari bilan yaqindan tanishtirishdir.

Masalaning qo‘yilishi. Bodring navlari hayotining birinchi yili yetilish muddatlariga ko‘ra ertapi-shar ko‘chati o‘tkazilganidan (35–40 kundan so‘ng), o‘rtapishar (50–55 kun) va kechpishar (60–70 kun) larga bo‘linadi.¹ Nav belgilari. Oddiy bodring navlari vegetativ organlari o‘zlarining tuzilishi jihatidan biri ikkinchisidan farq qiladi. Shuning uchun ularni o‘rgatishda nav belgilari kompleksidan foydalanish shart.

Pervenets “Uzbekistana–265”

“Marg‘ilon – 822”

“Magistr”

“Gulnoz”

“Talaba”

“O‘zbekiston–740”

Topshiriq. Bodringdan yuqori hosil olishda qanday omillarning ta’siri bor? (Keys-vaziyat).

Xorazm viloyati Urganch tumanidagi “Guliston” fermerlar uyushmasidagi “Ollom bobo” fermer xo‘jaligi rahbari Husanboy Ollomov tomorqasiga bodringning “Marg‘ilon–822” navini aprel oyi oxirida ekan edi. U bodringni o‘tib rivojlanishi uchun barcha sharoitlarni qildi. Tuproqqa chirigan go‘ng, am-mofos ham soldi. Ko‘chatlar o‘tib rivojlanishi uchun sug‘ordi va oziqlantirdi.

Ammo 40 kun o‘tgandan keyin qarab ko‘rsa, bodring hosil elementlaridan darak yo‘q. Ko‘chatlar sog‘lom o‘smoqda, ammo bodring gullashi juda kam. Husanboy juda hayron bo‘ldi va mehnatiga achinib, qo‘shnisi tajribali dehqon Sapparboy akaga murojaat qilib, nima sababdan bunday hol yuz berganini aniqlashga tushdi.

Topshiriq:

1. Sizning fikringizcha, Husanboy qanday xatoliklarga yo‘l qo‘ydi?
2. Nima deb o‘ylaysiz, qo‘shnisi Sapparboy aka qanday maslahat berdi?
3. Bodringdan yuqori hosil olish uchun nima qilish kerak?
4. Yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni bartaraf etish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqing.

Muammoli vaziyatni tahlil qilish va hal etish bo‘yicha ta’lim oluvchilarga uslubiy ko‘rsatmalar

Ish bosqichlari	Maslahatlar va tavsiyanomalar
1. Keys va uning axborot ta’minoti bilan tanishish	Avvalo, keys bilan tanishing. Bodring o‘simligini hosili kamligi omillari va ularning sabablari haqidagi axborotni diqqat bilan o‘qib chiqish lozim. O‘qish paytida vaziyatni tahlil qilishga shoshilmang.
2. Berilgan vaziyat bilan tanishish	Ma’lumotlarni yana bir marotaba diqqat bilan o‘qib chiqing. Siz uchun muhim bo‘lgan satrlarni belgilang. Bir abzasdan ikkinchi abzasga o‘tishdan oldin, uni ikki uch marotaba o‘qib mazmuniga kirib boramiz.

¹ Zuyev V., Abdullayev A. Bodring va oshqovoqlar. Sabzavot ekinlari va ularni yetishtirish texnologiyasi. T., 1997.

	Keysdagi muhim fikrlarni qalam yordamida ostini chizib qo'ying. Vaziyat tavsifida berilgan asosiy tushuncha va iboralarga diqqatingizni jalb qiling. Ushbu vaziyatda qanday ishlarni amalga oshirish kerakligini aniqlang.
3. Muammoli vaziyatni tahlil qilish	Asosiy va kichik muammolarga diqqatingizni jalb qiling. Asosiy muammo: Nima uchun bodring hosil qilmadi?
4. Muammoli vaziyatni yechish metod va vositalarini tanlash hamda asoslash	Ushbu muammoning oldini olish harakatlarini izlab topish maqsadida quyida taqdim etilgan "Muammoli vaziyat" jadvalini to'ldirishga kirishing. Muammoni yechish uchun barcha vaziyatlarni ko'rib chiqing, muqobil vaziyatni yarating. Muammoning yechimini aniq variantlardan tanlab oling, muammoning aniq yechimini toping. Jadvalni to'ldiring. Keys bilan ishlash natijalarini yozma shaklda ilova qiling.

Keysologning javob varianti

Muammo: Nima uchun bodring yuqori hosil qilmadi?

Ertagi bodringdan yaxshi hosil olish uchun nima qilish kerak?

"Muammoli vaziyat" tahlili natijalari va tavsiyalar

Muammoli vaziyat turi	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari
Nima uchun bodring hosil qilmadi?	Ertagi bodringni o'z muddatida ekmaslik.	Ekinni tez-tez sug'orish.
Ertagi bodringdan yaxshi hosil olish uchun nima qilish kerak?	Mart oyi oxiri aprel boshida ekish kerak. Ekishdan oldin chirigan go'ng va boshqa qo'shimcha ozuqalar bermaslik. Begona o'tlar, kasallik va zararkunandalarga qarshi kurashni vaqtida o'tkazmaslik.	Go'ng sharbati berib, o'sishni boshqaruvchi moddalar bilan qo'shimcha oziqlantiriladi. O'suv davrida kasallik va zararkunandalarga qarshi kurashiladi.

Xulosa qilib aytganda, an'anaviy ta'limda o'quv maqsadlari pedagog faoliyati orqali ifodalangan ya'ni bilim berishga yo'naltirilgan bo'lsa, modulli o'qitishda ta'lim oluvchilar faoliyati orqali ifodalanib, kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan bo'ladi. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida qo'llab ko'rib yaxshi samara berayotgan ilg'or ta'lim tajribalaridan biri bu modulli o'qitish tizimidir. Bizning amaliyotda yuqoridagi ta'kidlangan uslublar bo'yicha mashg'ulotlar o'tish talabalarida mavzular turkumida to'liq bilim va ko'nikmalarning shakllanishida kutilgan natijalarni bermoqda.

Modulli metodika asosida o'qitishda faoliyatlik, qiziqtirish, modullilik, muammolilik tamoyillariga muvofiq ishlab chiqilishi lozim, bunda:

- talabalarga mutaxassislik fanlaridan ta'lim berish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarini samarali qo'llash;
- nazorat topshiriqlarini va amaliy masalalarni tuzishda darajali testlar, keys-stadi va grafik organayzerlarni qo'llash;
- o'quv-uslubiy ko'rsatmalar, tarqatma materiallar, ko'rgazmali qurollar tayyorlash va darslarni o'tishda tizimli yondashuv usullaridan foydalanish;
- amaliy mashg'ulotlarda talabalarning ko'nikma va kasbiy malakalarini oshirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalarni joriy etish bilan belgilangan maqsadga erishish imkoniyati tug'iladi va innovatsion pedagogik uslublarni qo'llab mashg'ulot o'tish sifat samaradorligini oshiradi.

Sarsenbaeva Zoya Jangabay qizi (PhD student, Department of Pedagogy

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz; zoe.sarsenbaeva@list.ru)

A MODEL OF IMPROVING STUDENT'S LINGUOCULTURAL COMPETENCE

Annotatsiya. Maqolada talabalarning lingvomadaniy kompetensiyasini rivojlantirish masalalari ko'rib chiqiladi hamda lingvomadaniy kompetensiyani shakllantirishning taklif qilingan modeli tavsiflanadi. Shuningdek, maqolada modelning asosiy nazariy va uslubiy yondashuvlari, tamoyillari aniqlangan va tahlil qilingan. Maqolada tavsifiy tahlil usuli qo'llaniladi. Bundan tashqari, oliy ta'lim muassasalari talabalarning lingvomadaniy kompetensiyasini rivojlantirish modelining asosiy qismlari belgilab berilgan.

Аннотация. В статье речь идет о развитии лингвокультурной компетенции студентов, а также описывается предлагаемая модель формирования лингвокультурной компетенции. Также в статье выявлены и проанализированы основные теоретико-методологические подходы, принципы построения модели. В статье используется описательный метод анализа. Кроме того, определены основные части модели развития лингвокультурной компетенции студентов вуза.

Annotation. The article deals with enhancing students' linguocultural competence and describes suggested model of forming linguocultural competence. Also, in the paper, the main theoretical and methodological approaches, principles of the model have been identified and analyzed. In the article, descriptive method analysis is used. Furthermore, main parts of the model of developing students' linguocultural competence at higher educational institutions have been determined.

Kalit so'zlar: lingvotadaniy kompetensiya, xorijiy tillar, model, oliy ta'lim, talabalar.

Ключевые слова: лингвокультурная компетенция, иностранные языки, модель, высшее образование, студенты.

Key words: linguocultural competence, foreign languages, model, higher education, students.

Introduction. Currently, acquiring several foreign languages in the field of education and especially in the researching process is becoming vitally important as it can lead to the development of the quality of educational processes in the country. Moreover, Decree of the President of the Republic of Uzbekistan On the development strategy of new Uzbekistan for 2022 – 2026, within the framework of the tasks set in the Development Strategy to improve the quality of education.

There are several necessary competencies one of them is linguocultural competence that is required for future specialists in the field of foreign languages and cultures. After studying the state of the problem we assume that linguistic and cultural competence could not formed independently and requires efforts to improve it. Thus, we set the task of developing a special model that ensures the improvement of this competence among university students in the educational process. The model is a structurally functional formation that reproduces the object of research and learning, a mentally organized or materially implemented system that can replace it in such a way that its study gives us new information about this object [2]. The determining mechanism in solving the problem of constructing a projected model for the formation of linguocultural competence of university students in the process of professional training is the choice of theoretical and methodological approaches, each of which represents a fundamental orientation of the study of an object [1].

Literature review. As a theoretical and methodological basis for improving a model for the formation of linguocultural competence of university students, we have chosen systemic and *cultural-pragmatic approaches*. Their complementary development can help us to carry out a comprehensive study of the process of interest to us, as well as to build an effectively functioning model of professional training as a process of learning a foreign language and culture.

Considering the problem of the formation of linguocultural competence of university students, the main provisions of the system approach might be as in the following way: linguocultural competence of students is considered as a systemic integrative quality reflecting the readiness and ability for mutual understanding and interaction with representatives of another linguocultural society on the basis of mastering knowledge about a different linguoculture and socio-normative communicative experience in order to implement them in various areas of professional activity; the formation of linguocultural competence of students at higher education as a pedagogical system includes structural and functional components.

Research methodology.

Linguocultural competence	
The systematic approach	The cultural-pragmatic approach
linguocultural competence of university students is considered as a systemic integrative quality	formation of linguocultural competence of university students as a pedagogical system
<i>The development of this model is based on the goal – the formation of linguocultural competence of students, the achievability of which can be ensured provided that the educational process is regulated by the relevant principles:</i>	
general didactic	specific (methodological)
structural – functional:	

structural	functional
Motivational–targeted: <i>motivational component</i> <i>target component</i> Content–procedural: <i>personality-forming; communicative-cognitive;</i> <i>axiological.</i> Procedural component: <i>forms and methods</i> Evaluatively effective: <i>cognitive, operational, functional criteria</i> Effective component: <i>achieved progress in accordance with the goal.</i>	purposeful diagnostic and prognostic motivating personality–forming communicative–cognitive axiological diagnostic-corrective stabilization reflexively stimulating

The systematic approach will allow us to study the process of formation of the linguocultural competence of students with a certain degree of abstraction due to its universality and generality, however, at the same time it does not provide an opportunity to study specific aspects of the problem, especially, the essential characteristics of the linguocultural interaction of the subjects of the educational process under study in the content and methodology.

Therefore, for a more complete and comprehensive study of the problem, scientific research is necessary implicating a systematic approach with a cultural-pragmatic one. *The cultural-pragmatic approach* makes it possible to consider the process of formation of linguocultural competence of students in detail, to accept language as a kind of cognitive process, and competence as the ability to generate acts of consciousness; to position intercultural communication as a basis for teaching a foreign language; interpret the processes of cognition based on the dialogue of language and culture; study culture through the language process, when the language performs a cultural and pragmatic function, and cultural knowledge is supplied by an *authentic linguocultural personality*.

We have presumed that the integrated use of systemic and cultural-pragmatic approaches ensures that the formation of linguocultural competence of students at higher education is considered as a pedagogical process characterized by multifunctionality and corresponding to the main trends in the intercultural paradigm of education to which we attributed: the transmission of normative-value and cultural experience, the creation of a basis for cultural forms of self-determination and communicative norms of students' self-realization. Based on *the systemic and cultural-pragmatic approaches*, taking into account the structure of linguocultural competence, we have suggested a model for the formation of linguocultural competence of students at higher education. The development of this model is based on the goal - the formation of linguocultural competence of students, the achievability of which can be ensured provided that the educational process is regulated by the relevant principles - *general didactic and specific*.

Analysis and results. We assume that general *didactic principles* can be conditionally divided into two groups: the principles of the first group are directly related to the formation of knowledge, skills and abilities, and the second, with the formation of the ability to and readiness to apply them in professional activities (principles of professional orientation; connection of theory with practical activities; principle of activity, consciousness and responsibility of students; principle student autonomy). Taking into consideration the above principles, we have developed a model for the improvement of linguocultural competence of students which is *structural and functional* and consists of the following components: *structural (motivational-targeted, meaningfully procedural and evaluative-effective) and functional (goal-setting, diagnostic-prognostic, motivating, personality-forming, communicative-cognitive, axiological, diagnostic-corrective, stabilizing and reflective-stimulating)*. *Structural components* are the main basic characteristics of the pedagogical model and provide the fact of its presence and difference from all other (non-pedagogical) models, reflect the internal organization of the process of forming linguocultural competence. These include the following components: motivational-target, content-procedural and evaluative-effective.

The motivational-target block includes the whole variety of goals and objectives of pedagogical activity (from the general goal – the comprehensive and harmonious development of the personality of students – to the specific tasks of forming their linguocultural competence) and performs the following

functions: *goal-setting, diagnostic-prognostic and motivating*. The motivational-target block combines the motivational and target components. The motivational component is determined by the priority of the formation of an adequate motivation among students to acquire a high level of development of linguocultural competence, as well as the cognitive orientation of their personality. The target component of the component under consideration contains the goals of the process of forming the linguocultural competence of students at higher education.

The content-procedural block might be considered as a separate subsystem that includes inter-related the following elements: setting and explaining the goals and objectives of the upcoming activities to master the content of foreign language education; interaction of teachers and students in the course of the process of development of linguocultural competence; the use of specially selected methods, means and forms of the pedagogical process; implementation of various measures to stimulate the activities of students; ensuring the connection of the pedagogical process with other processes. This block performs the following functions: *personality-forming; communicative-cognitive; axiological*. The content component of the model includes curricula, basic disciplines, disciplines of the student's choice, special courses, as well as educational technologies. Linguocultural competence is developed not only due to the content component, but also under the condition of using such forms and methods with the help of which each student can learn the relevant content of education. The forms and methods used in the formation of the linguocultural competence of students are the core of the procedural component of this block of the model we are developing. Improving of linguocultural competence of students at higher education is ensured under the influence of all components of the educational process as a whole. The forms of implementation of the model proposed by us are classroom work of students, independent work of students, self-study of students under the guidance of a teacher. In order to implement the forms of education in our model, we have chosen methods aimed at ensuring the preparation and self-realization of students in a multicultural society and intercultural communication. These methods include the *discussion method, the linguo-socio-cultural method, the method of teaching a foreign culture, the method of interactive modeling and the activity method*. The means of organizing the process of improving the linguocultural competence of students are various sources of educational information: textbooks, teaching aids, educational authentic films, multimedia teaching aids, as well as technological tools [3].

The evaluative-effective block can be represented by a set of criteria that will let assessing the quality of the model implementation and the achieved result, and levels that reflect the formation of linguocultural competence in dynamics. This component of the model performs the following functions: diagnostic-corrective, stabilization, reflexive-stimulating.

Also, after analyzing the *approaches and methods*, we have identified the following three criteria: *cognitive, operational, functional* (corresponding to the three structural components of linguocultural competence: thesaurus, communicative-activity, professional-personal) – for evaluating the level of its formation, manifested respectively in three indicators: professional knowledge, linguocultural skills and professionally significant personal qualities.

The generalization of the factual material on the problem under study made it possible to describe three levels of formation of students' linguocultural competence, depending on the degree of manifestation of criteria and indicators: *high, medium and low*.

The effective component reflects the effectiveness of the process of improving linguocultural competence, characterizes the progress made in accordance with the goal.

Functional components, representing stable basic connections of the main structural components of the model, arising in the process of pedagogical activity, determine its functioning, development, improvement. Moreover, we understand a function as a qualitative characteristic aimed at preserving, maintaining and developing the model. The stability of the functional components of the model is determined by their relationship with the structural components and among themselves.

Conclusion. Thus, linguocultural competence is not only studying the language (forming language, communicative, linguistic competence) and linguistic aspects practically, but also examining the language as cultural phenomena. Language and culture are intricately interwoven [4], so that one cannot separate the two without losing the significance of either language or culture.

To achieve educational goals and develop linguocultural knowledge when dealing with Karakalpak students, the specifics of national traditions in linguo-didactics should be taken into consideration [6, 7, 8]. As culture is rooted in language, language teaching is given a high level of importance in our educational system. We have analyzed that language and culture coexist, and culture is an indispensable part of

communication process. A learner cannot exhibit his competence in a foreign language unless he is aware of the cultural aspects and know how to agree or disagree with people, how to make a request, express opinion or gratitude [5].

References:

1. Blauberg I.V. Formation and essence of the system approach. I.V.Blauberg E.G.Yudin. M., "Nauka", 1973, 270 p.
2. Workbook on the methodology of teaching foreign languages: textbook for students ped.ins/ed. K.N.Suvorov. M., Flint Publishing House, 2007, 224 p.
3. Podgorbunskikh A. Model of forming university students' linguocultural competences. Shadrinsk State Teachers' Training Institute. Series "Education. Pedagogical sciences", issue 16. Bulletin of SUSU, № 14, 2012, pp. 92–95.
4. Brown H. Principles of language learning and teaching. Englewood Cliffs: New Jersey, 1994.
5. Peterson E., B.Coltrane. Culture in Second Language Teaching. 2003. www.cal.org/resources/digest/0309_peterson.html
6. Сарсенбаева З.Ж. педагогические возможности повышения лингвокультурологической компетенции средствами изучения пословиц. Colloquium-journal. Голопристанський міськрайонний центр зайнятості, 2021, № 5 (92).
7. Utebaev T., Sarsenbaeva Z. Linguoculturological analysis of proverbs. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities. 2021, T. 1, №1, 5 Pedagogical sciences.

**Abdisattarova Elmira Abdijamilovna (PhD student, Department of Pedagogy
Nukus state pedagogical institute)**

FORMATION OF CHEMISTRY TEACHING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF KARAKALPAKSTAN (1934 – 1991)

***Annotatsiya.** Maqolada Pedagogika institutining ochilishi bilan boshlangan Qoraqalpog'iston oliy o'quv yurtlarida kimyo o'qitishning shakllanishiga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada pedagogika instituti nafaqat universitet tarixi, balki qoraqalpoq xalqi tarixining ajralmas qismi ekanligi ta'kidlanadi. Muallif o'rta asr qoraqalpoq xalqining tarixi va madaniyatini pedagogika instituti tarixi bilan bog'lash mumkin, deb taxmin qiladi.*

***Аннотация.** Статья посвящена становлению преподавания химии в высших учебных заведениях Каракалпакстана, начавшемся с открытием педагогического института. В статье рассказывается о том, что пединститут – это не только история университета, но и неотъемлемая часть истории нашего каракалпакского народа. Автор предполагает, что история и культура средневекового каракалпакского народа может быть связана с историей педагогического института.*

***Annotation.** The article focuses formation of teaching chemistry in higher education institutions in Karakalpakstan that has begun with the opening of the Pedagogical Institute. The article discsses that pedagogical institute is not only the history of the university, but also an integral part of the history of our Karakalpak people. The author states that the history and culture of the medieval Karakalpak people could be related with the history of pedagogical institute.*

***Kalit so'zlar:** qoraqalpoq, kimyo, tarix, tadqiqotchilar, pedagogika instituti.*

***Ключевые слова:** каракалпак, химия, история, исследователи, пединститут.*

***Key words:** Karakalpak, chemistry, history, researchers, pedagogical institute.*

Introduction. The formation of teaching chemistry in higher education institutions in Karakalpakstan begins with the opening of the Pedagogical Institute. The Pedagogical Institute is not only the history of the university, but also an integral part of the history of our people. If we look at the history and culture of the medieval Karakalpaks, it is clear that the history of science, education and higher education began very early, where the ancient Khorezm culture flourished. It is clear that al-Beruni, Ibn Sina, Farobi, al-Khwarizmi and others achieved great scientific success in the state of the great Khorezmshahs. The development of chemistry in Central Asia remained undeveloped for some time after the research of Eastern thinkers. They were, of course, educated in Muslim madrassas in their youth. There were many

highly educated akhuns among our ancestors of the last century. As a result of their selfless work, children were educated in schools and madrasas. It is a cultural tradition passed down from father to son, from generation to generation, from captivity to captivity, and it has become a habit of every family to seek knowledge. It is known that in the articles and scientific works of the Orenburg scientist P.I. Richkov of the XVIII century he met and talked with the Karakalpaks: he wrote that there were many educated people in the Karakalpaks. Also, the people of Karakalpakstan have always valued science and wisdom, and its healing knowledge.¹

Literature review. In 1931, the first research institute was opened in Karakalpakstan, where a number of scientists from Russia came and worked. Lack of staff has led to the need to train highly educated national staff. More than 50 young Karakalpaks have been sent to study in St. Petersburg, Moscow, Orenburg, Tashkent and Samarkand. Of course, in order to organize the situation and improve illiteracy, it was first necessary to train literate personnel. In order to do this, first of all, it was necessary to organize a higher education institution that would train and educate those teachers.

In 1934, the government of Karakalpakstan raised the issue of establishing a higher education institution – a pedagogical institute in Karakalpakstan. In December 1934, new students were admitted to the two-year group of the Pedagogical Institute. At that time there were two faculties:

1. Physics – Faculty of Mathematics.
2. Faculty of Language and Literature.²

Although the Faculty of Chemistry was formed as it is now, it has come a long way. In the 1939-1940 academic year, new teachers came to the institute due to lack of personnel to open a chemistry education. Among them was the head of the chemistry department - associate professor S. Osmonov. The first foundation of the faculty was the Institute of Teachers in September 1943 as part of the Department of Physics and Mathematics. Built on the basis of the Department of Natural Sciences and Geography, it was later transformed into a faculty in 1948. The first dean of this faculty was the senior teacher of chemistry A.Buleshov.

Methodology. In 1959, scientific researcher Pak Yakov was confirmed as the dean of the faculty. From 1960 to 1965 Professor S.Erejepov, in 1967–1968 A.Tleubergenov, in 1969-1986 Associate Professor K.Aitbaev worked as deans of the faculty. From the 1944–1945 academic years, the department of chemistry began to accept students, and the department of chemistry and biology became a separate department. Its first leader was associate professor S.Osmonov.

In 1964, the Days of Ukrainian Literature and Art were held in the Republic of Uzbekistan. At the solemn meeting, initiated by professors and students of the institute, it was proposed to name the institute after the Ukrainian poet T.G. Shevchenko. This initiative helped to strengthen friendly ties between the Ukrainian and Karakalpak peoples. Kiev State University sponsored the Karakalpak State Pedagogical Institute. Well-known scientists from Kiev and Tashkent universities gave lectures, provided scientific and methodological assistance to students in Nukus. Dean of the Faculty of Chemistry of Kiev University, Associate Professor V.P. Solomko, Associate Professor I.P. Skripkin and other scientists gave interesting lectures. As a result of this cooperation, many Karakalpak chemistry teachers studied at the graduate school of Kiev State University and became candidates of sciences, doctors of sciences. For example, A. Aitmambetov defended his doctoral dissertation in chemistry, A.Jumabaev, B.Tanirbergenov, Z. Uzokbergenova defended their dissertations in chemistry in Kiev. As chemistry is a university that trains specialists in biology, students have in-depth knowledge of chemistry and biology, ecology. In the field of chemistry, along with general political sciences, he studied inorganic chemistry, organic chemistry, physical chemistry, analytical chemistry, methods of teaching chemistry. The education was for five years and the teachers were in pedagogical practice for 2 quarters in the schools.

Results. In June 1976, on the occasion of the opening of Nukus State University on the basis of the Karakalpak Pedagogical Institute, the Faculty of Natural Sciences and Geography continued its activities as a full university with its departments. From 1978 to 1991, 241 students graduated from Nukus State University with a degree in Chemistry. The first candidate of chemical sciences and doctor of chemistry in Karakalpakstan will be U.Asamatdinov, and currently there are six doctors of chemistry in Karakalpakstan (U.Asamatdinov, K.Uteniyofov, A.Aitmambetov, R.Tilegenov, Sh.Turemurotov, A.B.Abdikamalova

¹ 60 years to Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz. Allambergenov K., Ayapov Sh., Bazarbaev J., Yusupov O. Nukus, "Bilim", 1994, p. 5.

² Shu manba. 19 p.

), There are more than 30 candidates of science (excluding the field of chemical technology). Professor U.Asamatdinov supervised ten candidates of sciences, K.Uteniyozov nominated four candidates of sciences, Sh.Turemuratov nominated two candidates of sciences. They have made a significant contribution to the meaningful study of chemistry in the country, especially in higher education. Karakalpak State University specializes in chemistry: inorganic chemistry, organic chemistry, analytical chemistry, physical and colloid chemistry, quantum chemistry, chemistry teaching methods, polymer chemistry, chemistry of heterocyclic compounds, history of chemistry, bioorganic chemistry, petrochemistry, chemistry of high molecular compounds, chemistry of complex compounds, physical chemistry of disperse systems. Nukus State Pedagogical Institute offers bachelor's degree in chemistry in the following disciplines: general chemistry, inorganic chemistry, history of chemistry, organic chemistry, analytical chemistry, agrochemistry, quantum chemistry, methods of teaching chemistry, methods of solving problems in chemistry, methods of teaching organic chemistry, teaching inorganic chemistry methods, chemical technology, and soda production.

In Karakalpakstan, there is very little organizational, research and scientific-practical research on the methods of teaching chemistry. The Bulletin of the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan rightly admits that dissertations in the field of chemistry, biology and geography teaching methods are not supported

Discussion. In Karakalpakstan, there are no scientists who have done research on chemistry, except for two scientists G. Boymurodov and M. Azhieva, as well as the preparation of Karakalpak textbooks, manuals, didactic materials. The republican scientific-methodical journals such as "Science and society", "Teacher and continuous education", "Bulletin of Karakalpak State University named after Berdakh" do not publish significant scientific-methodical articles on topical issues of chemistry teaching. It is incomprehensible that the editors of some journals do not include any chemists. However, the chemical science and industry have a long history. There is no information about the history of chemistry in Karakalpakstan, nor about the research work of chemists. At the same time, the use of historical data in the teaching of chemistry, students' love for chemistry, enthusiasm for chemists, respect for the Motherland.

Furthermore, scientific research on chemistry in Karakalpakstan began in the 60s of the last century. The first candidate of science and doctor of science in Karakalpakstan will be Doctor of Chemical Sciences, Professor U.Asamatdinov, who worked as the head of the department of Nukus Pedagogical Institute. , Sh.Turemurotov, A.B.Abdikamalova) and more than 30 candidates of sciences (excluding candidates of sciences and doctors of sciences in chemical technology). Professor U.Asamatdinov supervised ten candidates of sciences, K.Uteniyozov nominated four candidates of sciences, Sh.Turemuratov nominated two candidates of sciences. Most of the research in Karakalpakstan is the production of biologically active substances from wild plants, ie alkaloids, synthetic, semi-synthetic substitutes for rare alkaloids, and the production of raw materials from the natural resources of the republic. For example, K.Uteniyozov, D.Kurbanov, R.Tlegenov, B.Jarekeev, B.Bektursinov, D.Tureniyozova, M.Olloniyozova, K.Uteniyozov, Z.Jumanova conducted research in the field of bioorganic chemistry, chemistry of natural and physiologically active substances. went For example, studies have shown that the drug lupicain, which is high in the activity of novocaine. Drugs with hypocholesterolemic, hypolipid effect can be created from cycloartan glycosides. For the first time, highly effective compounds were found in the work of tuberculosis, AIDS, plague and epidemics, and heterogeneous compounds containing nitrogen and alkaloid derivatives. For the first time, more than 450 new derivatives of a number of nitrogen-containing heterocycles containing the amide, ester, ring and azometine groups and alkaloids cytisine, anabasine, lupine were synthesized. He studied the properties of gypsum, gypsum, limestone, as well as the properties of marl, portland cement, marble, and the protection of moving sands in the Aral Sea region from wind erosion from colloidal and membrane chemistry. Asamatdinov, K. Ibraimov, A.Jiemuratov, M.Djumamuratova, Sh.Turemuratov, A.Sharipova, A.Asamatdinov, B.Nurimbetov, B.Jumaboev, A.B.Abdikamalova. In Karakalpakstan, B.Tanirbergenov, Z.Uzakbergenova and Z. Djumanazorova conducted research on inorganic chemistry, while K.Uteniyozov, S.Ollambergenova, G. Berdimbetova, A.Aitmambetov, G.Genjemurodova, who conducted research on organic chemistry, were high-molecular.¹ M.Ismailov in the field of chemistry of compounds, B.Ollamberganov in the field of analytical chemistry. These scientists have made a significant contribution to the meaningful study of

¹ 60 years to Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz. Allambergenov K., Ayapov Sh., Bazarbaev J., Yusupov O. Nukus, "Bilim", 1994, p. 5 – 57.

chemistry in Karakalpakstan, especially in higher education. Karakalpak State University specializes in chemistry in the following disciplines: inorganic chemistry, organic chemistry, analytical chemistry, physical and colloid chemistry, quantum chemistry, chemistry teaching methods, polymer chemistry, chemistry of heterocyclic compounds, history of chemistry, bioorganic chemistry, petrochemistry, high molecular compounds chemistry, chemistry of complex compounds, physical chemistry of disperse systems.

Conclusion. In summary, on August 12, 2020, the president of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev adopted resolution no. Pp-4805 "on measures to improve the quality of continuing education and scientific efficiency in chemistry and biology". In short, the development of chemistry and biological sciences in our country, the improvement of the quality of education and the effectiveness of science in these areas have been identified as priorities. Attention was paid to the science of chemistry for the establishment of new production facilities in the areas of in-depth training in chemistry and biological sciences, the rapid development of high-value-added pharmaceutical, oil, gas, chemical, mining, food industries. Priorities have been identified in our country for the development of chemical and biological sciences, improving the quality of education and the effectiveness of science in these areas. Attention was paid to the establishment of new production facilities in the areas of in-depth training in chemistry and biological sciences, the rapid development of high-value-added pharmaceutical, oil, gas, chemical, mining, food industries. The educational institutions in Karakalpakstan that train in chemistry are the Nukus State Pedagogical Institute and the Karakalpak State University. In the future, we believe that the graduates of this university will become teachers of chemistry and chemists who will serve the development of the nation.

Nurishov Darmanbay Yesnazarovich (PhD, Faculty of Physical Culture Head of the Department of Physical Education Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz; darmenbay.nuryshov@mail.ru)
CURRENT ISSUES OF ECOLOGICAL AND PHYSICAL EDUCATION: THE ECOLOGICAL WORLDVIEW OF MAN AND THE ORGANIZATION OF THE PROCESS OF PHYSICAL EDUCATION AND ECOLOGICAL CULTURE

Annotatsiya. *Maqolada o'quvchi yoshlar jismoniy madaniyatini shakllantirishda ehtiyojlar, qiziqishlar, va motivlarning o'rni ko'zga tashlanadi. Shuningdek, jismoniy tarbiyaning tez-tez uchraydigan muammolari, insonning jismoniy sifatlari va qobiliyatlariga ta'sir etish, sog'lomlashtirish yo'li bilan hal etiladi. Maqolada biz ushbu kontsepsiyaning yana bir necha ta'rifini berishimiz mumkin, ya'ni jismoniy madaniyat – bu inson va jamiyatning umumiy madaniyatining bir qismi bo'lib, u odamlarning jismoniy takomillashuvi uchun yaratilgan va ishlatiladigan moddiy va ma'naviy qadriyatlar birligi hisoblanadi. Bugun ular o'quvchilarning ekologik madaniyatini shakllantirish murakkab va o'zak ijtimoiy-pedagogik jarayon ta'lim sharoitida u nafaqat, bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishga, balki rivojlanishga ham qaratilgan fikrlash hisoblanadi. Maqolada avtor umumiy ta'lim bosqichida o'quvchilarning jismoniy va ma'naviy salomatligi mustahkamlanadi degan fikrni ta'kidlaydi.*

Аннотация. *В статье рассматривается роль потребностей, интересов и мотивов в формировании физической культуры студенческой молодежи. Также наиболее распространенные задачи физического воспитания решаются путем воздействия на физические качества и способности человека, путем укрепления здоровья. В статье можно дать еще несколько определений этого понятия, то есть физическая культура – это часть общей культуры человека и общества, представляющая собой совокупность материальных и духовных ценностей, созданная и используемая для физического развития человека. Сегодня формирование экологической культуры учащихся представляет собой сложный и центральный социально-педагогический процесс в образовательной среде, в котором рассматривается не только приобретение знаний и умений, но и мышление. Автор подчеркивает мысль о том, что физическое и психическое здоровье учащихся укрепляется на общеобразовательном этапе.*

Annotation. *The article focuses on the role of needs, interests, and motivations in shaping the physical culture of student youth. Also, the most common problems of physical education are solved by affecting the physical qualities and abilities of the person, by improving health. In the article, we can give a few more definitions of this concept, that is, physical culture is a part of the general culture of man and society, it is a unit of material and spiritual values created and used for the physical development of human beings. Today, the formation of the ecological culture of students is a complex and central socio-pedagogical process in the educational environment in which it is considered not only the acquisition of*

knowledge and skills, but also thinking. In the article, the author emphasizes the idea that the physical and mental health of students is strengthened during the general education phase.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, konsepsiya, ota-onalar, ma'naviy salomatlik, umumiy ta'lim bosqichi, pedagogik va psixologik xususiyatlar, tabiiy muhit.

Ключевые слова: физическое воспитание, концепция, родители, психическое здоровье, общее образование, педагогико-психологическая характеристика, природная среда.

Key words: physical education, concept, parents, mental health, general education, pedagogical and psychological characteristics, natural environment.

Introduction. Protecting and improving the quality of the natural environment, the measures of environmental education are the personal development of each person. The pedagogical support of the family in the physical education of children is important in this regard, and therefore the leadership of people with an ecological culture will certainly help to implement it under the supervision of a properly organized system of education. In the course of physical education in the implementation of the program of pedagogical support of the family in the upbringing of children in ecological culture, in parallel with the active participation of parents, children's choice of new forms and methods of physical education, pedagogical and psychological features are studied.

Today, there might be no one who has not heard of such concepts as "ecology". Family and school in the development of environmental education have the following: the purpose of this program is to educate parents in environmental and physical culture outside of physical education classes, to develop their readiness and ability to organize educational activities aimed at environmental development [2, 7]. The accumulation of ecological knowledge in the formation of skills and activities in nature, physical education, high awakening in the early stages of sports development, moral and aesthetic feelings, high moral staff in the implementation of environmental work. The main methodological qualities in educating students, mastering innovations and becoming partners in new learning practices based on interaction with school students, the formation of various innovative skills in physical education are pivotal.

Shaping Environmental Education. Students are encouraged to be creative in solving environmental problems. Environmental education will lead to the formation of a creative association of teachers and parents to solve their problems.

It is designed to develop children's ability to choose innovative forms and methods of physical education, their level of familiarity with cultural values, and their attitude to learning. Continuous environmental education and training at all stages of the education system requires the formation of a person. Consequently, this education system can serve as a basis for the formation of a harmonious human being. Innovative technologies have been developed to increase the value of a healthy lifestyle, pedagogical interaction of family and school in the formation of parents and children, all possible ways to prevent health problems. The harmonization should lead to the formation of knowledge and values and the education of aesthetic feelings. An ecological outlook is designed to encourage the development of attitudes.

The purpose of environmental education is to intensify the pedagogical interaction of school and family in the physical education of high school students. The ecological physical culture and sports of the society are an issue of great national importance, including regular classes in secondary schools and extracurricular sports activities. Formation of certain rules of ecological worldview consists of recommendation of theoretical and practical lessons in tourism and physical education, organization of the basis of continuous ecological education and upbringing system. Ecological culture is an understanding of the environment in which a person has personal characteristics that reflect his or her state of harmony with nature, society, and his or her inner world through the development of a private-thical and practical approach to "activity-environment". Such a part of life, where it will be possible to find answers to environmental challenges, the main components of the ecological culture of rural schoolchildren are subjective important values, ideals, motives, ecological assessment system, intellectual and nature knowledge system, world environmental problems, national, regional and local levels, environmental thinking activities-creative rational nature management, a certain level of environmental knowledge is aimed at developing worldview, and respect for and support of public mental health, help, migration, punishment, overcoming, honoring, self-expression, self-awareness, students' awareness of these needs are reflected in their specific physical and athletic attachment characteristics [5]. The formation of skills and beliefs by scientists has been considered that might reflect the desire for physical development (*physical, posture,*

culture of movement, psychological, functional systems of improving physical qualities), the pedagogical basis for the development of modern technology and environmental culture, as it strengthens its readiness for environmental activities.

Physical culture is part of the overall culture of a society. The results reflect the conditions necessary for growth. It reflects the methods of physical activity aimed at the development and management of human physical and mental abilities, strengthening health, improving performance [4]. The quality of a person's interaction with the external environment reflects the level of culture in which he or she is a participant. Ecological culture determines the high level of implementation of its development in the ecological activities of the upper classes.

In order for the good aspects of ecological culture to be healthy and effective in various spheres of life: military service, family life, conflict, recognition of a worthy place around you, respect, friendship and coexistence. Obligations related to the relationship between society and nature, the need to attend classes on common human goals, environmental orientation of values, universal human values, making friends, communicating and cooperating with them, physical culture the curriculum helps students to stand out, compete in expressing their desire, accept them as such, make creative use of the knowledge and skills acquired by student youth, and maintain the necessary conditions and situations. During the period, the level of psychophysical and functional training, training to adjust their psychophysical development, organized active recreation, prevention of general and occupational diseases, as well as create conditions for further self-education, development, strengthening and health.

Furthermore, E.A. Arustamov believes that "culture is such a wide sphere of human life that the changes recognized in it create a shift in the whole system of eco-relations in accordance with the new eco-tasks". All aspects of human life and its relationship with nature are located within the culture. His works show the ecological culture, the socio-philosophical direction of its development. "It is necessary to create a new type of formation of ecological culture in the physical education class of ecological culture and education, which is specifically focused on maintaining, restoring and supporting the dynamic balance between man and nature as a whole, let it be specially directed" he stated [1, 3].

The cultural level of the individual, the formation of an ecological worldview can be understood as arguments in favor of a constructive-ecological approach that can set the mood for prosperity, one of the existing facts has its own perspective, first of all universal values through the prism of personal individuality, self-development and self assumes that it is given through the process of ascension. Eco-physical culture is distinguished as a product of civilization and as a cultural complex of the individual.

Conclusion. In summary, the concept of 'culture' for our study is primarily concerned with a wide range of issues: optimizing the process of shaping the environmental culture of high school students, and the features of improving the upbringing of children, "defining the norms and patterns, based on programs, formed in the community". Culture is a social experience of cultural values, a translational form of patterns of behavior. Accordingly, regardless of the presence of certain areas of human life (economy, politics), all changes are determined by the general cultural level of a particular community. Culture is a defining condition for the realization of the creative potential of the individual and society, a form that confirms the identity of the people and the basis of the mental health of the nation, the humanistic direction and criteria of human and civilization development.

References:

1. Abdullaev A. Theory and methods of physical education. T., ITA-press, 2018, 232 p.
2. Novikov V.F., Karataev O.R., Karataev E.R., Taneeva A.V. Ecological safety of sports and recreational complexes. report International Sports Forum Russia is a sports power. Saransk M., Sport Academ, 2011, pp. 316 – 318.
3. Kh.T.Omonov, N.Kh.Khodzhaev, S.A.Madyarova, and E.Y. Pedagogical technologies and pedagogical skills. 2017, pp. 97 – 108.
4. Salomov R.S. ITA-press 2018, p. 296.
5. Shchedrovitsky G.P. System of Pedagogical Research (Methodological Analysis Pedagogy and logic. M., Castal, 1993, pp. 16–200.
6. Yanson Y.A. Pedagogy of physical education of schoolchildren: book. for the teacher. Rostov n/a., RGPU, 1999, 184 p.
7. www.Ziyonet.uz

Abdullaeva Mushtariy Moxmud qizi (O‘zRFA MAM Fanlararo tadqiqotlar bo‘limi
kichik ilmiy xodimi; e-mail: mushtariyabdullayeva@gmail.com)

**ETNIK STEREOTIPLARNING IJTIMOYI AHAMIYATI VA UNING ETNIK IDENTIKLIKKA
TA’SIRI**

***Annotatsiya.** Maqolada stereotipning vazifalari, turlari va etnik stereotiplarning mazmun-mohiyati tahlil qilingan bo‘lib, etnik stereotiplarning nazariy asoslari ochib berilgan. Shuningdek, etnik stereotiplarning etnik identiklikka ta’siri, ularning inson ongida barqaror mavjudligi asoslangan.*

***Аннотация.** В статье анализируются функции, виды стереотипов, сущность содержания этнических стереотипов, раскрываются теоретические основы этнических стереотипов. В его основе также влияние этнических стереотипов на этническую идентичность, их устойчивое существование в сознании человека.*

***Annotation.** The article supports the functions, types and content of ethnic stereotypes, reveals the theoretical foundations of ethnic stereotypes. It is also based on the fact that ethnic stereotypes are a weapon of ethnic identity, a direct presence of power in the human mind.*

***Kalit so‘zlar:** stereotip, stereotiplash, etnik stereotiplar, identiklik, etnik identiklik.*

***Ключевые слова:** стереотип, стереотипы, этник стереотипы, идентичность, этническая идентичность.*

***Key words:** stereotype, stereotyping, ethnic stereotypes, identity, ethnic identity.*

Kirish. Sterotiplar ommaviy va individual ongning ajralmas qismi bo‘lib, shaxslar, guruhlar, madaniyatlar, etnik guruhlar va jamiyatlarning xatti-harakatlarini belgilaydigan asosiy omil hisoblanadi. Inson idrok va tafakkurda “avtomatizmlarsiz” yashay olmaydi, uning har qanday vaziyatni o‘ylab ko‘rishga vaqti ham, kuchi ham yo‘q.¹

Stereotiplarning mazmuni doimiy ravishda o‘zgarib turadi, shu sabab u ko‘plab yangi bilimlar hosil qilishga qarshilik qiladi. Chunki stereotipning o‘zigina xos bo‘lgan hukmron g‘oyalari boshqa zid bo‘lgan ma’lumotlarni rad etadi va aynan o‘zining g‘oyalari doirasiga kiruvchi dalillarni (asossiz bo‘lsa ham) qabul qiladi. Bu esa aqliy zaiflikka, ma’lum bir narsa yuzasidan chiqarilgan sayoz siymolar doimiy ravishda saqlanib qolishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, hozirgi globallashuv davridagi vaqt tanqisligi masalasida stereotiplar anchagina ijobiy yechim sifatida xizmat qilishi mumkin. Zero, stereotip har qanday holatda ham qisman obyektiv asosga ega bo‘ladi. Uning shakllanishi va tarqalishining juda tezligi, insonlar ongiga yengil “hazm” bo‘lishini inobatga olib, stereotiplardan ma’lumotlarni qisqa, tez, unumli va ishonchli tarzda bilvosita va bevosita yetkazishda foydalanish yaxshi samara beradi. Buning uchun stereotiplarning mantiqiy asoslarini, ya’ni tushuncha ichiga kiruvchi asos va xulosalarning obyektivligini, chinligini ta’minlash lozim. Stereotiplardan omma orasida xoh salbiy, xoh ijobiy maqsadlarda foydalanilmasin, uning ichki mohiyatini anglash, doimiy ravishda undagi o‘zgarishlarni tahlil qilib borish asosida yangi bilimlar hosil qilish mumkin. Bu esa kelajakda stereotip bilan bog‘liq bo‘ladigan ijtimoiy muammolarning oldini olish imkoniyatini beradi.

Stereotiplar turli ilmiy nazariyalar asosida o‘rganilgan bo‘lib, stereotiplash hodisasi ko‘p qirralidir. U o‘zini inson faoliyatining turli sohalarida namoyon qiladi. Shundan kelib chiqib, tegishli bilim sohalarida u ma’lum bir talqinni oladi. Ushbu maqolada stereotipning turlari, etnik stereotip va uning mohiyatini tushunishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik yondashuvlarni tizimlashtirishga harakat qilingan. Etnik stereotiplarning shakllanishida etnik identiklikning ahamiyati ochib berildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Stereotip atamasi (yunon. stereos – qattiq, typos – iz, tamg‘a) amerikalik sotsiolog V.Lippman tomonidan 1922-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan.

XX asrning ijtimoiy-psixolog olimi G.Tajfel ijtimoiy idrok, ijtimoiy o‘ziga xoslik va guruhlararo munosabatlar haqida o‘zining nazariyalarini yaratgan va ijtimoiy hodisalarni psixologik izohlash masalalarini tatbiq qilgan. Xususan, u o‘zining “Stereotiplar” maqolasida stereotipning normalligini va uning kundalik hayot uchun funkcionalligini ta’kidlaydi.²

¹Профессиональные стереотипы и мифы о психологах//https://studme.org/272303/.../professionalnye_stereotipy_mify_psihologah

² Tajfel H. Stereotypes. Race. 1963, № 5, p. 8.

Rus psixologi V.S.Ageev ijtimoiy stereotiplarning psixologik asoslarini o'rgangan va ularning kognitiv (aqliy) hamda motivatsion (hissiy) asosini farqlab bergan. Hayotda stereotip bilan bog'liq quyidagi nazariy muammolarni o'rganish taklifini kiritgan: stereotiplarning haqiqiy psixologik funksiyalari qanday va ular ijtimoiy funksiyalardan nimasi bilan farq qiladi, ushbu hodisaning chegaralari qanday, ijtimoiy stereotiplarning dinamik qonunlari qanday, ular qanday paydo bo'ladi, shakllanadi, o'zgaradi va yo'q bo'lib ketadi.¹

Etnopsixologiya sohasi mutaxassisi olimi T.G.Stefanenko asosan etnik stereotiplar, uning xususiyatlari va stereotiplashtirishni shakllantirish jarayonlariga to'xtalib o'tib, ijtimoiy stereotiplarning mohiyatini ochib beradi.² U ta'kidlaydiki: "Guruhlararo munosabatlarda muhim rolni ijtimoiy stereotiplar o'ynaydi, ular soddalashtirilgan, shaxsiy qarashlarning sxematik tasvirlari, individual tasavvurlarning yuqori darajadagi izchilligi bilan tavsiflanadi. Stereotiplar erda bolalik davrida o'zlashtiriladi, odatda, to'g'ridan to'g'ri tajribadan emas, balki ikkilamchi manbalardan – bolalarning o'zi tegishli bo'lgan guruhlar to'g'risida aniq tasavvurlar paydo bo'lishidan ancha oldin anglaydilar".³

Sotsiolog olimi A.V.Bochkareva⁴ o'zining dissertatsiyasida etnik stereotiplarni ijtimoiy hodisa sifatida o'rgandi. Xususan, sotsiologik tadqiqotlarda etnik stereotiplarni psixosemantik usullar bilan o'rganish imkoniyatlari va xususiyatlarini ochib berdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Stereotipning turlari va etnik stereotip haqidagi nazariyalar:

– qiyosiy taqqoslash (stereotip turlari va etnik stereotiplar haqida pedagog, sotsiolog, psixolog va etnopsixologlarning ilmiy qarashlari qiyosiy taqqoslandi);

– davriylik (stereotip turlari va etnik stereotip bilan bog'liq nazariyalarning oldingi va keyingi o'zgarishi xronologik keltirildi);

– obyektivlik (stereotip turlari va etnik stereotipni salbiy yoki ijobiy baholashda belgilangan chegara-qiyamatdan chiqilmadi) kabi asosiy uslubiy tamoyillaridan foydalanib o'rganildi.

Tahlil va natijalar. XX asrda ijtimoiy fan negizida stereotiplarga oid 3 ta keng yondashuv yuzaga keldi:

– iqtisodiy yondashuv (stereotiplarni statistik diskriminatsiyaning ko'rinishi sifatida ko'radi);

– sotsiologik yondashuv (bu faqat ijtimoiy guruhlariga tegishli bo'lib, bunda stereotiplarni guruh xususiyatlari bilan bog'lashadi);

– ijtimoiy bilish yondashuvi (ijtimoiy psixologiyadan kelib chiqqan bo'lib, bu stereotiplarni kognitiv sxemalar yoki nazariyalarning alohida xolatlari sifatida ko'rib chiqadi).⁵

G.Tajfelning fikricha: "Stereotip "yomon" ham emas, "yaxshi" ham emas, balki u ehtimol, mavjud atrofimizdagi dunyoni soddalashtirishga qaratilgan doimiy harakatlarimizda biron-bir maqsadga xizmat qiladi".⁶

Garchi stereotiplarning ongsiz tarkibiy qismlarining mazmuni va ahamiyati to'g'risida ba'zi tortishuvlar mavjud bo'lsa-da, stereotiplar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, odamlardan turli xil guruh a'zolarini tavsiflashni so'rash, bu ularning stereotiplari to'g'risida to'liq tushuncha beradi.⁷

Rus sotsiologi T.B.Ryabova⁸ so'nggi adabiyotlarning tahlili bo'yicha stereotipning xususiyatlari (atributlari)ni (rus sotsiologiyasida ham ushbu talqinning ustunligini ta'kidlab) quyidagicha ta'riflaydi:

*Birinchi*dan, ular bizni va boshqalarni baholash uchun ishlatiladi, shuning uchun ular aksiologik (xulosalarni ifodalaydigan va ijtimoiy aks ettiradigan ijtimoiy ong) jihatdan neytral (betaraf) emas.

*Ikkinchi*dan, stereotiplar ikki madaniyatni yoki ijtimoiy guruhni taqqoslashda tomonlarning qarama-qarshiliklari sifatida talqin etilganda yuzaga keladi.

¹ Ageev V.C. Психологическое исследование социальных стереотипов. "Вопр. психол.", 1986, № 1, с. 95–101.

² Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. Учебник для вузов. М., "Аспект Пресс", 2003, с. 368.

³ Shu manba. С. 149.

⁴ Бочкарева А.В. Этнические стереотипы: основные методологические подходы к исследованию и особенности использования психосемантических методов. Дисс. ... канд. социол. наук, Москва, 2014, 186 л.

⁵ Pedro Bordalo, Katherine Coffman, Nicola Gennaioli, Andrei Shleifer. STEREOTYPES. The Quarterly Journal of Economics. 2016, p. 1753–1794; doi:10.1093/qje/qjw029. Advance Access publication on July 19, 2016.

⁶ Tajfel H. Stereotypes. Race. 1963, № 5, p. 8.

⁷ J.L.Hilton and W. von Hippel. Stereotypes. Annu Rev. Psychol. 1996, 47 (1), p. 262–263.

⁸ Рябова Т.Б. Стереотипы и стереотипизация как проблема гендерных исследований. Опубликовано в: Личность. Культура. Общество. Т.V. Вып. 1–2, 2003, с. 15 – 16.

Uchinchidan, bu boshqani ifodalashning soddalashtirilgan usuli. Shuningdek, “Stereotiplash – bu stereotiplangan guruh a’zolari o’rtasidagi mumkin bo’lgan farqlarni tan olmaydigan va umumiy qoidalar-dan istisnolarga yo’l qo’ymaydigan fikrlash uslubi”.¹

Rus pedagog olimasi N.V.Sorokina stereotiplashning tabiati insonning fikrlash jarayonlarining aj-ralmas qismi ekanligini, stereotiplarning eng muhim xususiyatlaridan biri bu ularning xilma-xilligi bo’lib, buni stereotiplarning turlarini ajratib berish orqali isbotlaydi.²

N.V.Sorokina³ stereotiplarni quyidagicha tasniflaydi.

Stereotiplarni subyektiv (stereotiplarni tashuvchilari) jihatdan: kollektiv (jamoaviy) va individual (yakka) stereotiplarga; obyektiv jihatdan: shaxsiy va ijtimoiy stereotiplarga ajratiladi.

Ijtimoiy stereotiplar o’z navbatida, gender stereotiplari (erkaklik va ayollik bilan bog’liq xususiyat-lar); yosh stereotiplari (yosh – tirik organizm tug’ilgan paytdan to hozirgi kungacha yoki boshqa biron-bir aniq vaqtgacha bo’lgan davr davomiyligi); kasbiy stereotiplar; irqiy stereotiplar; milliy stereotiplar; etnik stereotiplar; diniy stereotiplar; hududiy stereotiplar; guruhiy stereotiplar; siyosiy stereotiplar va h.k.

Stereotiplar subyektiv obyektga tegishli bo’lishiga ko’ra, avtostereotip (bu ijtimoiy guruhning o’zi haqidagi), geterostereotip (ma’lum bir guruhning boshqa/begona guruhlar haqidagi obrazidir); en-dostereotip (guruh ichidagi); ekzostereotip (guruh tashqarisidagi); metastereotip (stereotip haqidagi ste-reotip, boshqa guruhda qabul qilingan geterostereotiplar tushuniladi); kontr-stereotip (stereotipning, umu-man, etnik guruhga emas, balki uning individual tipik bo’lmagan vakillariga nisbatan berilgan) larga bo’-linadi.

Stereotiplar mazmuni bo’yicha ijobiy va salbiyga ham bo’linadi. Stereotip tuzilishining kognitiv (aqliy) komponenti barqaror, affektiv (ta’sir) komponenti esa o’zgarishi mumkin. Shuningdek, stereotip tuzilishining turli tarkibiy qismlari bilan bog’liq bo’lib, stereotiplar: xurofotlar (keksalar qobiliyatsiz), ev-ristika (bolalararni tarbiyalash – bu ayolning ishi), me’yor – norma (hech kim ko’chada kiyimsiz yurmay-di) va an’analarga ajratadi. Stereotip ratsional (kognitiv), emotsional (affektiv) va motorli (xulq-atvorli) tarkibiy qismlarni o’z ichiga oladi.⁴

Umumiy hodisadan (stereotip va uning turlari) aniqroq (etnik stereotiplar)ga o’tishda shuni ta’kid-lash kerakki, bugungi kunda etnik guruhlarining ijtimoiy namoyishi muammosi turli soha vakillari: sot-siolog, psixolog, pedagog, etnolog, ijtimoiy va madaniy antropologlar tomonidan o’rganilgan bo’lib, ular turli xalqlarning tabiati hamda xulq-atvori haqidagi bilimlarni tavsiflash va tizimlashtirishga urinishgan. Ma’lumki, etnik guruhlar haqidagi ijtimoiy g’oyalar jamiyatning ma’naviy hayotini o’zgartirish mexa-nizmlaridan biri hisoblanadi. Amerikalik sotsiologlardan D.Kats, K.Breyli, E.Bogardus va boshqalar bi-rinchilardan bo’lib etnik stereotiplarni ijtimoiy stereotiplarning alohida hodisasi sifatida o’rganishdi. Bu konsepsiya V.Lippman tomonidan etnik jamoalarning sub’ektiv obrazlarini tavsiflash uchun kiritilgan.⁵

1950-yilda amerikalik psixolog Otto Klenberg etnik stereotipni – odamlarning ongida o’zlarining yoki boshqa bir milliy guruhga nisbatan dunyoning aksi, deb ta’riflagan.⁶

Etnik stereotiplarning eng muhim xususiyatlari orasida ularning hissiy baholash xususiyati ajralib turadi. V.Lippmandan so’ng ijtimoiy psixologiyada uzoq vaqt stereotiplarning hissiy jihatlari-ga e’tibor qaratilmagan. Ammo XX asr o’rtalaridan kognitivizm g’oyalarining bevosita ta’siri ostida tadqiqotchilar stereotiplarning kognitiv tarkibiy qismlariga ko’proq e’tibor berishni boshladilar.

XX asrning 60–80-yillarida G’arb ilmidagi, umuman, stereotiplarga, etnik stereotiplarga, salbiy hodi-sa sifatida qaralgan va buni irqiy xurofot sifatida ko’rib chiqishgan. Amerikalik sotsiolog A.M.Rouz ste-reotipga ta’rif berar ekan, uni soxta e’tiqod, jismoniy xususiyatlar yoki madaniy xususiyatlarning bo’rtti-rilishi deb ta’kidlaydi. Ular, avval, guruhning ayrim a’zolari tomonidan namoyon bo’ladi, so’ngra, uning boshqa barcha a’zolari tomonidan qabul qilinadi. A.M.Rouz stereotiplarning bunday muhim xususiyatini nafaqat idrok etilayotgan shaxsning, odamlarning va hokazolarning xarakterli xususiyatlarini, balki idrok etuvchining xarakterini aks ettirishini ta’kidlaydi.

¹ Shu manba.

² Абдуллаева М. Стереотип ва унинг ижтимоий-психологик асослари. Бердак номидаги Қорақалпоқ Давлат университети Ахборотномаси. 2021, №2(51), 161–164-бетлар.

³ Сорокина Н.В. Методическая типология стереотипов как компонент содержания обучения иностранным языкам в вузе. “Язык и культура”, № 3 (23), 2013, с. 120 – 139.

⁴ Шу манба.

⁵ Бочкарева А.В. Этнические стереотипы: основные методологические подходы к исследованию и особен-ности использования психосемантических методов. Дисс. ... канд. социол. наук, Москва, 2014, с. 47.

⁶ Изучение этнических стереотипов//https://studme.org/90325/kulturologiya/izuchenie_etnicheskikh_stereotipov

1967-yilda fransuz tadqiqotchisi S.Marandon tarixiy materiallardan foydalangan holda etnik stereotiplarning mohiyatini tahlil qilishga urindi. XIX asrning birinchi yarmida fransuzlar va inglizlarning o'zaro in'ikosining o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan asarida u etnik stereotiplarni shakllantirish yo'llarini va ularning tarkibiy qismlari – jamiyat, milliy xarakter, oila, axloq, din, cherkov, ta'lim, san'atni o'rganadi. C.Marandon bir nechta stereotip guruhlarini aniqladi va stereotiplarni haqiqat bilan qat'iy mos kelmaydigan soddalashtirilgan tasavvurlar deb ta'riflaydi.

XX asrda amerikalik tadqiqotchilar: S.Madon, M.Guyll, K.Aboufadel, E.Montiel¹ va boshqalar tomonidan 60 yil davomida olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, etnik stereotiplar an'anaviy ravishda o'zgarishlarga chidamli, o'ta konsensual (kelishuv – qarash yoki qaror guruhning barcha a'zolari o'rtasida umumiy kelishuvga asoslangan bo'lishi) va noqulay deb hisoblanadi. Ular buni 10 ta etnik milliy stereotipning mazmuni, konsensus va qulayligi jihatidan qay darajada o'zgarganini o'rganish orqali isbotlashdi. Bu natijalar stereotiplarni o'zgartirishga erishish qiyinligini va hatto stereotiplar o'zgargan taqdirda ham, bu o'zgarish yaxshilangan guruhlararo munosabatlarga aylanmasligini anglatadi. Chunki yangi stereotiplar ular almashtirgan stereotiplar kabi noqulay va konsensual bo'lishi mumkin.

Demak tadqiqot natijalariga ko'ra, ko'plab stereotiplar hali ham yuqori darajada konsensual, ammo ular mazmunan sezilarli darajada o'zgargan va ularning aksariyati yanada soddaroq bo'lib qolgan. Garchi bu o'zgarishlar so'nggi bir necha o'n yilliklar davomida AQSHdagi guruhlararo munosabatlarning yaxshilanishiga yordam bergan bo'lsa-da, stereotipning o'zgarishi va guruhlararo yoki guruhlar o'rtasidagi munosabatlar, ehtimol, o'zaro ta'sirlar bilan tavsiflanadi. Shunday qilib, stereotiplarning o'zgarib turishi 60 yil davomida AQSHda sodir bo'lgan etnik va milliy guruhlar o'rtasidagi munosabatlarning yaxshilanishining sababi va natijasi bo'lishi mumkin.²

Aytish joizki, etnik stereotiplar avtostereotiplar (o'z etnik guruhi xususiyatlari to'g'risidagi guruhning barqaror tushunchalari) va geterostereotiplarga (boshqa etnik guruh haqidagi tushunchalar) bo'linadi. Etnik avtostereotiplar va geterostereotiplar nafaqat o'z etnik guruhi va boshqa etnik jamoalarning ayrim xususiyatlarini umumlashtirishdan tashqari, balki ularga nisbatan munosabatni ham bildiradi. Avto- va geterostereotiplarning mazmuni bir qator omillarga bog'liq, masalan, milliy an'analar, milliy qadriyatlar, etnik tarix, etnik identiklik, davlatlar o'rtasidagi munosabatlar va boshqalar. Shunday qilib, millatlararo o'zaro ta'sirning mazmuni, tabiati, ijtimoiy guruhlarini idrok etishning o'ziga xos xususiyatlari etnik stereotiplarning mazmuni bilan belgilanadi.³

Ma'lumki, etnos yoki millatning identikligi, avvalambor, davlat va xalq manfaatlari bilan chambarchas bog'lik «o'zlikni anglash» tuyg'usi asosida shakllanadi. Chunki o'zlikni anglash orqali nafaqat milliy, etnik manfaatlarni, balki, shu bilan birga, milliy jipslilikni vujudga keltiruvchi mental xususiyatlarni ham maqsadga yo'naltirish mumkin.⁴ Etnik stereotip etnik o'zini-o'zi anglashning tartibga soluvchi element sifatida 3 ta asosiy funksiyani bajaradi: kognitiv, kommunikativ va etnik identiklik (o'ziga xoslik) ni himoya qilish.⁵

Bugungi kunda etnik stereotiplarni o'rganish ahamiyatlidir, zero, ular, individual harakat mexanizmlari, qarashlari, qabul qilingan qadriyatlari uchun odatiy hisoblanib, kundalik ong darajasida harakat qiladi. Etnik stereotiplar ancha barqaror, ular tarix davomida turli avlodlar vakillari orasida etnik xulq-atvorning barqaror shakli sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, etnik stereotiplar etnosning yashash sharoitlariga va tarixiy rivojlanishning ushbu bosqichida qabul qilingan qadriyatlariga qarab o'zgaradi. Etnik stereotiplar, ko'pincha, haqiqatga mos kelmaydi va subektivdir, bu etnik guruh imidjini shakllantirishdagi tanlangan yondashuv bilan bog'liq bo'lib, u ba'zi xususiyatlarga e'tiborni jalb qilish va boshqalarning ahamiyatini pasaytirishdan iborat. Hozirgi vaqtda stereotiplarning funksiyalari va rolini o'rga-

¹ Madon S., Guyll M., Aboufadel K., Montiel E. Ethnic and National Stereotypes. The Princeton Trilogy Revisited and Revised//Personality and Social Psychology Bulletin. Vol. 27, №8, August 2001, p. 996 – 1010. https://www.researchgate.net/publication/237535996_Ethnic_and_National_Stereotypes_The_Princeton_Triology_Revisited_and_Revised

² Шу манба.

³ Бочкарева А.В. Этнические стереотипы: основные методологические подходы к исследованию и особенности использования психосемантических методов. Дисс. ... канд. социол. наук, Москва, 2014, с. 46 – 50.

⁴ Кадилова Х.Б. Қорақалпоқ халқининг миллий идентиклик хусусиятлари. Автореферат. Социо.ф.н. дисс. ..., Т., 2020, 15-бет.

⁵ Бочкарева А.В. Этнические стереотипы: основные методологические подходы к исследованию и особенности использования психосемантических методов. Дисс. ... канд. социол. наук, Москва, 2014, с. 51 –52.

nishning dolzarbligi millatlararo aloqa sharoitida yuzaga keladigan turli xil ijtimoiy, madaniy va siyosiy ziddiyatlarni bashorat qilish hamda hal qilish zarurati bilan belgilanadi.¹

Etnik stereotip etnik chegaralarni saqlab qolish uchun kognitiv vosita sifatida qaraladi. Etnik chegaralarning zichligi etnik hamjamiyatning yaxlitligini saqlab qolish uchun yetarli bo'lishi kerak, ammo, shu bilan birga, o'zgaruvchan globallashayotgan dunyoda boshqa etnik guruhlar bilan o'zaro aloqalarga xalaqit bermasligi kerak. Etnik stereotiplar kognitiv darajada mavjud bo'lgan etnik guruhlar o'rtasidagi farqlar to'g'risida muhim ma'lumot beradi.²

So'nggi tadqiqotlar natijalariga ko'ra, stereotip muammosi bo'yicha olimlar quyidagi umumiy xulosalarini ajratib ko'rsatishgan:

- shaxslar ijtimoiy guruhlarini umumiy xususiyatlari bilan tavsiflashga tayyor;
- ushbu toifalarga ajratish uzoq vaqt davomida barqaror turishga intiladi;
- ijtimoiy stereotiplar o'zgaruvchan siyosiy, iqtisodiy va boshqa voqeliklarda o'zgarishlarga uchraishi mumkin, ammo bu jarayon juda sust;
- ijtimoiy stereotiplar guruhlararo ziddiyatlar paydo bo'lganda salbiy tarzda kuchaytiriladi;
- mojaro paytida stereotiplarni boshqarish juda qiyin;
- shaxs tomonidan stereotip bu muammo bilan bevosita to'qnash kelishidan oldin ham o'zlashtiriladi.³

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirilgan ijtimoiy-psixologik nazariyalarga asoslanib, quyidagi xulosaga kelindi:

– etnik stereotiplar u yoki bu xalqning milliy xarakteri haqida ma'lumot beradigan, ma'lum yoki noma'lum guruhlar, institutlar, irq va boshqalar haqidagi bilvosita anchayin zaif asoslarga ega bo'lgan ayrim yoki (ko'p hollarda) umumiy tushunchadir.

– u ijtimoiy munosabat asosida vujudga keladi va doimiy ravishda globallashadi. Insonga xalq, millat, elat haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lishga hamda shu asosda o'zining tor ijtimoiy, geografik va siyosiy muhitidan chiqishga imkon beradi;

– etnik stereotiplar har doim guruhlarda yuzaga keladi va etnik o'zini-o'zi anglashning tartibga soluvchi element sifatida etnik identiklik (o'ziga xoslik)ni himoya qiladi.

**Қаландарова Гавҳар Сулаймоновна (ЎзМУ тадқиқотчиси, ТошДАУ ассистенти)
ШАХС ШАКЛЛАНИШИДА БИЛИМНИНГ ЎРНИ**

***Аннотация.** Ушбу мақолада мамлакатимизда юксак маънавиятли баркамол авлодни тарбиялаш, уларнинг билими ва интеллектуал саводхонлик даражасини ошириш ҳамда бу борада амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар таҳлил қилинган. Шунингдек, билимнинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳамда шахс шаклланишидаги аҳамияти очиб берилган.*

***Аннотация.** В статье анализируется воспитание в нашей стране гармонично развитого поколения, повышение уровня их знаний и интеллектуальной грамотности, а также проводимые в этой сфере масштабные реформы. Также раскрывается роль знаний в обществе и их важность в формировании личности.*

***Annotation.** This article analyzes the upbringing of a harmoniously developed generation in our country, raising their level of knowledge and intellectual literacy, as well as large-scale reforms in this area. The role of knowledge in the life of society and its importance in the formation of personality is also revealed.*

***Калим сўзлар:** баркамол авлод, шахс, жамият, таълим, тарбия, билим, саводхонлик, илмий ижод, модернизация, глобаллашув, маданий тараққиёт.*

***Ключевые слова:** гармонично развитое поколение, личность, общество, образование, воспитание, знания, грамотность, научное творчество, модернизация, глобализация, культурное развитие.*

***Key words:** harmoniously developed generation, personality, society, education, upbringing, knowledge, literacy, scientific creativity, modernization, globalization, cultural development.*

¹ Шевелева И.П. Этнический стереотип как феномен культуры. Культура народов Причерноморья. 2003, № 37, с. 76.

² Бочкарева А.В. С. 46 – 50.

³ Шу манба. С. 42 – 43.

Ҳар томонлама етук, билимли, малакали, юксак маънавиятли – баркамол авлодни дунёқарашининг асосини билим ва юксак маданият ташкил этади. Бугунги кунда жамият аъзолари эгаллаган билим даражаси, миқдори, мазкур билимни тарқатиш, ўзлаштириш, қайта ишлаш ва янги билим ишлаб чиқариш имкониятлари маданият тараққиётини белгиловчи асосий мезондир.

Юртимиз мустақил давлат сифатида таркиб топган дастлабки даврдан бошлаб, эртанги кунимиз эгаси бўлган баркамол авлод тарбиясига алоҳида эътибор қаратилди. Аввало, мазкур жараёни чуқурлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг Таълим тўғрисидаги қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури (1997 йил) қабул қилинди. Шунингдек, таълим-тарбия, кадрлар тайёрлаш масалалари бўйича бир қатор тармоқ дастурлар қабул қилинди.

Модернизация мураккаб, комплексли воқелик. Уни ташкил қилувчи элементлари орасида билим ва саводхонлик даражасини ошиб бориши таъкидланади. Бу муаммо, яъни билим ва саводхонлик даражасини ошиб бориши, биринчидан, баркамол авлод шаклланишини маънавий пойдевори, иккинчидан, уларнинг ижтимоий муҳит билан боғлиқ моҳияти, учинчидан, модернизация жараёни эпистемологик қарашларидаги ўзгаришлари билан алоқадорлигини илмий-назарий таҳлили учун замин тайёрлади. Билим, саводхонлик жамиятнинг кучли куроли ва инсон жамиятининг, тараққиётининг пойдеворидир. Билимни моҳиятини тушуниш ва уни амалиётга тадбиқ қилиш ҳозирги замоннинг долзарб муаммоларидан бири. Замонавий инновацион технологиялар, сиёсий технологиялар, ўқув жараёнларида қўлланиладиган янги технологиялар барчаси саводхон инсоннинг билимига боғлиқ.

Ҳозирги кун баркамол авлодни – билимли, юксак ахлоқли, маданиятли, кенг илмий дунёқарашга эга бўлишини талаб қилади. Бунда таълим тизими ёшлар илмий дунёқарашини шаклланишида муҳим восита ҳисобланади. Шу боис ёшлар дунёқарашининг шаклланишида унга таъсир этувчи омиллар, ундаги кадриятлар тизими, бу тизимда билимнинг ўрни, баркамол авлод тарбиясида қандай билимлар зарур ва уларни қандай усул ва услублар асосида узатиш, ёшлар кадриятлари тизимидаги замонавий ўзгаришлар, миллийлик ва умуминсоний кадриятлар уйғунлиги мазкур тизимдаги замонавий ўзгаришларни ташкил этади.

Мамлакатни модернизация қилишнинг асосий вазифалари миллий ғоямизни ҳаётга татбиқ этиш, ривожланишни янги юксак поғоналарга кўтарилишини назарий-амалий асосларини вужудга келтириш ва ёшларни баркамол авлод қилиб тарбиялаш учун шарт-шароитлар яратишдан иборатдир. Шу сабабли, давлатимиз мустақилликнинг дастлабки даврларидан бошлаб баркамол авлод тарбияси давлат ва жамиятнинг устувор вазифалари сифатида эътироф этилди, яъни эртанги кунимиз эгаси бўлган баркамол авлод тарбиясига алоҳида эътибор қаратилди.

Ҳар томонлама етук, билимли, малакали, юксак маънавиятли – баркамол авлод тарбиясининг асосини билим ва юксак маданият ташкил этади. Бугунги кунда жамият аъзолари эгаллаган билим даражаси, миқдори, мазкур билимни тарқатиш, ўзлаштириш, қайта ишлаш ва янги билим ишлаб чиқариш имкониятлари маданият тараққиётини белгиловчи асосий мезондир. Билим, таълим инсониятни бирлаштирувчи омил бўлиб, ҳар қандай модернизация ёндашувининг зарур компоненти дир.

Билим – шахснинг зарурий таркибий қисми. Инсон ўқиш ва таълим олиш ёрдамида мукамалликка интилади, билим эса бу жараёнда восита вазифасини ўзида мужассамлаштиради. Билимли бўлиш юксак бахт, юксак баркамоллик ва кадр-қиммат, эътиборга лойиқлик билан тенглаштирилади, яъни «одоб-ахлоқ, такводорлик, фаолиятлилик, ижтимоий кадриятлардан ҳеч қайсиси «билим»дек эътиборга эга эмас». ¹ Дарҳақиқат, барча ижтимоий кадриятлар орасида билимга бўлган муносабат юксак бўлиб, инсоннинг жамиятдаги мавқеи билимга боғлиқдир.

Ўрта асрларда яшаб ижод қилган Марказий Осиё мутафаккирларига инсоннинг энг олий бахти билишда деган тушунча хос бўлган. Инсон фаолияти асосида ётган билимга ишонч мамлакат ривожини тартибга солади. Улар ўз асарлари, илмий ва амалий фаолияти орқали илмий ижод намуналарини намойиш қилдилар, миллий маданиятни бойитдилар.

Ҳозирги даврда илмий билимнинг аҳамияти ошиб бормоқда. Муайян мамлакатларда қилинган, очик тизим сифатидаги илмий кашфиётлар бутун дунё кундалик ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Масалан, Англия, Франция, Германия ва Италияда қилинган илмий кашфиётлар электроника соҳасидаги янги технологияларнинг асосини ташкил этади. Япония компанияларининг ихтиролари

¹ Розенталь Ф. Торжество знания. М., 1978. с. 235.

электрон ишлаб чиқариш жараёнларини такомиллаштириш ва инфор­мацион технологияларнинг сайёрамиз инсонлари ҳаётига кириб боришида катта роль ўйнапти. Ҳозирги вақтда юксак техно­логияларни ривожлантиришда Япония, Хитой, Корея ва Ҳиндистон фирмаларининг иштироки ке­нгайиб бораётгани кузатилмоқда.

Бизнинг мамлакатда ҳам бу йўналишда тадқиқотлар олиб борилмоқда. Чунончи, қишлоқ хўжалиги, микробиологик саноат, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳаларида илмий-техник та­раққиётни таъминлашда зарурий асос бўлмиш табиий ва ижтимоий жараёнларни математик мо­деллаштириш, информатика ва ҳисоблаш техникаси, молекуляр генетика, ген-хужайра инженерия­си, биотехнология ва нанотехнология соҳалари ана шулар жумласидандир. Демак, ҳар бир дав­латда фан – миллий бойлик. Бизнинг мамлакатда у миллий мустақилликни амалга ошириш ва бо­йитишга хизмат қилади.

Илмий билимларни ўзлаштириб, улардан фойдаланганда, инсон бошқа кўринишдаги фаоли­ятларда ифоданувчи ўз ижодий имкониятларини амалга оширади.

Ҳаётнинг турли-туманлиги ва ўзгарувчанлигига қарамасдан, илмий тадқиқотлар натижалар­и, ўзгармасдир. У диний эътиқод, мафкура, бадиий дид ва кабиларга боғлиқ бўлмасдан, бир хил, ягона тушунча беради. Шунинг учун билим ва таълимнинг тарқалиши инсониятни бирлаштирувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Фан ва техникани тегишли таълим тизими, кадрлар тайёрлаш миллий дастурисиз ривожлан­тириш мумкин эмас. Ҳукукий, демократик давлат ва фуқаровий жамият куришнинг тақдири илмий потенциалга қўп жиҳатдан боғлиқ. Илмий ижод адабиёт, мусиқа, санъат, фалсафа, техника, сиёсат соҳаларидаги ижодиёт каби маданиятнинг таркибий қисмлари тизимига киради.

Маданий ҳаётнинг бошқа томонларидан фарқли ўлароқ, илмий билишнинг ривожланиши, илмий ижод ғояси инсоният тарихида ҳар доим мавжуд бўлган. Маданиятнинг бошқа соҳаларида бундай бирлик учрамайди. Санъат, рассомлик, мусиқа кабилар ривожини ягона жараён деб бўл­майди.

Илмий ижод турли миллатлар, мамлакатларни интеграциялаштиради, бирлаштиради, бир­бири билан боғлайди. У миллий ёки тарихий хусусиятларга боғлиқ эмас. Шунинг учун алоҳида мамлакатлардаги илмий тадқиқотларни “миллий илмий иш” маъносида тушуниш тўғри бўлмайди. Фан тарихи, замонавий технологиялар бундан далолат беради.

Шундай қилиб, илмий ижод бойиш регулятиви ва миллий мустақиллик ғояларининг амалга оширилишидир.

Глобаллашув шароитида, маълумот, инфор­мацион технологиялар мамлакат ривожланиши­нинг ажралмас қисмига айланган пайтда, ижод, ижодий ёндашиш мамлакатимиз тараққиётининг истиқболларини белгиловчи долзарб муаммолардан бирига айланиб бормоқда. Ҳозирги замон ада­биётларида “технология” тушунчасига турли таърифлар берилган бўлиб уларнинг асосини “би­лим”, “маълумот” ташкил этади. Ўттиз йил бурун интернет яратилди. 1989 йилда Интернетдан фойдаланиш технологияси кашф этилди. Компьютер ва маълумотга асосланган технологиялар­нинг инсоният ҳаётига таъсирини аввалги илмий инқилоблар таъсири билан солиштириб бўлмай­ди.

Инфор­мацион технологиялар инсон фаолиятининг барча соҳаларига таъсир кўрсатмоқда. Инфор­мацион жамиятнинг асосини олий малакали билим ва маълумот ташкил этади.

Интернетнинг янги алоқа воситалари, электрон почта кабилар ҳам илмий, ҳам ижтимоий, иқтисодий, халқаро ва бошқа соҳаларда ахборот билан таъминланиш имкониятларини оширади. Бугунги кунда ахборотнинг ҳаракат қилиш йўлида илгари мавжуд бўлган тўсиқлар йўқ. Илмий кашфиётлар коммуникациянинг замонавий соҳалари учун техникавий асос (база) яратди. Бу йўлда қуйидаги босқичлар ўтилди: телеграф, ротацион типография машинаси (1874), телефон (1870), симсиз телеграф (1922), телевидение.

Ахборотлаштиришдаги “портлашнинг” ушбу моддий ва сиёсий шарт-шароитлари одамлар тафаккури ва фаолиятида кескин бурилиш ясади. Бунинг натижасида ҳозирги вақтда маълумот камчилдан – мўл-кўлга, кечикиб қолгандан – бир лаҳзада топиладиганга, қиммат турадигандан – сувтекинга айланиб бормоқда.

“Билим” тушунчасини турлича талқин қилиш мумкин. Билим субъект фаолияти учун имко­ният яратади. Билим ва эътиқод, билим ва фаолият каби муаммолар файласуфларни доим кизиқ­тириб келган. Ўрта асрларнинг улуғ мутафаккири Ғаззолий: “Билим – илдизларнинг илдизидир, чунки фаолият фақат уни қандай қилиб бажариш тўғрисидаги билимга эга бўлиб, у орқали шаклга

эга бўлади”, деб ҳисоблаган. Ҳеч қандай фаолият билимсиз амалга ошмайди. Фақат бамаъни фаолиятга олиб келадиган билимгина ижтимоий фойдалидир. Илмий билимга қизиқиш, умуман ҳам интеллектуал-таълим муҳитда, ҳам диний-ахлоқий фаолиятда, ижтимоий-маданий муҳитида ақлнинг етакчи роли Шарқда (IX–XV асрларда), хусусан, Марказий Осиёда, табиий фанлар ривожланишини аниқлаб берди.

Билим – ўқиш, таълим орқали камол топишга интилишни ифодаловчи шахс таркибининг зарурий қисми. Билим олиш – олий бахт, камолот, шон-шарафга етишиш билан тенглаштирилади. Инсон ижтимоий ҳолатининг яхшиланиши унинг насл-насаби, туғилиш афзалликлари ва бошқа шунга ўхшаш нарсаларга эмас, балки билим савиясига боғлиқ. Ижтимоий муҳитда “ахлоқ, диёнат, ҳеч қандай фаолият ёки бошқа ижтимоий қадриятлар “билим” каби диққатга сазовор эмасдир”¹. Билим ва фаолиятнинг ўзаро боғлиқлиги инсоният жамиятининг барча кўринишларида ўрин тутган ва тутади. Ушбу ғоя информацион жамиятда ниҳоятда аҳамиятлидир. Информацион жамиятда билим ва ахборот, информацион-коммуникатив технологияларнинг роли айниқса ошади. Юқори малакали меҳнат билим ва ахборотга асосланади, бундай шароитда ижодкор шахснинг роли ошиб боради.

XX аср охирида эришилган юксак технологиялар (электроника, информатика, биотехнология, нанотехнология, рақамли технологиялар ва ҳ.к.) асосини билим ва ахборот ташкил этади. Бу технологияларнинг яратилиши – ишлаб чиқариш асосларининг, инсон ва табиат ўртасидаги муносабатнинг сифат жиҳатдан тубдан ўзгаришидир. Компьютерлаштириш, компьютер технологиялари фикр юритиш жараёнларининг имкониятларини кенгайтиради, хотиранинг юкланганлик даражасини камайтиради, ижодий “парвоз” учун шароит яратади.

Юқори малакали ёки умумий бўлган билим қарор қабул қилиш, бир вазиятдан бошқасига тез мослашиш қобилиятида акс этади. Шунинг учун илмий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий-маданий контекстларда билим ва ахборотнинг роли узлуксиз ошиб бормоқда ҳамда шахснинг интеллектуал салоҳияти сифатида намоён бўлади. Бу эса, ўз навбатида, ижодий фикр юритишга ва фавқулодда вазиятларда қарор қабул қилишга бўлган индивидуал қобилиятлар ҳисобга олинишини талаб этади. Бундай жамиятда ижодий ёндашувчи инсон ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади. Ушбу ижодий ёндашув янги билимлар ва меҳнат фаолияти кўникмаларини оддий-гина эмас, балки уларни ижодий равишда қўллаш, яъни, аслида ноу-хаулар ишлаб чиқиш дегани. Бундай шароитда узлуксиз ўқитиш ва ижодий қобилиятларни фаоллаштириш концепцияси алоҳи-да шахсга эмас, балки бутун жамият, алоҳида жамоаларга тааллуқлидир. Билим ва ахборотни йиғиш ҳамда улардан ижодий равишда фойдаланишга қодир юқори малакали ходимларга эса талаб кундан кунга ошиб боради.

Албатта, буларнинг барчаси жамият аъзоларининг қадриятлар тизимига ўз таъсирини кўрсатади. Буларни Ж.Гибсон сўзлари билан умумлаштириш мумкин, яъни ҳозирги давр глобал иқтисодиётида кескин рақобат мавжуд, чуқур ва ҳар томонлама билимлар, ахборотнинг жадал оқими зарур, шу билан бирга, ҳар бир индивид ўз манфаатларини қондириши ва истеъдодларини ривожлантириши учун рағбатланиши лозим.

Бугун биз ўта мураккаб, зиддиятларга тўла ахборот асрида яшаймиз. Бугун дунёни тўр сингари ўраб олган Интернет тизими орқали истаган одам ҳар қандай маълумотни қабул қилиши ёки узатиши мумкин. Албатта, унинг кишилар дунёқараши, билими ва савиясининг кенгайишидаги аҳамиятини инкор этмаган ҳолда, худди шу тизим орқали оддий ахлоқий меъёрларга зид порносайтлар ўрин олганини ҳамда уларнинг ёшлар онгига, дунёқарашига салбий таъсир этишини алоҳида қайт этиш лозим.

Демак, Республикамизда амалга оширилаётган ислохотлар, ижобий ўзгаришлар, модернизация жараёнлари баркамол авлодни шакллантириш билан боғлиқдир. Халқимиз, миллатимиз яратган маънавий бойликларни ёшлар қалбига сингдириши, уларни миллий ғоя руҳида тарбиялаш ҳам ана шу бош мақсадга йўналтирилгандир.

¹Розенталь Ф. Торжество знания. М., 1978, с. 235.

Annotatsiya. Maqolada yoshlar tadbirkorligining o'ziga xos xususiyatlari va hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ish bilan band bo'lish muammolarini hal etishdagi ahamiyati ochib beriladi.

Аннотация. В статье раскрываются особенности предпринимательства молодежи, её значение в социально-экономическом развитии регионов, в решении проблем занятости.

Annotation. The article reveals the specific features of youth entrepreneurship and its role in solving the problems of socio-economic development of the regions, employment.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik, yoshlar, biznes, hududlar, strategiya, mahalliy hokimiyat, bandlik, Yoshlar sanoat zonalari, shahar biznesi.

Ключевые слова: предпринимательство, молодежь, бизнес, регионы, стратегия, местная власть, занятость, промышленные зоны молодежи, городской бизнес.

Key words: entrepreneurship, youth, business, regions, strategy, local government, employment, youth industrial zones, urban business.

Mamlakatni rivojlantirish to'g'risida gap ketganda, avvalo, poytaxt, shaharlar nazarda tutilgan. Mahalliy hududlarga ikkinchi, hatto uchinchi darajali vazifa sifatida yondashilgani sir emas. Rasmiy hujjatlar va dasturlarda, hatto "hududlarni rivojlantirish" degan tushuncha ham uchramaydi. 2016-yildan keyin qabul qilingan hujjatlar va dasturlarda "hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish" iborasi tez-tez uchraydi. Masalan, yangi O'zbekistonning 2022–2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasida quyidagi vazifalar hududlarni rivojlantirishga kiritilgan:

–barcha tuman va shaharlarning muammo va imkoniyatlarini chuqur o'rgangan holda, hududlar kesimida taraqqiyot dasturlarini ishlab chiqish;

–har chorak yakuni bo'yicha mahalliy hokimiyat hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlaridagi vazifalarning bajarilishi bo'yicha deputatlar Kengashlariga hamda idoralar, vazirliklar rahbarlari Oliy Majlis palatalariga hisobotlar berishi;

–loyihalar barcha hududlarning talablari va mahalliy tashabbuskorlarning takliflarini inobatga olgan holda, mahalliy jamoatchilik ishtirokida keng muhokama qilingandan keyin qabul qilish;

–Vazirlar Mahkamasi bir oy ichida 2022–2026-yillarga mo'ljallangan respublika hududlarini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha dasturlar loyihalarini tasdiqlashi kerak.

Hududiy masalalarni hal qilishdagi ma'suliyati va javobgarligini kuchaytirish hamda ularning strategik yo'nalishlarini rejalashtirishga qaratilgan yangi tizim yaratish maqsadida:

–mahallalarda tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash va kambag'alligini qisqartirish masalalari bo'yicha tuman (shahar) hokimi yordamchilari hamda yoshlar yetakchilari bilan birgalikda "yo'l xaritalari"ni ishlab chiqishni amalga qo'yish;

–dasturlar va rejalarning bajarilishi bo'yicha jamoatchilik nazoratini yo'lga qo'yish, davlat organlarida jamoatchilik fikrini, talab va ehtiyojlarini tuman-shahar-qishloq va mahalla tizimida o'rganib, e'lon qilib borishi lozim.¹

Ko'rinib turibdiki, Taraqqiyot strategiyasida hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda tadbirkorlikka, yoshlarni ish bilan band etishning yangi tuman-shahar-qishloq-mahalla tizimini yaratish nazarda tutiladi. "Inson qadri uchun" gumanistik tamoyili asosida yoshlarning ijodiy potensialidan, kreativ tashabbuslaridan samarali foydalanish strategik vazifa sifatida e'lon qilingan. Bugungi yoshlarda intellektual rivojlanishga, ko'proq axborotlar olishga, kerakli manbalarga tayangan holda o'z fikri va kasbiga, mehnat jabhasiga ega bo'lish juda kuchli. Masalan, rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, internetdan foydalanuvchilarimizning 60 foizdan ziyodi 25 yoshgacha bo'lgan yoshlardir. 62 foiz yoshlar global tarmoqdan mustaqil foydalanadi, 80 foiz yoshlar ijtimoiy tarmoq va messengerlarga a'zo, "Facebook"dan foydalanuvchilar soni 69 foizga yetgan.² Bunday imkoniyatlar kelgusida yana ko'payadi, bugungi 20 milliardga yaqin interqurilmalar soni besh yil ichida ikki barobarga oshishi bashorat qilinmoqda.

Xullas, yoshlarning intellektual o'sishi, kreativ faolligi yanada oshadi. Bu esa ulardan innovatsion jamiyatda, intermuhitda yashashga o'rganishni, o'zining va xalqning manfaatlarini yo'lida ijtimoiy faollik

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. "2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida". "Yangi O'zbekiston", 2022, 1-fevral.

² www.xs.uz, 2022, 1-fevral.

ko'rsatib ishlashni ham taqozo etadi. Olingan bilim, axborot ularning va xalqning real ehtiyojlariga, manfaatlariga xizmat qilishi darkor.

Buyuk faylasuf Platonning ta'kidlashicha, qism butunning qo'ynida baxt-saodatga, yetuklikka erishadi.¹ Ayrim olgan shaxs, kishi butunning, jamiyat va davlatning qismidir. Demak, shaxs, kishi o'zi uchun mehnat qila turib, xalqi, davlati uchun mehnat qiladi, ushbu uyg'unlik tufayli jamiyat, davlat bir butundir.

Taraqqiyot strategiyasida yoshlarni ish bilan band etish, ularning tadbirkorlik va ishbilarmonlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash mahalliy hokimiyatning, hududlardagi mas'ullarning vazifasi ekani undiriladi. Bizning hisob-kitoblarimizga ko'ra, bugun respublikamizdagi tadbirkorlarning 60 – 62 foizini 35 yoshgacha bo'lgan kishilar tashkil etadi. Ular ichida oliy ma'lumotlilar 30 – 35 foiz, 15 foizga yaqini o'rta ma'lumotlidir. Oliy ma'lumotli tadbirkor yoshlar, asosan, shaharlardagi biznes markazlar, madaniy-ma'rifiy, huquqiy, iqtisodiy maslahatxonalarida ishlashi kuzatiladi. Qurilish sohasidagi kompaniyalarni asosan oliy ma'lumotli mutaxassislar boshqaradi. Tibbiy xizmatlar ko'rsatish sohasidagi tadbirkorlarning ham asosiy qismi oliy va o'rta maxsus bilimga ega kishilardir. Biroq savdo-sotiq, qishloq xo'jaligi, transport xizmati sohasidagi tadbirkorlarning deyarli 85 – 90 foizi o'rta maxsus yoki o'rta ma'lumotli kishilardir. Yoshlarning shahar biznesi bilan shug'ullanishga intilishi yuqori, chamasi, shaharda mijozlar ko'p, faoliyat doirasini kengaytirish imkoniyatlari mavjud.

Yoshlar tadbirkorligining rivojlanishi mahalliy boshqaruv organlari va mas'ul xodimlarning qo'llab-quvvatlanishiga bog'liqdir. Hududlardagi muammolardan yaxshi xabardor bo'lish, ularga to'g'ri yechimlar topish ular zimmasiga yuklangan. Tadbirkorlar tashabbuslarini qaysi mahalla yoki xizmat turiga yo'naltirish mumkinligini, mahalliy aholi ehtiyojmand xizmatlar nimalarda ekanini ulardan ko'ra yaxshi va aniq biladigan subyekt yo'q.

Prezidentimiz aynan ularni jon kuydirib ishlashga, tadbirkorlik va ishbilarmonlik harakatini faol qo'llab-quvvatlashga undaydi. Bu borada Uning "Qonunchilik hujjatlari ijrosini samarali tashkil etishda davlat boshqaruvi organlari va mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari rahbarlarining shaxsiy javobgarligini kuchaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmonini (2021-yil 10-fevral) eslash joiz. Mazkur hujjat mahalliy hokimiyatning tadbirkorlikni rivojlantirish borasidagi faoliyatini elektron nazorat qilib borish, business.gov.uz yagona interaktiv portaliga kelib tushgan murojaatlarini o'rganish va ularning ijrosini mahalliy hokimiyat organlariga yuborish kabilarni bajarishni kun tartibiga qo'yadi. Vazirlar Mahkamasida Bosh Vazirning tadbirkorlar murojaatlarini ko'rib chiqish qabulxonasi tashkil etilgan. Bu muassasa joylardagi tadbirkorlikning real holatini o'rganib boradi, murojaatlarni tez va qonuniy hal etishini yo'lga qo'yadi. Masalan, 2021-yilda Bosh Vazir qabulxonalariga tadbirkorlardan 37379 ta murojaat tushgan. Murojaatlarning 23715 tasi tuman va shaharlar kesimiga to'g'ri kelgani uchun ular mahalliy boshqaruv organlariga yuborilgan.²

Yoshlar sanoat zonalaridagi tadbirkorlarning ijtimoiy-iqtisodiy tashabbuslari hududlarni rivojlantirishga katta hissa qo'shmoqda. Masalan, Navoiy viloyatidagi Yoshlar sanoat zonasida qurilish materiallarining 80 dan ziyod turlari ishlab chiqariladi, bir yilda 280 tonna qishloq xo'jaligi mahsulotlari qayta ishlanadi, aholiga yetkaziladi, 120–130 tonna mahsulot chet ellar (Qozog'iston, Rossiya va Turkiya)ga chiqariladi. Yoshlar sanoat zonasida xizmat qilayotganlarning 70–75 foizi 30 yoshlik tadbirkor va ishbilarmonlardir.³ Bunday misollarni yana keltirish mumkin. Masalan, Buxoro viloyati Jondor tumanida yashovchi Zarina Jo'rayeva ish topolmay yurgan. Tadbirkor xotin-qizlar uchun go'zallik saloni, erkaklar uchun sartaroshxona ochgan. 29 yashar tadbirkor ayol o'z ishidan xursand, endi yoniga boshqa xotin-qizlarni ham olmoqchi. Joylardagi tadbirkorlarning ijtimoiy-iqtisodiy faolligini quyidagi raqamlardan ham bilsa bo'ladi. Masalan, 2021-yili o'tkazilgan sayyor qabulxonalar paytida 33700 dan ortiq tadbirkorlar ishtirok etgan. Ularning 3711 tasi (Qashqadaryo 185 ta, Farg'onada 218 ta, Namanganda 294 ta, Buxoroda 404 ta, Navoiyda 266 ta, Samarqandda 232 ta, Surxondaryoda 313 ta, Jizzaxda 418 ta, Sirdaryoda 412 ta, Xorazmda 441 ta, Andijon viloyatida 331 ta va Qoraqalpog'iston Respublikasida 197 ta) muammoli masalalar ko'tarilgan.

Demak, tadbirkorlar hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga oid dolzarb muammolarni hukumat, ijro hokimiyati oldiga qo'ya oladi. Ular o'z tashabbuskorlarini inobatga olmaydigan mas'ul xodimlarni ochiq tanqid qilishadi, ular g'ayriqonuniy harakatlariga qarshi chora-tadbirlar ko'rishga undashadi.

¹ yuz. Official. 2021, 10-iyul.

² Shu manba.

³ yuz.Uznews

Masalan, 2021-yili Bosh Vazir qabulxonalariga kelib tushgan murojaatlar o'rganilib, kamchiliklarga yo'l qo'ygan 547 nafar (105 nafari mahalliy hokimiyat organlari, 325 nafari bank muassasalari, 117 nafari tashkilot va idoralarning) mas'ul rahbar va xodimlarga tegishli choralar ko'rilgan. Ularning 359 nafariga hayfan, 106 nafariga maoshidan ushlab qolish jarimasi qo'llanilgan, 64 nafari lavozimidan ozod etilgan, 18 nafari ma'muriy javobgarlikka tortilgan.

Yoshlar tadbirkorligining ijtimoiy-hududiy jihatlari ularning:

–mahalliy shart-sharoitdan kelib chiqib faoliyat yuritishi;

–ko'proq va tez daromad keltiradigan yo'nalishlarda (savdo-sotiq va maishiy-madaniy xizmatlar ko'rsatish;

– investitsiyalar kiritilayotgan va talab katta sohalar (uy-joy qurilish)da ish yuritishida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, noqonuniy tadbirkorlik (“xufyona” biznes”) ham keng tarqalgan.

Xullas, yoshlarni ish bilan band etishning turli-tuman shakllari mavjud, ammo ular ichida tadbirkorlik ularning g'ayri shijoati va intilishlariga ko'proq muvofiq keladigan ijtimoiy muhim faoliyatdir.

Karimova Ra'no Malikovna (Navoiy davlat Pedagogika instituti katta o'qituvchisi)
KORRUPSIYAGA QARSHI KURASH – MUSTAQILLIK FALSAFASINING ASOSIY
MASALALARIDAN BIRI

***Annotatsiya.** O'zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashni strategik va taktik jihatdan tashkil qilishning nazariy-metodologik asoslarini mustaqillik falsafasi tashkil qiladi. Bunday illatni yo'qotishning eng optimal usullaridan birini aholining barcha qatlamlarini ilmiy dialektika qonunlariga tayanib, fikr yuritadigan mustaqillik falsafasi bilan qurollantirish davr talabi hisoblanadi.*

***Аннотация.** Теоретико-методологическую основу стратегической и тактической организации борьбы с коррупцией в Узбекистане составляет философия независимости. Требование времени-вооружить все слои населения философией независимости мышления, опирающейся на законы научной диалектики, одним из оптимальных способов устранения такого порока.*

***Annotation.** The theoretical and methodological basis of the strategic and tactical organization of the fight against corruption in Uzbekistan is the philosophy of independence. The demand of the time is to equip all segments of the population with a philosophy of independent thinking based on the laws of scientific dialectics, one of the optimal ways to eliminate such a vice.*

***Kalit so'zlar:** korrupsiya, davlat xizmatlari, ma'naviy dunyo, vosita, usul, ta'lim, tarbiya, mustaqillik, falsafa, metodologiya, globallashuv, jamiyat, davlat, taraqqiyot, moddiy, shaxs, millat, qonuniyat.*

***Ключевые слова:** коррупция, государственная служба, духовный мир, средство, метод, образование, воспитание, независимость, философия, методология, глобализация, общество, государство, прогресс, материальность, личность, нация, право.*

***Key words:** corruption, public service, spiritual world, means, method, education, upbringing, independence, philosophy, methodology, globalization, society, state, progress, materiality, personality, nation, law.*

1. Korrupsiya tushunchasi. Korrupsiya – bu pora berish yoki olish evaziga mansabdor shaxs tomonidan unga berilgan mansab vakolatlari va huquqlardan, shuningdek, bu bilan bog'liq rasmiy nufuz maqomidan, imkoniyatlar va aloqalaridan o'zlarining shaxsiy manfaatlarini ko'zlab qonunchilik va axloq qoidalariga zid ravishda foydalanishi. Boshqacharoq qilib aytganda, korrupsiya – bu uyushgan jinoyatchilik kuchli bo'lgan davlatlarga xos bo'lgan mansabdor shaxslarni pora berib sotib olish, ularning sotqinligi, poraxo'rliqi.

2. Korrupsiyaning tur va shakllari. Korrupsiya boshqaruvning barcha darajalarida uchraydi: global, milliy va mahalliy. Barcha turdagi agentlar (jismoniy shaxslar, korxonalar, davlat xizmatchilari va siyosatchilar) korrupsiyaga ixtiyoriy yoki noixtiyoriy ravishda jalb qilinishi mumkin.

Korrupsiya turli shakllarga ega: poraxo'rlik, tovlamachilik, firibgarlik, mulkni o'zlashtirish, fitna, hokimiyatni suiiste'mol qilish, xushomadgo'ylik, sovg'a, qarindoshlik, homiylik va boshqalar.

Korrupsiyaning holatiga turli omillar: ijtimoiy va madaniy sharoit, institutsional va tashkiliy tuzilmalar, siyosiy muhit, shuningdek, iqtisodiy va tarkibiy o'zgarishlar siyosati ham ta'sir qiladi.

Yirik korrupsiya deganda, amaldagi davlat siyosatini yo'qqa chiqaradigan, hukumat darajasida amalga oshiriladigan siyosiy va hukumat rahbarlariga xalq hisobidan manfaat ko'rishga imkon beradigan harakatlar tushuniladi.

Mayda korrupsiya deganda, odatda, kasalxonalar, maktablar, militsiya bo'limlari va boshqa joylarda asosiy xizmatlardan foydalanishga uringan oddiy fuqarolar bilan aloqa qilishda hokimiyatning quyi va o'rta bo'g'inlari mansabdor shaxslarining kundalik ishonchli vakolatlarini suiiste'mol qilishlari tushuniladi.

Siyosiy sohada korrupsiya demokratik tamoyillarga o'tish jarayonini to'xtatadi, siyosiy maqsadlarni umummilliy rivojlanish maqsadlariga emas, ayrim guruhlarining maqsadlariga tobe qiladi, qonun ustuvorligining buzilishiga, siyosiy va sud institutlari faoliyatining samarasi tushishiga, mamlakat obro'sining tushishiga va haqiqiy siyosiy raqobatning yo'qolishiga olib keladi, shu bilan hokimiyatga ishonch susayadi, uni jamiyatdan uzoqlashtiradi.

Iqtisodiy sohada korrupsiya davlat mablag'lari va resurslarining samarasiz taqsimlanishi va sarflanishiga, biznesni yuritishda ko'p vaqt va moddiy xarajatlarga, moliyaviy va tijorat xavflarining o'sishiga, narxlarning o'sishiga, raqobat muhitining yomonlashishiga, xufiyona iqtisodiyotning o'sishiga, soliq tushumlarining kamayishiga, investitsion muhitning yomonlashishiga, investitsiyalarning kamayishi, umuman, mamlakat iqtisodiyoti samaradorligining pasayishiga olib keladi.

Ijtimoiy sohada korrupsiya ijtimoiy tengsizlik va qashshoqlikning kuchayishi, hokimiyatning budget sohasiga zarar yetkazuvchi "zarbalar"lar tufayli ijtimoiy muammolarni yechishga qodir bo'lmay qolishi, uyushgan jinoyatchilikning kuchayishi va jamoatchilik ko'z o'ngida qonunning obro'sizlanishiga olib keladi. Bu axloqiy me'yorlar mohiyatining yo'qolishiga va ijtimoiy keskinlikning o'sishiga sabab bo'ladi.

3. Korrupsiyaning genezisi va evolutsiyasi. Korrupsiya ham ijtimoiy fenomen sifatida o'zining kelib chiqish tarixiga ega. Bu masalani professor Baxtiyor Omonov quyidagicha bayon qilgan: "Korrupsiya bir necha ming yillik tarixga ega. Yozma manbalarda korrupsiya haqida eramizdan avvalgi Shumer podsholigi davrida eslatib o'tiladi. Korrupsiya bizning kunlarga yetib kelganligi shundan dalolat beradiki, boshqa illatlar kabi, uni ham tag-tugi bilan yo'qotib bo'lmaydi. Hatto rivojlangan arab davlatlari ham korrupsiyadan butkul xalos bo'lolmagan. Biroq jamiyat rivojiga xavf soluvchi korrupsiyaning oldini olish, unga qarshi kurashish Yer yuzidagi barcha davlatlarda hamisha va hamma zamonda davom etgan.

Qur'oni karimda poraxo'rlik bevosita taqiqlanadi: "Bir-birlaringizning mollaringizni botil yo'l bilan yemang. Bilib turib, odamlarning mollaridan bir qismini yeyishingiz uchun uni hokimlarga gunohkorona tashlamang" (Baqara surasi, 188).

Lekin, shunga qaramay, poraxo'rlik usmoniylar xalifaligida ham mavjud bo'lgan. Avvaliga xalifa turli idoralar faoliyatini shaxsan o'zi nazorat qilardi, lekin vaqt o'tishi bilan, bu ishni o'ziga yaqin odam – xalifaning turli ishlar bo'yicha shaxsiy yordamchisi bo'lgan vazirga topshirib qo'ydi. Vaqt o'tishi bilan, vazirlar keng tarmoqli davlat apparatini shakllantirdi. X asrning o'rtalariga kelib, u yoki bu lavozimga tayinlanish uchun amaldorlar tomonidan vazirlarga pora berish amaliyoti shakllanib bo'lgandi.

Usmoniylar saltanatida poraxo'rlik oqibati shu bo'ldiki, qo'shinlar harbiy tayyorgarligini yo'qotdi, natijada XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida qator mag'lubiyatlarga uchrab, davlatning qudratiga putur yetkazdi.

Xullas, qadim zamonlardayoq ushbu illatga qarshi qattiq jazolar belgilanganiga qaramasdan, bu hamisha ham ko'ngildagidek natija bermagan".¹

Korrupsiyani qo'zg'atuvchi omillar deb mansabdor shaxsning pora berish va pora olish evaziga o'z xizmat vazifalarini suiiste'mol qilish holatini keltirib chirishga sabab bo'ladigan obyektiv va subyektiv omillar tizimiga aytiladi.

1. Korrupsiyani qo'zg'otuvchi omillar. Korrupsiya o'zidan-o'zi paydo bo'lmaydi. Uni qo'zg'atuvchi omillar mavjud bo'ladi. Mamlakatimizda korrupsiyaning qo'zg'alishiga ta'sir qiluvchi uchta asosiy omil mavjud.

Birinchidan, yetarli bo'lmagan ochiqlik va ma'lumotning yo'qligi. Davlat idoralarining yopiqligi sababli ommaviy axborot vositalari ham o'z vazifalarini to'liq bajara olmaydilar. Xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, oshkoralik korrupsiyaning oldini oluvchi birinchi omillardan sanaladi. Agar davlat idorasi yoki mansabdor shaxs jamoat oldida o'z faoliyati to'g'risida – moliyaviy masalalardan tortib, ishga qabul qilinishgacha hisobot bersa, bu korrupsiyani kamaytirishga yordam beruvchi ochiqlik bo'ladi.

Ikkinchidan, fuqarolik jamiyati ishtirokining yetishmasligi. Hukumat idorasi, hatto bizning agentligimiz hech qachon fuqarolik jamiyati ishtirokisiz korrupsiyaga qarshi samarali kurasha olmaydi. Buning

¹ Омонов Б. Коррупция ва миллий тараққиёт. Муаммо ва ечим.//<https://xs.uz/uzkr/post/korrupsiya-va-milliy-taraq-qiyot-muammo-va-yechim>

uchun esa kuchli fuqarolik jamiyati zarur. Ammo men fuqarolik jamiyati, umuman, ishlamaydi deb ayta olmayman, ijobiy o'zgarishlarning barchamiz guvohi bo'lyapmiz. Biroq, baribir, davlat fuqarolik jamiyatiga ko'proq suyanishi, unga yordam berishi va rag'batlantirishi kerak. Agar davlat korrupsiyani ildiziga bolta urishni istasa, fuqarolik jamiyatining ko'magi davlatning o'zi uchun muhim yordamdir.

Uchinchidan, jazosiz qolish hissi. Albatta, qonunchiligimizda poraxo'rlik uchun jazo choralari ko'zda tutilgan. Ammo ma'lum vaqt o'tgach, biz pora olganlarni yana davlat organlarida, qaysidir tashkilotlarda ko'ramiz. Odamlar bunday jiddiy qonunbuzarlik ham qoralanmaydi, hatto qayerdadir kechiriladi degan fikrga borishi mumkin. Kimdir, demak, menga ham mumkin deb o'ylaydi, agar qo'lga tushsam ham, ikki yoki uch yil o'tirib chiqaman va davom etaman, degan xayolga boradi. Bu ham muhim omil.¹

2. Korrupsiyani o'lchash usullari. Korrupsiyani o'lchash deb mamlakatning qanchalik iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy darajada tanazzulga uchrayotganlik darajalarini bilishda qo'llaniladigan usul va vositalarga aytiladi.

1. Korrupsiyalashayotgan sohalar. Quyidagi sohalar eng ko'p korrupsiyalashib borayotgan sohalar jumlasiga kiradi.

1.1. Davlat xizmatlarini ko'rsatish. Boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda bo'lgani kabi, O'zbekistonda ham davlat har doim ham aholiga zaruriy xizmatlarni, shu jumladan, tibbiy va ta'lim xizmatlarini yetarli darajada sifatli taqdim eta olmaydi. Shu munosabat bilan, shifoxonalarda, eng yaxshi maktablarda, institutlarda va hokazolarda cheklangan joylar uchun odamlar o'rtasida raqobat mavjud bo'lib, bu muassasalarda korrupsiya paydo bo'ladi.

1.2. Tibbiy va ta'lim xizmatlaridan tashqari, O'zbekistonda davlat xizmatlarini taqdim etishning boshqa ko'plab sohalarida ularning aholining mavjud ehtiyojlariga mos kelmasligi kuzatilmoqda. Xususan, bu suv, gaz, isitish, sug'orish tizimlari, asfalt yo'llar, ko'priklar, parklar va o'yin maydonchalari qurilishiga tegishli. Bu ushbu tuzilmalardagi korrupsiya darajasi boshqalarga qaraganda yuqori ekanligini ko'rsatishi mumkin, chunki davlat mablag'lari boshqa maqsadlarda ishlatilgan bo'lishi mumkin yoki bunday xizmatlarning cheklanganligi sababli birinchi bo'lib pora berganlarga xizmat ko'rsatish holatlarini jadallashtirishi mumkin.

1.3. Iqtisodiy faoliyatni tartibga solish. Xo'jalik faoliyati mexanizmlarini litsenziyalash va tartibga solish korxonalariga mansabdor shaxslarning "imtiyozli rejim"dan o'z maqsadlarida foydalanish imkoniyatini yaratadi. Natijada "foйда"ni davlat amaldorlari bilan bo'lishish mumkin, ular, o'z navbatida, litsenziya berish yoki savdo-sotiqni himoya qilishni o'z zimmalariga oladilar. Bugungi kunda O'zbekistonda 355 turdagi faoliyat turlari mavjud bo'lib, ularni amalga oshirish uchun tegishli litsenziya talab etiladi. Bundan tashqari, faoliyatning 140 turi turli davlat organlari tomonidan taqdim etiladigan ruxsat beruvchi hujjatlar bilan tartibga solinadi.

2. Korrupsiyaga qarshi kurash chora-tadbirlari. Korrupsiyani yo'q qilish uchun, avvalambor, davlatning iqtisodiyotga keraksiz aralashuvini kamaytirishga, davlat muassasalarida ishchilar sonini optimallashtirishga yo'naltirilgan bosqichma-bosqich chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan strategiyani ishlab chiqish kerak, bu esa keyinchalik ushbu tashkilotlarda ish haqining oshishiga olib keladi. Kelgusida quyidagi yo'nalishlarda korrupsiyaga barham berishda kompleks yondashuv bo'yicha samarali choralar ko'rish maqsadga muvofiqdir.

♦**Malakali ishchilarni tanlash.** Bilim darajasi va korrupsiya o'rtasida yaqin bog'liqlik mavjud. Malakaliroq ishchilarning pora olish ehtimoli kamroq. Bunday sharoitda xodimlarni o'z bilimlari asosida yollashga yondashuv korrupsiyaga qarshi kurashda samarali vosita bo'lishi mumkin. Shuning uchun davlat xizmatiga kirishga da'vogarlariga nisbatan yagona talablarni ishlab chiqish va ochiq tanlov imtihonlari tizimini joriy etish zarur. Masalan, Janubiy Koreyada hukumat vaqti-vaqti bilan davlat xizmatchilarini tekshiradi. Davlat xizmatchisining 5-darajasini olish uchun imtihon uch bosqichdan iborat. Birinchi qadam nomzodlarning umumiy bilimlarini sinab ko'rishdir. Imtihonning ushbu bosqichining predmetlari huquq, tarix, chet tili va boshqalar. Ikkinchi bosqich nomzodlarning kasbiy bilimlarini sinab ko'rishdir. Har bir professional guruh turli predmetlarni bilishni talab qiladi, ammo iqtisodiyot va huquq umumiy fanlardir. Uchinchi bosqichda nomzodning shaxsiy xususiyatlarini tekshirish uchun suhbat o'tkaziladi.

♦**Xodimlarning motivatsiyasi (ish haqi).** Nafaqat iqtisodiy nazariya, balki amaliyot shuni ko'rsatadiki, ish haqi darajasi korrupsiya sxemalarida ishtirok etishning afzalliklari bilan taqqoslanadigan, qo'lga tushish xavfini hisobga olmaganda, korrupsiyaning oldini oluvchi asosiy omil hisoblanadi. Shuni hi-

¹ Бурханов А. Коррупция даражаси – мамлакат тараққиёти ва демократиясининг кўрсаткичи ҳисобланади.// <https://www.gazeta.uz/uz/2020/09/05/akmal-burkhanov/>

sobga olgan holda, davlat xizmatchilariga xususiy sektor bilan raqobatdosh ish haqi taklif qilinishi kerak. Shuningdek, davlat xizmatchilarining ish faoliyatini baholash tizimi va yuqori lavozimdagi ishchilarga ularning faoliyati samaradorligiga qarab maosh to'lash tizimini joriy etish zarur.

♦**Jazo (obro', jarimalar).** Korrupsiya sxemalarida ishtirok etish xarajatlarining kamligi sababli, korrupsiya faolligi o'smoqda. Korrupsiya uchun javobgarlikni kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar korrupsiyani yengishda alohida rol o'ynashi mumkin, chunki ko'p hollarda xodim uchun korrupsiya xarajatlari uning asoratlaridan kattaroqdir.

♦**Monitoring (audit va aniqlash imkoniyati).** Ko'pgina davlatlar "pora berish" orqali korrupsiyaga qarshi kurashda audit rolini kuchaytirish zarurligini tan olishadi. Buxgalterlar va auditorlarning global korrupsiyaga qarshi strategiyaga qo'shadigan hissasini muhokama qilish uchun Xalqaro buxgalterlar federatsiyasi "Buxgalteriya ishi va korrupsiyaga qarshi kurashish" ma'ruzasini e'lon qildi.

♦**Texnologiyalar (elektron hukumat, jamoat nazorati).** "Elektron hukumat"ning to'laqonli ishlashi davlat xaridlarining aksariyat qismini va aholi, biznes va davlat o'rtasidagi munosabatlarning butun tizimini shaffof qilish imkonini beradi va bu tarmoqning hajmini sezilarli darajada kamaytiradi. Ikkinchisi biznesni rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, Singapurda ko'plab zarur xizmatlarni, masalan, pasport va tug'ilganlik haqidagi guvohnomani uyda zarur shakllarni to'ldirib, tegishli organlarga elektron pochta orqali yuborish orqali olishingiz mumkin. Hukumat bunday xizmatlarni internet orqali taqdim etishi odatiy tarz sifatida qabul qilinadi. Shuni ta'kidlash kerakki, agar fuqaro ushbu xizmatlarni olish uchun muassasaga shaxsan tashrif buyursa, u holda ushbu muassasaga alohida ehtiyojsiz kelganlik uchun unga jarima solinadi.¹

O'zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurash masalasi strategik va taktik ahamiyatga egadir. Korrupsiyaga qarshi kurashish strategiyasi deb mamlakatimizda mavjud bo'lgan moddiy va ma'naviy resurslardan samarali foydalanish orqali korrupsiyani batamom yo'q qilish uchun uzoq muddatga mo'ljallangan vazifalarni belgilab olish va uni bajarishga qaratilgan tadbirlarni ilmiy-amaliy jihatdan tashkil qilish san'atiga aytiladi.² Bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- «aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish;

- davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni o'z vaqtida aniqlash, ularga chek qo'yish, ularning oqibatlarini, ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etish, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun javobgarlikning muqarrarligi prinsipini ta'minlash» belgilangan.³

Bu strategik ahamiyatga ega bo'lgan ustuvor yo'nalishlar dunyo davlatlarida jamiyat rivojiga g'ov bo'layotgan korrupsiya xavfiga qarshi kurashishni ta'minlashga qaratilgan bir qator xalqaro-huquqiy hujjatlar:

- Amerika davlatlari tashkiloti tomonidan 1996-yil 29-mart kuni qabul qilingan "Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha Amerika konvensiyasi";

- Yevropa Ittifoqi Kengashi tomonidan 1997-yil 21-noyabrda Yevropa hamjamiyatining mansabdor shaxslariga yoki Yevroittifoqiga a'zo davlatlarning mansabdor shaxslariga daxl qilgan korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha Konvensiyasi;

- Iqtisodiy Hamkorlik va rivojlanish tashkiloti tomonidan 1997-yil 21-noyabrda qabul qilingan Xalqaro tijorat amaliyotlarida xorijiy mansabdor shaxslarga pora berishga qarshi kurashish bo'yicha Konvensiyasi;

- Yevropa Kengashi Vazirlar qo'mitasi tomonidan 1999-yil 27-yanvarda qabul qilingan "Korrupsiya uchun jinoiy javobgarlik to'g'risida"gi Konvensiyasi;

- Yevropa Kengashi Vazirlar qo'mitasi tomonidan 1999-yil 4-noyabrda qabul qilingan "Korrupsiya uchun fuqarolik-huquqiy javobgarligi to'g'risida"gi Konvensiyasi;

¹ Хамидов Б. Ўзбекистондаги коррупция хавфи бўлган соҳалар. "Экономическое обозрение", №4 (244), 2020, <https://review.uz/oz/post/ozbekistonda-korrupsiya-dinamikasi>

² Хидиров Х. Глобал коррупция ижтимоий-маданий инқироз оқибати. Фалсафа. Дарслик, СамДУ, 2021, 500-бет.

³ Ўзбекистон Республикасининг «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида» қонуни. 2017 йил 3 январь, ЎРҚ, 419-сон, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017, 1-сон, 2-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 16.01.2019, 03/19/516/2484-сон; 24.05.2019, 03/19/542/3177-сон, 2019, 2-сон, 47-модда.

●2003-yil 12-iyuldagi Afrika Ittifoqining “Korrupsiyaning oldini olish va unga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Konvensiyasi;

●BMTning “Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka hamda korrupsiyaga qarshi kurash” Konvensiyasi;

●MDH doirasida esa unga a’zo davlatlar tomonidan 2003-yil 15-noyabrda qarorga muvofiq, “Korrupsiyaga qarshi siyosatning qonunchilik asoslari to‘g‘risida”gi qonun qabul qilinganligi ham korrupsiyani jamiyat rivojlanishiga qarshi qaratilgan illat sifatida uning qanchalik xatarli ekanligini ko‘rsatadi.

●davlat mansabdor shaxslarining xalqaro axloqiy kodeksi (Nyu-York, 1996-yil 12-dekabr);

●korrupsiya bo‘yicha jinoiy javobgarlik konvensiyasi (Strasburg, 1999-yil 27-yanvar);

●korrupsiya bo‘yicha fuqaroviy-huquqiy javobgarlik konvensiyasi (Strasburg, 1999-il 4-noyabr) va mazkur Konvensiyaga qo‘shimcha protokol (Strasburg, 2003-yil 15-may);

● Birlashgan Millatlar Tashkilotining Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi (2003-yil 31-oktabr) va boshqalar qabul qilingan qarorlariga mos ravishda ishlab chiqilgan.

Shu bilan bir qatorda, Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 2003-yil 21-noyabrda rezolutsiyasiga muvofiq, 2004-yildan boshlab, “9-dekabr – Butunjahon korrupsiyaga qarshi kurashish kuni” sifatida nishonlanmoqda. Ushbu kunda BMTning “Korrupsiyaga qarshi konvensiya”ni tan olgan, a’zosi hisoblangan davlatlarda turli tadbirlar va aksiyalar uyushtiriladi, plakat va varaqalar chop etiladi, shuningdek, ommaviy axborot vositalarida korrupsiyaga qarshi kurashish masalasidagi axborotlar faollashadi.

O‘zbekistonning 2008-yili BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasiga, 2010-yili Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti doirasida qabul qilingan korrupsiyaga qarshi kurash bo‘yicha Istanbul harakat rejasiga qo‘shilishi – korrupsiyaga qarshi kurashning huquqiy asoslarini yaratishda muhim qadam bo‘ldi.

Shu tariqa, xalqaro-huquqiy hujjatlar va milliy qonunchilik asosida, mamlakatimizda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida tashkiliy-huquqiy mexanizmlar yaratildi.

3. O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashish taktikasi. O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashish taktikasi deb korrupsiyaga qarshi kurashish strategiyasini amalga oshirishga qaratilgan aniq vositalar turkumidan iborat bo‘lgan chora-tadbirlar tizimiga aytiladi.¹

O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashish strategiyasi va taktikasi o‘rtasidagi farq faoliyat ko‘lami va faoliyat ko‘rsatadigan vaqt oralig‘ida namoyon bo‘ladi. Bunda noto‘g‘ri tanlangan taktika – bu yo‘qolgan kun, notug‘ri tanlangan strategiya esa bu yo‘qolgan yil demakdir.

Mamlakatimizda korrupsiyaga qarshi kurashish strategiyasi korrupsiyaga qarshi harakat usuli sifatida, asosiy maqsadga bevosita erishish uchun mavjud resurslar yetarli bo‘lmagan sharoitda zarur bo‘lib qolishi bilan xarakterlanadi. Bunda korrupsiyaga qarshi kurashish strategiyasining maqsadi – korrupsiyani o‘q tomiri bilan yo‘q qilishga erishish uchun mavjud resurslardan samarali foydalanish hisoblanadi. Taktikalar esa strategiyani amalga oshirish vositasi bo‘lib, u strategiyaning asosiy maqsadiga bo‘ysunadi. Strategiya asosiy maqsadga oraliq taktik vazifalarni hal qilish orqali erishadi.

O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashish taktikasining asosiy prinsiplarini «Korrupsiyaga qarshi kurash to‘g‘risida»gi qonunning 4-moddasi «Korrupsiyaga qarshi kurashishning asosiy prinsiplari»: qonuniylik; fuqarolar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining ustuvorligi; ochiqlik va shaffoflik; tizimlilik; davlat va fuqarolik jamiyatining hamkorligi; korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar ustuvorligi javobgarlikning muqarrarligi tashkil qiladi.²

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkin, Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek: «...afsuski, jamiyatimizda korrupsiya illati turli ko‘rinishlari bilan taraqqiyotimizga g‘ov bo‘lmoqda. Bu yovuz baloning oldi olinmasa, haqiqiy ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaratib bo‘lmaydi, umuman, jamiyatning birorta tarmog‘i rivojlanmaydi». Shuning uchun «Korrupsiyaga qarshi kurashishda aholining barcha qatlamlari, eng yaxshi mutaxassislari jalb qilinmas ekan, jamiyatimizning barcha a’zolari, ta’bir joiz bo‘lsa, «halollik

¹Хидиров Х. Глобал коррупция и жтимоий-маданий инкйроз оқибати. Фалсафа. Дарслик, СамДУ, 2021, 504-бет.

²Ўзбекистон Республикасининг «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида» қонуни. 2017 йил 3 январь, ЎРК, 419-сон. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017, 1-сон, 2-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 16.01.2019, 03/19/516/2484-сон; 24.05.2019, 03/19/542/3177-сон, 2019, 2-сон, 47-модда.

vaksinasi» bilan emlanmas ekan, o‘z oldimizga qo‘ygan yuksak marralarga erisha olmaymiz. Biz korrupsiyaning oqibatlarini bilan kurashishdan uning barvaqt oldini olishga o‘tishimiz kerak”¹ bo‘ladi.

O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashni strategik va taktik jihatdan tashkil qilishning nazariy-metodologik asoslarini mustaqillik falsafasi tashkil qiladi. Mustaqillik falsafasini chuqur anglamagan har qanday shaxs, ayniqsa, mansabdor o‘zining vijdonini kimgadir “pora” evaziga pullashga moyil bo‘ladi. Bunday illatni yo‘qotishning eng optimal usullaridan birini aholining barcha qatlamlarini ilmiy dialektika qonunlariga tayanib fikr yuritadigan mustaqillik falsafasi bilan qurollantirish davr talabi hisoblanadi.

Ashirova Anorgul Ismoilovna (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Urganch filiali dotsenti; anorgul76@gmail.com), Babadjanov Zokir Kadamovich (UrDU kompyuter lingvistikasi mutaxassisligi 1-kurs magistranti; zokir44maktab@umail.ru), Xusainov Shaxrat Madaminovich (UrDU kompyuter lingvistikasi mutaxassisligi 1-kurs magistranti; shutah@mail.ru)

MURAKKAB SO‘ROVLARGA JAVOB TOPISH MODELLARI VA USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada murakkab savollarga javob topishda matn abzasining lingvistik tuzilishini ifodalash, abzasning har bir jumlasini uchun tahlil daraxtlari, shuningdek, abzasni ifodalash uchun ishlatiladigan umumlashtirilgan tahlil modeli va usullari haqidagi materiallar berilgan.

Аннотация. В данной статье приведены материалы по выражению языковой структуры абзаца текста, анализа для каждого предложения абзаца, а также обобщенная модель анализа и методы, используемые для выражения абзаца при поиске ответов на сложные вопросы.

Annotation. This article provides materials on expressing the linguistic structure of a paragraph of text, analysis trees for each sentence of a paragraph, as well as a generalized analysis model and methods used to express a paragraph in finding answers to complex questions.

Kalit so‘zlar: graf, tahlil, murakkab so‘rov, model, usul, agent.

Ключевые слова: графа, анализ, сложный запрос, модель, метод, агент.

Key words: graph, analysis, complex query, model, method, agent.

Kirish. Zamonaviy qidiruv tizimlari ko‘p jumlati so‘rovlarni yetarlicha yaxshi bajarmaydi. Ular yo juda o‘xshash hujjatlarni (agar mavjud bo‘lsa), yoki kutilgan natijadan juda farq qiladigan hujjatlarni topadilar, bu esa qidiruv natijalarini foydalanuvchi uchun unchalik foydali bo‘lmaydi. Buning sababi shundaki, bir nechta jumladan iborat so‘rovlar uchun natijalar bo‘yicha foydalanuvchi “kliklari” ma’lumotlari asosida reyting tuzish juda qiyin, chunki bunday so‘rovlar soni deyarli cheksizdir. Shuning uchun savol va javob o‘rtasidagi tarkibiy o‘xshashlikdan foydalanib, potensial javoblarni qayta tartiblaydigan lingvistik uslub kerak.

Bizning tadqiqotimizda biz matnli abzasning tasvirini taklif qilamiz, bu bizga eslatib o‘tilgan strukturaviy farqlarni kuzatish imkonini beradi, bunda nafaqat tahlil daraxtlaridagi ma’lumotlardan, balki abzasni lingvistik tuzilma sifatida tavsiflovchi diskursiv ma’lumotlardan ham foydalanadi. Tadqiqot o‘zbek tilidagi matnlarni qayta ishlashga qaratilgan. Matn abzaslaridan so‘rovlar sifatida foydalanish, masalan, qidiruvga asoslangan tavsiya tizimlarida qo‘llaniladi.²

Tavsiyachilar chatlar, bloklar va forumlardagi foydalanuvchi faolligini, savdogar saytlaridagi foydalanuvchi sharhlarini kuzatib boradi va xarid qilish qaroriga tegishli veb-hujjatlar va ularning parchalarini taklif qiladi.³ Tavsiyani shakllantirish uchun agentlar matnning bir qismini olishlari, qidiruv tizimi uchun so‘rovni tuzishlari, uni Yahoo 51 yoki Bing kabi qidiruv tizimining APIga nisbatan ishlatishlari va sotib olish qaroriga aloqador bo‘lmagan qidiruv natijalarini filtrlashlari kerak. Oxirgi qadam agentning oqilona ishlashi uchun juda muhim, chunki past ahamiyatlilik tavsiya mexanizmiga ishonchni yo‘qotishiga olib keladi. Shuning uchun ikkita matn bo‘lagi o‘rtasidagi aniq o‘xshashlik ballini topish tavsiya qiluvchi agentlardan muvaffaqiyatli foydalanish uchun juda muhimdir. Tahlil daraxtlari gaplarning sintaktik tuzilishini ifodalashning standart shaklidir.⁴

¹Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Унинг ўзи. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд, Тошкент, «Ўзбекистон», НМИУ, 2020, 42-бет.

² Thorsten H., Marchand A., Marx P. Can Automated Group Recommender Systems Help Consumers Make Better Choices Journal of Marketing. 2012, Vol. 76 (5), p. 89 – 109.

³ Montaner M., Lopez B., de la Rosa J.L. A Taxonomy of Recommender Agents on the Internet. Artificial Intelligence Review. 2003, Vol. 19 (4), p. 285 – 330.

⁴ Punyakanok V., Roth D., Yih W. The Necessity of Syntactic Parsing for Semantic Role Labeling. IJCAI-05, 2005.

Bizning tadqiqotimizda matn abzasining lingvistik tuzilishini ifodalash uchun abzasning har bir jumlasini uchun tahlil daraxtlari, shuningdek, abzasni ifodalash uchun ishlatiladigan umumlashtirilgan tahlil modeli (Parse Thicket) quriladi.

Umumlashtirilgan matnli abzas modeli. Ayrim tadqiqotlarda matnli abzasning strukturaviy tasvirini qurishning nazariy imkoniyati qayd etilgan va yo‘naltirilgan graf daraxtlari, shuningdek (ixtiyoriy), sintaktik bo‘lmagan bog‘lanishlarga mos keladigan yo‘llar. Bizning tadqiqotimizda ushbu model amaliyotga tatbiq etilgan, shuningdek, unga matn abzaslarini umumlashtiruvchi operatsiya va sintaktik bo‘lmagan (diskursiv) bog‘lanishlarning o‘ziga xos turlarini qo‘shish orqali o‘zgartirilgan va kengaytirilgan. Ushbu modifikatsiyadagi model matnlarni qidirish, tasniflash, klasterlash muammolarida foydalanish imkonini beradi.

1-ta’rif. Matn abzasining P “tahlil tuguni”ga asoslangan umumlashtirilgan modeli bu (G, Π) juftlik bo‘lib, bunda G cho‘qqilari va 52 qirrasini (“tahlil tuguni”) va Π belgilari bo‘lgan yo‘naltirilgan grafdan iborat to‘plamdir. Cho‘qqi va yo‘llar belgilariga ega bo‘lgan ixtiyoriy cheklangan graflar to‘plamida aniqlangan tizimli umumlashtirish operatsiyasi. Keling, birinchi navbatda, tahlil qilish uchun umumlashtirish operatsiyasini aniqlaylik va ushbu operatsiyani qo‘llash matnlarning o‘xshashligini hisoblash va qidiruvning dolzarbligini oshirish muammosini qanday hal qilishga imkon berishini ko‘rsatamiz. O‘xshashlikni baholash uchun umumlashtirishdan foydalanish mashinali o‘qitishga tizimli yondoshuvni davom ettiradi.¹

Ushbu maqolada qo‘llanilgan g‘oya “eng kam umumlashtirish” konsepsiyasini (masalan, mantiqiy formulalarni birlashtirishga qarshi matn abzaslarining tasvirlashda tizimli tasviri yo‘nalishi bo‘yicha kengaytirish va keyin ushbu operatsiyani hisoblash uchun bir nechta jummalardan iborat savollar va mumkin bo‘lgan javoblar o‘rtasidagi o‘xshashlikni ishlatishdir.² Matnning abzaslari ko‘rib chiqilayotganda umumlashtirish jummalarni umumlashtirish operatsiyasiga asoslanadi.³ Jumlar uchun operatsiya natijasi mos keladigan tahlil tugunlari uchun maksimal (ichma-ich qo‘yish orqali) umumiy qism daraxtlar to‘plamidir. Shunga ko‘ra, eng tabiiy tarzda, abzaslar uchun tizimli umumlashtirish operatsiyasini quyidagicha aniqlash mumkin.

2-ta’rif. $P1$ va $P2$ matn abzaslarini yo‘naltirilgan graflar va $G1$ va $G2$ tahlil qilish chuqurliklari sifatida ko‘rsatamiz. Keyin ushbu abzaslarni umumlashtirish operatsiyasi $P1 \cap P2$ sifatida aniqlanadi $\{Hi\} - G1$ va $G2$ dan graflarning barcha maksimal (cho‘qqilari va yo‘llari xususiyatlarga nisbatan) umumiy subgraflari to‘plami.

Bu operatsiya assosiativ va kommutativ hisoblanadi. Abzaslar sonini ixtiyoriy chekli umumlashtirish uchun qo‘llanilishi mumkin. Ayrim jumlar uchun umumlashtirish yaratishdan tashqari, matnlar orasidagi o‘xshashlikni hisoblash uchun jumladagi so‘zlar orasidagi sintaktik bo‘lmagan munosabatlardan qanday foydalanish mumkinligini aniqlashga harakat qilinadi. Buning uchun diskursiv nazariyalarning maxsus tuzilgan rasmiylashtirishlaridan, xususan, ritorik tuzilmalar nazariyasidan foydalaniladi.

Savollarga javob topish uchun tahlil daraxtlaridan foydalanish. Agar savol va javob uchun tahlil daraxtlari ketma-ketligini tuzgan bo‘lsak, ularni qanday qilib moslashtirishimiz mumkin? Tahlil daraxtlari orasidagi juftlik o‘xshashligini hisoblash masalasiga bag‘ishlangan bir qator tadqiqotlar mavjud.⁴ Biroq abzas ichidagi munosabatlardan foydalanish va javobning bir nechta jummalari bo‘yicha tarkibning taqsimlanishiga bog‘liq bo‘lmashlik uchun biz faqat abzasni emas, balki butun abzasni (ya’ni, ushbu abzas tahlilining aksariyat qismini) ushbu bandga kiritilgan alohida jumlar ko‘rib chiqamiz. Bu konsepsiyada savolga berilgan javob qanchalik muvaffaqiyatli ekanligini aniqlash uchun javob va savolning qismlarini solishtirish kifoya qiladi.

Abzas strukturasi qurish uchun biz sintaktik bo‘lmagan aloqalar yordamida tahlil daraxtlarida mustahkamlangan sintaktik munosabatlarni to‘ldiramiz.

Sintaktik bo‘lmagan bog‘lanishlardan foydalanib, biz sintaktik guruh tushunchasini bir nechta gaplar holiga ham kengaytirishimiz mumkin. Alohida jumlar o‘rtasidagi o‘xshashliklarni izlashda nomlar, og‘zaki guruhlar va gaplarda uchraydigan boshqa turdagi guruhlar taqqoslanadi. Tahlil daraxti uchlari

¹ Furukawa K. From Deduction to Induction. Logical Perspective. The Logic Programming Paradigm. Eds. K.R. Apt, V.W.Marek, M.Truszczynski, D.S.Warren. Springer, 1998.

² Robinson J.A. A machine-oriented logic based on the resolution principle. Journal of the Association for Computing Machinery. 1965, Vol. 12, p. 23 – 41.

³ Galitsky B., de la Rosa J., Dobrocsi G. Inferring the semantic properties of sentences by mining syntactic parse trees. Data & Knowledge Engineering. 2012, Vol. 81–82, p. 21 – 45.

⁴ Collins M., Duffy N. Convolution kernels for natural language. Proceedings of NIPS. 2002, p. 625 – 632.

orasidagi sintaktik bo‘lmagan bog‘lanishlar turli gaplardan bir nechta guruhlarni yoki bir gapdan bir-biriga birlashtirish imkonini beradi. Shunday qilib, biz bir yoki bir nechta sintaktik bo‘lmagan aloqalarni guruhga kiritishga ruxsat berish orqali guruh tushunchasini kengaytirishimiz mumkin. Bunday ulanishlar, guruhni chetlab o‘tishda, shartli ravishda, bir tahlil daraxtidan ikkinchisiga “sakrash” imkonini beradi.

Keling, misolni ko‘rib chiqaylik, qo‘shimcha koeffitsiyentlarni qo‘shish javobni savolga to‘g‘ri moslashtirishga yordam beradi: 1-javob: ...Sil kasalligi, odatda, o‘pka kasalligidir. Pulmonologiyaga ixtisoslashgan shifokorlar tomonidan davolanadi. 2-javob: ...Sil – o‘pka kasalligi... Pulmonolog Jons kasallikning maxsus shaklini davolagani uchun mukofotga sazovor bo‘ldi. Savol: Mening sil kasalligimni qaysi mutaxassis shifokor davolashi kerak? Ikkala holatda ham matnlarda savolning kalit so‘zlari mavjud. Lekin faqat birinchi matn haqiqiy javobdir. Tuberkuloz→kasallik→bog‘lanishni o‘rnatish shifokorlar tomonidan davolanadi, pulmonologlar buni davolashga yordam beradi.

Xulosa. Maqola mualliflari tomonidan matn abzasining lingvistik tuzilishini ifodalash uchun abzasning har bir jumlasini uchun tahlil daraxtlari, shuningdek, abzasni ifodalash uchun ishlatiladigan umumlashtirilgan tahlil modeli qurildi, kompyuter lingvistikasidagi murakkab so‘rovlarga javob topish modeli va usullari ilmiy jihatdan o‘rganildi.

**Axmedov Hakimjon Yarashevich (Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi; e-mail: hakim93@uqituv.chi)
“ALPOMISH” DOSTONIDA FRAZEOLOGIZMLARNING SEMANTIK-STRUKTUR TADQIQI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida folklor asarlar tilining o‘rganilishi. “Alpomish” dostonidagi frazeologizmlarning semantik struktur tarkibi. Shuningdek, doston tilida frazeologik birliklari va ularning o‘zaro munosabati tadqiq etilgan.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы изучения языка фольклора в узбекской лингвистике, семантическая структура фразеологизмов в дастане “Алпомыш”, фразеологические единицы и их взаимодействия также испытываются на языке дастана

Annotation. In the article, there were studied the language of folklore works of Uzbek linguistics, semantic structural composition of phraseologisms in the dastan “Alpomish” and phraseological units and their relationships in the Dostan language.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tilshunosligida folklor asarlar tilining o‘rganilishi, Alpomish dostonidagi frazeologizmlarning tadqiqi, folklor frazeologiyasining shakllanishi. “Alpomish” dostoni tili o‘rganilishi, Doston tilida frazeologik birliklarning struktur-semantik tahlili.

Ключевые слова: исследование фразеологизмов в эпосе “Алпомыш” для изучения языка фольклорных произведений в узбекском языкознании, формирование фольклорной фразеологии, изучение языка достон “Алпомыш”, структурно-семантический анализ фразеологических единиц в языке дастана.

Key words: study of the language of folklore works in Uzbek linguistics, study of phraseologisms in the dastan “Alpomish”, study of folklore phraseology, Alpomish, structural semantic analysis of phraseological units in the dostan language.

Jahon va o‘zbek tilshunosligida folklor asarlar tilining leksik-semantik, struktur xususiyatlarini yoritish, unda so‘zlarning qo‘llanishi, funksional ma‘nolarni ifodalashi, uslubiy xususiyatlaridagi o‘ziga xosliklarni aniqlash borasida qator tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Ushbu tadqiqotlar orasida A.Mamatov, B.Barnoyevaning “Fraseologik birliklarning lingvomadaniy va semantik-pragmatik tadqiqi” nomli monografiyasi muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot shunisi bilan ahamiyatli, monografiyada o‘zbek tili frazeologizmlarining semantik-struktur xususiyati yaxlit holda izohlangan.

O‘zbek tilshunosligida folklor asarlar leksikasi tadqiqiga oid qator ilmiy ishlar olib borilgan. Bu borada Sh.Shoabdurahmonovning “Ravshan” dostonining badiiy tili”, A.Rahimovning “O‘zbek xalq dostonlari leksikasining qiyosiy-tarixiy tahlili” (Ergash Jumanbulbul o‘g‘li ijodi misolida), Z.Xolmonovanning “Shayboniyxon dostoni leksikasi” (Po‘lkan shoir leksikasi misolida), N.Xodjimusanovning “Orzigul” dostonining statistik, semantik-stilistik va lingvopoetik tadqiqi”, A.Xalikovning “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostoni tilining leksik-semantik xususiyatlari”, G.Jumanazarovanning “Shirin bilan Shakar” dostonining lug‘aviy va lingvopoetik xususiyatlari” (Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li varianti asosida) nomli ilmiy tadqiqotlarini e‘tirof etish o‘rinli.

A.Rahimov o'z ilmiy izlanishlarida xalq dostonlari leksikasining umumlisoniy sistemada tutgan o'rni, doston leksikasining adabiy til tarixiy leksikasiga munosabati va jonli til hamda yozma manbalar tilining qiyosiy-tarixiy tahlili yoritib berilgan. Tadqiqotchi folklor asarlar frazeologiyasi va uning semantik-strukturasi haqida to'xtalmaydi.

S.Tursunovning "Alpomish" dostonining leksik xususiyatlari" nomli dissertatsiyasida folklor leksikasi va frazeologiyasining o'ziga xos xususiyatlari, ularning umumxalq tilidan farqli jihatlari tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotda ilk bor "Alpomish" dostoni dialektal leksikasi monografik planda o'rganildi. Asosiy e'tibor leksik, grammatik, frazeologik dialektizmlarga qaratilib, ularning o'zbek adabiy tilida ekvivalentlarining mavjud yoki mavjud emasligi nuqtayi nazaridan tahlil etilganligi, doston tilidagi kasbiy leksikaning geografik, harbiy, sport, turar joy, qushlar, chorvachilik kabi tematik guruhlarga ajratilgan holda talqin etilishi e'tiborga molikdir.¹

Z.Xolmonovning "Shayboniyxon dostoni leksikasi" (Po'ltan shoir leksikasi misolida) nomli dissertatsiyasida doston tilida uchraydigan frazeologik birliklar haqida to'xtaladi. Bunda dostonda uchraydigan frazeologik birliklar asar uslubiyatini ifodalashga xizmat qilishi, ular, asosan, qipchoq shevalariga mansub ekani ta'kidlab o'tiladi. Dostondagi frazeologik birliklar dialektal va adabiy til frazeologizmlarga ajratiladi hamda qo'llanish doirasiga ko'ra tahlil qilish bilan chegaralanadi.

J.Xolmurotovning "Shimoliy Xorazm dostonlari leksikasining funksional-uslubiy xususiyatlari" nomli dissertatsiyasida doston tiliga xos leksik birliklarni arial jihatdan qiyoslash, ularning adabiy til va dialektal frazeologik birliklarga munosabati masalasi yoritilgan bo'lsa, G.Jumanazarovning "Shirin bilan Shakar" dostonining lug'aviy va lingvopoetik xususiyatlari" (Fozil Yo'ldosh o'g'li varianti asosida) nomli tadqiqotida esa doston leksikasidagi frazeologik birliklar va aforizmlarni mavzuiy, leksik-semantik xususiyatlariga qisqacha izoh beriladi. G.Jumanazarova "Fozil Yo'ldosh o'g'li dostonlari tilining lingvopoetikasi" (leksik-semantik, lingvostilistik va lingvostatistik tahlili) nomli doktorlik dissertatsiyasida Fozil Yo'ldosh o'g'li dostonlaridagi iboralarni qisqacha tuzilmaviy-semantik va konnotativ tahlil qiladi. Dissertant dostonlar tilida iboralar ikki xil bo'lishini ta'kidlaydi: 1. Gapga teng keladigan iboralar. 2. So'z birikmasiga teng keladigan iboralar. Shuningdek, tadqiqotda struktur jihatdan bu ikki guruh folklor frazeologizmlarning erkin birikmalardan farqli jihatlari izohlangan.

Jahon tilshunosligida iboralarni modellashtirishning quyidagi usullari keltiriladi: a) *sintaktik model* – so'z birikmasi sifatida iboralarni struktural shakllantirish: ot+fe'l, sifat+ot tipidagi modellar; b) *logik-semantik model* – iboralarni logik-semantik jihatdan shakllantirish: antiteza, qiyoslash va tasviriy vositalar orqali shakllantirish; d) *motivatsion model* – iboralarning botiniy formulasi orqali shakllantirish; e) *struktural-semantik model* – botiniy va struktural formula orqali iboralarni shakllantirish; f) *derivatsion model* – tilda mavjud iboralar asosida yangi frazemalarni shakllantirish; s) *nominativ model* – denotativ ma'nolar asosida iboralarni shakllantirish. Fozil Yo'ldosh o'g'li dostonlari tilini leksik-semantik, lingvostatistik va lingvostilistik jihatdan o'rgangan filologiya fanlari doktori G.Jumanazarova yuqoridagi iboralarni modellashtirishning sintaktik va derivatsion modellar ko'pchilikni tashkil etishini ta'kidlaydi.

N.Xodjimusaeva "Orzigul" dostonining statistik, semantik-stilistik va lingvopoetik tadqiqi"ga bag'ishlangan dissertatsiyasi "Doston tiliga xos frazemalarning semantik-stilistik tabiati" deb nomlangan qismida tilimizda hozirgi kunda faol qo'llanilib kelayotgan iboralar haqida emas, balki dostonlar tilida uchraydigan *bino bo'lmoq, shabgir tortmoq, sarparoz qilmoq, kuyasi tutmoq, ot tortmoq, ko'ngli qabarmog, qo'l qovushtirmoq, chiyasi chiqmoq* kabilarning semantik-stilistik xususiyatlari haqida so'z yuritgan.²

Yuqorida ta'kidlangan dissertatsiyalarda folklor asarlarda uchraydigan frazeologik birliklarning semantik-struktur xususiyati haqida aytarli nazariy ma'lumotlar berilmagan.

O'zbek tilshunosligida bevosita ilmiy ishimiz obekti bo'lgan "Alpomish" dostoni va uning leksik qatlami, til xususiyatini lingvistik tahliliga oid qator dissertatsiyalar yaratildi. Bu sohada B.M.Jirmunskiy, X.Zarifov, Sh.Shoabdurahmonov, R.Rasulov, S.Tursunovlarning monografiya va nomzodlik dissertatsiyalari alohida ahamiyatga ega.³

¹ Махмадиев Ш. Ўзбек халқ дostonлари тилида стилистик формулалар. Самарқанд, СамДУ, 2020, 10-бет.

² Хаджимусаева Н. "Орзигул" дostonининг статистик, семантик-стилистик ва лингвopoetik тадқиқи. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф., Жиззах, 2020.

³ Зарифов Х. Основные мотивы эпоса "Алпамыш". Об эпосе "Алпамыш". Т., "Фан", 1959; Жирмунский В.М. "Сказание об Алпамыше" и богатырская сказка. Москва, "Восточная литература", 1960; Расулов Р. Синтаксические связи между словами в дастане "Алпамыш". Автореферат дис. канд. фил. наук, Ташкент,

A. Abdiyev “Alpomish” dostoni tilining leksik-semantik va stilistik xususiyatlari” (Ho‘kiz jirov va rianti misolida) nomli dissertatsiyasida asar tiliga xos leksik birliklar, ularda uchraydigan ko‘chim turlarini o‘rganish asnosida dostonidagi frazeologik birliklarning semantikasi tahlil qilingan, ularning ko‘chma ma’no ifodalash imkoniyatlari, emotsional-ekspessiv, ta’sirchan, obrazli ifoda hosil qilishdagi roli ochib berilgan.

D. Ashurov o‘z tadqiqotida dostonida qo‘llangan frazeologik birliklarni lingvokulturologik jihatdan tahlil qiladi. Tadqiqotchi «Alpomish» dostonidagi frazeologik va paremiologik birliklarning lingvokulturologik tadqiqi» deb nomlangan bobning birinchi bo‘limida «Frazeologizmlarning lingvokulturologik tahlili» amalga oshirilgan. Ishda somatik xarakterdagi iboralar, jumladan, «bosh», «peshona», «ko‘z», «qu-loq», «burun», «og‘iz», «til», «bo‘yin», «ko‘ngil» va «bag‘ir» uzvli somatik frazemalar tahlil qilinadi.¹

B. Yunusova “Alpomish” dostoni onomastik birliklarining leksik-semantik va uslubiy xususiyatlariga oid ilmiy tadqiqotida folklor asarlar tilini o‘rganuvchi sohani lingvofolkloristika deb atalishini, bu termin ilk bor A.T. Xrolenko tomonidan ilm-fanga kiritilganini ta’kidlab o‘tadi. Tadqiqotchi lingvofolkloristika maqsad va vazifasiga ko‘ra, 7 bo‘limga ajralishini, ulardan biri “folklor frazeologiyasi va paremiologiyasi” deya atalishini aytadi. Shuningdek, dissertant lingvofolkloristikaning bo‘limlariga oid ilmiy tadqiqotlar haqida fikr yuritib, o‘zbek xalq dostonlari tiliga xos frazeologik birliklarni lingvistik planda ilmiy jihatdan o‘rganilmaganini e’tirof yetadi. Ta’kidlash kerakki, bu sohada B.O‘rinboyev va K.Bozorboyev² “Alpomish” dostonida uchraydigan frazeologik birliklarni yaxlit monografik jihatdan o‘rganadi.

Frazeologizmlar turg‘un, tilda tayyor holda bo‘lganligi sababli bir qarashda ularning struktural tarkibi o‘zgarishga teng tuyuladi. Ammo nutqda qo‘llanilgan ko‘pgina frazeologizmlar ma’lum tashqi, ya’ni struktural va ichki o‘zgarishlarga uchraydi. Tilshunoslikda frazeologizmlarning struktural o‘zgarishi deformatsiya, ya’ni forma buzilishi hodisasi sifatida qaralsa, ichki, ya’ni ma’no o‘zgarishi modifikatsiya hodisasi sifatida qaralsa, ichki ma’no o‘zgarishi modifikatsiya hodisasi sifatida o‘rganilib kelinadi.³

O‘zbek tilshunosligida folklor asarlar tili, uning leksik va paremiologik qatlamlari folklorshunoslik va tilshunoslik jihatidan ancha tadqiq qilingan bo‘lsa-da, dostonlarda uchraydigan frazeologik birliklar va ularning semantik-struktural yaxlit monografik planda o‘rganilmagan. Yuqorida izohlangan ilmiy tadqiqotlarda xalq og‘zaki ijodiga xos ma’lum doston tilida uchraydigan frazeologik birliklar haqida qisqacha ma’lumotlar mavjud. Biroq ushbu nazariy va amaliy qarashlar folklor frazeologizmlarga xos lingvistik xususiyatlarni ilmiy-nazariy jihatdan to‘liq ochib berishga xizmat qilmaydi. Bizningcha, folklor frazeologizmlar va ularning semantik-struktur, tematik, stilistik, lingvokulturologik, statistik, grammatik xususiyatlari chuqir ilmiy tahlil qilinishi lozim. Tilning barqaror birliklari shu til egasining ijtimoiy qarashlari va undagi o‘zgarishlarni, tildagi jarayonlarni o‘zida o‘zgarishsiz saqlab kelayotgan lingvistik hodisa sifatida ham ahamiyatlidir.

Frazeologik birliklar mazmuniy jihatdan yaxlitlik hosil qilsa-da, struktur jihatdan murakkab tarkibli birikma sanaladi. Iboralar tarkibiy qismlarining morfologik va sintaktik shakllanishiga ko‘ra guruhlarga bo‘linadi. “Alpomish” dostoni tarkibida uchraydigan frazeologik birliklar tuzilishiga ko‘ra, quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. So‘z birikmasiga teng bo‘lgan frazeologik birliklar.
2. Gapga teng bo‘lgan frazeologik birliklar.

“Alpomish” dostonidagi so‘z birikmasiga teng bo‘lgan frazeologik birliklarga: *davrini surmoq, zavqini surmoq, halqumi shishmoq, boshini tuman cholmoq, og‘ir xo‘rsinmoq, bir so‘zda turmoq, yorug‘ yuzli bo‘lmoq, qora kun solmoq, yuraging yarasi, ko‘ngil yozmoq, ko‘ngli to‘q bo‘lmoq, ko‘ngli tinchimoq, alplarning shunqori, dard alamaga to‘lmoq, o‘zini tutolmoq, ishni chetga qo‘ymoq, ko‘ngil qo‘rini bo‘shatmoq, qo‘lini halollatmoq, tobdan tushmoq, ko‘ngil xushlamoq* kabi barqaror birikmalarni kiritish mumkin. Ushbu birikmalarda ikki va undan ortiq so‘zlar grammatik jihatdan so‘z birikmasi qolipida shakllangan bo‘lib, tugal fikr, mazmun ifodalamaydi. Birikmalardan anglashilgan ma’no bir so‘zga teng.

1975; Турсунов С. Лексические особенности дастана “Алпамыш”. Автореферат дис.канд.фил.наук, Ташкент, 1990.

¹ Ашуров Д. “Алпомиш” достонининг лингвокультуролагик хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф., Наманган, 2020, 17-бет.

² Ўринбоев Б., Бозорбоев К. “Алпомиш” достони фразеологизмларининг таъбири. С., 1998, 42-бет.

³ А.Маматов, Б.Барноева. Фразеологик бирликларнинг лингвомаданий ва семантик-прагматик таҳлили. Т., 2018, 57-бет.

Mana shu xususiyatiga ko‘ra so‘z birikmasi shaklidagi frazeologik birliklar gap shaklidagi iboralardan farqlanadi.

So‘z birikmasi shaklidagi turg‘un birikmalar shaklan murakkab bo‘lsa-da, bir leksema anglatgan ma‘noga teng. Biroq so‘zlovchi yetkazayotgan xabar, voqea-hodisani obrazli, ta‘sirli qilib yetkazishida ikki va undan ortiq asosli turg‘un birikmalarining roli beqiyosdir.

Dostonda uchraydigan gapga teng bo‘lgan frazeologik birliklarga: *olam qayg‘usi ichiga tushmadi, yurak-bag‘rim kuyadi, ko‘ziga yosh oldi, ko‘ngil qo‘rini boshatdi, ko‘nglida g‘ubor yo‘q, sadosi olamni tutdi, ko‘ngil xushladi, oyog‘i chalkash eshildi, oyog‘i toshga toymasin, ko‘ziga yosh oldi, yurak-bag‘rim tag-tagidan ezildi, ishi o‘ngidan keldi, ko‘ngilga katta irim bo‘ldi, ko‘ngli buzilib, bag‘ri ezildi* kabi birikmalarni kiritish mumkin. Ushbu frazeologik birliklar semantik, grammatik shakllanishi va sintaktik qonuniyati jihatidan gapga teng.

Gapga teng bo‘lgan frazeologizmlarni tuzilishiga ko‘ra, ikki guruhga ajratish mumkin: Birinchisiga u yoki bu voqea-hodisani, voqeylikni atovchi, ya‘ni, nominativlikni ifodalovchi frazeologizmlar kiradi. Masalan: *Boshi osmonga yetmoq–xursand; “Qo‘li quyoshga yetmoq” – boy; “Ko‘krak kerib shishinmoq” – O‘zini ko‘rsatish, manmansirash.* Misollardan ko‘rinadiiki, bu turdagi frazeologizmlar tugal fikrni ifoda etmasdan, biron-bir kishi xarakterini ataydi. Bu frazeologizmlar gapning biror bo‘lagi sifatida ishtirok etadi.

Ikkinchi guruh frazeologizmlar esa tugal fikr anglatib, grammatik jihatdan shakllanib, predikativlik xususiyatiga ega bo‘ladi. Ular gapda alohida yoki qo‘shma gapning bir bo‘lagi sifatida qatnashadi.¹ Masalan: *“Alqissa, bu so‘zni eshitib, amaldor, akobir, dono, vazir, vakil, sardor sohiblar ma‘qullashdi, maslahatni bir joyga qo‘yishdi.*

Alqissa, bu so‘zni eshitib, Boysarining sochi to‘zib, bo‘yni cho‘zildi, battar jinni qo‘zidi.

Tarkibni kengaytirish uchun xizmat qiladigan til elementlari okkazonal xarakterga ega bo‘lib, so‘z ustalari bu so‘z va iboralarni ma‘lum stilistik maqsad yo‘lida ataylab qo‘shib ishlatadilar. Chunki bu qo‘shilgan so‘z va iboralarsiz ham matndagi asos frazeologizm ma‘lum ma‘noni ifoda yeta oladi, ma‘lum stilistik vazifani bajara oladi. Qo‘shilgan komponentlar kontekstning umumiy ma‘nosiga putur yetkazmaydi, aksincha ular ifodaning ta‘sirchan va e‘tiborli, emotsional-ekspressiv bo‘lishini ta‘minlaydi.²

Bu kabi frazeologik birliklar strukturasi kengayish ro‘yi beradi. Misol keltiramiz: *Barchinning ko‘ngli buzilib, ko‘zidan yosh tizilib, yurak-bag‘ri ezilib, ot jiloviga qo‘li bormay borardi. (73). “Alpomish”* dostonida bir necha iboralar semantik jihatdan bir-birini izohlab, to‘ldirib kelishi mumkin: *Boy-bo‘rining befarzandligi esiga tushib, xo‘rsinib, esnab, halqumi shishib, oltmish ikki tomiri bo‘shashib, qalbi jo‘shib, bo‘yni pishib, g‘am-alami oshib, oh tortib, tobdan tushib, o‘ylab, fikr-xayoli adashib, “Xudo menga ham birgina o‘g‘il bersa, to‘qqiz iqlimni chaqirib, to‘kin-sochin to‘y bersam”, deb shu niyatlarni o‘ylab, to‘yxonaga borib qoldi (15-bet).*

Ko‘rinib turibdiki, yuqoridagit misollarning ko‘pchiligi o‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘atida mavjud emas. Umuman, xalq dostonlarida dialektal xarakterdagi etnik frazeologik birliklar talaygina. Xullas, tilshunosligimizda “Alpomish” dostonining til xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan ayrim tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, dostonida qo‘llangan frazeologik birliklarni tizimli tadqiq etish bugunning dolzarb vazifalari va muammolaridan biridir.

Хасанова Шахноза Абдурауповна (Жаҳон Иқтисодиёти ва дипломатия университети; Shahnoz74.74@mail.ru), Халиллаева Наргиза (Ўзбекистон Жаҳон тиллари университети 1-курс талабаси)

ЎЗБЕК ДИПЛОМАТИЯСИ ВА ДИПЛОМАТИК НУТҚ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек дипломатияси ва дипломатик нутқ жараёнлари ҳақида сўз боради. Шунингдек, дипломатик нутқни ўрганишга бўлган қизиқиши ва ундан фойдаланишга бўлган эҳтиёж барча даврларда ва барча давлатларда доимо муҳимлигини, қадимдан элчилик ва нотқлик санъатининг қанчалик аҳамиятга эга эканлиги мақолада айтиб ўтилган.

Аннотация. В статье идет речь об узбекской дипломатии и особенностях дипломатической речи. Также интерес к изучению дипломатической речи и необходимость ее использования

¹ Маматов А., Барноева Б. Фраzeологик birlikларнинг лингвомаданий ва семантик-прагматик тадқиқи. Т., 2018, 19 – 20-бетлар.

² Шу манба. 65-бет.

всегда были значительными во все времена и во всех государствах, в статье упоминалась важность искусства посла и публичных выступлений с древних времен.

Annotation. The article discusses the processes of Uzbek diplomacy and diplomatic speech. Also, the interest in the study of diplomatic speech and the need to use it has always been significant at all times and in all states, the article mentioned the importance of the art of the ambassador and public speaking since ancient times.

Калим сўзлар: дипломатия, дипломатик тил, дипломатик нутқ, элчилик алоқалари.

Ключевые слова: дипломатия, дипломатический язык, дипломатическая речь, посольские отношения.

Key words: diplomacy, diplomatic language, diplomatic speech, embassy relations.

Дипломатия – бу, тинч ҳамкорлик, музокаралар, ҳамжиҳатлик ва миллатлар ўртасидаги то-тувлиқ.

Дипломатия – бу давлат, ҳукуматлар ва махсус ташқи алоқалар органларининг давлат ташқи сиёсатининг мақсад ва вазифаларини амалга ошириш, шунингдек чет елда давлатнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича принципаал фаолияти.¹

Дипломатия термини юнон тилидаги «икки букилган қоғоз» сўзидан олинган. Қадимда Юнонистон ва Римда тахтакач муқова ичига солинган хат элчиларга улар ваколатини тасдиқловчи ишонч ёрлиғи ёки ҳужжат сифатида тақдим этилган. Бу термин ҳозирги маънода Фарбий Европада XVIII асрнинг охирида пайдо бўлган.

Дипломатия давлат ташқи сиёсатининг энг муҳим воситаларидан бири ҳисобланади, ана шу сиёсатнинг мақсад ва вазифалари дипломатия шакли ва услубларини белгилаб беради. Дипломатик фаолиятнинг асосий шакллари:

- дипломатик конгресслар, конференциялар ёки кенгашлар;
- нота, меморандум, баёнот ва ҳ.к. шакллардаги дипломатик ёзишма;
- халқаро шартномаларни тайёрлаш ва имзолаш; давлатнинг элчихоналар ва миссиялар орқали амалга оширадиган чет элдаги вакиллиги;
- халқаро ташкилотлар фаолиятида иштирок этиш; ташқи сиёсий масалалар бўйича ҳукумат нуқтаи назарини матбуотда ёритиш.

Дипломатик муассасалар ва уларнинг масъул ходимлари дипломатик имтиёз ва иммунитетлардан фойдаланади. Халқаро ҳуқуққа биноан, дипломатик вакилларга ўзлари ишлаётган мамлакат ички ишларига аралаштириш ман этилади. Дипломатиянинг шаклланиши давлатнинг юзага келиши, унинг муайян органлари ва лавозимдор шахслари фаолияти билан боғлиқ бўлган. Ўзбек давлатчилиги тарихида чет эллар билан мунтазам алоқалар йўлга қўйилганлиги яхши маълум. Амир Темур давлати Франция, Англия, Кастилия, Константинополь, Генуя ва Венеция билан элчилар орқали алоқаларни йўлга қўйган.

Умуман олганда, дипломатия ишончни мустаҳкамлаш усулидир. Дипломатик саммитлар ва учрашувлар сингари ишончни мустаҳкамлаш ишлари икки томон ва кўп томонлама даражада маълумот алмашиш, ҳамкорликни тақлиф қилиш ва тушунмовчиликларни бартараф этиш учун платформа бўлиб хизмат қилади. Бошқа давлатлар ниятини тушуниб, бирон-бир мамлакат кераксиз тўқнашувларга дуч келмаслиги мумкин. Дипломатия воситасида вужудга келган ишонч ришталари кескинликлар ривожланишининг олдини олишга қодир, аммо дипломатик муносабатларда бўлган давлатлар бошқа давлат томонидан уларга бўлган ишончни сақлашга интилиши керак демакдир.

XX асрнинг атоқли француз мутафаккири Раймонд Арон шундай ёзган эди: “давлатлараро муносабатлар характерларнинг ўзига хос хатти-ҳаракатларида ўз ифодасини топади, мен уни рамзий маънода дипломат ва аскар” деб атайман.” Ядро қуролининг пайдо бўлиши билан аскарнинг халқаро майдондаги асосий актёрлардан бири сифатида сақланиб қолиши ядро уруши хавфи билан боғлиқ. Бу бизнинг замонамизнинг муҳим омилларидан биридир. Яна бир нарса бор–глобаллашув, бу мамлакатлар ўртасидаги алоқаларнинг сезиларли даражада кўпайди ва аллақачон кўриниб турганидек, қарама-қарши оқибатларга ҳам олиб келди.

¹ А.А.Громько, А.Г.Ковалев, П.П.Севостьянов, С.Л.Тихвинский. Дипломатический словарь (3 тома). “Наука”, 1985–1986.

Француз олими Г.Гарден: «Дипломатия атамаси кенг маънода ташқи алоқалар ёки ташқи ишлар ҳақидаги фандир, тор маънода эса бу музокаралар фани ёки санъатидир».¹ Сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий воқеликлар дипломатиянинг жаҳон сиёсатидаги ролини сезиларли даражада оширди, унинг доирасини кенгайтди ва янги ёндашувлар ва воситаларни ишлаб чиқди. Бизнингча, замонавий дунё ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ сўзнинг кенг маъносиди дипломатияга боғлиқ. Аммо дипломатлар зиммасидаги масъулият ҳам ўсди. Уларнинг ишларини баҳолашнинг асосий мезони масалаларни кескин можарога олиб келмаслик, урушсиз ғалаба қозониш қобилияти эди.

Ўзбекистон мустақил давлат бўлгач, халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектига айланди. 120 дан зиёд давлат билан дипломатик алоқа ўрнатди. БМТ, Европа Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти ва бошқа обрўли халқаро ташкилотлар ва кенгашларга аъзо бўлди. Унинг ташқи сиёсати, дипломатик фаолияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланганидек, давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган бошқа қоиди ва меъёрларига асосланади. Тенг ҳуқуқлилиқ, ўзаро манфаатдорлик ва ўзаро ҳурмат Ўзбекистон дипломатиясининг асосий тамойилларидир. Ўзбекистон Республикаси жаҳонда янги иқтисодий тартиб ўрнатиш, бутун дунёда, жумладан, Марказий Осиё минтақасида ялпи тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга, халқаро терроризм ва гиёҳвандликка қарши курашда жаҳон ҳамжамияти билан бирга фаол ҳаракат қилмоқда, бу йўлда барча дипломатик каналларни ишга солмоқда.

Дипломатия термини, дастлаб, француз тилида пайдо бўлиб, XVIII асрда (1729–1797 йилларда) Эдмунд Бурк томонидан инглиз тилига киритилган. XX асрнинг иккинчи ярмида эса “дипломатия” термини рус тили орқали ўзбек тилига кириб келган.² Тилнинг намоён бўлиши нутқий жараёнга, нутқ фаолиятига боғлиқ бўлиб, бунда нутқ конкрет нутқий муҳитга асосланади.³

Демак, дипломатик нутқнинг намоён бўлиши дипломатик фаолиятли муҳитни талаб этади. Дипломатик фаолиятли муҳит эса фақат ва фақат давлат мустақил бўлгандагина мавжуд бўлади. Дипломатик нутқни ўрганишга бўлган қизиқиш ва ундан фойдаланишга бўлган эҳтиёж барча даврларда ва барча давлатларда доимо муҳим аҳамиятга эга бўлган.⁴

Нотиқлик санъатининг антик даврга оид адабиётларида дипломатик нутқ кенгаш нутқи ва кенгашув нутқи (сиёсий нутқ, маслаҳатлашув нутқи) таркибида ўрганилган бўлиб, унинг хусусиятлари ҳақида шундай дейилади: “Юнон давлатларида VI асрдан бошлаб, бизнинг эрамызгача элчи этиб, жамиятнинг энг яхши нотикларини, зукко адвокатларини тайинлашган. Улар фақат ва фақат энг жозибадор, сержило сўзлардан фойдаланишлари шарт бўлган”.⁵

Демосфен ёзганидек: “Элчилар кўл остида на кемалар, на пиёдалар ва на кўрғонлар бор. Уларнинг ягона қуроли бу сўзлар ва қўлай имкониятлардир. Муҳим музокаралар кетаётган пайтда бундай имкониятлар жуда кам бўлади. Агар бу имконият қўлдан бой берилса, демак, у бутун умрга йўқотилади. Қўлай фурсатдан фойдалана олмай сушлашган элчи нафақат имкониятни қўлдан бой беради, балки уларни бошқариш ҳуқуқини ҳам йўқотади”.⁶

Дипломатик нутқ ва элчилик ҳақида ўзбек тилида азалдан мавжуд бўлиб, бу ҳақда “Ўзбек дипломатияси тарихидан” асарида қимматли маълумотлар келтирилади. Жумладан, Элчининг ишлари мутлақ сўз(лар)дан иборат, (яъни сўзлар орқали битади). Сўзи яхши бўлса, (у) тилагини топади.⁷ “Азизим, – дея ҳукмдорга мурожаат қилади Хожа Самандар, – элчини бирор жойга жўнатишда ниҳоятда катта эътибор ва аҳамият бергин, унга сафар моҳияти ва мазмунини чуқур тушунтир. Чунки элчи подшоҳнинг тилидир. Унинг камолоти, ақли, тажрибаси гуфторида – нутқида ойдинлашади”.⁸

*Оқил элчи хуш каломлар дилга пайванд қилгуси,
Икки ёвни бир-бирига дўсту дилбанд қилгуси.*

¹ Қосимов А.М. Дипломатия асослари. Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, 1996, 7 – 8-бетлар.

² Бўриев О. Буюк сиймолар. Соҳибқирон Амир Темур. Т., 2011, 109-бет.

³ Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Т., 1995, 7-бет.

⁴ Ковалев А.Н. Азбука дипломатии, М., 1984, с. 24.

⁵ Никольсон Г. Дипломатическое искусство. М., 1962, с. 42.

⁶ Исраэлян В.Л. Дипломаты лицом к лицу. М., 1990, с. 13.

⁷ Хайруллаев М.М. Ўзбек дипломатияси тарихидан. Т., 2003, 376-бет.

⁸ Шу асар.

(Хожя Самандар Термизий, “Дастур ул-мулк” асари)

XX асрдан бошлаб, ўзбек тилшунослигида – нутқ маданияти фанида дипломатик нутқ ижтимоий-сиёсий нотикликнинг бир тури сифатида ўрганила бошланди¹.

Дипломатик нутқнинг илк таърифи С.Иномхўжаевнинг “Нотиклик санъати асослари” китобида келтирилади: “Дипломатик нутқ – давлат аҳамиятидаги расмий нутқ бўлиб, халқаро мавқега эга эканлиги билан характерланади”².

Тадқиқотчи Ж.Ш.Сафаров дипломатик нутқнинг келиб чиқиш тарихи ҳақида шундай дейди: “Дипломатик нутқнинг пайдо бўлиши асрлар давомида вужудга келган давлатлар ўртасидаги сиёсий муносабатларнинг шаклланиши даврдан бошлаб ўз илдизларига эга”³. Тилшунос А.Х. Арипова дипломатик нутққа қуйидагича таъриф беради: “Дипломатик нутқ: Бирор давлат вакили (дипломатик шахснинг) расмий нутқи”дир.⁴ Сиёсатшунос Б.А.Омонов эса “Дипломатик нутқ – давлат аҳамиятидаги расмий нутқ бўлиб, у халқаро мавқега эга”⁵ деб, С.Иномхўжаевнинг таърифига тўлиқ қўшилади. Айни вақтда, тадқиқотчи дипломатик нутқни кимлар амалга оширишини ҳам айтиб ўтади. Масалан, “...шунингдек, ҳозирги давр давлат арбоблари, ташқи ишлар вазирлиги, масъул ходимларнинг расмий сафар чоғидаги нутқлари дипломатик нутққа мисол бўла олади”⁶. Қайд этилган фикрлардан маълум бўлдики, дипломатик нутқ субъекти: дипломатик шахс, давлат арбоблари, Ташқи ишлар вазирлиги ва масъул ходимлардир. “Дипломатик тил асослари” ўқув қўлланмасида дипломатик тил ҳақида шундай фикр берилди: “Дипломатик тил ...бирор инсоннинг ҳис-туйғулари, ички кечинмалари, руҳий ҳолатини акс эттирмайди, илмий тушунчаларни ифодаламайди, балки бир бутун халқнинг ёки мамлакатнинг манфаатларини ифода этади”⁷. Тил ва нутқнинг ўзаро диалектик муносабати нуқтаи назардан “дипломатик тил”га берилган ушбу таъ-риф бевосита дипломатик нутққа ҳам тегишлидир. Дипломатик нутқ: VI асрларда – энг жозибадор, сержило сўзлардан иборат бўлган.⁸ VIII – X асрлар Ислом динининг кенг тарқалиш даври бўлиб, дипломатик нутқ Қуръон оятлари ва ҳадислардан тузилган.⁹ XIV – XIX асрларда – темурийлар, бобурийлар ва хонликлар даврида доимий босқинлар ва урушлар таъсирида диплома-тик нутқ сулҳ тузиш учун хизмат қилган.¹⁰ Бундай пайтларда дипломатик нутқ вакиллари вазифа-сини обрўли зодагонлар, маҳалла оқсоқоллари, масжид имомлари ва жасур навкарлар ўтаганлар.

Хулоса қилиб айтганда, дипломатик нутқ томонларнинг тенглиги – тенг ҳуқуқлилиги асоси-да амалга ошади. Шунингдек, дипломатик нутқ моҳиятан мазмунан халқлар, мамлакатларнинг умумий манфаатларини, қарашларини ифодалабгина қолмай, халқларнинг, мамлакатларнинг мус-тақиллик белгисидир. Уларнинг тенглик асосида ахборот алмашув ҳуқуқига эгаллигидир.

Демак, дипломатик нутқнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлагандан сўнг дипломатик фа-олият матнларини лингвистик таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Биз дипломатик нутқнинг ай-рим хусусиятларини айтиб ўтдик.

Шомуродова Шахло Жаҳоновна (СамДЧТИ, доц.)

ЙЎНАЛИШ МЕТАФОРЛАРИНИНГ АНТРОПОЦЕНТРИК ХУСУСИЯТЛАРИ

***Аннотация.** Мақолада йўналишни англатувчи концептуал метафоралар семантик жиҳатдан таҳлил этилади. Инсоннинг борлиқни идрок этишини лингвомаданий жиҳатдан ўрганишига бўлган уринишлар йўналиш метафораларининг когнитив нуқтаи назардан алоҳида ўрганилишига асос бўлди. Чунки мазкур метафоралар оламнинг антропоцентрик манзарасида вертикал (юқори*

¹ Расулов Р., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. Т., 2009.

² Иномхўжаев С. Нотиклик санъати асослари. Т., 1982, 157-бет.

³ Сафаров Ж.Ш. Структура дипломатического дискурса и его лексико-фразеологический состав. Дис. ... канд. фил.наук, Самарқанд, 2000, с. 45.

⁴ Арипова А.Х. Нотиклик нутқининг лисоний-услубий воситалари. Дис. ...фил.фан.ном., Т., 2002, 73-бет.

⁵ Омонов Б.А. Сиёсий етакчи нутқ маданиятининг жамиятни демократиялаштириш жараёнларига таъсири. Дис. ...сиё.фан.ном., Тошкент, 2004, 56-бет.

⁶ Омонов Б.А. Ўша диссертация. 56-бет.

⁷ Кўчимов Ш. Дипломатик тил асослари. Т., 2002, 29-бет.

⁸ Никольсон Г. Дипломатия. М., 1941, с. 22.

⁹ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомеъ ас-саҳих. Ҳадис 4. Т., “Қомус”, 1992, 151-бет.

¹⁰ Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406). Т., 2010, 261-бет.

-паст) ва горизонтал (ички-ташқи) йўналишларини қамраб олади. Ушбу турдаги метафораларнинг йўналиш метафоралари деб номланишига ҳам когнитив қарашларни ўрганиш асос сифатида хизмат қилган.

Аннотация. В статье проводится семантический анализ концептуальных метафор, обозначающих направление. Попытки изучения человеческого восприятия бытия с лингвокультурологической точки зрения послужили основанием для отдельного изучения направленных метафор с когнитивной точки зрения. Потому что эти метафоры в антропоцентрической картине мироздания охватывают вертикальное (вверх-вниз) и горизонтальное (внутреннее-внешнее) направления. Изучение когнитивных аспектов также послужило основанием для обозначения этих типов метафор метафорами направления.

Annotation. The article semantically analyzes the conceptual metaphors that signify direction. Attempts to study human perception of being from a linguocultural point of view have provided the basis for a separate study of directional metaphors from a cognitive perspective. Because these metaphors in the anthropocentric view of the universe cover the vertical (up-down) and horizontal (inner-outer) directions. The study of cognitive perspectives also served as the basis for the naming of these types of metaphors as directional metaphors.

Калим сўзлар: концептуал метафора, йўналиш метафоралари, вертикал сатҳ, горизонтал сатҳ, когнитив метафора, концепт, когнитив ёндашув.

Ключевые слова: концептуальная метафора, направленные метафоры, вертикальный уровень, горизонтальный уровень, когнитивная метафора, концепт, когнитивный подход.

Key words: conceptual metaphor, directional metaphors, vertical level, horizontal level, cognitive metaphor, concept, cognitive approach.

Метафорани концептуал жиҳатдан тадқиқ этиш унинг психология, фалсафа, мантиқ ва лингвистиканинг асосий объектларидан бири сифатида юзага чиқишига замин яратади. Инсоннинг борлиқни идрок этишини лингвомаданий жиҳатдан ўрганишга бўлган уринишлар йўналиш метафораларининг когнитив нуқтаи назардан алоҳида ўрганилишига асос бўлди. Чунки мазкур метафоралар оламнинг антропоцентриқ манзарасида вертикал (юқори-паст) ва горизонтал (ички-ташқи) йўналишларини қамраб олади. Ушбу турдаги метафораларнинг йўналиш метафоралари деб номланишига ҳам когнитив қарашларни ўрганиш асос сифатида хизмат қилган.¹

Кейинги йилларда антропоцентризм тамойилига таянган ҳолда, мазкур ходисани ўрганишга бўлган қизиқиш яна-да ортди. Бугунги кунда метафораларнинг фалсафий, психологик ва лингвистик нуқтаи назардан таҳлил этилиши бир қатор илмий янгиликларнинг юзага келишига асос бўлмоқда. Чунки метафораларни лингвомаданий ва лингвокогнитив аспектларда талқин этиш инсон ҳаётий тажрибасидан келиб чиқиб, уни ўраб турган моддий ва номоддий оламни идрок этиши ва шу асосида миллий маданиятга таянган ҳолда ҳиссиётларнинг намоён бўлиши билан бевосита боғлиқ эканлиги бир қанча олимлар томонидан исботланди.

Тилшунос олима, Д.Худойберганова когнитив метафоралар импликацияни юзага келтирувчи омиллардан бири сифатида сўз, сўз бирикмаси, жумла ёки матнда ўз “изи”ни қолдиради. Метафора асосида маъноси (мазмун) кўчган бирликлар “когнитив айсберг”нинг юза қисми бўлиб, унинг асосий қисми бизнинг лисоний онгимиз тубида яширин ҳолда мавжуд бўлади, деган фикр баробарида, “когнитив фон ходисаси ўзбек тилшунослигида ҳали тадқиқ объекти бўлган эмас. Когнитив фон ходисасини метафора, метонимия, ўхшатиш, жонлантириш каби ходисалар билан боғлиқ ҳолда ўрганиш антропоцентриқ тилшуносликнинг зарурий муаммоларидан биридир”, дея таъкидлайди.²

Ушбу тадқиқотларга таянган ҳолда, инглиз ва ўзбек тилларидаги метафораларни йўналиш категорияси кесимида таҳлил қилинганда, иккита тил доирасида ҳам бу каби метафоралар структур жиҳатдан оддий тузилса-да, семантик жиҳатдан бирмунча мураккаблиги билан ажралиб туриши кўзга ташланади. Бу каби метафоралар семантик майдонда маълум бир тараф, йўналиш ёки

¹ Насруллаева Г. Антропоцентриқ метафоралар таснифига доир. <http://library.ziyonet.uz>; Хўжамқулов А. Метафоранинг таснифи ҳақида. Ўзбек тилшунослиги масалалари. Қарши, 2012, 7-бет; Kövecses Z. Metaphor in culture. Universality and variation. Cambridge University Press. 2005, p. 83.

² Худойберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентриқ талқини. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дисс., Тошкент, 2015, 74-бет.

мақсадга йўналганлик каби мазмунни мужассам этувчи бирликларни қамраб олганлиги боис, улар йўналиш метафоралари шаклида намоён бўлади. Бадий матн шаклланишида йўналишни англа-тувчи концептуал метафораларнинг тутган ўрнини таҳлил қилиш, бадий матнда асосий мантиқий маъно ва контекстуал маъноларнинг юзага чиқишида муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, бу каби воситаларнинг илмий ва назарий аҳамиятини турли тиллар кесимида қиёсий жиҳатдан ўрганиш ўзбек тилшунослигида тўлақонли амалга оширилмаган. Бу каби изланишлар одатда умумий харак-терга эга бўлиб, алоҳида матн турлари ва уларнинг концептуал воқеланиши, концептуал семанти-каси, концептуал метафора ва матн муаммоси сифатида алоҳида тадқиқ этилмаган.

Когнитив нуқтаи назардан олиб қаралганда, бу каби метафоралар муайян халқнинг маданий дунёқараши, турмуш тарзи, этник ҳамда лингвоспецифик жиҳатдан келиб чиққан ҳолда пайдо бў-лади ва маданий моделларни ташкил этади. Мазкур метафоралар бир пайтнинг ўзида ҳам ког-нитив, ҳам маданий структура сифатида талқин этилади. Чунки улар моддий оламнинг муайян бир аспекти маданий дунёқарашнинг ақлий ишлов берилган кўриниши сифатида юзага келади. Ай-нан шу хусусиятига кўра, ушбу турдаги метафоралар айрим олимлар томонидан “мувофиқлик” ме-тафоралари ҳам деб номланади. Жумладан, Карл Юнг “*У менинг назоратим остида*” метафора-сини куйидагича таҳлил қилади, “демак, мен вазиятни назорат қилаяпман ва мен мазкур ҳолатда устунман, яъни юқоридаман”.¹ Ушбу метафорадан англашилган концептуаллик бир вақтнинг ўзи-да, ҳам йўналганлик (остида, юқорида), ҳам қарама-қарши маъноларнинг мувофиқлигини таъмин-лаб берган. Бу каби метафораларда, одатда, юқорига йўналганлик ижобий, пастга йўналганлик салбий хусусиятларини қамраб олади.

Йўналиш метафораларининг концептуал шаклланишини оддий мисол билан асослаганда, инсон танасининг тик турган ҳолати ижобий ҳиссий ҳолатни, эгилган танаси салбий ҳиссий хо-латни англатади: Унинг боши осмонга етди (юқорига). У чўкиб қолди (пастга).

Йўналиш метафоралари “паст-баланд”, “чуқур-саёз”, “марказий-чет”, “ички-ташқи”, “олд-орқа”, “бутун-бўлак” “мувозантлашган-мувозантлашмаган” каби тушунчаларнинг концептуал жи-ҳатдан мазмунан келишувига асосланади. Жумладан, *баланд, чуқур, марказ, ички, олд, бутун, му-возантлашган* каби концептлар ижобий ҳолатни акс эттиради. *Паст, саёз, чет, ташқари, орқа, бў-лак, мувозантлашмаган* каби концептлар салбий ҳолатни ифодалашга хизмат қилади. Масалан: баланд интеллект, чуқур билим, марказий бино, ички дунё, олд қатор – паст назар, саёз билим, ташқари дунё, орқа (дан) гап, бўлак инсон ва шу кабилар.

Йўналишни англаувчи бирликларнинг фалсафий акс этиши мазкур метафораларнинг се-мантик жиҳатдан мураккабланишга олиб келади. Инглиз ва ўзбек лингвوماданий қарашларининг тилда акс этишига таянган ҳолда, бу турдаги метафоралар структур жиҳатдан фарқланмаслиги маълум бўлди. Шу жиҳатдан, когнитив метафора муайян бир жамиятнинг тажрибаларини умум-лаштирган ҳолда юзага чиқаради. Бунда маълум бир концептуал майдон иккинчи бир концептуал майдон билан кесишади. Олимларнинг фалсафий қарашларига таянган ҳолда, айтиш мумкинки, тил бирликлари (айниқса, метафоралар) инсоннинг ўз тажрибаси, тафаккури ва тилини қай даража-да англашига бевосита боғлиқ.

Инглиз ва ўзбек тилларида метафораларнинг турли хил этник гуруҳларнинг миллий ва мада-ний қарашларининг жамланмаси сифатида ҳам вужудга келишини инобатга олган ҳолда, ушбу тиллар доирасида қиёслаш метафоралар таҳлилининг узвийлигини вужудга келтиради. Айниқса, иккита тил доирасида йўналиш метафораларининг лингвوماданий таҳлили концептуал жиҳатдан муҳим саналади. Йўналиш метафораларининг турли тиллар кесимида ўтказилган қиёсий тадқиқи шуни кўрсатадики, “юқори, баланд, олд” каби тушунчалар орқали воқеа-ҳодисаларни, инсон хо-лати ва кайфиятини изоҳлаш доим ижобий позицияни намоён этади. Жумладан: 1. Кўнглим *тоғ-дек кўтарилди*. 2. I am in *high spirits*. 3. Бошим *осмонларга етди*. 4. I am *feeling up* каби мисоллар концептуал жиҳатдан ижобий хусусиятни ўзида мужассам этган.

“Юқори, ички” маъносини англаувчи когнитив метафоралар бахт, қувонч, хотиржамлик ка-би концептлар билан боғланган ҳолда, антропоцентриқ нуқтаи назардан, инсон ички эмоционал ҳолатини тасвирлайди. Масалан, 1. He *had lifted some cloud* from around her (L.Colwin, Intimacy). 2. Here you are... *back in the fold* (I.Turgenev, Fathers and sons).

¹ Réka S. Theses of Phd dissertation. Metaphors and Symbols: A Comparison of C. G. Jung’s Symbol Analysis and Conceptual Metaphor Theory, 2014, p. 8.

Тадқиқотчи Г.Насруллаеванинг таъкидлашича, “Антропоцентрик метафора бевосита инсоннинг ички ва ташқи сифатлари билан боғлиқ бўлган метафоралардир. Бу метафоралар қанчалик ранг-баранг бўлмасин, унинг марказида инсон туради”. Демак, марказида инсон ва унинг ҳиссиётлари турувчи метафоралар борлиқнинг антропоцентрик манзарасида вертикал йўналишда (юқори-паст) яхшилик ва ёмонлик қарама-қаршилигини тасвирлайди. Бу фикрни инглиз тили концептуал метафоралари кесимида таҳлил қилинганда, қуйидаги хулосага келинади:

1. Virtue is up↑ ↔ Depravity is down↓
2. Good is up↑ ↔ Bad is down↓
3. High status is up↑ ↔ Low status is down↓
4. More is up↑ ↔ Less is down↓
5. Having control is up↑ ↔ Being subject to control is down↓
6. Life is up↑ ↔ Death is down↓
7. Happy is up↑ ↔ Sad is down↓
8. Health is up↑ ↔ Sickness is down↓.

Юқоридаги концептларни англатувчи метафоралар инглиз ва ўзбек тилларида жуда кўп учрайди. Масалан, He is in top shape ↔ His health is declining; He dropped dead метафоралари *юқори* ва *паст* концептларининг яққол қарама-қаршилигини ўзида мужассам этган. Антропоцентрик нуқтаи назардан, вертикал йўналиш (up-down) инсон танаси ҳолати билан бевосита боғланган ҳолатда метафораларнинг юзага келишига омил яратади. Мисол учун, He dropped off to sleep, He came down with the flu, he sank into a coma, He is sinking fast каби концептуал метафоралар *юқори* ва *паст* концептларининг қарама-қаршилик концепциясига таянган ҳолда, инсон танаси ҳолати ва ҳиссий оламининг йиғиндиси сифатида мулоқатга киритилган. Чунки ҳар қандай маданиятда инсон танасининг тик турган, яъни юқорига йўналган ҳолати (юқори↔яхшилик, эзгулик) ижобий, пастга йўналган ҳолати (паст↔ёмонлик) эса салбий тушунчаларни англатади.

Когнитив жиҳатдан олинганда, горизонтал йўналиш метафораларига *ички* (ичкари) ва *ташқи* (ташқари) томонга йўналганликни англатувчи метафоралар киради. Ўзбек тилида ташқи йўналишни англатувчи метафораларга мисол сифатида қуйидагиларни келтиришимиз мумкин:

1. Қувончи юрагига сиғмай.
2. Шодлиги ичига сиғмай.
3. Кўнглини бировга очмоқ.
4. Юраги тўлиб кетмоқ ва ҳ.к.

Юқоридаги мисоллар контекстга кўра, ҳам негатив, ҳам позитив нуқтаи назардан қўлланилади. Инглиз тилида ички йўналишни англатувчи концептуал метафораларни таҳлил этганда, кўп ҳолатларда уларнинг салбий ҳис туйғуларни ифода этишининг гувоҳи бўлиш мумкин. Жумладан,

1. Anger is a hot fluid in a pressurized container.
2. In a cold sweat.
3. To be in a fog.
4. In a huff ва бошқалар.

Ҳозирги инглиз ва ўзбек тиллари кесимида йўналишни англатувчи концептуал метафораларнинг қиёсий таҳлили шуни кўрсатадики, мазкур тиллар қардош бўлмаса-да, бош ва ҳосила маъноларнинг семантик узвийлиги, уларнинг семик-семемик алоқаларга таяниш жараёни бир хилда амалга ошади.

Айрим ҳолларда фақатгина маълум бир тил доирасида учрайдиган концептуал метафоралар учраши ўша халқнинг маданий ва миллий дунёқараши билан боғлиқ бўлиб, борлиқнинг инсон идроки томонидан англанишининг ўзига хослигига таянилади. Аммо бу ҳолатда манба ҳам, мақсад ҳам айна шу тил эгаларининг маданиятигагина хосликни талаб этади. Инглиз ва ўзбек тилларида вертикал ва горизонтал йўналишларни англатувчи концептуал метафораларнинг асосий ўхшаш жиҳати, уларнинг, ҳам позитив, ҳам негатив ҳис туйғуларни ифодалашади ҳисобланади. Бироқ инглиз тилидаги ташқи йўналишни англатувчи концептуал метафоралар белгиланган, муайян чегарадан чиқиб кетувчи ҳиссиётлар жамланмаси сифатида контекстуал жиҳатдан кўпроқ негатив маъноларда намоён бўлади.

**Ибрагимова Латофат (Жиззах Давлат Педагогика институти Ўзбек тилини ўқитиш
методикаси кафедраси катта ўқитувчи; e-mail:latofat@mail.ru)
“RAVSHAN” DOSTONI TILIDA TARIXIY SO‘ZLAR VA ULARNING LEKSIK-
SEMANTIK XUSUSIYATLARI**

***Annotatsiya.** Maqolada “Ravshan” dostoni tilida tarixiy so‘zlar va ularning leksik-semantik xususiyatlari haqida so‘z yuritiladi. Xalq maqollari iboralar va hikmatli so‘zlash doston mazmuniga singdirilgan.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются исторические слова в языке эпоса “Равшан” и их лексико-семантические особенности. В содержание эпоса вложены народные пословицы, поговорки и мудрые изречения.*

***Annotation.** The article deals with historical words in the language of the dastan “Ravshan” and their lexical semantic features. Folk proverbs, sayings and wise sayings are embedded in the content of the dastan.*

***Kalit so‘zlar:** epos, she‘riy doston, “Ravshan” dostoni, madaniy meros, nasr, an‘naviy she‘riyat, she‘va, qipchoq she‘vasi, baxshi.*

***Ключевые слова:** эпос, поэтический достан, дастан “Равшан”, духовное наследие, проза, традиционная поэзия, диалект, кипчакский диалект, бахши.*

***Key words:** epos, poetic dastan, dastan “Ravshan”, cultural heritage, prose, traditional poetics, dialect, kipchak dialect, bakhshi.*

“Ravshaxon” dostoni zamonlar o‘tishi bilan sayqallanib, bizning davrimizgacha yetib kelgan dostonlardan biridir. Bu asar inqilobgacha va undan keyin ham o‘zbek shoirlari tomonidan sevilib kuylangan va xalq tomonidan maroq bilan tinglangan, ota-bola Jumanbulbullar tomonidan kuylangan go‘zal poetik dostonidir.

Biz o‘rganayotgan “Ravshaxon” dostoni 1928-yilda Ergash Jumanbulbul og‘zidan shoir mansub bo‘lgan Qo‘rg‘on (Jo‘sh) shevasi xususiyatlari saqlangan holda arab alifbosida Hodi Zarif tomonidan yozib olingan.

“Ravshaxon” dostoni madaniy-ma‘naviy meros sifatida alohida o‘rin tutadi. Unda o‘zbek xalqining tarixda feodallarga qarshi olib borgan kurashlari ifodalangan. Bundan tashqari, asarning asosida mardlik, mustahkam iroda egasi bo‘lishi, qabilaning va shu qabila a‘zosining nomus-ori uchun kurash, qiyinchiliklardan qo‘rqmaslik, chin do‘stlik, vafo kabi fazilatlar yotadi. Shuningdek, unda mehr-muhabbat-kishilarning eng oliy hislati kuylangan. Doston zaminidagi bunday abadiy maslak bizning zamonamiz uchun ham hamohang, ibratli va tarbiyaviydir.

“Ravshaxon” o‘zbek xalq dostonlari kabi traditsion andoza-proza va she‘rdan iborat. Uning prozaik qismiga nisbatan, she‘riy qismi ko‘proq bo‘lib, o‘zining poetik tuzulishi bilan ham diqqatga sazovordir.¹

“Ravshan” dostoni o‘zbek adabiy tilining yozma formasiga to‘g‘ri keladi. Lekin unda, qipchoq shevasiga xos bo‘lgan so‘zlarni, so‘zlashuv uslubiga moslashgan holatlarni, “Ravshan” dostoni tiliga so‘zlashuv uslubining samarali ta‘sirini ko‘rishimiz mumkin. Ana shu ta‘sir natijasida ba‘zi so‘zlarda, ko‘pincha, so‘z boshida keluvchi “a” tovushi “o”ga, “f” tovushi “p”ga o‘tadi.

Masalan:

a→o:

Yig‘lay – yig‘lay odo bo‘ldim, elatimdan judo bo‘ldim.

f→p:

Armon bilan pano bo‘ldum,

Elatimdan judo bo‘ldim.

Ba‘zi o‘rinlarda esa “t” tovushi “d”ga o‘tadi.

Masalan:

Hayron bo‘ldim dovushingdan, maynajon,

Ne sababdin mana bunday sayradim.

¹ O‘zbek xalq ijodi. “Ravshan” dostonida badiiy fonetika elementlari. T., 1987, 24-bet.

“Ravshanxon” dostonining ba’zi o‘rinlarida dostonchi badiiy vosita sifatida, doston tilini boyitish maqsadida, tob-u toqat, abri navbahor, xurd-u kalon, shahri shirvon, qaddi niholi, hali ahvol, qoshi qalam, g‘am-u g‘urbat kabi izofali qurilmalardan ko‘p foydalangan.¹

. Doston tilida bilan (ko‘makchining) bog‘lovchisining –man qo‘shimchasi bilan almashgan holatlarini ham ko‘ramiz:

*Jonvor, Ravshanni o‘zini ko‘rdingmi,
Bek Ravshanman gaplashdingmi, ko‘rdingmi?*

Yoki:

*Yuz tuman g‘amman armonda,
Bearmon odamzod qayda?*

Ushbu ikki misolda ham bilan ko‘makchisi qisqarishga uchraydi va o‘zidan oldingi so‘zga qo‘shilgan holda talaffuz qilinadi (Ravshanman – Ravshan bilan, g‘amman-g‘am bilan kabi). Bu holat qipchoq lahjasi shevalarida, ba‘zan esa so‘zlashuv nutqida ham uchraydi.

“i” tovush ba’zi so‘zlar tarkibida ba‘zan tushib qolishi, ba‘zan esa o‘z o‘rnida qo‘llanishi holatlarini ham ko‘ramiz

Masalan:

Zulxumor oyim maynani osmonga uchirib dod deb, faryod deb: “Jonivor! To‘ramning xon Dalli enasiga salom degin”, – debdi.

Yuqoridagi “jonvor” so‘zida i tovushi o‘z o‘rnida ishlatilgan.

*Jonvor shu mayna joyidan uchdi,
Baland uchdi-da pastroqqa tushdi.*

Bu misralar tarkibidagi “jonvor” so‘zidan i tovushi tushib qolgan.

Doston tilida tushum kelishigi qo‘shimchasi -n va -di shakllarida ham uchraydi.²

Masalan:

*Voy bolam, deb. Hasan yoshin to‘kmasin,
Yosh yigit bolaning dog‘in chekmasin.*

Tushum kelishigining -n shakli tilimiz tarixining ma’lum davrlarida, jumladan Navoiy davrida ham istemolda bo‘lgan, hozirda qo‘llanilmaydi. Doston tilida qo‘llanishi esa she’riyat talabi natijasida kiritilgan deb hisoblaymiz.

Yoki:

*Mard Hasanga bersin endi darmondi,
Omon-eson olib kelsin Ravshandi.*

Ushbu misralarda uchragan tushum kelishigining -di shakli qipchoq lahjasi shevalarida faol qo‘llanadi. Doston tilida qo‘llanishi ham, tabiiy, chunki doston kuylovchisi shu sheva vakilidir.

Jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasining -ga, -ka, -qa shakllari bilan birgalikda -a shakli ham uchraydi. Jo‘nalish kelishigining -a shakli qadimda qo‘llanilgan bo‘lib, hozirda o‘g‘uz va qipchoq lahjalari shevalarida saqlanib qolgan (otamga – otama kabi).

Masalan:

*Ravshanjonni olib bergin qo‘lima,
Quloq sol Aynoqjon aytgan so‘zima.
Qo‘ldan kelsa ayirib ber bolamni,
Aynoqjon rahm qil g‘arib holima.*

Xalq maqollari, iboralari va hikmatli so‘zlari doston mazmuniga ustalik bilan singdirilgan. Bu esa doston tilining ta’sirchanligini, shiradorligini oshiradi, so‘z bo‘yigini to‘ldiradi.³

Masalan:

*Yolgiz otda chang bo‘lmas,
Chani bo‘lsa ham dong bo‘lmas.*

Yoki:

¹ Shoabdurahmonov Sh. “Ravshan” dostonining badiiy til vositalari. F.f.n. ilmiy daraja uchun yozilgan avtoreferat, Toshkent, 1949.

² Shoabdurahmonov Sh. “Ravshan” dostonida badiiy fonetika elementlari. “O‘zbek xalq ijodi” to‘plash. Toshkent, 1967, 36-bet.

³ Shoabdurahmonov Sh. Jumanbulbul dostonlarida ifoda va tasviriylik. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 1970, 5-son, 44-bet.

*Sahiy bo'lgan mard yigit,
Hech narsadan kam bo'lmas.
Mard nomardga tiling bo'lmas,
Etakni kessang yeng bo'lmas.*

Bizga ma'lumki, maqollarni xalq yaratadi. Shu sababli ularni xalq maqollari deb ataymiz. Dostonlar ijodchisi ham xalqdir. Xalq aforizmlari esa dostonlar orqali og'izdan og'izga o'tish orqali bizgacha yetib kelgan. Chunki dostonlar xalqimizning o'tmish tarixiga tegishli voqealarni aks ettirish bilan bizga, o'sha davr tilini ham o'zida saqlab kelgan. Shu sababli bunday ibratli xalq iboralarini dostonning har bir sahifasida uchratish mumkin.

Masalan:

Hasanxon palvon o'g'li Ravshanbekni safarga jo'natayotib aytgan so'zlari bunga yorqin misol bo'la oladi:

*Zimiston ko'p bo'lar tog'larning qori,
Chillada mast bo'lar qatorning nori.*

Yoki:

*O'zing yoshsan iching g'amga to'lmasin,
Siringni Ravshanjon g'anim bilmasin.*

Yoki:

*Har ish bo'lsa o'z aqlingdan qolmagin,
Zinhor dushman bilan sirdosh bo'lmagin.*

Yuqorida keltirilgan misollarda xalq maqollari va iboralar, hikmatli so'zlar ba'zi joylarda leksik va grammatik jihatdan o'zgarishsiz kelsa, ba'zi o'rinlarda esa o'zgarishga uchraydi.

*Komillilikni kamoli bordir, Ravshanjon,
Yolg'izim so'zimni ol, manmanlik etma.*

Bu o'rinda "Kamtarga kamol, manmanga zavol" degan xalq maqoli singdirib yuborilgan, degan fikrni bildirish mumkin.

Xalq maqollari, hikmatli so'z va iboralar, aforizmlar katta mazmun yashiringan kichik asardir. Ularning qo'llanishi doston tilining ta'sirchanligini, o'quvchanligini oshirishga xizmat qilgandir.

Doston tilida "bo'lib" ravishdoshi "bo'p" holatida ham ko'p o'rinlarda ishlatilgan.

Masalan:

*Ham kecha, ham kunduz hozir bo'p yurgin,
Ishingga pishiq bo'l, bolam, albatta.*

Bu misrada uchragan "hozir bo'l yur" birikmasi ko'pchilik kitobxonga tushunarli bo'lmasligi mumkin. Chunki u qipchoq shevalariga xos bo'lib, "hushyor bo'lib yur" ma'nosida qo'llanilmoqda.

Doston tili ma'noli, ravon va obrazli bo'lishi uchun dostonchi badiiy-tasviriy vositalardan unumli foydalangan.

Masalan:

O'xshatish:

*Ko'zlari quralay, qoshi qunduzlar,
Barisi boadob, sohib tamizlar.*

Yoki:

*Pari, barno, suluv, labi qirmizlar,
Ko'chada yuribdi, ko'p jodu ko'zlar.*

Yoki:

*Bir bo'lak qiz kelayotir o'ynashib,
Sho'x qiz ekan choyto'yiday bo'p qaynashib.*

Xalq oqinlari, baxshilari faqat tayyor dostonning kuylovchisidir deb tushunish o'rinli emas, albatta. Chunki ular xalq ichidan ajralib chiqqan talantli shaxslar, ya'ni shoirlar hisoblangan. Dostonlar matnining yozib olinishi buni ko'p tomonlama isbotladi. Xalq baxshilari har bir ijrosida dostonlar tilini boyitishga hissa qo'shib kelishgan. Shu sababli ham dostonlar tilida badiiy tasvir vositalari tinglovchining badiiy niyatini amalga oshirishda ma'lum bir poetik vosita vazifasini bajarishga xizmat qilgan.

**Jamoliddinova Dilnoza Mirxojiddinovna (Qo‘qon davlat Pedagogika instituti, filologiya fanlari doktori
(DSc), Madg‘ofurova Dilfuza (katta o‘qituvchi)
SHE‘RIY MATNLARDA TERMINLARNING EPITET SIFATIDA QO‘LLANILISHI**

***Annotatsiya.** Maqolada terminlarning epitet sifatida qo‘llanilishi xususida ilmiy fikrlar keltirilgan. She‘riy asardan olingan misollar yordamida terminlarning epitet hosil qilishi lingvopoetik jihatdan tadqiq etilgan. Maqoda filologiya, matematika va astronomiyaga oid ilmiy terminlarning epitet hosil qilishi tahlil qilingan.*

***Аннотация.** В статье представлен научный анализ употребления терминов в качестве эпитетов. Эпитетообразование терминов исследуется лингвопоэтически на примерах из стихотворений. В статье анализируется эпитетообразование научных терминов в филологии, математике и астрономии.*

***Annotation.** The article presents a scientific analysis of the use of terms as epithets. The epithet formation of terms is studied linguo-poetically on examples from the poem The article analyzes the epithet formation of scientific terms in philology, mathematics and astronomy.*

***Kalit so‘zlar:** epitet, sifatlash, she‘riy nutq, prozaik asar, tilshunoslik, astronomiya, metaforik epitet.*

***Ключевые слова:** эпитет, прилагательное, поэтическая речь, прозаическое произведение, языкознание, астрономия, метафорический эпитет.*

***Key words:** epithet, adjective, poetic speech, prose work, linguistics, astronomy, metaphorical epithet.*

Badiiy matn estetik maqsadni amalga oshirish yo‘lida tildan o‘ziga xos tarzda foydalanish mahsuli bo‘lganligi uchun unda umumxalq tilidagi barcha vositalarning ishtiroki kuzatiladi. Adabiy tildagi, hatto umumxalq tilidagi birliklarning qo‘llanishi bilan bog‘liq ko‘plab me‘yorlar, qat‘iy qoidalar badiiy matnda yumshashi, ancha erkin harakat qilishi mumkin. Albatta, til vositalarining badiiy matndagi bu imkoniyati ijodkor badiiy niyatining ro‘yobga chiqishiga xizmat qiladi. Ammo bundan badiiy matndagi til vositalarining barchasi bab-baravar, bir xil estetik mohiyat kasb etadi degan xulosa kelib chiqmasligi kerak.

Badiiy matnda til vositalarining har biri alohida, ayricha poetik qimmatga ega bo‘ladi. Ayrim birliklar badiiy tasvir ifodasi tarkibida ishtirok etsa ham, poetik jihatdan ahamiyatli bo‘lmazligi mumkin. Badiiy matnda qaysi til birligi poetik jihatdan ahamiyatli bo‘lakka aylansa, u birinchi planga chiqadi va ekspressiv-emotsional ma‘no ifodachisiga aylanadi. Nutq egasining kommunikativ maqsadi asosida matnda til birliklariga yuklatiladigan bu vazifa o‘z vaqtida Praga lingvistik to‘garagi vakillari tomonidan “actualashuv” hodisasi sifatida baholangan edi. Til vositalarining badiiy matnda bunday poetik aktualashuvi to‘vushdan tortib, yirik sintaktik birliklar doirasida ham amal qiladi. O‘z navbatida, terminlar ham bundan mustasno emas.

Ma‘lumki, terminlar asosiy hollarda emotsional-ekspressiv bo‘yoq va stilistik belgilardan xoli bir ma‘noli so‘zlar sifatida baholanadi. Shuning uchun ham ayrim mutaxassislar terminlarning ko‘p ma‘nolilik xususiyatini ham kasb etadigan real nutqiy sharoitlarni hisobga olgan holda, ularga xos bo‘lgan bir ma‘nolilik belgisiga egaligini mutlaq holat deb qaramaslik maqsadga muvofiqligini qayd etar ekan, terminologik leksikaning ayni shu xususiyati ko‘p hollarda ularning maxsus sohalardan tashqarida tasviriy vositalar tizimiga jalb qilinishiga imkon berishini ta‘kidlash muhimligini aytadilar, terminning bir ma‘noligi va emotsional-ekspressivlikdan mahrumligi faqat maxsus tizim ichidagina ekanligini ta‘kidlaydilar.

Kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, terminlar o‘zi mansub bo‘lgan ilmiy sohalardan tashqarida tilning boshqa birliklari kabi ko‘chma ma‘nolarda qo‘llanilishi hamda o‘xshatish va sifatlashlarni hosil qilishi mumkin. Tilimizda shunday terminlar mavjudki, ilmiy sohadan jonli so‘zlashuv nutqiga o‘tar ekan, umumxalq tushunadigan oddiy so‘zga aylanadi. Bunday terminlar barcha nutq uslublarida keng qo‘llana oladi.

Keyingi yillarda terminlar tadqiqiga oid ilmiy izlanishlarda bu turdagi birliklarning badiiy matnda qo‘llanishi bilan bog‘liq lingvopoetik xususiyatlarini o‘rganishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Terminlarning funksional xususiyatlarini belgilashda ularning badiiy matnda epitet sifatida qo‘llanib, poetik jihatdan aktualashuvi masalasini yoritish ham muhim ahamiyatga ega.

Anglashiladiki, epitet badiiy tasvir vositasi sifatida nutq jarayonida til materialida bo‘lgan ichki imkoniyat asosida yuzaga keladi. Shuningdek, epitet orqali muallifning narsa-hodisalarni o‘ziga xos qiyoslash darajasi hamda tasvirlanayotgan voqelikka nisbatan munosabati namoyon bo‘ladi. Epitet murakkab

tasvir vositasi sifatida o'xshatish va metaforaga juda yaqin turadi. Shunga qaramay, o'ziga xos belgi-xususiyatlariga ko'ra ulardan farq qiladi.

“Epitet – sifatlashning bir turi. Ammo u doimiy sifatlashdan ekspressivligi, ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan farq qiladi. Epitet – poetik aniqlovchi. Epitetning oddiy aniqlovchidan yana bir farqi shundaki, u, ayni paytda, tasvirlanayotgan narsaning so'zlovchi nuqtayi nazaridan muhim hisoblangan tomonini ta'kidlab, bo'rttirib ko'rsatadi. Ayniqsa, she'riy asarlarda bu ko'proq talab qilinadi. Chunki she'riy asarda prozaik asarga nisbatan so'zning estetik va emotsional ta'siri kuchliroq bo'lishi kerak”.¹

O'zbek tili lug'at tarkibining ma'lum bir qismini tashkil etuvchi terminlar badiiy adabiyotda epitet sifatida qo'llanar ekan, ma'lum narsa-hodisalarga xos xarakterli belgini emotsional tarzda bo'rttirishga xizmat qiladi. Fikrimizni dalillash uchun quyidagi misollarni tahlil qilamiz:

*Ega-kesim eskirgan ta'rif,
Men hokim so'z, sen tobe bo'lak.
Undalmangni yo'lla o'zimga,
So'roqlarga to'lmasin yurak.* (“Tilchi qizga”)

Keltirilgan she'riy parchada tilshunoslikka oid qator terminlar qo'llangan. Yuqorida ta'kidlangani-dek, epitet oddiy aniqlovchidan farqli o'laroq narsa va hodisaga xos xususiyatlarni obrazli tarzda, bo'rttirib ifodalaydi. Ushbu she'rda hokim so'z, tobe bo'lak terminlari epitetni hosil qilgan. Bu terminlar oshiqning dil izhori ifodachisi sifatida uning ahvolini obrazli tarzda bo'rttirishga xizmat qilgan. Natijada she'riy matnga badiiy bo'yoqdorlik kasb etgan. Oshiq yigitni hokim so'zga, sevgilisini tobe bo'lakka qiyoslanishi orqali inson ruhiy olamiga xos ichki his-tuyg'u va kechinmalar tasvirlangan metaforik epitet hosil qilingan.

*Ta'ziyali varaqalar
Cho'yanday vazmin,
Marmarday sokin,
Qon qochgan chehraday
chekar iztirob...* (R.Bobojon. “Uch qahramon”)

Keltirilgan misralarda cho'yan, marmar terminlari orqali epitet hosil qilingan. She'riy parchada varaqalar cho'yanday vazmin va marmarday sokin tarzida sifatlangan. Shoir urush davrida jangchilardan kelgan qoraxatni metaforik usulda ta'ziya varaqalari deya nomlagan. Uning cho'yan kabi vazmin, lekin marmar kabi sovuq ekanligini obrazli tarzda tasvirlab, metaforik epitet hosil qilishga erishgan.

Quyidagi she'riy parchada ham tilshunoslik terminlari yordamida o'ziga xos epitetlar hosil qilingan:

*Kel, tilchi qiz, go'zal filolog,
Undov bo'lsin muhabbatimiz.
Bu izhorlar tugamas – vergul,
Boshlay qolsin muhabbatimiz.* (“Tilchi qizga”)

Mazkur she'rda tilchi, undov, vergul, filolog kabi tilshunoslikka oid terminlar qo'llangan. Qahramon sevgi izhorini sevgan qizining tilshunos ekanligini nazarda tutgan holda obrazli ifodalagan. Matnda tilchi termini bilan sodda epitet, undov (bo'lsin) termini bilan murakkab epitet hosil qilingan. Oshiq yigit undov belgisi yordamida o'z muhabbatining naqadar kuchli ekanligiga ishora bergan.

Quyidagi she'riy parchada ham terminlar ishtirokida o'ziga xos epitetlar hosil qilinganligiga guvoh bo'lamiz:

*Jangovar satrlarim,
Fazogir fikrlarim,
Yana jo'sh uring,
Yurak chashmasiga sho'ng'ing,
to'sh uring.* (R.Bobojon. “Yuragimdan ilhaqman”)

Mazkur she'riy matnda astronomiyaga oid fazogir termini yordamida obrazli tasvir yaratilib, sodda epitet hosil qilingan. Shoir o'z fikrlari tezligini fazogirlarga xos tezlikka qiyoslash orqali o'ziga xos obrazli sifatlashni yuzaga keltirgan. Bilamizki, xayol uchun chegara yo'q. Inson real hayotda erisholmagan orzu-maqсадlarini xayol qiladi. Xayolot juda katta psixologik jarayon bo'lib, insonga kelajakda amalga oshiradigan rejalariga yo'l ochadi. Shoir xayolot olamiga kirar ekan, o'z fikrlarining fazogir kabi uchqur,

¹ Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi. T., “O'qituvchi”, 1983, 36-bet.

tez ekanligini tasavvur qiladi. Demak, ushbu epitetga terminning “tezlik”, “uchqur” semalari asos bo‘lib xizmat qilgan.

Quyidagi she‘riy parchada esa M.Yusuf po‘lat terminidan sodda metaforik epitet hosil qilishda foydalanilgan:

*Kun botmayin eshigingiz yopiladi,
Ko‘k zulfiga po‘lat zanjir osiladi.
Yig‘i bilan xumoringiz bosiladi,
Izlab-izlab shu zindonni topdingizmi...
Hilolim-a, yot go‘shaga botdingizmi.* (M.Yusuf. “Kelinchak”)

Ushbu she‘r orqali shoir o‘zbek oilalariga xos odatlar va munosabatlarning, xususan, kelinchaklarning burchi va mas‘uliyatlari qanchalik nozik masala ekanligini ko‘rsatmoqchi bo‘lgan. She‘rda kelin bo‘lib tushgan xonadonning tutumlari po‘lat zanjirga qiyoslangan. Po‘lat termini zanjir leksemasi bilan birikib, uslubiy bo‘yoqqa ega bo‘lgan. Bu o‘rinda po‘lat leksemasining “qattiqlik” semasi epitet yaratishga asos bo‘lgan.

*Natural sonlardek beg‘ubor yashang,
Qalbdagi g‘amlarni ayirib tashlang.
Plyusdek charaqlab tursin ko‘zingiz
Hosilasiz hosil bersin kuzingiz.* (“Matematik tabrigi”)

Berilgan she‘riy matnda esa natural son, ayirib tashlash, plyus, hosila kabi matematik terminlar qo‘llangan. Shoir o‘z tilaklarini matematik terminlarga murojaat qilgan holda, o‘zgacha tarzda ifodalagan va ilmiy terminlarga o‘z niyatlarini ifodalash vazifasini yuklagan.

Ushbu she‘riy parchada qo‘llangan plyus termini orqali plyusdek charaqlab turgan ko‘z epiteti hosil qilingan. Bu epitet murakkab sintaktik strukturaga ega.

Misollar tahlilidan anglash mumkinki, terminlar yozuvchi yoki shoirning badiiy maqsadi asosida epitetga asoslangan obrazli ifodalarni hosil qilishda faol qo‘llaniladi.

Tilshunoslikda epitetlarning umumtil va individual-muallif kabi turlari farqlangan. N.Mahmudovning qayd etishicha, “an’anaviy, umumtil epitetlarining asosiy xarakterli belgilari sifatida aniqlovchi (epitet) va aniqlanmish (epitetlanmish) o‘rtasidagi aloqaning barqarorligi, bunday birikmalarning adabiy tilda ko‘p qo‘llanishi va qayta tiklash imkonining mavjudligi, doimiyligini ta’kidlash mumkin, individual-muallif epitetlari esa nutqiy, ya’ni, okkozional bo‘ladi, ammo ular ham vaqt o‘tishi bilan umumtil guruhiga o‘tishi mumkin”.¹

Poetik asarlarda terminlar asosida o‘ziga xos individual-muallif epitetlari hosil qilinadi. Yuqorida tahlil qilingan she‘riy matnlarda kuzatilgan epitetlarni muallifning individual epitetlari sifatida baholash mumkin. Masalan, fazogir fikrlarim epiteti yoki plyus termini bilan hosil qilingan plyusdek charaqlab turgan ko‘z epitetini muallifning individual-muallif epiteti sifatida baholash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, terminlar badiiy asarda obrazli tasvir vositalaridan biri sanalgan epitetlar vazifasida kelib, matnning poetik qimmatini oshirishga xizmat qila oladi.

**Zakirova Dilrabo Xaydarovna (Qo‘qon davlat Pedagogika instituti
Rus tili va adabiyoti kafedrası o‘qıtuvchisi)
QARG‘ISH NUTQ AKTIDA PSIXOLOGIK FAKTOR**

***Annotatsiya.** Maqolada qarg‘ish nutqining psixologik faktorlari to‘g‘risida fikrlar yuritilgan. Tilshunoslikda psixologiyaga tayanish harakati bir qator yangi yo‘nalishlarning ochilishiga sabab bo‘ldi. Jumladan, tilshunoslikda xalq ruhini ochishga intilish tufayli, folklori, mifologiyani, topishmoq, maqol, matallarni va ularda ifodalangan xalq urf-odatlarini chuqur o‘rganishga e‘tibor kuchaydi. Qarg‘ishning psixologik faktorlari ilmiy dalillarga asoslangan holda tadqiq etilgan.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются психологические факторы нецензурной брани. Движение за опору на психологию в языкознании привело к открытию ряда новых направлений. В частности, в языкознании стремление раскрыть дух народа приводит к углубленному изучению фольклора, мифологии, загадок, пословиц, поговорок и выраженных в них народных обычаев. Психологические факторы ругани были изучены на основе научных данных.*

¹Mahmudov N., Xudoyberganova D. O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati. T., “Ma’naviyat”, 2013, 9-bet.

Annotation. *The article discusses the psychological factors of swearing. The movement to rely on psychology in linguistics has led to the discovery of a number of new directions. In particular, in linguistics, the desire to reveal the spirit of the people leads to an in-depth study of folklore, mythology, riddles, proverbs, sayings and the folk customs expressed in them. The psychological factors of cursing have been studied based on scientific evidence.*

Kalit so‘zlar: *psixologiya, qarg‘ish faktori, mantiq, diskurs, mohiyat, grammatik kategoriya.*

Ключевые слова: *психология, проклятие, логика, дискурс, сущность, грамматическая категория.*

Key words: *psychology, curse, logic, discourse, essence, grammatical category.*

Psixologik faktorning qarg‘ishga ta’siri tilshunoslik bilan psixologiyaning munosabatidan kelib chiqadi. Chunki nutqiy faoliyat bir tomondan tilshunoslikning ob’ekti bo‘lsa, ikkinchi tomondan psixologiyaning tekshirish predmeti sanaladi. Tilshunoslikda psixologik yo‘nalish ancha davrlardan buyon hukm surib kelayotgan til mohiyatini mantiqiy asosda yoritishga qaratilgan qarama-qarshi ravishda XIX asrning 50 yillarida qiyosiy-tarixiy tilshunoslik negizida vujudga keldi. Psixologik yo‘nalish o‘zining dastlabki davrlarida bir qator dalillar asosida an’anaviy mantiqiy yo‘nalishdan uzilishga harakat qildi. Chunki mantiqiy va grammatik kategoriyalarning o‘zaro muvofiqligi juda kuchsiz darajadadir. Mantiq umuminsoniy mohiyatga ega, shuning uchun muayyan xalqning tiliga xos bo‘lgan xususiyatlarni ochib bera olmaydi. Shu sababdan psixologik yo‘nalish tarafdorlari tilshunoslikning metodologik asosi sifatida mantiqni emas, balki psixologiyani e’tirof etdilar. Tilshunoslikda psixologiyaga tayanish harakati bir qator yangi yo‘nalishlarning ochilishiga sabab bo‘ldi. Jumladan, tilshunoslikda xalq ruhini ochishga intilish tufayli, folxlori, mifologiyani, topishmoq, maqol, matallarni va ularda ifodalangan xalq urf-odatlarini chuqur o‘rganishga e’tibor kuchaydi.

Har qanday inson, qaysi tilga mansub bo‘lishidan qat’iy nazar, uning psixologik tuzilishi bir xildir. Shunga ko‘ra, turli nutqiy vaziyatlarda so‘zlovchi bilan tinglovchi o‘rtasidagi munosabatni hisobga olgan holda o‘rganish zarurdir. Nutqiy vaziyatlarga vaqt, vaziyat, holat, kayfiyat, his-tuyg‘u, sog‘liq, gapirishdagi nuqson kabi psixologik-fiziologik belgilar kiradi.

Nutqiy vaziyatlarda so‘zlovchi bilan tinglovchi o‘rtasidagi munosabatga ko‘ra diskursning quyidagicha turlari mavjud:

1. Illokutiv diskurs.
2. Perlokutiv diskurs.

Masalan, o‘zbeklar nutqida “Bir ochga tegma, bir–yalang‘ochga” degan maqol qo‘llanadi. Chunki och va yalang‘och odamga uncha-muncha gap yoqmaydi. Uning bu holatiga gapdan ko‘ra taom muhimroqdir. O‘zbek xalq ijodi qahramoni Afandi haqidagi latifalardan birida shunday gaplarni o‘qiyimiz: “Afandining qorni ochib turgan edi, birov undan so‘radi:

–Afandi, dunyoda nimaning ovozi yaxshi, dutornikimi, tanburnikimi, g‘ijjaknikimi?

–Hey, birodar, – deb javob beribdi Afandi, – Hech qaysi birining ovozi kapkirnikiga to‘g‘ri kelmaydi.

Illokutiv diskursni inson kayfiyatini ifodalashiga ko‘ra ikkiga ajratishimiz mumkin, ko‘tarinki kayfiyat va tushkin kayfiyat. Albatta, befarq kayfiyat ham mavjudki, bunday munosabat insonda qahr, g‘azab, norozilik, dushmanlik kayfiyatini keltirib chiqaradi. Ya’ni, inson bunday diskurs orqali befarqlikni yuqtirmaydi, balki unga qarshi boradi. Quyidagi diskurslarni ko‘rib o‘taylik.

1. “Ishlarim yurishgandan yurishib ketdi. O‘zim xursand, kayfim chog‘, ashula aytganim-aytgan. Baholarim ham joyida – nuqul besh! Ilgaridek uy vazifangni bajargan bo‘lsang menga berib tur, deb birovlariga yolvorib ham o‘tirmayman. O‘qituvchilarimizning uyiga shartta kiraman-da, konspekt daftarini olib o‘sha yerda ko‘chiraman-qo‘yaman. Obro‘yim ham shunaqangi oshib ketdiki, o‘qituvchilar menga kulib boqadigan bo‘lib qolishdi. Faqat og‘zaki so‘raladigan fanlardan hamon mazam yo‘qroq. Lekin unga ham bir vaj topib qo‘yganman.

–Mening og‘zaki nutqim rivojlanmagan, yozma ravishda talab qilaveringlar, – deyman-da, o‘qituvchilarimning o‘zlaridan ko‘chirib olgan konspektlarini sal boshqacharoq qilib o‘qib beraveraman” (X. To‘xtaboyev).

Keltirilgan misollardan ko‘rinadiki, ko‘tarinki kayfiyat, tushkin kayfiyat ifodalangan diskurslar ham insonga ta’sir ko‘rsatadi, befarq kayfiyat ifodalangan diskurs esa insonning g‘azabini, noroziligini keltiradi.

Inson kayfiyati bilan bog'liq holda tabiat va jamiyatda ro'y beradigan turli voqea-hodisalar har xil natija ko'rsatadi. Ya'ni, bir xil tovushni ikki xil kayfiyatda turgan odam ikki xil eshitadi. Inson psixologiyasining bu holati yuzasidan Iqbol Mirzoning "Sodiq chegachi" nomli she'rini misol keltirish mumkin. She'r qahramoni – ayoli hiyonat qilgan Sodiq chegachiga o'chog'dagi o't qizil tillarini o'ynatib masxara qilayotganday, qumg'on uning ustidan sharaqlab kulayotganday tuyuladi:

*O'choqdagi o'chayotgan o't
Qizil tillarini o'ynatib
Maxara qildi Sodiqni
Qumg'on kulardi uning ustidan sharaqlab...*

Adresat kayfiyatining buzilishiga adresantning o'zi sabab bo'lsa, ilgari yoqimli eshitilgan tovush ham yoqimsizga aylanish mumkin. Jumladan, Abdulla Qahhorning "Anor" hikoyasidagi Turobjon bosh-qorong'i xotiniga anor topib kelolmaydi, bundan juda xijolat bo'ladi, anor o'rniga asal topib, sal bo'lsa ham, ko'ngli joyiga tushib uyga keladi. Lekin ayolning munosabatini ko'rib, "Jigarlaring ezilib ketsin!" deydi. Ammo achchiq ustida aytib yuborgan bu gapidan Turobjon o'sha zahotiy oq pushaymon qilib, xotini yupatishga harakat qiladi. O'sha paytdagi kayfiyat Turobjondan shunday qarg'ish chiqishiga sabab bo'ladi. Buning natijasida "Turobjonning bu so'zlari xotining qulog'iga notayin bir guldirash bo'lib kinar edi. Uning Turobjon bilan uy qilganiga uch yil bo'lib kelayotir, nazarida, bu odam shu uch yildan beri guldirab kelgan, hozirgisi shuning davomiday edi...". Yozuvchi anorni umid bilan kutayotgan ayolga Turobjonning qarg'ishi qay darajada ta'sir qilganini juda ta'sirli qilib tasvirlab bergan.

Perlokutiv diskursda esa eshitayotgan kishida tushunish natijasida psixik holatidagi o'zgarishlar ifodalanadi. Demak, illokutiv diskursdagi psixologik faktor perlokutiv diskursga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi, ya'ni so'zlovchining kayfiyati tinglovchiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Masalan, birov astoydil zavqlanib kulsa, uni ko'rgan odamning ham kulgisi keladi, hech bo'lmasa, kulimsiraydi. Birov o'rtanib yig'lasa, uni ko'rgan odam beixtiyor ma'yuslanadi. Dalada bo'rini ko'rib qo'rqqan odam qanday vahimaga tushganini aytib bersa, uning tuyg'usi eshituvchiga ham o'tadi. Diskursda bir odamning boshidan kechgan his-tuyg'ularni ikkinchi odamga ta'siri his qila bilishi bilan bog'liqdir.

Negativ emotsiyalar, his-tuyg'ular, niyatlar nutqiy vaziyatga xos bo'lmagan shaklda qo'pol, haqoratli so'zlar orqali yuzaga chiqadi.¹ U maqsadli yo'naltirilgan (yomonlik, zarar) xarakteriga ega bo'lib, ma'lum jonzodga, ko'pincha, insonga qaratilgan bo'ladi. Masalan,

"Hamrohing do'ng'illab boyagi labini bo'yaganxonimni so'kib kelardi.

–Voy, posoningdan o'rgilay-e, voy, vijdoning sitilib ketkur-e, o'lib qolasanmi yo'ldan tashlab o'tsang, shunaqalarni zakon ko'tarsa-yu, basharasiga qora surtsang".

Shunisi e'tiborlikki, qarg'ish nutq agressiyasi sifatida adresatga faqat yomonlik tilab emas, balki o'zidagi kamchiliklarni bilish tuyg'usini sotsial ta'siridagi sherigi hisobiga bartaraf etishga harakat qiladi. Ba'zi holatlarda esa umidsizlik, tushkin kayfiyat, xafsalasi pir bo'lmoq (frustratsiya) holatidan, bo'lib o'tgan voqea, hodisalarni esga olib tushkin kayfiyat holatidan (katarsis) asabni himoya qilishni maqsad qilib oladi. Ko'rinadiki, qarg'ish agressiv nutqning subjanri (nutq akti, taktika) bo'lib, ba'zi holatlarda ichki asab tizimining javob reaksiyasi bo'lishi mumkin. Y.V.Sherbin quyidagicha misol keltiradi: "Masalan, biror kishiga magazinda qo'pol muomala qilishdi, avtobusda oyog'ini bosib olishdi, biror iltimosini rad etishdi, tortushuvda qarshi chiqishdi – ana shu jismoniy va psixologik diskomfort haqorat, kesatiq bilan suhbatdoshga ta'sir o'tkazishga harakat qiladi. Asosiy maqsad esa asabiy holatdan xolos bo'lish, negativ emotsiyalardan qutilishdir".² Masalan, quyidagi misolga e'tibor qarataylik.

"Zohidga yeyayotgan lag'moni sho'r tuyulib, kosani nari surib qo'ydi. Fe'li aynib turganini sezgani uchun xotini indamadi. Zohidga xotining indamayotgani ham yoqmadi. U kun bo'yi to'plagan zahrini kimgadir sochishi kerak edi. Zahar sochish uchun esa birgina so'z talab etilardi. Ana shu so'z kosa surilganda "Ha, ovqatning nimasi yoqmadi?" yoki "men pishirgan ovqat keyingi paytda yoqmay qoldi o'zi" tarzida aytilmog'i darkor edi. Aytilmadi. Endi bunday so'zni o'zi sug'urib olishi kerakmi? Kerak!

–Odam yeydigan ovqat qilsang, bir nima bo'lib qolasanmi? – Bu – Zohidning degani.

–Odam yeydigan ovqat bo'lmay, nima bu? – Buni xotini aytish lozim edi. Aytmadi. Nigohini olib qochish bilan cheklandi.

–Tuz tekinni? Chelaklab soldingmi? – Bu – Zohidning aytgani.

–Tuz solganim yo'q, peshonamning sho'ri oqib tushdi. – Bu – xotini aytmagan gap.

¹ Щербина Ю.В. Вербальная агрессия. М., 2007.

² Щербин Ю.В. Русский язык: Речевая агрессия и пути ее преодоления. М., 2001, с. 4.

Yo'q, zahar sochishning ham imkoni bo'lmadi. Bu kunga qarg'ish tekkanmi, o'z xotiga baqirishning ham ilojini qilmadi. Zohid zahar sochishning yangi yo'llarini izlab o'tirganda telefon qo'ng'irog'i jiringlab, xotini ustiga to'planayotgan bulutlar tarqaldi" (Tohir Malik).

Psixolingvistlar va psixologlarning fikriga ko'ra, o'zidan qoniqmaslik, boshqalar bilan tenglasha olmaslik, sotsial tengsizlik asosida kelib chiqqan asabiy holat aybdor shaxsга nisbatan agressiyani keltirib chiqarish mumkin. Agressiya, agressiv harakatlar asabni tinchlantirish, ichki hayajonni bosish kabi inson psixikasining himoya reaksiyasidir¹.

Nutqiy aktlar matnini tahlil qilishda vaziyatni, sotsial statusni, madaniyatni, xarakterni, temperamentni, tarbiyani, ma'lumotni, etik tasavvurlarini, aloqaga kirishdagi steriotip xulqini hisobga olish zarur. Ayniqsa, konflikt vaziyat qatnashchilarining gender xususiyatlariga e'tiborni qaratish kerak. Ushbu holatda negativ emotsiyalarni erkaklar ko'proq haqorat so'zlarini ishlatib, ayollar qarg'ishdan foydalanadi. Yana shuni ta'kidlash zarurki, nutqiy agressiya maqsadli yo'naltirilgan kommunikativ harakatdir, ushbu harakat esa nutqiy ta'sirdagi obyektда negativ emotsional-psixologik holatni (qo'rquv, frustatsiya va h.k.) keltirib chiqarishga qaratilgan.

Bunday matnlar bilan ishlashda til vositalari orqali emotiv fikrlar – hissiy-emotsional tuyg'ular ifodalanganligiga alohida to'xtalmoq zarur. Shu narsa ma'lumki, bu hissiy-emotsional tuyg'ular inson faoliyati motivlari asosidagi ehtiyoji bilan bog'liqdir.²

**Nizamova Shahnoza Ubaydullayevna (Qo'qon davlat Pedagogika instituti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O'ZBEK TAXALLUSLARINING TASNIFI**

***Annotatsiya.** Maqolada bugungi kunda ijtimoiy-siyosiy, adabiy, madaniy omillar ta'sirida boyib, vazifaviy, tuzilish jihatidan o'zgarib, takomillashib borayotgan antroponimik birliklar, xususan, taxalluslarni qabul qilish va qo'llanish sabablari, ularni tahlil qilish orqali kasbiy xoslanishiga ko'ra tasnifi berilgan.*

***Аннотация.** В статье рассмотрены антропонимические единицы, особенно те, которые обогащаются, функционально, структурно изменяются и совершенствуются под влиянием социально-политических, литературных, культурных факторов исследуются причины принятия и использования псевдонимов, их классификация на виды по их профессиональной характеристике путем анализа.*

***Annotation.** The anthroponymic units, especially those that are enriched, functionally, structurally changing and improving under the influence of socio-political, literary, cultural factors reasons for the adoption and use of nicknames in the article are classified into species according to their professional characterization by analyzing them.*

***Kalit so'zlar:** taxallus, adabiy taxallus, siyosiy taxallus, onomastika, antroponimik birlik, "soxta nom", tarixiy va zamonaviy taxalluslar.*

***Ключевые слова:** псевдоним, литературный псевдоним, политический псевдоним, ономастика, антропонимическая единица, «ложное имя», исторические и современные псевдонимы.*

***Key words:** nickname, literary nickname, political nickname, onomastics, anthroponymic unit, "fake name", historical and modern nicknames.*

Dunyo tilshunosligida onomastika, xususan, antroponimika rivojlangan va ilmiy takomilga erishgan soha hisoblanadi. Antroponimik birliklarni tadqiq etish borasida muayyan tajribalar to'plangan, ilmiy maktablar va yo'nalishlar shakllangan. Bugungi kunda ijtimoiy-siyosiy, adabiy, madaniy omillar ta'sirida boyib, vazifaviy, tuzilish jihatidan o'zgarib, takomillashib borayotgan antroponimik birliklar, xususan, taxalluslarni tarixiy hamda zamonaviy aspektlarda tadqiq etish kun tartibidagi zarur vazifalardan biriga aylandi.

Ijodkorlar taxallusdan turli sabablarga ko'ra foydalanishadi. T.Qorayev, B.Vohidovlar taxallus tanlashning sabablarini quyidagicha qayd etganlar:

¹ Седов К.Ф. Речевая агрессия и агрессивность как черта речевого портрета. Социальная психоллингвистика. Сост. К.Ф.Седов, М., 2001, с. 252.

² Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. М., 1971, Проблемы развития психики. М., 1972.

1. Siyosiy arboblardan, revolyutsionerlar podsho hukumati taqibiga uchramaslik uchun taxallus tanlashgan.
2. Ba'zi san'atkor va ijodkorlar o'z nomlarini san'atkorona, shoirona jarangdor emasligi bois taxallus tanlaganlar.
3. Yosh yozuvchilar boshlang'ich ijodlarini bildirmaslik maqsadida taxallus tanlaganlar.¹
4. Yozuvchilarning boshqa toifasi esa taxalluschilik an'anaga aylanganligi uchun taxallus tanlaganlar.
5. Boshqa birovlar esa familiyadoshlikdan qutulish uchun taxallus tanlashgan.
6. Yana bir guruh esa kitobxonlarni chalg'itish, ularni "soxta nom" ostida kim yashiringanligini o'ylashga majbur etish maqsadida taxallus ostida yashiringan.
7. Shon-shuhratga befarq qarashlik yoki kamtarlik sababli o'z haqiqiy nomini ko'z-ko'z qilmagan, uni ma'lum qilishni xohlamagan avtorlar ham uchrab turadi.²

Bizningcha, bunga qo'shimcha qilib yana bir guruh ijodkorlarning taxalluslari obyektiv hayotning ehtiyoji o'laroq, ijodkorning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi mavqeyi sabab yuzaga kelganligini ham aytib o'tmoqchimiz. Masalan, *Furqat* (Zokirjon Xolmuhammad o'g'li), *Savdoi* (Bovarddin).

Tadqiqotimiz mobaynida to'plangan materiallarning tahlili taxallus qabul qilish va qo'llash, asosan, ijodkorlar – shoir va yozuvchilar, san'atkorlar – qo'shiqchi, bastakor, raqqosalar, qisman, olimlar, jurnalistlar, siyosatchilarga xosligini ko'rsatadi. Shu jihatdan o'zbek taxalluslarining kasbiy xoslanishiga ko'ra quyidagicha guruhlash mumkin:

I. Siyosatchi va arboblarning taxalluslari. *Akmal Ikrom* (Ikromov Akmal Ikromovich), *Dukchi Eshon* (Muhammadali Sobir o'g'li), *Mahmud Tarobiy* kabi.

II. Ijodkor va san'atkorlarning taxalluslari. Taxalluslarning bu turi ancha boy bo'lib, san'at turariga mansubligiga ko'ra o'z ichida quyidagicha bo'linadi:

1. Shoir va yozuvchilarning taxalluslari. *Rabg'uziy* (Nosiriddin Burxoniddin o'g'li), *Navoiy* (Nizomiddin Mir Alisher G'iyosiddin Kichkina o'g'li), *Ogahiy* (Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li), *Vasliy* (Sayyid Ahmad usta Azim o'g'li), *Mashrab* (Boborahim Mulla Vali o'g'li), *Gadoiy*, *Gulxaniy* (Muhammad Sharif), *Maxmur* (Mahmud Mulla Shermuhammad Akmal o'g'li), *Muqimiy* (Muhammad Aminxo'ja), *Zavqiy* (Ubaydullo Mullo Solih o'g'li), *Uvaysiy* (Jahonotin), *Amiriy* (Qo'qon xoni Amir Umarxon), *Fazliy//Fazliy Namangoniy* (Mulla Abdulkarim), *Behbudiy* (Mahmudxo'ja), *Botu* (Mahmud Maqsudovich Hodiyev), *Fitrat* (Abdurauf Abdurahim o'g'li), *Ayniy* (Sadriddin Saidmurod o'g'li), *Abdulla Qodiriy* (Abdulla Qodirov), *Abdulla Avloniy* (Abdullaxon Hakimxon o'g'li), *Ibrat* (Isoqxon Junaydullaxo'ja o'g'li), *Abdulla Qahhor* (Abdulla Qahhorov), *Oybek* (Muso Toshmuham o'g'li), *Mirtemir//Mirtemir Tursun* (Tursunov Mirtemir), *Zafar Diyor*, *Sulton Jo'ra* (Jo'rayev Sulton), *Zulfiya* (Zulfiya Isroilova), *Po'lat Mo'min* (Mo'minov Po'lat), *Oydin* (Manzura Sobirova), *Tohir Malik* (Hobilov Tohir Abdumalikovich), *Rauf Parfi* (Tursunali Parpiyev), *Tog'ay Murod* (Mengnorov Tog'aymurod), *Iqbol Mirzo* (Iqboljon Mirzaaliyev), *Onagul* (Enaxon Sidiqova) kabi.

2. Xalq og'zaki ijodi vakillarining taxalluslari. Bu guruhga ko'proq xalq baxshilarining taxalluslari kiradi. Masalan, *Bola baxshi* (Abdullayev Qurbonnazar), *Islom shoir* (Islom shoir Nazar o'g'li), *Po'ltan shoir* (Muhammad Jomurod o'g'li Po'ltan), *Qurbon sozchi* (Ismoilov Qurbon), *Sherna baxshi* (Shernazar Beknazar o'g'li) kabi.

3. Aktyor va rejissyorlarning taxalluslari. *Abulfayziy*, *Bidiyorshum*, *Uyg'ur//Mannon Uyg'ur*, *Ubaydulla Omon* (Ubaydulla Baqoyev) kabi.

4. Dramaturglarning taxalluslari. *Abdulla Badriy*, *Hakimzoda* (Hamza Niyoziy), *Amin Umariy*, *Bog'bon* (Yunusov G'ozil Mahammad), *Xurshid* (Shamsiddin Sharofiddinov), *To'ra Mirzo* (To'ramirza Jabborali Dadamirzo o'g'li), *Yashin* (Komil Nu'monov) kabi.

5. Musiqachi va bastakorlarning taxalluslari. *Komil Xorazmiy* (Pahlavon Muhammadniyoz Abdulla Oxund o'g'li), *Mug'anniy* (Safo Ollayor), *Mutribiy//Noiy* (Mavlono Sultonmuhammad Mutribiy, Noiy Samarqandiy), *Yunus Rajabiy*, *G'ulom Zafariy*, *Sheroziy* (Yoqubov Madrahim) kabi.

6. Qo'shiqchi, xonanda va hofizlarning taxalluslari. *Tamaraxonim* (Petrosyan Tamara Artyomovna), *Sardor Rahimxon* (Abdurahimov Sanjar Farhodovich), *Sevara Nazarxon* (Nazarxonova Sevara Anvarjonovna), *Alisher Fayz* (Turdiyev Alisher Bahodirovich), *Dilso'z* (Jumaniyozova Go'zal), *Ziyoda* (Qobilova Ziyoda O'tkirovna), *Kaniza* (Ahmedova Shahrizoda Farhodovna), *Mahliyo Omon* (Rahmon-

¹ Qoriyev B. Taxalluslar. "Fan va turmush", 1966, 4-son, 21 – 22-betlar.

² Qorayev T., Vohidov B. Taxalluslar. Toshkent, "Fan", 1979, 31 – 32-betlar.

berdiyeva Mahliyo Omonjon qizi), *Shuhrat Daryo* (Yo'ldoshev Shuhrat), *Anora* (Shahnoza Usmonxo'jayeva), *Bonu* (Mahbubabonu Abduraimova), *Guli Asalxo'jayeva* (Gulbahor Asalxo'jayeva), *Diyora* (Kamola Arslonova), *Dineyra* (Dinara Hasanova), *Doniyor Fayz* (Doniyor Toshmuhamedov), *Jahongir Rizo* (Jahongir Otajonov) *Jahongir.uz* (Jahongir Azimxo'jayev), *Ja'farbek* (Jasur Kenjayev), *Iroda Dilroz* (Iroda Yo'ldosheva), *Leyli* (Laylo Madumarova), *Madina Mumtoz* (Madina (Ziyoda Musayeva), *Mustafo* (Zohid Yusupov), *Oyxon* (Oypopuk Eshonxonova), *Otabek Muhammadzohid* (Otabek Mamazoitov), *Parizod* (Firuza Ma'rupova), *Ra'no Said* (Ra'no Qambariddinova), *Ruxshona* (Feruza Mahmudova), *Sayatash* (Sayyora Musayeva), *Shahzoda* (Zilola Musayeva), *Shirina* (Marhabo Muzaffarova), *Shohsanam* (Sanamjon Otayeva), *Yagona* (Kamilla Umarova), *DJ Pilgrim* (Ilhom Yulchiyev), *Radius 21* (Shahzod G'ulomov), *Sabina* (Farangiz Jabborova), *Sayyod* (Sardor Kamilov) kabi.

7. Qiziqchi, askiyachi va so'z ustalarining taxalluslari. *Abdulla fonus*, *Aka Buxor* (Zokirov Buxorjon), *Zokir eshon* (Rustam Mehtar o'g'li), *Sa'di mahsum*, *Saidahmad askiya*, *Yusuffjon qiziq* (Shakarjonov Yusuffjon) *Avaz Oxun* (Avaz Oxunov) kabi.

III. Allomalar, olimlarning taxalluslari. *Koshg'ariy* (Mahmud ibn al-Husayn ibn Muhammad al-Koshg'ariy – turkshunoslik ilmining asoschisi, qomusiy olim), *Qaffol Shoshiy* (Abu Bakr Muhammad ibn Ali Ismoil Qaffol – tilshunos, fiqhshunos olim), *Ulug'bek* (Muhammad Tarag'ay – buyuk o'zbek astronomi va matematigi, davlat arbobi), *Abdurazzoq Samarqandiy* (Kamoliddin Abdurazzoq ibn Jaloliddin Isoq Samarqandiy – mashhur sayyoh, elchi va tarixchi), *Abdurahmon Tole* (Abdurahmon Davlat – buxorolik munajjim, shoir va tarixchi), *Abu Abdulla Xorazmiy* (Abu Abdulloh ibn Ahmad ibn Yusuf al-Xorazmiy – olim, lug'atshunos), *Abu Sahl Tiflisiy* (Abdulmun'im ibn Ali – riyoziyotchi olim), *Abu Tohirxoja Samarqandiy* (Mir Abu Tohir ibn Qozi Abu Sa'id Sadr Samarqandiy – tarixchi), *Abu Lays Samarqandiy*¹ (Abu Lays Nasr ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Ibrohim as-Samarqandiy – qonunshunos va ilohiyot olimi, Samarqand shayxulislomi), *Abu Nasr Qubaviy* (Ahmad ibn Muhammad ibn Nasr – quvalik tarixchi va tarjimon), *Abulabbos Mustag'firy*² (Nasafiy Samarqandiy Ja'far ibn Abu Ali Muhammad ibn Abu Bakr – tarixchi, adib, muhaddis va faqih), *Adib Sobir Termiziy* (Shohobiddin ibn Ismoil – falakiyot va riyoziyotchi olim), *Ali Qushchi* (Alloveddin Ali ibn Muhammad Samarqandiy – astronomiya, matematika, geometriya, geografiya kabi fanlar rivojiga o'z hissasini qo'shgan olim), *Beruniy* (Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad – olim, shoir), *Buxoriy* (Ubaydulloh ibn Mas'ud ibn Umar Toj Ash-shar'ia al-Buxoriy – qomusiy olim), *Moturidiy* (Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad Hanafiy Moturidiy Samarqandiy – mutafakkir, olim), *Nasafiy* (Abu Nafs Najmiddin Umar ibn Muhammad – tarixchi, faqih, tilshunos, muhaddis olim).

G'oz *Yunus* (Yunusov G'oz – tilshunos, folklorshunos olim); *Mavloniy* (Mashhura Egamovna – mikrobiolog olim, biologiya fanlari doktori (1971), O'zbekiston FA akad. (1989), O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1994), O'zbekistonda sanoat mikrobiologiyasi asoschisi. O'rta Osiyoda ilk bor sanoat mikroorganizmlari kolleksiyasini yaratgan), *Olim Usmon* (Usmonov Olim – tilshunos olim, lug'atshunos. O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1973) kabi.

IV. O'qituvchi va ziyolilarning taxalluslari. *Saidahmad Vasliy Samarqandiy*, *Muxtor Bakir*, *Ollobergan Po'lat* (Po'latov Ollobergan), *Qayum* (Ramazonov Qayum), *Shokir Sulaymon* (Sulaymonov Shokir) kabi.

V. Tabiblarning taxalluslari. *Abu Abdulloh Iloqiy* (Sharafuddin Abu Abdulloh Muhammad ibn Yusuf al-Iloqiy), *Boqiy Jarroh Samarqandiy*, *Zayniddin Jurjoniy* (Abu Ibrohim ibn Hasan ibn Muhammad ibn Mahmud ibn Ahmad al-Husayniy), *Nizomiy Aruziy Samarqandiy*, *Tabibiy* (Ahmad Ali Muhammad o'g'li), *Tohir Marvaziy* kabi.

VI. Rassomlarning taxalluslari. *Anvar Mirzo* (Anvar Mirsoatov, (1939.13.2, Toshkent) – manzarachi rassom, rangtasvir ustasi, O'zbekiston xalq rassomi (2001). Anvar Mirzo G'arbiy Yevropa san'ati, fransuz impressionistlari, ayniqsa, neoimpressionistlari ijodini o'rgandi, ulardan ta'sirlandi. Rassom ijodida O'zbekistonning go'zal tabiati, uning gullagan bog'lari yetakchi o'rin egallaydi: “Urgut turkumi” (1980), “Farg'ona hovlisi” (1986), “Oydin kecha” (1988), “Birinchi qor” (1994), “Tog'dagi erta bahor” (1994), “Sijjak” (1998), “Bog'iston” (2000), “Chorbog'” (2000), “Vatan haqida qo'shiq” (2000), “Qishki Chimyon” (2001) va b.

¹ Husniddinov Z. Islom ensiklopediyasi. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. T., 2004, 9-bet.

² O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent, 2003, 70-bet.

Hamdamiy (Hamdam Bahrom, 1910 – Toshkent – 1942, frontda halok bo‘lgan) – rassom, O‘zbekiston rassomlari uyushmasining tashkilotchilaridan. Hamdamiy asarlarida kunning dolzarb voqealari, xalq hayoti tasvirlangan.¹

Akmal Nur (Nuriddinov Akmal Vahobovich; 1959, Namangan) – O‘zbekiston Badiiy akademiya-sining ijodiy birlashmasi a‘zosi (1990), O‘zbekiston xalq rassomi (2005), 2012-yildan O‘zbekiston Badiiy akademiyasini boshqarib kelmoqda. Rassomning ijodiy ishlari O‘zbekiston davlat san‘at muzeyi, Badiiy akademiyaning ko‘rgazmalar direksiyasi, Urganch davlat galereyasi va boshqa joylarda saqlanadi. Shuningdek, Yugoslaviya, AQSH, Hindiston, Shveysariyadagi muzey va galereyalarda, Gollandiya, Germaniya, Belgiya, Avstraliya, Isroil, Kanada, Turkiyaning xususiy kolleksiyalarida ham bor.

VII. Hunarmandlarning taxalluslari. *Abdulla kulol* (Kali Abdullo, 1815 – Rishton – 1900) – kulol, koshinpaz usta. Rishton va Qo‘qonda ishlagan. Farg‘ona kulollari ishlariga boshchilik qilgan. Xudoyorxon o‘rdasining (Qo‘qon o‘lkashunoslik muzeyi) bosh fasadini rang-barang koshinlar bilan bezashda qatnashgan (1867–73). Abdulla kulol ishlaridan namunalar (sopol idishlar) O‘zbekiston davlat san‘at va Qo‘qon o‘lkashunoslik muzeylarida saqlanadi.

Parang (Najmiddinov Haydar, 1874, Shahrisabz – 1920, Qo‘qon) – naqqosh, o‘ymakor usta, tajribali bezakchi. Qo‘qonlik mashhur usta Qodirjon Haydarovning otasi. Usta Haydar Najmiddinov ko‘pgina davlatlarda hunarmanchilik ko‘rgazmalarida qatnashib kelgan, xususan, Frantsiyada bo‘lib o‘tgan festivalda ham ishtirok etadi. Shu sabab zamondoshlari u kishiga “Parang (farang – yevropalik)” deb nom berishgan. Keyinchalik, bu nom ustaning taxallusiga aylangan.

Komil Devoniy (Muhammadkomil Ismoil Devon o‘g‘li, 1887, Xivaning Sangar qishlog‘ida, hunarmand muhrkand oilasida dunyoga kelgan – 1938, Toshkent) – shoir, mohir musiqachi va naqqosh. Xivadagi Arabxon madrasasida ta‘lim olgan, fors tili, xattotlik san‘atini o‘rgangan. Feruz saroyida birmuncha vaqt kotiblik qilgan. Shuningdek, Devoniy yog‘och o‘ymakorlarga, ganchkorlarga, qandakorlarga, hunarmandlarga, bosh bo‘lgan va turli xil buyumlarga naqshlar chizgan.

Usto Mo‘min (Nikolaev Aleksandr Vasilevich; 1897.30.8, Voronej 1957.27.06, Toshkent) – rangtasvir ustasi, grafik rassom. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan san‘at arbobi (1950). Ko‘pgina asarlarini levkasga tempera usulida ishlagan. “Bahor” (1924), “Boy” (1932), “Xo‘ja Nasriddin bozorda”, “Uyg‘ur raqsi” (1944) va boshqa Abdulla Qodiriyning “Obid ketmon” (1935), M.Kozimiyning “Qo‘rqinchli The-ron” va boshqa asarlarni badiiy bezagan. “Pravda Vostoka”, “Qizil O‘zbekiston” gazetalari, “Mushtum” jurnalida ishlab, rasm va karikaturalari bilan qatnashgan, plakatlar yaratgan.

Usta Shirin (Shirin Murodov, 1879, Buxoro – 1957.12.2, Toshkent) – me‘mor, ganch o‘ymakori; O‘zbekiston FANing faxriy a‘zosi (1943), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan san‘at arbobi (1943). Hunarni otasi usta Murod va bobosi usta Nosirdan o‘rgangan, yoshligidan amakisi usta Hayot qo‘lida qolgan va undan ta‘lim olgan. Mustaqil usta sifatida Buxoro amirining Karmanadagi saroyi (Sitorai Mohi Xosa yozlik saroyining Oq zali)ni bezashda qatnashib, tanilgan. Shirin Murodov ijodida ganch o‘ymakorligi an‘analarini mahorat bilan qo‘llagan, ularni yangi mazmun va shakllar bilan boyitgan. Respublika (jumladan, Toshkent, Buxoro va b.)dagi maktab, ko‘chalarga Shirin Murodov nomi qo‘yilgan; Buxorodagi Sitorai Mohi Xosa hovlisida uning byusti o‘rnatilgan. Vafotidan so‘ng “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilan mukofotlangan (2001).

Usta Sharif (Sharif Saidov, 1887) – buxorolik yog‘och o‘ymakori, duradgor usta. Usta Shirin Murodov bilan birga hunar o‘rgangan, Buxoro amiri saroyida ishlagan, ko‘plab jamoat binolari (Bolohovuz masjidi, Sitorai Mohi Xosa va boshqalar)ni qurishda, Buxorodagi Mir Arab, Ko‘kaldosh madrasalarini ta‘mirlashda qatnashgan. Usta Sharif yog‘och o‘ymakorligida yuksak mahorat bilan bezab tayyorlagan ishlaridan namunalar (bir necha eshik) Buxoro viloyat o‘lkashunoslik muzeyida saqlanadi [9].

Xulosa qilib aytganda, taxallus qabul qilish va qo‘llash, asosan, ijodkorlar – shoir va yozuvchilar, san‘atkorlar – qo‘shiqchi, bastakor, raqqosa, qisman, siyosatchilar, olimlar, jurnalistlar hamda rassomlar-ga xos bo‘lib, o‘zbek tili antroponimiyasida adabiy taxalluslar salmoqli o‘rin tutadi.

Irgasheva Feruza Baxtiyorovna (BuxDU)

LINGVOKULTUREMALARNING IFODALANISH USULLARI VA TARJIMA PRINSIPLARI

Annatsiya. Ushbu maqola lingvokulturemalarning nemis va o‘zbek tillarida ifodalanish usullari, shuningdek, ularning tarjimada berilish usullari hamda prinsiplari, lingvoetnokulturologik xususiyatiga

¹ Shu manba. 68-bet.

ko'ra madaniyat va shaxslararo o'zaro aloqasi, struktural komponentlari doirasida qiyoslanishi yoritilgan.

Аннотация. В данной статье описаны особенности выражения лингвокультурем в немецком и узбекском языках также принципы перевода лингвокультурем с немецкого на узбекский язык, их культурная и личностная взаимосвязь с точки зрения лингвокультурологических особенностей, их сравнение в рамках структурных компонентов.

Annotation. In the article, the features of translation of linguoculturemes from German into Uzbek languages, their cultural and interpersonal interaction from the point of view of linguo-ethnocultural characteristics, their comparison within the framework of structural components were discussed.

Kalit so'zlar: lingvokulturema, til, tarjima prinsiplari, konsept, ekstralingvistika.

Ключевые слова: лингвокультурема, язык, принципы перевода, концепт, экстралингвистика.

Key words: linguocultureme, language, principles of translation, concept, extralinguistics.

Lingvokulturemalar har bir til madaniyatida oxirgi izlanishlarning markaziy nuqtasiga aylandi. Har bir tilda va madaniyatda ularning ifoda usullari turlicha bo'lib, boshqa millat vakillari til birliklari yordamida tarjimada berilishi tilshunoslar bilan bir qatorda, tarjimolar, madaniyatshunoslik sohasi vakillari tomonidan chuqur o'rganilmoqda va turli yo'nalishlarning tarjimada berilishi va tarjima prinsiplari ustida bir qator amaliy va nazariy ishlar amalga oshirilmoqda.

Milliy-madaniy o'ziga xosliklar lingvokulturemalarning tarjimalarda berilishi natijasida yuzaga keladi. Tarjima qilingan badiiy asarlarni tahlil qiladigan bo'lsak, tarjimolar har doim mos ekvivalent topa olmaydi, chunki har bir millatning o'ziga xos shunday xususiyatlari bor, boshqa bir o'zga, madaniyatda uni yetkazib berishning imkoni shu qadar qiyinki, bu tarjimolarga bir qancha qiyinchilikni yuzaga keltirib, o'quvchi uchun tushunarli bo'lishini talab qiladi.

Kommunikatsiyaning har ikkala tarafdorlariga ham ma'lum bo'lgan fakt haqida gapirilsa, unda hech qanday muammo yuzaga kelmaydi. Ammo turli millat va turli madaniyat mavjud ekanki, albatta, ular o'rtasida o'xshash va farqli jihatlari mavjuddir. Til madaniyat shakllanishi va rivojiga ta'sir ko'rsatib, o'z navbatida, "shaxs sifatida shakllanadi". Til, madaniyat va shaxs muammolarini bir nuqtaga yig'ish kerak, chunki aynan madaniyatdan insonlarning ma'naviy muloqoti va xalqlarning bir-birini tushinishi hamda hamkorligi boshlanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, zamonaviy lingvistika antroposentrik yo'nalishga ega. Bu esa inson va til hamda madaniyat orasidagi munosabat ilmiy tadqiqotlar markazida ekanligini anglatadi. Til va madaniyatning o'zaro aloqasi bir qancha yo'nalishlarda o'rganiladi, shulardan biri lingvokulturologiyadir. Lingvokulturologiya lingvoetnokulturologik xususiyatiga ko'ra, til, madaniyat va shaxsning o'zaro aloqasini ham tadqiq etadi:

- madaniyatning antroposentrik tushunchasi;
- inson lisoniy shaxs sifatida;
- til madaniy meroslarni mujassamlashtirgan tizim sifatida;
- til va madaniyatning o'zaro ta'siri;
- madaniyat tilning eng o'liy darajasi sifatida;
- dunyoning o'ziga xos milliy lisoniy tasviri sifatida;
- nutq shakllanishi va qabul qilinishining modellanishi;
- matnning madaniyatga kirib borishi va uning interpretatsiyasi.

Lingvokulturemalar til va madaniyat belgilari asosida o'rganiladi. Til va madaniyatni bir qolip doirasida o'rganish, ya'ni, ham lisoniy, ham madaniy nazariyani birlashtirishda lingvokulturologiya yo'nalishi til va madaniy mazmun muvofiqligini aks ettiruvchi lingvokulturema tushunchasi kiritilgan. Lingvokulturemalar dunyoning etnik kartinasini hosil qiladi, ularning qiyoslanishi esa tillar va madaniyatlarda o'xshashlik va farqli jihatlarni aniqlaydi.

V.V.Vorobyovning ta'rifi ko'ra, lingvokulturema o'zida lingvistik va ekstralingvistik dialektik birliklarni aks ettirib, "tegishli lisoniy tasavvur" sifatida hamda u bilan bog'liq "nolisoniy madaniy muhit" tushunchasini ham bevosita bog'liq holda bo'ladi. Lingvokulturemalar strukturasida madaniy-konseptual komponentlar nolisoniy tarkib sifatida mavjuddir. O'z ifoda tilida lingvokulturemalar turli xil – ular so'z, so'z birikmasi, matn paragrafi, she'r va hattoki butun bir matn orqali ifodalanishi mumkin.

Har qanday lingvokulturema formal va mazmun beruvchi qismga ega. Lingvokulturemalar struktural komponentlar doirasida qiyoslanishi va shunga ko‘ra, ularning o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash mumkin:

- shakl;
- mazmun;
- realiya.

Madaniyatga xos so‘zlar o‘zaro nisbati va mutanosibligini nemis va o‘zbek tillari misolida quyidagi hollarini ko‘rishimiz mumkin:

- o‘zbek tiliga xos, nemis xalqi madaniyatida mavjud bo‘lmagan realiyalar;
- o‘zbek madaniyatida mavjud bo‘lmagan, ammo nemis madaniyatiga xos;

–har ikkala til madaniyatida ham realiya sifatida nomuvofiq. Bunda uch turdagi nomuvofqlikni ko‘rish mumkin.

Nomuvofqlikning birinchi ko‘rinishida har ikkala tilda mavjud, ammo ularning funksiyasi ikkala til madaniyatiga bir xilda mos kelmaydi. Masalan, nemis tilidagi *Akademiker* so‘zi DUDEN izohli *lug‘atida jemand, der eine Universitäts – oder Hochschulausbildung hat*, ya‘ni oliy bilim yurtida tahsil olgan shaxs.

O‘zbek tilining izohli *lug‘atida* akademik so‘ziga *Fanlar akademiyasining haqiqiy a‘zosi; biror akademiyaning a‘zoligiga saylangan olim, adib, rassom, haykaltarosh va sh.k.ning unvoni* ta‘rifi keltirilgan. Tushuncha har ikkala tilda ham mavjud, ammo ular funksional jihatdan farqlanyapti.

Nomuvofqlikning ikkinchi ko‘rinishida shakl turlicha, ammo bir xil ma‘noni bildiruvchi lingvokulturemalar. Masalan:

... – Haken dort, Zischlaut da, schräge Flügel, weibliche Augen.

... – ilmoqli belgilar, shipildoq undosh tovush belgilari, qiyshiq qanotlar, *ohu ko‘zlar*.

Bir xil mazmunga ega lingvokulturemalar turli tillarda qabul qilingan ichki shaklga ega bo‘lgan turli so‘zlar yordamida atalyapti. *weiblich – ayollarga xos ma‘nosiga ega* nemis tili ichki xususiyatidan kelib chiqib, ko‘z so‘ziga sifat berilgan, o‘zbek tilida esa shu tilning ichki xususiyati inobatga olinib, *ohu ko‘zlar* sifatida shakllantirilgan.

Quyida keltirilgan misolda shaklning boshqaligi, ammo mazmun har ikkala tilde ham bir xilligini ko‘rishimiz mumkin:

DUDEN izohli *lug‘atida Die Mütze – in verschiedenen Formen gefertigte, überwiegend aus wiechem Material bestehende Kopfbedeckung mit oder ohne Schirm*.

O‘zbek tilining izohli *lug‘atida qalpoq – 1. Yupqa namatdan qilingan bosh kiyim. 2. Har qanday to‘qima yoki matodan qilingan bosh kiyim.*

“Til va madaniyat” muammosi interpretatsiyasi mnemo nazariyasi orqali lingvokulturologik ma‘lumotlarni saqlash va yetkazib berish jarayonini avloddan avlodga (tarixiy aspekt), bir ijtimoiy jamoadan ikkinchi ijtimoiy jamoaga, jamiyatdan individga va aksincha (individual-psixologik aspekt), bir millatdan boshqasiga (millatlararo aspekt) obyektiv tadqiq qilish imkonini beradi.

Sliksin fikriga ko‘ra, “lingvokulturologik konsept” – bu til, anglash va madaniyatni kompleks o‘rganishga yo‘naltirilgan shartli mental birlikdir. Uning quyidagi asosiy xususiyatlari mavjud:

a) mavjudlikning kompleksliligi: tushuncha ongda mavjud, madaniyat orqali aniqlanadi va til yordamida nutqda shakllanadi.

b) mental tabiat: lingvokulturologik konsept o‘zining mental xarakteriga ko‘ra lingvokulturologiyada qo‘llanadigan boshqa birliklardan farq qiladi. Konsepsiya ong ostida shakllangandan keyin uning har bir tadqiqoti kognitiv bo‘ladi.

d) ahamiyatlilik: ahamiyatlilik doimo konsepsiya markazida bo‘ladi, chunki bu konsepsiya qadriyatlilik prinsipiga asoslangan madaniyatni ifodalashda qo‘llanadi. Turli doiralarga oid boshqa mental birliklar lingvokulturologik konsepsiyaga bog‘liq bo‘ladi (masalan, kognitiv konsept, freym, script, geshtalt, stereotip).

e) shartlilik va mavhumlik: lingvokulturologik konsepsiya shartli birlik sifatida ong osti va uning strukturasi tadqiqot ob‘yektiga funksiyasiga ega. Konsept ong osti “kuchli” nuqtasida birlashib, undan asotsiativ vektorlar tarqaladi. Til vakillari uchun end dolzarb assosiativlarni konsept yadrosi tashkil etadi. Markaziy nuqta konsepsiya nomi sifatida xizmat qiladi.

f) o‘zgaruvchanlik: bir til jamoasi hayotida dolzarblilik farqlanadi. Shunga muvofiq konsepsiya o‘z ahamiyatini manfiydan musbatga yoki musbatdan manfiyga o‘zgartiradi.

g) til vakili ongi orqali chegaralanish: lingvokulturologik konsepsiya individual va jamoaviy ongda mavjud bo‘lib, analogik, individual, jamoaviy, milliy va universal konseptlar bo‘yicha tartiblanadi. Individual konseptlar jamoaviy konseptlarga qaraganda boyroq va rang-barang, chunki jamoaviy tajribalar individual tajribalarga nisbatan mahsuldor.

h) uch komponentli struktura: bu tushuncha obrazli (obrazli-metaforik), konseptual (joriy) va belgilangan komponentlarni qamrab oladi.

i) ko‘p murojaat qilish: har bir til tushunchasi (so‘z, frazeologizm, noverbal belgi uchun) uchun lingvistik havolalar mavjud.

j) ko‘p vaznli: sintetizm oqibatiga ko‘ra, konsepsiya ko‘p vaznli (freym, ko‘rinish).

k) metodologik ochiqlik, ko‘p klassifikatsiyalilik (tematika bo‘yicha, ommaviy axborot vositalari, diskurs turlari va boshqalar).

Yuqorida keltirilgan ma‘lumotlarga asoslangan holda shuni aytishimiz mumkin, lingvokulturmalar birlik sifatida mavjud bo‘lib, ularning iyerarxik munosabatlari esa paradigmatic va sintagmatik bosqichda ularning strukturasini elementlarning o‘zaro aloqasi sifatida tasvirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). М., 1997.
2. Слыский Г.Г. (2004). Лингвокультурный концепт как системное образование. Вестник Воронежского университета, 1, с. 29 – 35.
3. Bakhtiyorovna I.F. (2021). Translation of linguocultural peculiarities in hafiza kochkarova’s translations. Middle European Scientific Bulletin, 12, 247–249. Retrieved from <https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/546>.
4. Irgasheva Feruza Bakhtiyorovna. (2021). INTEGRATION OF LANGUAGE AND CULTURE INTO THE TRANSLATION PROCESS. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF LITERATURE, PHILOSOPHY AND CULTURE, 2(1), 32-34. Retrieved from <http://cajlp.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/56>.
5. Nurullayevna S.N. (2021). The techniques of explicit grammar instruction. Middle European Scientific Bulletin, 12, p. 281 – 284.
6. Rabiyeva M. (2022). THE PROBLEM OF EQUIVALENCE OF EUPHEMISMS. Eurasian Journal of Academic Research, 2 (2), p. 354 – 358.
7. To‘rayeva Fazilat Sharafiddinov. (2022). Analysis Of Modal Words and Particles in German and Uzbek Languages. Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences, 3, 151–154. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/ejhss/article/view/331>.
8. Nafisa K. (2021). Semantics and Pragmatics of a Literary Text. Middle European Scientific Bulletin, 12, 374–378.
9. Tashpulatovich B.M. (2021). Using Multimedia Technologies in Teaching Foreign Languages. Middle European Scientific Bulletin, 12, 64–67. Retrieved from <https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/514>.
10. Yulduz Mehmonova. Lexico-grammatical Parts of Speech Expressing the Indefiniteness of the Subject. Journal NX, vol. 7, no. 1, 2021, pp. 323 – 327.

Чориева Шахноза Шухратовна (ЎзДЖТУ 3-босқич таянч докторанти; chorievash@mail.ru)

ВЕРА БРИТТЕННИНГ “ЁШЛИК ВАСИЯТИ” РОМАНИДА ФЕМИНИСТИК ҒОЯЛАРИ ТАДҚИҚИ

Аннотация. Ушбу мақолада таниқли инглиз ёзувчиси, шоираси ва жамиятнинг фаол инглиз аёли Вера Бриттеннинг 1933 йилда нашр этган “Ёшлик васияти” номли романи таҳлилга тортилди. Шу билан бирга, Биринчи жаҳон уруши давридаги, уруш олди ва кейинги даврларда инглиз аёлининг қиёфасини, жамиятдаги ва сиёсатдаги мавқеи ва феминистик қарашларни ўрганиши имконини беради.

Аннотация. В данной статье анализируется роман «Заветы юности» известной английской писательницы, поэтессы и общественной деятельницы Веры Бриттен, изданный в 1933 году. Роман позволяет получить информацию о статусе, положении женщин в обществе и политике, а также феминистские взгляды автора.

Annotation. This article analyzes the novel “Testament of Youth” by a well-known English writer, poet and social activist Vera Britten, edited in 1933. It also allows to be informed about the status, position of women in society and politics and also feminist views of the author.

Калим сўзлар: феминизм, феминистик ҳаракатлар, пацифизм, Биринчи жаҳон уруши, хотиралар, инглиз аёли.

Ключевые слова: феминизм, феминистские движения, пацифизм, Первая мировая война, воспоминания, англичанка.

Key words: feminism, feminist movements, pacifism, First World War, memories, English woman.

Инглиз феминист ёзувчиси Вера Бриттен (1893–1970) Англия вилоятларидан бирида жойлашган Бакстон шаҳрида туғилиб ўсган. У “Ёшлик васияти” деб номланган биографик ва мемуар романи муаллифидир. У ота-онасининг дастлабки эътирозларига қарамай, Оксфорд коллежи Сомервиллга боради. Лекин кўп ўтмай, Биринчи жаҳон уруши бошланиб қолади ва у кўнгилли ҳамшира сифатида ишлаш учун ўқишини тўхтатади. Урушдан кейин у Оксфордга қайтиб келди ва 1922 йилда ёзувчилик фаолиятига эътибор қаратиш учун Лондонга жойлашди. 1923 йилда унинг “Зулмат” номли биринчи романи нашр этилган.

Бриттен 1933 йилда 1900–1925 йиллардаги хотиралари ақс этган бестселлер романи “Ёшлик васияти” (“Testament of Youth”)ни нашр этгандан кейин оммага тан олинган.¹ Урушдан кейин Бриттен Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қизиқиб қолади ва у 1922 йилдан бошлаб, тез-тез нутқ сўзлайди. Ташкилот фақатгина тинчликни қўллаб қувватлаб қолмасдан, балки аёлларнинг ривожланишини ва аёлларнинг ҳуқуқларини ҳам қўллаб-қувватларди.²

Бриттен 1924 йилда Меҳнат партиясида пацифист ва социалистларга қўшилди, у ерда у парламентда ишлади ва нутқлар сўзлади. Шунингдек, у Женевадаги ҳар йили ўтказиладиган Лига ассамблеясида, ҳамда феминистик газета “Time and Tide”да мухбир сифатида қатнашди. Бриттен ўз фаолияти давомида феминистик ғояларини илгари сурган ва патриархат зулмига барҳам бериш сабабларини кўрсатиб берди. Ушбу сабабларни у “Ёшлик васияти” романида батафсил мисоллар орқали изоҳлар келтирди.

Бриттенни Англиядаги урушлараро феминистик ва пацифистик ҳаракатлар етакчиси деб аташ мумкин, булар унинг асарларида ақс этган. Бриттен 30-йилларнинг охирида Иккинчи жаҳон уруши таҳдиди туфайли ўз эътиборини кўпроқ пацифизмга йўналтирди. ... Ўша вақтга келиб, Бирлашган Миллатлар Лигаси бесамара бўлиб қолганлиги туфайли, у партия сиёсатидан узоқлашиб, мутлақ пацифистларга қўшилди.³

Биринчи жаҳон уруши пайтида Бриттен Лондон, Мальта ва Франциядаги ҳарбий касалхоналарда армиянинг кўнгиллилар отряди ҳамшираси бўлиб хизмат қилди. ...Уруш давомида у ўзининг урушда кўрган-кечирганлари ва тажрибалари ҳақида кундалигига ёзиб борди. Кейинчалик у мемуарида ўз хотиралари ва хат ёзишмаларини келтирди.⁴ Унинг қаллиғи, ақаси ва иккита энг яхши дўсти урушда вафот этишади, шундан кейин унинг қайғуси уни бутунлай пацифизм томон буриб юборди.⁵

Бриттен адабий ижодига уруш ва йўқотишлар азоби катта таъсир қилган, ҳатто, илҳомлантирган деб айтиш мумкин. Бунга мисол тарзида шуни айтиш мумкинки, қаллиғининг ўлиmidан кейин у ҳақда китоб ёзишга унда кучли хоҳиш-истак пайдо бўлади.⁶

¹ Bennett Yvonne A. “Vera Brittain: Feminism, Pacifism and Problem of Class. 1900–1953. Atlantis 12.2 (1987): 18–23. Web. 12 Mar, 2017.

² Mellown, Muriel. “One Woman’s Way to Peace: The Development of Vera Brittain’s Pacifism.” Frontiers: A Journal of Women Studies 8.2 (1985): 1–6. Web. 12 Mar, 2017.

³ Mellown, Muriel. “One Woman’s Way to Peace: The Development of Vera Brittain’s Pacifism.” Frontiers: A Journal of Women Studies 8.2 (1985): 1–6. Web. 12 Mar, 2017.

⁴ Bostridge Mark. Introduction. Testament of Youth. By Vera Brittain. 1933. Ed. Penguin Books. New York: Penguin Books, 2005, Print.

⁵ Mellown Muriel. “One Woman’s Way to Peace: The Development of Vera Brittain’s Pacifism.” Frontiers: A Journal of Women Studies 8.2 (1985): 1–6. Web. 12 Mar, 2017.

⁶ Gilbert, Sandra. “Soldier’s Heart: Literary Men, Literary Women, and the Great War.” Signs 8.3 (1983): 446 p. Web. 23, Oct. 2016, p. 446.

Бриттен Биринчи Жаҳон урушидаги тажрибаларини “Ёшлик васияти” китобида батафсил муҳокама қилади.

Бриттен, асосан, *Time and Tide* газетаси учун мақолалар ёзгани туфайли феминистик журналист сифатида тан олинган. Шунингдек, у иккита феминистик китобни “Замонавий Англиядаги аёллар ижоди” (“*Women’s Work in Modern England*” (1928) ва “Алкион, ёки Моногамиянинг келажаги” (“*Halcyon, or the Future of Monogamy*” (1929)ларни нашрдан чиқарган.¹

Бриттен ўз эътиборини аёлларнинг ҳуқуқлари ва жамиятдаги ролларини ҳимоя қилишга қаратган эди. Шунингдек, у таълим олишда, иш билан таъминланишда, эркалар билан тенг иш ҳақи олишда, ижтимоий хизматлар ва шу қабиларда аёллар тенг имкониятларга эга бўлишлари керак деган мавзунини илгари суради.

У, айниқса, аёлларнинг никоҳ ва уй ҳўжалигидаги ролини ўзгартириш тарафдори эди: у аёлларнинг анъанавий уй ишларини бажаришдан халос бўлишларини, фақат ҳаёти давомида бир хил функцияни бажармасдан уйдан ташқаридаги юмушларни бажаришларини, ўзларини касблари, пуллари бўлишдек имкониятга эга бўлишларини илгари сурди.² 1923 йилда Бриттен Женевадаги тўртинчи Лига ассамблеясида феминистик газета “*Time and Tide*” газетасининг расмий вакили бўлди ва 1953 йилда у Халқаро аёллар лигасида қатнашди.

Бриттен уруш пайтида феминистларнинг аҳамиятли ўрин эгаллаганликларидан мамнун бўлди, чунки у ҳам бошқа ҳамширалар сингари анъанавий уй вазифаларидан ҳоли бўлган эди. Чунки улар анъанавий уй юмушларидан узоқда чет элда фронтда хизмат қилиш пайтида ўзларига янги мустақилликни кашф этдилар.³

Бриттен феминист-ёзувчи, пацифист Уинифред Холтби билан яхши таниш эди, шунингдек, улар урушдан кейин бирмунча вақт бирга яшашган ва пацифистик мақсадларини амалга оширишда саёҳат қиладилар. ...Холтби ўзининг “Оломон тўла кўча” (“*The Crowded Street*” (1924) номли асарида”, унинг яққаланиб қолган қаҳрамони Мюриэль Хаммонд, ниҳоят, қандай қилиб фаол феминист Делии Воган билан дўстлашиб, биргаликда орзу-истакларига эришганлиги тавсифланди⁴ (Делии Воганга Вера Бриттенни, Мюриэль Хаммонд ролида Холтби ўзини тасвирлаган).

Бриттеннинг уруш пайтида ҳамшира сифатида гувоҳ бўлган даҳшатлари ҳамда ҳаётидаги яқин кишиларининг жангда ҳалок бўлгани каби, йўқотишлари унинг қалбида пацифизм ҳисси пайдо бўлишига сабаб бўлди. Урушдан сўнг у Бирлашган Миллатлар Лигасида интернационалист сифатида ишлай бошлайди. У интернационализм соҳаси бўйича маърузалар ўқийди ва Лига учун Англия бўйлаб нутқлар сўзларкан, шу билан бир қаторда, у аёллар ҳаракатларини ривожлантириш учун мақолалар ҳам ёзади.⁵ Бунга мисол тарзида унинг “Ўз ролини ўйнамайдиган аёллар” (1933) ва “Дунё аёллари урушни тўхтата оладими?” (1934) каби мақолаларини келтириш мумкин.

Бриттеннинг “Ёшлик васияти” мемуар романида феминизм билан боғлиқ матнлардан кўп фойдалангани туфайли феминистик асар деб ҳам ҳисоблаш мумкин. Бриттен ўз китобида ҳаётининг муҳим қисмини ташкил этган феминистик ғояларни очиқчасига муҳокама қилади.

Бриттен ўз асарида феминизм ҳақида сўз юритаркан, феминистик ғоялар унда илк бора қачон пайдо бўлган ҳақида ҳам ёзади: *Only the other day a fellow-journalist, half rueful and half amused, told me that I had made a better thing out of sex equality than she had ever thought ... at a school which was apparently regarded by many of the parents who patronised it as a means of equipping girls to be men’s decorative and contented inferiors.*⁶

Аниқроқ қилиб айтганда, Бриттен илк феминизм тушунчаларини у мактаб давридаёқ мактаб ўқитувчиси мисс Хит Джонс томонидан олганини таъкидлаб ўтади: *Miss Heath Jones, who from my knowledge of her temperament ... was an ardent though always discreet feminist. She often [...] lent me books on the woman’s movement, and even took me with one or two of the other senior girls in 1911 to ...*

¹ Mellown, “One Woman’s Way to Peace”.

² Mellown Muriel. “One Woman’s Way to Peace: The Development of Vera Brittain’s Pacifism.” *Frontiers: A Journal of Women Studies* 8.2 (1985): 1–6. Web. 12 Mar, 2017.

³ Gilbert Sandra. “Soldier’s Heart: Literary Men, Literary Women, and the Great War.” *Signs* 8.3 (1983): 440 p. Web. 23 Oct. 2016, p. 440.

⁴ Gilbert, Sandra. “Soldier’s Heart: Literary Men, Literary Women, and the Great War.” *Signs* 8.3 (1983): 442 p. Web. 23 Oct. 2016, p. 442.

⁵ Bennett Yvonne A. “Vera Brittain: Feminism, Pacifism and Problem of Class, 1900–1953.” *Atlantis* 12.2 (1987): 20 p. Web. 12 Mar, 2017, p. 20.

⁶ Brittain Vera. “Testament of Youth”. New York, Penguin Books, 2005, Print. p. 38.

...suffrage meeting in Tadworth village. This practical introduction to feminism was to be for ever afterwards associated in my mind with ...that hectic summer.¹

Бундан ташқари, Бриттен ўзининг феминистик қарашларининг келиб чиқишида Жанубий Африкалик ёзувчи Олив Шрайнердан илҳомланганини ва ўзини феминист сифатида талқин қилишига сабабчи бўлганини ёзади.²

Бриттеннинг ҳамшира сифатида фаолият юритиши унинг феминизм билан боғлиқ билим ва тажрибалар орттиришига имкон беради. Мамлакатидан ва уйдан йироқда ҳамширалик қилишда Вера мустақиллик туйғуси ва ҳаётий тажрибаларга эга бўлди: *“After twenty years of sheltered gentility I certainly did feel that whatever the disadvantages of my present occupation, I was at least seeing life”*.³

Ота-онаси унга ҳамшираликни тўхтатишини ва Бакстонга қайтиб келишини сўраб хат ёзишганда, у ҳамшира сифатида ишлашни давом эттиришини куйидаги сабаблар билан изоҳлайди: *“Because I wanted to prove I could more or less keep myself by working, and partly because, not being a man and able to go to the front, I wanted to do the next best thing. I do not agree that my place is at home doing nothing or practically nothing”* (Brittain, Testament 213–14).⁴

Бриттен эркак киши бўлмаса-да, жанрларда қатнаша олмасада, у аёлларнинг ҳам ҳарбий ҳаракатлар учун фойдали эканликларини исботлашга уринади: ҳамширалик унга урушда қатнашиш ва ўз ҳиссасини қўшиш имконини беради. Унинг янгича кучга тўла ҳиссиётларини куйидаги парчада ҳам кўриш мумкин, Мальтадаги ҳамширалик чоғида ўзини “чироқ хоними” ҳисобланган Флоренс Найтингейлга қиёслайди, шу аснода, Бриттен ўзини тимсоли орқали кучли аёлни намоён қилади: *“Do you remember how afraid I used to be of thunder when I was little? Now I feel quite a ‘Lady of the Lamp’ marching along with the thunder crashing and the lightning – such lightning as you never see in England – flashing around us, to see if other people are afraid”*.⁵ Бу шуни кўрсатадики, Вера ҳамширалик фаолияти туфайли мустақил аёлга айланади ва бу унга янгича куч ҳис-туйғусини беради.

Бироқ уруш пайтида эркинликка эришганига, анъанавий уй бекасилик ролини ўзгартира олганига, янги куч туйғусини қўлга киритишига қарамай, феминистик ҳаракатларга эътибори бироз сусаяди: *Remembering the eager feminism of my pre-war girlhood, and the effervescent fierceness with which I was to wage post-war literary battles in the cause of women, it seems incredible to me now that I should have gone back to hospital completely unaware that, only a few days before my leave began, the Representation of the People Bill, which gave votes to women over thirty, had been passed by the House of Lords*.⁶

Аммо Бриттен урушдан кейин Оксфордга қайтиб, яна феминистик ҳаракатларга ўз эътиборини қаратади ва ўзининг ютуқлари ҳақида хотираларида ёзади. Унинг кўплаб феминистик фаолиятига мисол қилиб, 1920 йилда битирув маросимларида дипломларни тақдим этишдаги иштирокини кўрсатиш мумкин (бунга аёллар биринчи марта сазовор бўлишлари эди).⁷

Бриттеннинг “Ёшлик васияти” романи унинг шахсий ҳаётий тажрибаларида орттирган феминистик ғояларини ўз ичига олади. ...Бундан ташқари, китобда келтирилган феминистик дискурсларнинг аксарияти Бриттеннинг ўз қарашларини акс эттирганини англатади. У ҳамширалик фаолияти мобайнида эришган эркинлиги унинг феминистик дунёқарашини ривожлантиради ва илҳомлантиради. Бу эркинлик унда урушлараро ва оилавий турмуши давомида сақланиб қолади. Бриттен ўзининг феминистик фаолияти тўғрисида кўплаб журналистик ишларида ва бошқа ижодий манбаларида батафсил маълумотлар келтиради.

¹ Brittain Vera. “Testament of Youth”. New York, Penguin Books, 2005, Print. pp. 38–39.

² Ўша манба. p. 41.

³ Brittain Vera. “Testament of Youth”. New York: Penguin Books, 2005, Print. p. 213.

⁴ Ўша манба. 213 – 214 pp.

⁵ Ўша манба. 331 p.

⁶ Brittain Vera. “Testament of Youth”. New York: Penguin Books, 2005, Print, p. 404.

⁷ Ўша манба. 507 p.

Ibragimova Dilbar Atxamovna (Chirchiq oliy Tank qo'mondonlik muhandislik bilim yurti
Tillar kafedrası katta o'qituvchisi, O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti mustaqil
izlanuvchisi; dilbaribragimova1984@gmail.com)

MATNAZAR ABDULHAKIM SHE'RIDA OY LEKSEMASINING VA UNING SINONIM SATIRINING O'RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Matnazar Abdulhakim she'riyatida qo'llangan oy ma'noli leksemalarning vaziyatli she'r sifatidagi o'rni, matnda she'riy yuklama bilan qo'llanishi haqida ma'lumotlar berilgan.

Аннотация. В данной статье представлена информация о роли лунных лексем как ситуационной поэзии в поэзии текстовых Абдулхаким, их использовании в тексте с поэтической нагрузкой.

Annotation. This article provides information on the role of lunar lexemes as situational poems used in the poetry of textual Abdulhakim, their use in the text with poetic loading.

Kalit so'zlar: Oy leksemasi, poetizm, kosmonimlar, intertekstuallik, Moh, Qamar, Badr, metafora.

Ключевые слова: лунная лексема, поэтизм, космонимы, интертекстуальность, Мох, Ка-мар, Бадр, метафора.

Key words: moon lexeme, poetism, cosmonyms, intertextuality, Mokh, Kadr, Badr, metaphor.

I. Kirish. She'riy asarlarda obrazli ibora va ma'nolar fikr va obraz boyligini ta'minlovchi vositadir. Badiiy nutqni, ayniqsa, she'riy nutqni majoziy ma'noli so'zlar tasavvur etib bo'lmaydi. She'riy nutqning boshqa nutq turlaridan ajralib turadigan xususiyatlaridan biri shundaki, u so'z orqasida so'z ma'nosini emas, balki boshqa ma'noni yashiradi. She'riy matnlar leksikasiga nazar tashlasak, lirik matnlarda o'zining asl ma'nosida uchraydigan so'zlardan qay darajada irratsionallik kelib chiqishini tasavvur qilsak, ko'chma iboralar va ko'chma so'zlarning nutq jarayonida beqiyos o'rni ayon bo'ladi. Xususan, kosmonimlar she'riy matnlarda turli vazifalarni ham bajaradi: majoziy ifoda va ko'chma ma'no.

II. Materiallar va uslublar. Badiiy matnlarda qo'llanilgan kosmonavtlar san'ati haqidagi fikrlarni tilshunos olimlar B.Umurqulov [13], A.Primov [17], Z.Hamidov [20] asarlarida kuzatish mumkin. Ayniqsa, Azamat Primovning "Oy leksemasi va qurshovining leksik-stilistik xususiyatlari to'g'risida" [19] va "Ogahiy she'riyatidagi oy" maqolalaridagi fikrlari diqqatga sazovordir. kosmonimining uslubiy yordami (Ogahiy she'riyatida kosmonimlarning metodologik jihatlari)" [18]. Z.Hamidov "Saddi Iskandariy leksikasida samoviy timsollar" maqolasida Qora qush, Gunash, Kun, Hilol kosmonimlari bilan bir qatorda Oy (Oy) so'ziga e'tibor qaratgan. Quyosh, Navoiy tilida kuzatilgan va uning umumiy va ko'chma ma'no-da qo'llanilishiga alohida e'tibor bergan [20].

Boshqa shoirlar ijodidagi kabi Matnazar Abdulhakim she'rlarida ham kosmonimlar badiiy matn yaratishda faol ishtirok etadi. Shoirning badiiy matnlarida Qahkashon, Somon yo'li, Quyosh, Mehr, Kun, Oftob, Oy, Moh, Hilol, Mohtob, Cho'lpon, Zuhro, Mirrix, Mars, Tarozi, Qutb yulduzi, Saraton, Asaddan unumli foydalanilgan va ular she'riy jihatdan dolzarblashgan va badiiy matnning butunligida muhim rol o'ynagan. Bu so'zlar she'rlar kompozitsiyasida kichik harflar bilan yozilgan. Bunday so'zlarning yozilishi katta va kichik harflar anonimlikda bahsli masala bo'lib, mavzuimizga tegishli bo'lmagani uchun biz bu masalada to'xtalib o'tishga harakat qilmadik.

Mumtoz adabiyotimiz namoyandalari ijodida Oy kosmonimi bosh leksema, Mohi anvar, Moh, Mohtob, Mohi tobon, Hilol, Badr, Qamar kabi semantik va ierarxik qator birliklari, yasama va qo'shma so'zlar tarkibiga kiradi. bu qatorlarda mazmunan yondashuvchi leksemalar bilan bir qatorda, o'ta sof nutqiy sinonimlarni o'z ichiga oladi, ular kontekstda qo'llanilgan kontekstga qarab turli semantik nozikliklar bilan to'ldiriladi. Demak, Oy kosmonimi bosh leksema bo'lib, Moh, Mohtob, Mohi tobon, Oymoma, Hilol, Badr, Qamar kabi semantik va ierarxik qator birliklari, bu turkumga kiruvchi yasama va qo'shma so'zlar bo'lib, nihoyatda sof so'z turkumini o'z ichiga oladi. sinonimlar. 15-asrda Oy (Moh, Mohtob, Mohi tobon, Hilol, Badr) kosmonimining doirasi ancha kengroq bo'lgan bo'lsa, hozir birmuncha toraygan. Oy nomi haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirgan holda, hozirgi o'zbek tilida Oy nomlari ko'proq, uning fors (Moh) va arabcha (Qamar, Hilol) sinonimlari kam qo'llanganini ko'ramiz [17.96].

Hozirgi o'zbek she'riyatida oy obyektiga rang-barang yondashish kuzatiladi, G'arb va Sharq an'analari ijodiy o'zlashtirish. Demak, milliy she'riyatimizda "oy" so'zining ma'no doirasi G'arb she'riyati tajribalari asosida ancha kengaydi, deyish mumkin. Umuman olganda, hozirgi o'zbek she'riyatida oy

o'lim timsoli emas, balki sirli va g'amgin kayfiyat bo'lib, shu ma'noda Omon Matjon she'rlarida "yolg'izlik", "ojizlik" ma'nolarini ko'rishimiz mumkin. "kamchilik":

*Bir hafta yurdi onak oy,
Kemtikligin o'ylab yuragi dog'li* [9.8].

Matnazar Abdulhakim ijodida "oy" so'zi mahorat bilan ifodalangan xuddi shunday lirik "men"ning iztirobi, oshiqning ichki dunyosidagi isyonni ifodalash uchun:

*Qaylargadir o'rtanib botdi,
Falaklarga yosh sachratib oy* [3.250].

Bu vaqtda o'yning ko'z yoshlari bilan to'plami yanada oshirib yuborishga xizmat qildi sevgilining yolg'izligi. Boshqa tomondan, bu she'rda "cho'kish", "yo'q bo'lish", "ketmoq" semantikasi orqali o'tkinchi dunyo, mangu ayriliq semalari ochiladi. Bu shoirning ham jahon she'riyati tajribalaridan xabardor yozuvchi ekanligini isbotlaydi. Shunga qaramay, milliy she'riyatimizda, qoida tariqasida, she'riy matnlar tarkibida "oy" so'zi faol, go'zallik, ezgulik timsoli bo'lgan ijobiy semantika bilan o'ralgan. Matnlarda bu go'zallik muqaddas istak, yetib bo'lmas umid, yetib bo'lmas go'zallik doirasida aktualashtiriladi: Sen oy kabi olislardasan,

Sen oy kabi yaqinsan ko'zga [3.77].

Oy tegilmagan hudud, unga maftun bo'lmaslik mumkin emas. Oy sevgiga mahkum yolg'iz farish-taning ramzidir. Matndan anglashilgan ma'noda ichki qarama-qarshilik mavjud. U ko'zga yaqin, lekin uzoqda. Bu qarama-qarshilik "siz uzoqdasiz" va "ko'zga yaqinsiz" so'zlari bilan yanada kuchayadi. Xullas, oy orqali ko'z o'ngimizda sovuq va befarq, sirli, beadab, daxlsiz, abadiy dilbar bo'lishga mahkum oshiq gavdalanadi. Muallif she'rlarida, nazarimizda, "oy" so'zi ba'zi o'rinlarda "Olloh" ma'nosida o'ziga xos tarzda qo'llangandek ko'rinadi, har holda ham shahid bo'lgan oshiqni tushunish qiyin emas. Misralardan. Bunday jozibali bo'lish faqat yaratilishga loyiqdir:

*Rasvosi erurman senga shaydolarining,
Ayt, qani, oy, kim senga shaydo bo'lmas* [3.287].

Xalqimizda shunday naql bor: "Quyoshga niyat qilsang, yetar oy". "Oyga intilish" iborasi ham ishlatiladi. Demak, "oy" so'zi maqolda yuksak daraja, ulug' maqsad ma'nosida majoziy ma'noda qo'llangan:

*Qorni to'ygan kun qashshoq bir odam,
Nogoh ko'zlab qoldi yulduzni, oyni* [11.145].

Matnazar Abdulhakim ham bu borada ko'p marotaba o'z mahoratini ko'rsata olgan, Oyni simulyatsiya uchun asos qilib olgan ijodkorlardan biri sanaladi. Xususan, sinonim sifatida olingan so'zlardan butun (yuz) va uning bo'lagi (qosh) ifodasida oy, hilol so'zlarining qo'llanishi natijasida hosil bo'lgan matn nihoyatda muhim:

*Garchi gala-gala quzg'un, zog'lar ko'p,
Bir bulbuli bilan baxtli bog'lar ko'p.
Kulgichlari yuraklarda choh qazgan,
Qoshi hilol, chehralari mohlar ko'p* [2.103].

Biz allaqachon nutq konnotatsiyasi, ya'ni yopishgan konnotatsiya haqida gapirgan edik. Bunday konnotatsiyalar tadqiqotchilar tomonidan alohida baholanadi. Hilolning bir joydagi egri shakli matndagi antisemitizm uchun asosdir. Bu yerda "sarvqad" so'zi juftlik hosil qilgan: "Sarv" – tik o'suvchi daraxt, uning to'g'riligi "hilol"ning egilishiga qarama-qarshidir. boshqa mualliflarda uchramaydi. Shoirning so'z qo'llashdagi o'ziga xosligining yorqin namunasini uning "oy" so'zini bir o'rinda ikki xil ma'noda qo'llashida ko'rish mumkin:

*Ming o'lib tirildim men shu ming yilda,
Ming yil bir nuqtadan siljimadi oy* [3.281].

Birinchi talqinga ko'ra yil va oy so'zlari birlashtirilgan vaqt birligini ko'rsatish uchun, bu holda biz qabiladagi teskari ta'sirni, ya'ni ming yilga cho'zilgan oyni kuzatamiz. Bu erda giperbola (bo'rttirish) sodir bo'ladi. Ikkinchi talqindagi mubolag'a darajasi birinchisiga qaraganda kuchliroq. Osmon nuri ming yil o'tib ham qimirlamadi. Shunday qilib, soniya ming yilga cho'zildi, go'yo vaqt to'xtagandek. Matnda ming so'zning uch marta takrorlanishi mubolag'ani kuchaytiradi. Sog'inish, har soniya kutish oshiq uchun ming yilga teng. She'rdagi she'riy vazn to'rt unsur tomonidan yaratilgan:

1. Iyhom (I Oy qimirlamadi – "vaqt o'tmadi". II. Oy qimirlamadi – "osmon nuri qimirlamadi"), 2. Metonimiya. 3. Giperboliya. 4. Takrorlash.

“Oy” so‘zining fors-tojikcha “moh” varianti poetikada an’anaviy so‘z poetizmi sifatida ko‘riladi (13). Bu so‘z o‘zbek she‘riyatida unumli qo‘llanadi; umumiy qo‘llanishdan chiqib ketgan, shuning uchun tilshunoslikda bu leksik birlik eski so‘z sifatida qaraladi. Muallifning badiiy matnlarida bu so‘z tush semantikasida o‘z aksini topgan (Tunda yilt etmadi bir yulduz, Garchi ming mohlar istarman (g‘azallardan), boshqacha aytganda, uyg‘unlashib, musiqa uyg‘unligi hosil qiladi (Goh gado, gohida shoh, yuragim). sen // Quyosh yuragim sen, moh, yuragim, sen (2,156).

Yangi tug‘ilgan oy shaklidan islom ramzi sifatida foydalanish keng tarqalgan. Islom e‘tiqodiga ko‘ra oy ilohiy ramz bo‘lmasa-da, “yarim oy” Usmonlilar ta‘sirida islom timsoliga aylangan. Usmonli imperiyasi bayrog‘ida yarim oy va yulduz tasviri bor. Shunday qilib, yarim oy an’anaga ko‘ra islom dini va madaniyatining ramzi sifatida tushuniladi. Bu ma‘noda qo‘llash boshqa shoirlarga qaraganda Matnazar Abdulhakimda faolroq: Balki shu giryaning izohlaridir, Yarim oy, but, sanam va xochlarimiz. Balki bir kuy, barcha qo‘shiqlar bilan Shu yig‘ining tilmochlarimiz [4.75].

Olloh bergan hayot Olamning naqshi,

Na yarim umid oy va yo na xochi... [2.150]

Bu o‘rinlardagi “yarim oy” birikmasini an deb hisoblash to‘g‘ri bo‘lar edi metonimiya yordamida individual perifraza. Bu she‘rlar bag‘rikenglik nafasini uyg‘otadi va muallifning hayotiy pozitsiyasini aks ettiradi. Demak, shoir barcha dinlarning ezgu, istiqbolli g‘oyalarining ashaddiy tarafdori.

III. Xulosa. Xulosa qilib aytganda, “oy” va uning “hilol, moh” she‘riy shakllari shoir she‘rlarida ba‘zi o‘rinlarda obraz darajasida, ayrim o‘rinlarda o‘xshatish uchun asos bo‘lib, turli ma‘nolarda majoziy ma‘noda qo‘llangan. Bu kosmonimlar so‘zma-so‘z matnlarda yakka tartibda qo‘llaniladi, bu muallifning uslubini aniqlashga, ularni boshqa ijodkorlardan ajratib turadigan jihatlarini aniqlashga yordam beradi. Muallif she‘rlaridagi “oy” so‘zining badiiy maqsadiga ko‘ra kontekstda goh ijobiy, goh inkor semantikasi bilan o‘ralganligi bugungi o‘zbek she‘riyatining xarakterini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Matnazar Abdulhakim. Tanlangan asarlar (1-jild). Toshkent, 2017, 327-bet.
2. Matnazar Abdulhakim. Tanlangan asarlar (2-jild). Toshkent, 2017, 303-bet.
3. Matnazar Abdulhakim. Javzoning tashrifi. Toshkent, “Sharq”, 2008, 336-bet.
4. Matnazar Abdulhakim. Ko‘prik. Urganch, 2009, 143-bet.
5. Matnazar Abdulhakim. Bir dasta gullar. Urganch, 1997.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Moskva, “Rus tili”, 1981, 631-bet.
7. “Jahon adabiyoti”. 2015, 10-son, 75-bet.
8. Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldosheva M. Literal tahlil asoslari. Toshkent, “Kamalak”, 2016, 462-bet.
9. Omon Matjon. Imon nuri. Toshkent, 1994, 384-bet.
10. Pushkin A.S. Tanlangan asarlar (She‘rlar, dostonlar). Toshkent, 1999, 270-bet.
11. Oripov A. Quyosh to‘xtashi. Toshkent, “Sharq”, 2010, 382-bet.
12. Navoiy. Mening Qora Ko‘zlarim. Toshkent, 1988, 400-bet.
13. Umurqulov B. She‘riy nutq lug‘ati. Toshkent, “Muxlis”, 1990, 109-bet.
14. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2019, 256 p.
15. Federiko Garsia Lorka. Eng tushkun shodlik (she‘r va doston. Shavkat Rahmonning ispan tilidan tarjimai). Toshkent, 1989, 381-bet.
16. O‘rozboyev A. Farishta maktublar. Toshkent, “Muharrir”, 2018, 104-bet.
17. Primov A.I. O‘zbek kosmonimlarining lisoniy xususiyatlari. Himoya qilish uchun dissertatsiya. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun. Toshkent, 2009, 140-bet.
18. Primov A.I. Ogahiy she‘riyatidagi “oy” kosmonimining stilistik tomonlari. “Ogahiy olami”, Maqolalar to‘plami, Urganch, 2005, 64-bet.
19. Primov A.I. “Oy” leksemasining leksik-stilistik xususiyatlari va uning haqida sinonimik doira. “Xorazm folklori” 6-jild, Urganch, 2004, 57-bet.
20. Hamidov Z. “Saddi Iskandariy” lug‘atida osmon timsollari (“Aktual” to‘plami.tilshunoslik muammolari”). Toshkent, “Universitet”, 2002.
21. I.B.Sapaev, E.Saitov, N.Zoxidov va B.Kamanov. Mahalliy elektr tarmog‘i bilan integratsiyalangan quyosh fotovoltaiik stansiyasining matlab modeli/IOP Conf. Seriya: Materials Science and Engineering 883 (2020) 012116. doi:10.1088/1757- 899X/883/1/012116.

22. B.Sapaev, A.S.Saidov, I.B.Sapaev, Y.Y.Bacherikov, R.V.Konakova, O.B.Oxrimenko, I.N. Dmitruk, N.P.Galak. (Si2)1-x(ZnS). Yarim o'tkazgichlar fizikasi, kvant elektronigi va optoelektronika spektroskopiyasi, 2005, V. 8, №3, 16-bet.

**Azizov Ravshan Komilovich (T.N.Qori-Niyoziy nomidagi
O'zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti)
O'ZBEK MILLIY ESTRADA QO'SHIQCHILIGI SAN'ATI TARQQIYOTIDAGI
MUAMMOLAR VA O'Z YECHIMINI KUTAYOTGAN VAZIFALAR**

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada mamlakatimizda estrada san'atining paydo bo'lishi, rivojlanishi va uning ijodkorlari faoliyati yoritilgan bo'lib, o'zbek milliy estrada san'ati taraqqiyotida janr masalalari, jumladan, Pop, Rok, Rep, Pop-folk, Jaz kabi janrlarning spetsifikasi, ijrodagi o'ziga xoslik, mazkur janrlar ijodkorlari haqida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, O'zbekistonda estrada va uning janrlarining rivoji yuzasidan takliflar berilgan.*

***Аннотация.** В данной статье говорится о появлении, развитии и о творчестве представителей эстрадного искусства в нашей стране, а также о жанрах узбекского национального эстрадного искусства, таких как поп, рок, рэп, поп-фольк, джаз и об их особенностях исполнения. Кроме этого, даны предложения по развитию эстрады и её жанров в Узбекистане.*

***Annotation.** This article talks about the origin, development and creativity of the representatives of pop art in our country, as well as about the genres of Uzbek national pop art like pop, rock, rap, pop, folk, jazz and their performance features. In addition, proposals for the development of variety and its genres in Uzbekistan are given.*

***Kalit so'zlar:** estrada, Pop, Rok, Rep, Pop-folk, Jaz, estetik tarbiya, ma'naviy omil.*

***Ключевые слова:** эстрада, поп, рок, рэп, поп-фольк, джаз, эстетическое воспитание, духовный фактор.*

***Key words:** pop, pop, rock, rap, pop folk, jazz, aesthetic education, spiritual factor.*

Bugungi kunda yangi O'zbekiston Respublikasidagi taraqqiyot yo'lida sodir bo'layotgan ijtimoiy, madaniy-siyosiy o'zgarishlar milliy san'atimizning rivojlanib borishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib kelmoqda.

Xususan, mustaqilligimiz asosida o'zbek san'atiga ana'naviylik milliylik shu bilan birga, zamonaviy mavzularda erkin ijod qilish imkoniyatlari yaratildi. O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasining 2022–2026-yillarga mo'ljallangan islohotlar ichida Respublikamizda o'zbek san'atini rivojlantirish uni yangi jabhalarini ochib berish esa san'atkorlarning oldida turgan bosh masalaga aylandi, ayniqsa, yosh xonanda va sozandalarni qo'llab-quvvatlash, ularning ijodiy yutuqlarini keng ma'noda tatbiq etib, ularga ko'mak berish.

Yaqin 10 yil mobaynida Respublikamizda estrada san'atini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratilib berildi. Ushbu san'at turidan ko'plab tinglovchilarning qalbidan o'rin olganligi sababli, ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga katta ta'siri e'tiborga olinib, uni yangi davr talablari asosida rivojlantirishga qaratilgan bir qator hujjatlar qabul qilindi.

Respublikamizdagi tadqiqotchi olimlarimiz, sotsiolog-pedagoglar va psixologlarimizning tasnifiga ko'ra, zamonaviy estrada san'ati o'zining ko'p qirrali xususiyatlariga ega bo'lib, ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy, axloqiy fazilatlarini shakllantirishda katta ahamiyatga egadir. Bizning kuzatuvlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, Respublikamizda ushbu soha bo'yicha qilinayotgan barcha ijobiy ishlar bilan birga, ommaviy san'at bo'lgan estrada qo'shiqchiligi san'atini rivojlantirishda qator kamchiliklar mavjud. Kamchiliklardan biri bu ushbu sohada ijod qilayotgan aksariyat kasbiy mas'uliyatini unutib, o'z ustida ishlaymay qo'ygan. Izlanish har bir san'at ustozininig ijodini o'rganib, ularning metod shakl-usullaridan oqilona foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lish, san'at dunyosiga muxlislarga nisbatan hurmat qilish kabi ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega bo'lish talab etilishi kerak.¹

Ayni damda, estrada qo'shiqchiligi san'ati o'zining izlanishlari, mantig'i, ichki va tashqi qiyofasi, uslubi nuqtayi nazaridan, murakkab sharoitlarni boshidan kechirmoqda. Bu jarayonlar bevosita estrada

¹ Mirziyoev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2017-yil 4-avgust.

san'atida janr masalalari bilan bog'liqdir. Xususan, o'nga yaqin va O'rta Sharq davlatlaridan tortib, to Lotin, Shimoliy Amerika hamda G'arbiy Yevropa xalqlari ommaviy musiqasining kuy-ohang va ritm usullari ta'siri yorqin sezilib turadi. Ilgarilari man etilgan yoki "qo'llab-quvvatlanmagan" oqimlar, yo'nalishlar, tur va janrlar ("disko" va "xard-rok"dan boshlab, "rep" gacha) so'nggi yillarda keng o'rin egalladi. Aynan yoshlar orasida "texno-pop", "pank", "xard-rok", "reggey" va "jaz-rok" ijrochiligi kabi yo'nalish va uslublar rivojlana boshladi.¹

Bugungi kunda Respublikamizda estradaning pop yo'nalishi ko'proq ommalashganligi ko'zga tashlanadi. O'zbek estradasida ijod qilayotgan ko'plab san'atkorlarimiz aynan pop (pop) yo'nalishida ijod qilishadi. Shu o'rinda, "pop" atamasining ma'no-mazmuni ko'pchilikni qiziqtiradi. "Pop" so'zi ingliz tilidan olingan bo'lib (pop musis, popular music), "ommabop", "barchaga teng" ma'nolarini anglatadi.

XX asrning 50-yillarida tashkil topgan ushbu tushuncha estrada janridagi barcha ko'ngilochar uslublarni qamrab oladi. Pop yo'nalishi kashf qilingan yillari unga rok musiqasining bir turi deya qaralgan, keyinchalik, pop-musiqiy, tijoriy-ko'ngilochar yo'nalishga aylanib, unga "shlyager" termini kirib keldi. Ayni damda, nafaqat o'zbek estradasi ijod qilayotgan san'atkorlar, balki jahonning aksariyat xonandalari ham shu yo'nalishda ijod qilishadi. Buning sababi esa, yuqorida aytilganidek, pop musiqasining ommaopligidadir.

Ushbu yo'nalishda ijod qilish san'atkor uchun birmuncha yengillik tug'diradi. Bugungi kunga qadar pop yo'nalishining aniq chegaralanib qo'yilgan ko'rinishi, ijro yo'nalishlari mavjud emas. Ma'lumki, har bir san'at turi izlanishlar, rivojlanishlar, yangilanishlar zahirida shakllanib, yorqin va yoqimli bo'lib boraveradi. Pop yo'nalishiga ham xohlagancha tus berish, ohanglarini jilolantirish, pardoqlash, boshqa yo'nalishlar bilan umumlashtirish va uyg'unlashtirish mumkin. Qolaversa, ana shunday uyg'unliklar zahirida ham yangi-yangi yo'nalishlar kashf etilib boriladi. Pop musiqasiga yozilgan matn, odatda, birmuncha sodda, tushunarli bo'lgan.²

Ta'kidlash joizki, qo'shiq matni qanchalik mukammal, musiqa matniga hamohang bo'lsa, o'sha hamohanglik ijrochi tomonidan yuksaklikka erishilsa, qo'shiqdagi obraz ochib berilsa, haqiqiy asar yaratiladi. Obraz yaratish ijrochi uchun ham eng muhim jarayonlardan hisoblanadi. San'atkor qo'shiq obrazini qanchalik mukammal ochib bersa, uning san'at asari tinglovchilar qalbiga tez yetib boradi va uning ko'ngilini zabt etadi. Bu mehnatlar esa xoh shoir, xoh bastakor, xoh ijrochi bo'lsin, uni mashhurlikka yetaklaydi.

Aslida, o'zbek milliy estrada qo'shiqchiligimiz shakllana boshlagan ilk jarayonlarda ham undan keyingi damlarda ham san'atkorlarimiz bu omilga to'la amal qilishgan. Jumladan, Botir Zokirov, Farruh Zokirov, Nasiba Abdullayeva, Kumush Razzoqova, G'ulomjon Yoqubov, Yulduz Usmonova kabi san'atkorlarimiz bu borada tajribali hisoblanishgan.

Aksariyat estrada xonandalarining milliy uslub yo'nalishini xorijiy estrada xonandalari ijodiga ergashib, taqlidchilik yo'li bilan milliy kuylarimizni qalbdan his eta olmayotganliklari bu borada zarur bilim va amaliy malakalarga ega emasliklaridan dalolatdir.

Milliy ohang masalasi yosh avlodni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu o'rinda, professor Abdurauf Fitratning "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" kitobida bayon etilgan quyidagi satrlarga murojaat etmoqchimiz: "Ovrupo musiqasi olimlarining yordamlari bilan kuylarimizni notaga oldirishda Ovrupo musiqasining ohang usullariga ergashtirmaylik. Ovrupo ohang usullaridan ko'z yumub, kuylarimizning o'z ohangida qolishiga tirishaylik. Ovrupo ohang usullariga ergashtirib oling'an kuylarning etnografiy nuqtasidan ahamiyatini yo'qotqanimiz kabi ularning o'zbekligini ham yo'qotqan bo'lurmiz".³

Demak, milliy ohang muhim ijtimoiy-ma'naviy omil hisoblanar ekan, milliy ohang bilan yo'g'rilgan yuksak darajadagi musiqa namunalarini yaratishimiz zarur, an'alarimizni asrab qolishimiz darkor, zero, bu hol mustaqil Vatanimizning milliy mafkurasini shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ayniqsa, musiqiy estrada eng katta sahnalarni zabt etayotgan bir paytda bunga e'tiborli bo'lishimiz, har bir estrada san'atkori katta mas'uliyat bilan chiqishi, milliy musiqiy an'analarni nihoyatda zo'r o'zlashtirgan, asrlar davomida rivojlanib kelayotgan musiqiy merosimiz yutuqlarini o'zida jamlagan holda ijod qilishimiz maqsadga muvofiqdir.

¹ Sirojiddinova D.Y. Estrada san'atida so'z, musiqa va ijro uyg'unligi. Toshkent, O'zDSMI, 2014, 26-bet.

² Shu manba. 28-bet.

³ Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. Toshkent, "Fan", 1993, 52-bet.

Bugungi kunda o'zbek estrada san'atining qo'shiqchilik yo'nalishida ijod qilayotgan xonandalari-miz orasida o'z xonishlarida obraz yarata olayotgan, qo'shiqlar matni, musiqa va ijro uyg'unligi bilan tinglovchilarning qalbiga kirib borayotgan tajribali san'atkorlarimiz talaygina. Ularga Mahmud Namozov, Ravshan Komilov, Rustam G'oirov, Ozodbek Nazarbekov, Gulsanam Mamazoitova, Alisher Turdiyev, Tohir Sodiqov, Hosila Rahimova, Og'abek Sobirov, Jaloliddin Ahmadaliyev kabi bir qancha san'atkorlarimizni misol qilishimiz mumkin.

O'tgan asrning 70-yillarida G'arbda LPS seriyali, to'g'rirog'i, nomlangan kassetalar ishlab chiqilgan edi. Ma'lum davr orasida yaratilgan eng yaxshi qo'shiqlar aynan shu kassetalarga yozib olinib, eng sara qo'shiqlar jamlangan albom sifatida sotuvga chiqarilgan edi. Bu kassetalar esa "Top of the pops", ya'ni "Ommalashgan qo'shiqlar sarasi" deya nomlangandi. "Top of the pops" dagi "pops" so'zi rok musiqachilari orasida buzib aytilishi natijasida popsa so'zi kelib chiqadi. Ayni jarayonda G'arb estradasida bu so'zlarni uchratish qiyin. Faqatgina estrada qo'shiqchiligi keyinroq rivojlangan mamlakatlar xonandalari G'arb voz kechgan atamalarni o'z mamlakatining madaniy hududiga kiritishmoqda. Xususan, bu atama o'zbek estrada qo'shiqchiligida ham keng ishlatilib kelmoqda.¹

O'zbek estradasida qo'shiqchiligi janrlariga e'tibor qaratisa, pop yo'nalishi bilan birga rok yo'nalishining ham san'atimiz va madaniyatimizga ta'sir o'tkazib kelayotganligi ko'zga tashlanadi. Rok – estradamusiqamizda G'arbdan kirib kelgan va kirib kelayotgan yo'nalishlar orasida ikkinchi o'rinda turadi, deyish mumkin. Rok musiqasi allaqachon G'arbnı zabt etdi, shiddat bilan O'rta Osiyo mamlakatlari san'atiga ham o'z ta'sirini o'tkazib ulgurdi. G'arbnıng eng mashhur musiqiy telekanallaridan biri MTV kanalidan efirga uzatilayotgan musiqalarning aksariyatini rok musiqasi tashkil etadi.

Aslida Rok (rok) atamasi ingliz tilidan olingan bo'lib, qimirlash, titrash kabi ma'nolarni anglatadi. Rok 1920–1930-yillarda vujudga kelgan negrlar raqs janri bo'lib, ritm-bluth hamda keyinchalik shakllangan rok-n-roll yo'nalishlaridan paydo bo'lgan. Maxsus urg'ulardan tashkil topgan rokda maishiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan mavzular ko'tarilgan.

1989-yili tashkil topgan "Bolalar" guruhi 1995–1996-yilga qadar, asosan, pop yo'nalishi, keyinchalik rok yo'nalishida o'z ijodini davom ettirib kelmoqda. O'sha yillari yaratilgan "Esingdami seni, qish kunlari", "Malikam", "Ajoyib kun", "Vatan", "Allo-allo" kabi kompozitsiyalar bunga misol bo'la oladi.

Musiqaning ritmi raqsbop bo'lib, matnga hamohang yaratilgan. Musiqiy ijro jarayonida fortepiano, damli va zarbli cholg'ulardan keng foydalanilganligi, Tohir Sodiqovning jozibali ohanglarda ijro yo'nalishini topa olganligi qo'shiqning tez ommalashishiga sabab bo'ldi. Ma'lumki, rokda ijod qilish uchun, birinchi navbatda, yo'g'on ovoz, gitara va zarbli asboblarning mohir cholg'uchilari kerak bo'ladi. Quvonarlisi, "Bolalar" guruhida bunday imkoniyatlar yetarli edi. Shunga qaramay, rok yo'nalishida ijodini davom ettira boshlagan guruh harakatlarini tinglovchi tezda hazm qilishi qiyin bo'ldi. To'g'rirog'i, yangi yo'nalish tinglovchiga bir qadar erish tuyuldi. Ammo, keyinchalik, muxlislar Tohir Sodiqov yakkaxon ijrochiligidagi "Bolalar" guruhini bu yo'nalishsiz tasavvur qila olmaydigan bo'lib qoldilar. Ushbu guruh ketma-ket "Unutganim yo'q", "Aqldan ozgan", "Oyijon" kabi kompozitsiyalarini yaratdi. Bu qo'shiqlarda ham o'zaro uyg'unlik, so'z, musiqa va ijro mahorati yetarli darajada mavjudligi tufayli tinglovchi qalbidan tez o'rin egalladi. Qolaversa, Tohir Sodiqov tomonidan aynan rok yo'nalishida ijro qilingan ko'pgina qo'shiqlar hali-hamon o'z mavqeini yo'qotgani yo'q.²

2002-yildan boshlab o'zbek estradasida yana bir rok yo'nalishida ijro qiladigan, "Tarona" kompaniyasi prodysserligidagi "Sahar" guruhi o'z ijodini boshladi. Ushbu guruh tomonidan yaratilgan "Yomg'ir", "Yolg'iz", "O'sha sizmu", "O'zga bir ishq" nomli kompozitsiyalar rok yo'nalishining yana bir namunasi bo'ldi. Odatda, boshqa yo'nalish talablari kabi rokda ham qo'shiqning mazmun mohiyati jiddiy ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, rokda asosan bas-gitara, elektro gitara, akustik gitaralardan foydalanilganligi uchun, yakkaxon ijrochining ovozi gitaraning ohangiga mos tushishi talab etiladi. Bu moslik, ohang uyg'unligi qo'shiqning ta'sir kuchini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Jahon estradasiga e'tibor qaratisa, bu yo'nalishga juda ko'plab guruhlar murojaat qilganligiga guvoh bo'lamiz. Ayniqsa, "Green day", "Aerosmit", "Rasmus", "Linkin park", "Ramshteen" guruhları rok musiqasining eng og'ir uslubi hisoblangan xard-rokda samarali ijod qilib kelishmoqda. Xard-rok (hard-rock) so'zi "qattiq", "og'ir" degan ma'nolarni anglatadi. Xard-rok bu rok musiqasining zamonaviy yo'nalishlaridan biri bo'lib, ritmning tezda o'zgarishi, zarbli cholg'ular jo'rliigi va gitara ohanglarida vujudga keladi.

¹Sirojiddinova D.Y. Estrada san'atida so'z, musiqa va ijro uyg'unligi. Toshkent, O'zDSMI, 2014, 30-bet.

² Shu manba. 32 – 33-betlar.

Mamlakatimizda ham rok musiqasiga tez-tez murojaat qilib turadigan san'atkorlarimiz, guruhlarimiz ko'pchilikni tashkil etadi. Ularga Ravshan Sobirov, "Ummon", "Durdona" kabi guruh va xonandalarni misol tariqasida ko'rsatish mumkin. Mazkur xonandalar orasidarok yo'nalishida eng sermahsul ijod qilgan xonandalardan biri Ravshan Sobirov hisoblanadi. Uning "Sevar edim", "Nega", "Xayr, maktab", "Sen yig'lama", "Askar" kabi o'nlab qo'shiqlari aynan rok musiqasi asosida yaratilgan. Jumladan, uning "Sevar edim" nomli dastlabki kompozitsiyasida gitara cholg'usidan unumli va mahorat bilan foydalana olingan. Undan tashqari rok musiqada an'anaviy hisoblanadigan 4/4 o'lchovli forma, shu ritm asosida gitara sadosining jo'rliigi hamda ijrochining ovozi u bilan bir maromda ketishi kabi tizimdan foydalanilganligi e'tiborga loyiq.

Aslida, mantiqan o'ylab qaralsa, rok atamasining belgilari o'zbek qo'shiqchiligida ancha yillar oldin ham ma'lum darajada sezilib turganligini bilish mumkin. Shu ma'noda rok ikki xilda ishlatilgan. Ya'ni, birinchi navbatda, o'zbek raqslarida chalingan doira usuli nomini anglatgan bo'lsa, ikkinchi jihatdan yirik shakldagi o'zbek xalq kuyining nomini ham bildirgan.¹

Bugungi estrada san'ati qo'shiqchiligida rokdan tashqari rep yo'nalishi ham ma'lum darajada rivojlanganligini kuzatishimiz mumkin. Rep yo'nalishi odatda o'zgarimas ritm asosiga quriladi va qo'shiqning yakuniga qadar bir maromda davom etadi. Rep (rap) so'zi inglizchadan tarjima qilinganda, "keskin gapirish", "baqirmoq", "qichqirmoq" ma'nolarini anglatadi. Zamonaviy dolzarb mavzu bayon qilingan matn hamda o'zgarimas ritm ham repga xos sifatlar hisoblanadi.

2003-yilda xonanda Samandar Hamroqulov "Jayhun" guruhi bilan birgalikda "Gabarjuba" deb nomlangan rep yo'nalishiga oid qo'shig'ini kuylaydi. Ushbu qo'shiqda musiqadagi popga yaqinlik, repning qonun-qoidalaridan bir oz chekinish, raqsboplik, so'zlarda mantiqiylik sezilardi. 2004–2005-yillari rep yo'nalishiga kirib kelgan Shoxruh reper boshqa ijodkorlarga nisbatan samarali ijod qiladi. Uning "Har kun" nomli kompozitsiyasi yosh estrada tinglovchilarini o'ziga tortdi. Ushbu qo'shiqda ilgari surilgan inson umri zavoli bo'lgan narkotik moddalarga bo'lgan nafrat, uning domiga tushgan inson, aslo, qutula olmasligi haqidagi fikrlar barchani birday mulohazaga chorlaydi. Ammo uning ham ba'zi qo'shiqlari axloq doirasidan chiqib ketadi.²

Bugungi kun o'zbek estrada qo'shiqchiligidagi rep musiqasida pop analari yoki pop musiqasidan foydalangan holda, asarlar ham yaratilmoqda. Jumladan, xonanda Davron Ergashevning "Zolotoy" nomli kompozitsiyasida zamonaviy ohanglar foydalanilganligining guvohi bo'lamiz. Ushbu qo'shiq asosi rep bo'lsa ham, popga oid ritmlarning o'zgarishi va turli bezaklar ishlatilganligini anglash mumkin.

Undan tashqari xonanda Lolaning "Netayin", Yodgor Mirzajonovning "Go'zalim", "Setora" guruhi "Yo'q dema", "Zero"ning "Yo'q problem", Nilufarning "Sho'xidan bo'lsin" kabi qo'shiqlari, garchi pop analarida yaratilgan bo'lsa ham, repga oid matnlar o'rin olgan.

Pop, qisman rok yo'nalishida ijod qiladigan ijrochilar sahnalardan tashqari turli xalq marosimlarida ishtirok etsalar, rep faqat sahnada ijro etiladi. Unda mujassam bo'lgan reperona g'oya zamonaviy xorij musiqasi psixologiyasidan sharq, xususan, o'zbek tinglovchisi tafakkuriga moslab, tabiiy tarzda singdirilmas ekan, uning vaqtinchalik faoliyati yana ham qisqaradi. Rep davri o'zbek estrada qo'shiqchilik san'atida mavhum oqim bo'lganligi uchun jiddiy tinglovchilar orasida o'z o'rnini topolmayapti. Uning estetik, kengroq qilib aytadigan bo'lsak, ma'naviy ta'siri milliy musiqasi va uning haqiqiy durdonalari bilan hali tanishib, bahra olib ulgurmagani yoshlar ruhiyatini badiiy jihatdan nomukammal, mavhum mazmun bilan chalg'itmasligi kerak. Sharqona estetik vazifa ular uchun ham ijod mahsuli bo'lishi lozim.

Bu jiddiy muammo bo'lib, "rep"chilar tomonidan benatija mantiqsizlik sari qilinayotgan jiddiy xatolik bo'ladi. Rep oqimining dastlabki shakllanish davridagi omadsiz "izlanishlar" ayni damlarda ham davom etib kelmoqda.

Bunday asarlar ijodkorlari yangi topilma qilayotganlar kabi, sharq va g'arb ijodkorlaridan ko'chirma qilishi bilan birga shu ijod prinsiplarini o'zlar darajasidagi fikrlovchi san'atkorlarga ham singdira boshladilar. Chunonchi, rep yo'nalishi ijodkorlari yaratayotgan qo'shiqlar shou-biznes talablariga moslashtirilib, xalq badiiy tafakkuri qobig'idan chiqishi oddiy holatga aylanib bormoqda. Bu borada ayrim taniqli estrada qo'shiqchilarining fikrlarida ham noaniqlik mavjud. Xususan, "...maqomlarni maromiga yetkazib ijro etadigan san'atkorlar nega uch-to'rt kun konsert bera olmayapti-yu, kecha chiqqan reper uch kun konsert beradi? Chiptalar yetmay qoladi. Shou-biznesni to'g'ri qabul qilish kerak. Qanaqa uslubda

¹ Shu manba. 34-bet.

² Shu manba. 36-bet.

kuylashdan qat'iy nazar, ommaning nazariga tushish oson ish emas".¹ Taniqli estrada xonandasi Ravshan Komilov tomonidan "Darakchi" gazetasiga bildirilgan ushbu fikr butun vujudi bilan milliy estrada taraqqiyoti uchun xizmat qilib kelayotgan san'atkor tafakkurining o'zgarishi, vaqtinchalik ko'ngilxushlikni doimiy ma'naviy ozuqaga tenglashtirilishi... bu ham kamlik qilgandek: "...nega endi xorijning texnikasini olib kelib, o'zimizda mahsulot bo'lib chiqarilayotganini faxr bilan aytishadi-yu, san'atkor xorij estradasidan foydalansa, xuddi gunoh ish qilib qo'ygandek qarashadi?"

Bu jumlar zamirida nima yotibdi? "Xorij estradasi"dan foydalanish lozim, hatto kerak. Ammo, uning qaysi oqimlari yoki jihatlarini olish – bu milliy mentalitetimiz, ma'naviy talablarimiz asosida kechishi shart. Taniqli xonandaning "jonsiz" predmetni jonli idrok sohibi-inson yaratadigan ma'naviy boylikdan ajrata olmasligi, ajablanarli hol, albatta.

Oynai jahonda ajabtovur qiliqlar qilayotgan, peshonasiga ro'molini durra qilib, qiyshiq o'rab, us-tidan shapka kiyib olgan yigitchaga ko'zim tushadi. Durrali reper dam ilondek yo'rg'alar, dam yerga yotib olar, dam ko'zlarini lo'q qilib pirpiratardi. Harakatlari mayliku-ya, na kuydan, na matndan biror ma'no topa olasan kishi. Bu Shohruh "izdoshlari" turmushimizda shu qadar ko'payib ketdiki, boshiga durracha o'rab, shapka bostirib olgan yigitchalar ko'cha-ko'yni to'ldira boshladi. "Hofiz" yigit esa boshqa kliplarda ham bosh kiyimini yechib qo'yishni unutyapti, shekilli. Unga qarab kishining "Xoy, hofiz bola, boshingnani avaylamoqchi ekansan, o'zbekning do'ppisini yaraqlatib kiygin", deging keladi.²

Muallif keltirib o'tganidek xatti-harakatlari kurakka sig'mas "reperlar"ning qo'shiqlari muntazam ravishda teleradiolar orqali uzatilib borilmoqda. Bu esa bolalar tarbiyasiga, ularning ma'naviy dunyosiga qanchalik salbiy ta'sir etishi haqida ba'zan o'ylab ham ko'rmaymiz. Bunday kliplar ularning musiqa to'g'risidagi tushunchalarini izdan chiqarib yuborishi ham hech gap emas. To'g'rirog'i, yoshlarning san'at, musiqa borasidagi tushunchalarini zaharlaydi. Zero, bolalarning nazarida, klip degani yarim-yalang'och kiyimlar, o'zining mashinasi-yu, dang'illama uyini ko'z-ko'z qilishdan iboratdek bo'lib qoldi go'yo.

Yuqorida bildirilgan ayrim fikr va mulohazalarning o'zi ham madaniyat va san'at, xususan, estrada san'ati orqali tinglovchilarga estetik zavq va ma'naviy bilim berish yuzasidan quyidagilarni amalga oshirishni tavsiya etamiz:

– estrada san'atini rivojlantirish ko'proq repertuar muammosini hal etilishiga bog'liq. Shuning uchun ham mavjud Badiiy kengashlarda repertuarining badiiy saviyasiga bo'lgan e'tiborni yanada takomillashtirish;

– O'zbekistonda milliy estrada san'atini rivojlantirish uchun turli hududlarda ijod qilayotgan iqtidorlarni, havaskor-san'atkorlarni izlab topish va ularni qo'llab-quvvatlash, ularning mehnatini munosib rag'batlantirib, ishlarini takomillashtirish;

– estrada san'atini rivojlantirishning muhim omili bo'lgan yuqori malakali kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish ishlarini sifat bosqichiga ko'tarish, bu jarayonda xorijiy tajribalarni yanada tatbiq etish;

– milliy estrada san'ati tarixi va nazariyasini tatqiq etish ishlarini takomillashtirish.

Hozirgi estrada san'atimizni yanada rivojlantirish, uning jamiyat hayotidagi, barkamol avlod tarbiyasidagi, kishilar ma'naviy boyligini oshirishdagi o'rni va ahamiyatini oshirish uchun, eng avvalo, estrada xonanda va sozandalarida o'zlarining kasbiy kompetentlarini oshirish bilan birga, o'z ma'suliyatlarini unutmastliklari zarur.

Safarova Maftuna Zoir qizi (BuxDU o'qituvchisi) TOTEM TUSHUNCHASI VA ETNOTOPONIM

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada Respublikamizning ko'pgina joylarida tarqalgan, xususan, Buxoro viloyati hududida uchraydigan etnotoponimlarning totemistik qarashlar asosida ifodalanishi haqida fikr yuritilgan. O'zbek tili lug'at fondining bir qismi sanalgan atoqli otlarning alohida bir guruhini totem asosida shakllangan toponimlar tashkil etadi. Totemistik qarashlarga asoslangan joy nomlari etnik, lingvistik jihatdan tahlil etilgan. Ba'zi etnotoponimlarning leksik-semantik, etimologik xususiyatlari ifodlangan.*

¹ Shou-biznesdagi yoshlar. "Darakchi", 2007, 6-iyul.

² Hayitova L. Klipmi yoki qiliqmi? "O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 2008, 14-oktabr.

Аннотация. В данной статье речь идет о тотемной репрезентации этнопонимов, распространенных во многих регионах страны, особенно в Бухарской области. Особую группу народных имен, включенных в узбекский словарь, составляют тотемные топонимы. Этнолингвистическому анализу подверглась топонимия, основанная на тотемистических воззрениях. Выражены лексико-семантические, этимологические особенности некоторых этнопонимов.

Annotation. This article deals with the totem representation of ethnotoponyms common in many regions of the country, especially in Bukhara region. A special group of folk names included in the Uzbek dictionary are totem toponyms. Toponymy based on totemistic views was subjected to ethnolinguistic analysis. Lexico-semantic, etymological features of some ethnotoponyms are expressed.

Kalit soʻzlar: totem, etnonim, etnotoponim, nom, atoqli ot, joy nomi, urugʻ, qavm, qabila, etimologiya, belgi, predmet.

Ключевые слова: тотем, этноним, этнопоним, имя, имя собственное, топоним, племя, этимология, знак, предмет.

Key words: totem, ethnonym, ethnotoponym, name, proper name, toponym, tribe, etymology, sign, object.

Oʻzbek tili lugʻat fondining bir qismi sanalgan atoqli otlarning alohida bir guruhini totem asosida shakllangan toponimlar tashkil etadi. Totem deganda (ingl. totem<indeyscha ototem – “uning nasli, urugʻi” maʼnosidagi soʻz) ibtidoiy urugʻ, qabilalarda diniy hurmat-ehtirom obyektini boʻlgan, yaʼni ilohiylashtirilgan hayvon, oʻsimlik, biror narsa-buyum yoki tabiat hodisasi (har bir urugʻ, qabila oʻz totemi nomi bilan atalgan).¹

Shuningdek, totem eʼtiqod belgisi boʻlib, u qadimgi kishilar eʼtiqodining asosini tashkil etgan. Totem shomonizmning asosiy elementlaridan biri boʻlib, u turli hududlarda turli shakl va koʻrinishlarga ega boʻlib, har xil shakl va mazmunda namoyon boʻlgan.

Totem vazifasini turli predmetlar bajarishi mumkin. Totem sifatida qoʻllanishi keng tarqalgan predmetlar sirasiga qush, turli hayvonlar, kundalik turmushga bevosita aloqador jismlar kirishi mumkin. Bu predmetlar qadimgi kishilar hayotining barcha jabhalari bilan bogʻliq holatlarni belgilab bergan hamda ularning turmush tarzidagi yagona eʼtiqod manbai sanalgan. Aslida, totem amerika mahalliy hindulari tilida “xoʻjayin” maʼnosida qoʻllangan. Qadimgi kishilar totem sifatida qabul qilingan predmetni oʻz hayotlarining ega, xoʻjayini sifatida qabul qilganlar.²

Totem ibtidoiy diniy eʼtiqodlarning ilk shakllaridan biri. U kishilarning maʼlum guruhi bilan hayvon va oʻsimliklarning muayyan turlari (baʼzan tabiat hodisalari, jonsiz narsalar) oʻrtasida gʻayritabiiy aloqa, qonqarindoshlik bor degan eʼtiqodga asoslanadi. Hayvonlar, oʻsimliklar, jonsiz predmetlar totem hisoblangan. Totemlar (koʻpincha, hayvonlar) ov qilinmagan, oʻldirilmagan, goʻshti yeyilmagan, ular goʻyo kishilarning kudratli himoyachisi hisoblangan. Qabila, urugʻ har bir aʼzosining hayoti va farovonligi totemga bogʻliq deb qaralgan. Ular oʻz totemini qarindoshi, akasi, otasi, doʻsti deb hisoblagan. Har bir qabila, urugʻ oʻz totemining nomi bilan atalgan.

Qadimgi kishilar totem sifatida qabul qilgan predmetlarga ilohiy kuch-qudrat va gʻayritabiiy imkoniyatlar egasi sifatida qaraganlar. Ulardan turmushning turli jabalaridagi holatlarda madad kutganlar. Totem qadimgi kishilar uchun ishonch va umid manbai boʻlib xizmat qilgan. Shuningdek, kishilar totem oldida qoʻrquv va hadikni ham his etganlar.

Xitoy mualliflarining xabar berishicha, VI asrda turklarda *boʻri* va *xon* soʻzlari sinonim tushunchalarini anglatgan.³ Shuning uchun qadimiy turklarning bayroqlarida boʻrining kallasi tasviri tushirilgan ramzlari boʻlgan. Oʻzbeklarda boʻri chaqaloqni oʻlimdan asraydi deyilgan eʼtiqod boʻlgan. Boʻri, Boʻri-boy, Boʻriniso kabi ismlar berilishida, chaqaloqni bevaqt oʻlim va balo-qazodan asrash uchun uni tugʻilgach, boʻri terisiga oʻrab olishda, boʻri jagʻidan oʻtkazishda farzand koʻrmagan ayollarning boʻrining tishini beliga bogʻlab yurishlarida va shu kabilarda yorqin ifodalangan.⁴ S.Otaniyozovning yozishicha, turkman tilida biri, *mejdek* (“boʻri” maʼnosida), *gurt* (“boʻri”) kabi etnonimlar mavjud.⁵

¹ <https://uz.wiktionary.org/wiki/totem>

² <https://uz.wiktionary.org/wiki/totem>

³ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., “Наука”, 1967, с. 23.

⁴ Бегматов Э.А. Номлар ва одамлар. Т., “Фан”, 1966, 16-бет.

⁵ Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, 1988, с. 27.

Turkiy xalqlarda totem hisoblangan hayvonlar, qushlar, o‘simliklar, narsalar haqida tarixiy manbalarda ba’zi ma’lumotlar saqlanib qolgan. Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarayi tarokima” asarida qayd qilinishicha, O‘g‘uzxon davrida shunqor, burgut, ukki, qarchig‘ay, turumboy, lochin, humoy, tuyg‘un, qarg‘a muqaddas qush – totem hisoblangan.¹ V.V.Bartold Rashiddin bergan ma’lumotlarga asoslanib, o‘g‘uzlarda hatto islom davrida ham totemizm saqlangan va ular har bir qushni e‘zozlab, urug‘ning a‘zosi deb hisoblaganini, ularga tegmagani va go‘shini yemaganini yozgan edi.² Totemizm bilan bog‘liq mana shu kabi tasavvurlar dunyodagi barcha xalqlarda mavjud. To‘plangan materiallar orasida 40 qa yaqin etnonimning totemik e‘tiqodlar bilan aloqadorligi ma’lum: avjin, buqa, bagish, bahrin, uyshin, bo‘gun, boy-bo‘ri, guvalax, ilonli, kaltatoy, kojar, kerayit, kiyikchi, javli, olchin, sari, toyloq, tulki, to‘lg‘a, to‘pichoq, enaka, esaboy, yobi/yobu, chovgan, chuvalay, qarg‘a, qiyg‘ochli, qorabura, qoralochin, qoraqush, qoraqo‘yli, qoraqursoq, qo‘yin, qo‘zichi, qo‘ng‘irot, qo‘chqorbuloq va boshqalar.

Keltirilgan etnonimlarning ba‘zilarida totem hisoblangan hayvon yoki qush aniq sezilib turadi (buqa, toyloq, tulki, qarg‘a), ba‘zilarida esa u yashirin holatdadir (avjin, qo‘ng‘irot, bahrin). Keying holatda etnonim uchun asos bo‘lgan va totemik tasavvur ifoda qiluvchi so‘z hozirda istemoldan chiqqan, shuning uchun tushunarsiz bo‘ladi. Shu sababli quyida keying tip etnonimlarning ba‘zilariga to‘xtalamiz.

Avjin – urug‘ nomi. U av<ev<uy shaklida o‘zgargan bo‘lib, qadimiy turkiy tilda uy–sigir ma‘nosidir. -jin, -chin, -chil predmetning mavjudligini anglatuvchi qo‘shimchadir.³

Bahrin – turklashgan mo‘g‘ul qabilasi nomi bo‘lib, dastlab, Dashti Qipchoqqa kelib o‘rnashgan, keyinchalik, XVIII–XIX asrlarda ularning kata qismi Toshkent vohasi va Farg‘ona vodiysiga tarqalgan. 1924-yil ma‘lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda bahrinlarga mansub 9000 aholi yashagan. Bahrin qadimiy turkiy tilda katta *yirtqich qush*, *lochinning* bir turi bo‘lib, uni qo‘lga o‘rgatib ovchilikda foydalanilgan.⁴

Bahrin etnonimidan shakllangan toponimlar O‘zbekiston ko‘plab hududlari, xususan, Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro, Navoiy viloyatlarida keng tarqalgan. Bu holat ushbu qabilaning migratsiyasi bilan izohlanishi mumkin. *Bug‘un//bo‘g‘un-gavzan* ham deb yuritiluvchi ushbu hayvon tog‘ sigiri ma‘nosini beradi. Bu yerda sigir totemdir va undan urug‘ nomi yasalgan.⁵

Kaltatoy – qadimgi turkiy qabila va o‘zbek urug‘laridan birining nomi.⁶ Kaltatoy so‘zi kichik jussali, kalta bo‘yinli otni anglatgan va u totem hisoblangan. Etnos nomi ana shu asosida yasalgan.⁷

Yobi/yobu – qabila va urug‘ nomi bo‘lib,⁸ bu so‘z oddiy, jaydari otni anglatgan.⁹

O‘zbek dostonlarida “Yobi dema, shu ot tulpor ekan de”. Ot nomining etnos nomiga o‘tishi totem bilan aloqador.

Qorabura//qorabug‘ra – qo‘ng‘irot qabilasining qanjig‘ali bo‘limi tarkibiga kiruvchi urug‘ nomi. Qadimgi turkiy tilda bugra – erkak tuyani anglatgan XI asrda turk xoqonlaridan biri Bug‘raxon deb atalganligi ma‘lum. Xoqoniya shaharlaridan birining nomi ham Bug‘ra deb atalgan.¹⁰ Bugra – buvra – burg shakllarida uchraydigan ushbu so‘z totem hisoblangan. Hayvon – tuya nomini ifodalagan hamda etnonim vazifasiga o‘tgan.

Qo‘ng‘irot – qadimgi turkiy qabila nomi.¹¹ XX asrning 20-yillari qo‘ng‘irotlar Qashqadaryo hududi-da, Surxandaryoning Boysun va Sherobod tumanlarida yashagan. Qo‘ng‘irotlar o‘zbek tilining qipchoq lahjasida so‘zlashgan.

Qo‘ng‘irot etnonimining etimologiyasi haqida turli qarashlar mavjud, ba‘zilar uni qo‘ng‘ir rangli otga bog‘lashsa, boshqalar rang nomi bo‘lgan qo‘ng‘ir leksemasiga dahldor deb hisoblashgan. Ammo ba‘zi tadqiqotchilar fikricha, qo‘ng‘irot so‘zi qadimiy so‘z bo‘lib, u mo‘g‘ulcha xun *kerey* (*qora qarg‘a*) so‘ziga aloqadordir, u *xun+kerey+m >xunkereyt>xunkirat>kungirat >qo‘ng‘irot* evolutsiyasini boshdan kechirgan. So‘z tarkibidagi -t qo‘shimchasi *ko‘plik, jamlik, to‘dani* anglatgan. Demak, qo‘ng‘irot, asli,

¹ Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи тарокима. Т., “Чўлпон”, 1995, 48-бет.

² Бартольд В.В. Сочинение. Т-2, часть I, М., “Восточная литература”, 1963–1977, с. 576.

³ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Т., “Ўқитувчи”, 1988, 8-бет.

⁴ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Т., “Ўқитувчи”, 1988, 29-бет.

⁵ Тоҳирхўжа Али. “Самария”, мерос туркуми. Т., 1991, 20-бет.

⁶ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Т., 1968, 113-бет.

⁷ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 томлик, Т., 2003, 615-бет.

⁸ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Т., 1968, 37-бет.

⁹ Эргаш Жуманбулбул ўғли. Достон. 1-том, Т., 1971, 432-бет.

¹⁰ Кошғарий М. Девону луғотит турк. III том, Т., 1960, 240; 271-бетлар.

¹¹ Вамбери Г. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т., 1990, 18-бет.

qarg'alar demakdir. Qarg'a esa qadimgi turklarda totem hisoblangan. Buni kerayit etnonimining paydo bo'lishi dalillaydi.

Kerayit qadimiy oltoy tillariga mansub so'z bo'lib, u *keret* – *qarg'a* ma'nosini anglatgan. So'z oxiridagi -t ko'plik, jamlikni bildirgan. Mo'g'ul tilida ham *xeree(n)* – *qarg'a* demakdir. Mana shunday fikrni G.Axmetyanov ham aytgan. Shu bilan birga, kerayit so'zini *qora uy*, Rashiddin esa *qora odam* deb talqin qilgani ham ma'lum. Ammo kerayit etnonimini totem bo'lgan *qarg'a* nomi bilan bog'lab izohlash kengroq tarqalgan.

Etnonimik manbalarga asoslansak, turkiy xalqlar, jumladan, o'zbeklarda hayvonlar (buqa, boybo'ri, kiyikchi, olchin-bug'u, sari-qo'y, toyloq, tulki, to'pichoq, qorabura, qoraqo'yli, qo'zichi, qo'chqorbu-loq), qushlar nomi (irg'oqli, kojor-burgut, jovli-lochin, to'lg'a, chavgon-lochin, chuvalay, qarg'a, qiyg'ochli-qaldirg'och, qoralochin, qoraqush), ba'zi mayda jonivorlar (ilonli, sariqumursqa, qoramurcha, chumoli) totem bo'lgani va ular nomi o'sha asosda urug' va qabilalar nomiga ko'chganini ko'rsatdi.¹

Xullas, ayrim etnoslar nisbatan kichik hududlarda tarqalagan. Chunonchi, kenagas urug'i Qashqadaryo (Kitob, Shahrisabz), Samarqand (Urgut) viloyatlarida hamda Xorazm (Qo'shko'pir)da uchraydi, xolos. Bu holatni turli siyosiy-ijtimoiy shart-sharoitlar bilan izohlash mumkin. Bundan ko'rinadiki, yuqorida izohlangan etnotoponimlarning tarqalishi hamda nomlanishi siyosiy jarayonlar, insonlarning yashash turmush tarzi, lisoniy imkoniyatlari, diniy va dunyoviy bilim darajasidan kelib chiqib nomlangan.

Suyunova Matluba Abdusaidovna (Temiz davlat universiteti o'qituvchisi)
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AGRESSIV XULQ-ATVORNING
SHAKLLANISH SABABLARI VA UNI KORREKSIYA QILISH YO'LLARI

Anotatsiya: *Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar ruhiyatida kechayotgan salbiy o'zgarishlar, agressivlik holati, uning kelib chiqish sabablar, ularning xulq-atvoridagi salbiy jihatlarni ijobiy tomonga o'zgartirish yo'llari aks etgan.*

Аннотация: *В данной статье описаны негативные изменения в психике дошкольников, состояние агрессии, ее причины, способы изменения негативных сторон их поведения в лучшую сторону.*

Annotation: *This article describes the negative changes in the psyche of preschoolers, the state of aggression, its causes, ways to change the negative aspects of their behavior for the better.*

Kalit so'zlar: *bolalar, agressiya, psixologiya, korreksiya, ijtimoiy moslashuv, oila, ota-ona, psixolog, natija.*

Ключевые слова: *дети, агрессия, психология, коррекция, социальная адаптация, семья, родитель, психолог, исход.*

Keywords: *children, aggression, psychology, correction, social adaptation, family, parent, psychologist, outcome.*

Ma'lumki, bola shaxsini ijobiy shakllantirish eng muhim va dolzarb masala hisoblanadi. Bu ayniqsa maktabgacha yosh davrida jadal rivojlanadi. Chunki aynan mana shu davr bolalarda bir qancha individual sifatlarni shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalar ruhiyatiga xos bo'lgan salbiy xususiyatlardan biri bu – agressivlikdir.

“Agressiya” ga (lotin. *aggressio* – hujum) “yo'naltirilgan salbiy xulq-atvor, ijtimoiy muhitdagi qoidalar, normalarga amal qilmaslik, insonlarga jismoniy va ruhiy zarar keltirish” deya ta'rif beriladi.

Bolalardagi agressiya bugungi kunda ko'p kuzatiladigan muammolardan biridir. Agressivlik holati ko'pchilik kichik yoshdagi bolalarga xos bo'lib, ko'p hollarda agressiv xatti-harakat o'tish davrida kuzatiladi. Bolalar agressiyasi bolalarga xos tajovuzkorona xatti-harakat hisoblanib, u bolalar alam yoki g'azab tuyg'ularini boshlaridan kechirib, ularni izxor etishning ijtimoiy maqbul usullarini topa olmagan yoki kattalarga taqlidan yo'l tutgan paytlarda namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, bola o'z qo'rquvini yashirishga intilgan holatlarda psixologik jihatdan o'zini himoyalash reaksiyasi bo'lishi ham mumkin”.

Bola yosh davrlari inqirozi paytida qiyinchiliklarga ro'baru bo'ladi, natijada uning xatti-harakatlarida agressiya elementlari kuzatila boshlanadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi bolalarni kuza-tish jarayonida ma'lum bir toifadagi bolalarni kuzatish jarayonida shu ma'lum bo'ldiki, agressiv xulq-

¹ Марқаев К.Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи. Фил. фан. ном. дисс., Т., 2007, 72–76-бетлар.

atvor rivojlanib, barqaror shaxsiy xususiyatlarga aylanarkan. Natijada, bolaning ishlab chiqarish salohiyati pasayadi, uning shaxsiy rivojlanishi deformatsiyalanadi.

Agressiv bolalarga bir qancha salbiy xususiyatlari xos bo'lib, ulardan bir nechtasiga to'xtalib o'tamiz. Bunday bolalar har bir vaziyatda xavf-hatar sezishadi. Bu jihatni yanada oydinlashtiradigan bo'lsak, bunday bolalar o'ziga hech kimni do'st yoki hamroh hisoblay olmaydi. Chunki har qanday yaqinlik unga zarar yetkazishi mumkin deb o'ylashadi. Agressivlikka sabab bo'luvchi dastlabki sabablardan biri ham aslida oila muhitida yoki yaqin ijtimoiy muhitda unga do'stona munosabatning yetarlicha bo'lmaganligidir.

Keyingi xususiyatlardan biri bu – o'zini nazorat qila olmaslik. Bunday muommoli bolalar aksariyat hollarda o'z xatti-harakatlarini boshqara olmaydi. Buning natijasida atrofdagi yaqinlariga, do'stlariga va hatto oilaning kichik a'zolariga ham zarar yetkazib qo'yishlari mumkin. Bu holat bolada ijtimoiy muhitdan uzoqlashishga va yakkalanib qolishiga sabab bo'ladi. Bunday vaziyatda asosiy ma'suliyat oilada ota-ona zimmasiga yuklatiladi. Ota yoki ona farzandga eng yaqin do'st sifatida yondoshib, uning ruhiyatini to'g'ri baholay olishlari lozim. Buning uchun eng avvalo bu holatga olib kelgan sababni aniqlash va shu muommo nuqtayi-nazaridan yechim topshga harakat qilish lozim. Aytaylik, bu oilada bolaning yolg'izlanib qolishi natijasida sodir bo'lgan bo'lishi mumkin. Bu o'rinda oilada yangi farzandning tug'lishi natijasida katta farzandga oldingidek e'tiborning yetishmasligi bolada ota-onaga va yangi oila a'zoriga, ya'ni keying farzandga nisbatan ichki adovatning shakllanib qolishiga sabab bo'lib qoladi. Bu esa o'z navbatida atrofdagilarga ongsiz zarar yetkazib qo'yishga olib kelishi mumkin.

Bunday xususiyatga ega bolalarda kuzatiladigan yana bir holat agressiyadan zavqlanish, u yordamida kuchli bo'laman, deb o'ylash. Bu albatta juda salbiy xulq-atvor ko'rinishi hisoblanadi. Chunki, o'zi tomonidan amalga oshirilayotgan xatti-harakatning salbiy oqibatlarini o'ylamaslik, atrofdagilarga zarar yetkazishdan zavqlanish bolada bag'ritosh insonni shakllantirib qo'yadi. Bolaning ong osti sohasi bu faoliyat uni kuchli qilishi va atrofdagilar o'rtasida go'yoki eng jasur bo'lib ko'rinishini asoslaydi. Bu esa juda xavfli holat. Sababi maktabgacha davrda bolaning xarakter xususiyatlarining shakllanib borishini hisobga oladigan bo'lsak, bu jarayon korreksiyaga judayam muhtojdir.

Yuqoridagi holatlardan kelib chiqib, biz quyida o'yin tarzidagi korreksion mashg'ulotni havola qildik.

“Ikki uycha” metodikasi

4–7 yoshdagi bolalarning o'z tengdoshlari bilan munosabatlari xakteri, ularning guruh a'zolarini yoqtirishi va yoqtirmasligini “Ikki uycha” metodikasi orqali aniqlash mumkin. Rag'batlantiruvchi material qog'oz varog'ida ikkita katta bo'lmagan uycha chizilgan. Ulardan biri – kattaroq, qizil rangda, boshqasi esa - qora rangda. Qoidaga ko'ra, bu rasmlar oldindan tayyorlanmaydi, bolaning ko'z oldida qora va qizil qalamlarda chiziladi.

Ko'rsatma. Mana bu uychalarga qara. Tasavvur qil, qizil uycha seniki va bu uyga sen kimni xohlasang o'shani taklif qilishing mumkin. O'ylab ko'r, guruhingdagi bolalardan qay birini o'z uyingga taklif qilasan, qay birini qora uychaga joylashtirasan.

Test o'tkazish. Bolalarga rasm chizish jarayonida birinchi qizil uychada har xil o'yinchoqlar, kitoblar borligi, qora uychada esa o'yinchoqlar deyarli yo'qligi tushuntiriladi. Ko'rsatmadan keyin katta yoshdagi odam bolaning qizil uyga taklif qiladigan va qora uychaga joylashtiradigan tengdoshlarining ro'yxatini yozib oladi. Suhbatdan so'ng bolalardan biror bir tengdoshining joyini almashtirishni xohlashi yoki yana kimnidir esdan chiqarib qo'ymaganligi haqida so'rash mumkin.

Natijalar tahlili. Test natijalarini sharhlash oddiy: tengdoshlarini qora yoki qizil uychalarga joylashtirishi orqali bolaning kimni yoqtirishi yoki yoqtirmasligini bilish mumkin. Tengdoshlarining asosiy qismini qora uychaga joylashtirayotgan o'zi qizil uychada yolg'iz qolayotgan yoki o'zini kattalar qurshovida qoldirayotgan bolalarga alohida e'tibor berish kerak. Bu bolalar yoki juda odamovi, muloqotga kirisha olmaydigan yoki o'ta janjalkash, hamma bilan urushishga ulguradiganlar toifasiga kiradi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida psixolog, tarbiyachi va oilada ota-ona bolaga qiyinchiliklarni yengishga yordam bersa, bolani tinchlantira olsa, mehribonlik, g'amxo'rlik bilan munosabatda bo'lsa, agressiv xatti-harakatlarini kamaytirish va yengib o'tishiga imkoniyat yaratiladi.

Mashhur oilaviy terapevt Virdjiniya Satir bolani kuniga bir necha marotaba quchoqlashni tavsiya etadi. Uning fikricha, 4 marotaba bag'riga bosish har bir insonga faqatgina yashash uchun kerak ekan, yaxshi kayfiyat uchun esa kuniga 8 marotaba bag'rga bosish kerak ekan! Bola intellektual rivojlanishi uchun esa kuniga 12 marotaba uni quchoqlash kerak! Va shuni bilinki, bu nafaqat bolaga, kattalarga ham kerak. Bola ota-onasi uni doim tushunishlari va nima bo'lganda ham qabul qilishlarini his etishi kerak.

Bolaga ushbu narsalar o‘sayotgan organizmga ovqat kerak bo‘lganidek judayam zarur. Ular bolani psixologik rivojlantirib, hissiy oziqlantiradi. Agar bola shu qo‘llab-quvvatlashni olmasa, hissiy muammolar, xulqida kamchiliklar, agressiv harakatlar kuzatiladi, hattoki, asab-psixik kasalliklar vujudga keladi. Shu sababli agressiv bola bilan ishlash jarayoni ota-onalar va pedagoglardan sabr, mehr va bola tarbiyasiga ilmiy asoslangan yagona yondashuvni talab qiladi. To‘g‘ri yo‘sinda olib borilgan tarbiya natijasida bola o‘zini nazorat qilish, atrofidagi insonlarga mehrlil munosabatda bo‘lishni o‘rganadi, ruhiy jihatdan sog‘lom o‘sadi, mustaqil fikr yuritadi va katta hayotga dadil qadam qo‘yishga tayyorlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Z.T.Nishonova. “Psixologik xizmat”. 2006-yil.
2. Z.T.Nishonova, Sh.T.Alimbayeva, V.Sulaymonov. “Psixologik xizmat”. 2014-yil.
3. Z.T.Nishonova, G.Kalimova, A.G‘.Turg‘unboyeva, M.X.Asranboyeva. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, 2017.

**Sadullaeva Nilufar (DSc, professor, Theory of translation and comparative linguistics department National University of Uzbekistan),
Kalibaeva Gulnoza (Doctoral student of National University of Uzbekistan; e-mail: dgulnoza@mail.ru)
LINGUISTIC AND CULTURAL FEATURES OF GLUTTONYMS IN KAZAKH,
ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada zamonaviy jamiyatda turli xalqlar vakillarining tegishli ravishda gastronomik (oziq-ovqat) terminologiyasini namoyon qilishda o‘zlarining ta‘mga bo‘lgan afzalliklari majmualarini o‘rganishga yondashilgan. Har bir bunday leksik yondashuvlar milliy xarakter xususiyatlarini ajratib ko‘rsatish imkonini beradi. Qozog, rus va ingliz ta‘mlar (degustatsiya) bilan bog‘liq atamalarini solishtirishning ilmiy yangiligi oziq-ovqat, ta‘mlar haqidagi nutq terminologiyasining yetarlicha o‘rganilmaganligi va zamonaviy ilm-fanda ushbu hodisaning nazariy jihatdan yetarli darajada tushunilmaganligi bilan belgilanadi. Qo‘shimcha qilib aytganda, ish ushbu sohada olib borilgan izlanishlar hajmining kamligi va muloqotning muhim turlaridan biri bo‘lgan gastronomik nutqni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortib borayotganligi bilan ham qiziqish uyg‘otadi.*

Tadqiqot obyekti qilib oziq-ovqat bilan bog‘liq nutqlar haqidagi matnlar, badiiy va o‘ziga xos matnlar, ta‘mlar haqida nutqlar haqidagi badiiy asarlar, retseptlar to‘plami, Qozog‘iston, Rossiya va AQSH shaharlaridagi restoran menyularini olish mumkin. Ilmiy ishning asosiy maqsadi xususiy nutqni lingvokulturologik tavsiflash muammolarini o‘rganish va ularni hal etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

***Аннотация.** Актуальность работы заключается в том, что в современном обществе у представителей различных народов существуют свои комплексы вкусовых предпочтений, проявляющиеся в соответствующем материале, т.е. в гастрономической (связанные с едой) терминологии. Каждый такой лексический материал позволяет выделить черты национального характера. Научная новизна сопоставления казахских, русских и английских дегустационных терминов определяется недостаточной изученностью терминологии обжористого дискурса и недостаточным теоретическим осмыслением этого феномена в современной науке. Кроме того, работа представляет интерес в связи с небольшим объемом исследований в данной области и возрастающим интересом к изучению гастрономического дискурса, являющегося одним из важнейших видов коммуникации.*

Объектом исследования являются тексты о чревоугодных дискурсах, художественные и конкретные тексты, художественные произведения о чревоугодных дискурсах, сборники рецептов, меню ресторанов городов Казахстана, России и США. Основной целью диссертации является исследование проблем лингвокультурологического описания частного дискурса и разработка рекомендаций по их решению. Это сделано на примере целевого дискурсивного обжора. Предметом работы является лексико-семантический анализ терминологии обжорства. Методами представленной работы являются лексико-семантический анализ, сравнительный анализ и количественный анализ.

***Annotation.** The relevance of the work lies in the fact that in modern society, representatives of various nations have their own complexes of taste preferences, manifested in the relevant material, i.e. in gastronomic (glutton) terminology. Each such lexical material makes it possible to highlight the features*

of the national character. The scientific novelty of comparing Kazakh, Russian and English tasting terms is determined by insufficient study of the terminology of glutton discourse and insufficient theoretical understanding of this phenomenon in modern science. In addition, the work is of interest due to the small amount of research in this area and the growing interest in the study of gastronomic discourse, which is one of the most important types of communication.

The object of the research is texts about glutton discourses, fiction and specific texts, works of fiction about gluttonous discourses, collections of recipes, and restaurant menus in cities of Kazakhstan, Russia and the USA. The main purpose of the dissertation is to study the problems of linguoculturological description of private discourse and develop recommendations for their solution. This is done on the example of a target glutton discursive. The subject of the work is the lexical and semantic analysis of glutton terminology. The methods of the presented work are lexical-semantic analysis, comparative analysis, and quantitative analysis.

Kalit so‘zlar: ta‘mlar bilan bog‘liq nutq, tushuncha, gaplar, leksik-semantik tahlil, qiyosiy tahlil, miqdoriy tahlil, aspekt, nutq.

Ключевые слова: обжорный дискурс, концепт, предложения, лексико-семантический анализ, сопоставительный анализ, количественный анализ, вид, речь.

Key words: gluttonic discourse, concept, sentences, lexical-semantic analysis, comparative analysis, quantitative analysis, aspect, speech.

Discourse is a major topic in social theory, with work spanning fields such as sociology, anthropology, continental philosophy, and discourse analysis. Following pioneering work by Michel Foucault, these fields view discourse as a system of thought, knowledge, or communication that constructs our experience of the world. Since control of discourse amounts to control of how the world is perceived, social theory often studies discourse as a window into power. Within theoretical linguistics, discourse is understood more narrowly as linguistic information exchange and was one of the major motivations for the framework of dynamic semantics, in which expressions' denotations are equated with their ability to update a discourse context.

Before defining the concept of “glutton discourse”, let us turn to the explanation of researchers of what discourse is in general. According to V.Z.Demyankov, discourse is a text in the process of becoming in the speaker's mind. Discourse consists of sentences or their fragments and concentrates on a certain key concept. N.D.Arutyunova gives the following definition of discourse: “discourse is a text in the event aspect, speech immersed in life”. That is, discourse is the interaction of text and context, which includes linguistic and extralinguistic parameters, for example, the physical carrier of information, its gestures, facial expressions, communication participants, co-text (the preceding or subsequent text of the same discourse). T.A.Van Dijk believes that discourse is a social phenomenon. The researcher understands the discourse as a speech stream, a language in continuous motion and absorbing both individual and social features of the communicant and the communicative situation. In addition, discourse is a complex cognitive phenomenon that can be considered as a category: for example, medical or political discourses. In this regard, the discourse contains a concept that is close to the concept of “functional style”. Discourse is also understood as a certain chain of statements and “a text is more than a sentence”.

Based on the above definitions, we will understand by “discourse” a text in the process of speech, that is, a text in a certain context.

Speaking about the specifics of the glutton nomination, it is worth noting that the gastronomic discourse is a linguistic means characteristic of each culture, in which the mentality is clearly manifested and the picture of the world of a particular nation is reflected. Currently, the glutton discourse is one of the most common discourses in social communication.

A.V.Olyanich, the author of the term “glutton”, explains that the glutton discourse is institutional in nature and is directly related to the concept of “food”. The symbolic system of glutton communication concentrates both national identification and national characteristics, as well as the subjective attitude of a particular person, which is expressed by describing the taste of food. Gastronomic discourse is defined as a special type of communication, which is associated with the characteristics of the state of food products and the processes of their consumption. In addition, the gastronomic type of communication, which is directly related to the culture of cooking and eating, consists in “substantiating sensually perceived values in their pragmatic, ritual and aesthetic aspects”. Such values are important not only in culinary practice, but they also play a significant role in understanding the world.

As for the term “glutton” (from Lat. *gluttire* – “to swallow”, “to absorb”), then, it implies the whole food process as a whole, starting from the extraction and primary processing of food and ending with the process of food consumption. In addition, the glutton discourse is based on the gastronomic vocabulary, which includes the value and conceptual aspects of any ethnoculture and has a national-cultural specificity. However, some researchers believe that the concept of “glutton” encompasses precisely the process of food consumption, and not the processes of processing and cooking food and its evaluation. Gluttonyms are linguistic signs of food and its components that are part of the glutton discourse.

The gastronomic linguistic picture of the world is also interpreted as “a set of certain components, which includes both taste concepts and glutton concepts and gastronomic concepts”. Moreover, the gastronomic picture of the world is reflected in various names presented in the glutton fund, by various means of language, for example, metaphors.

Functions of gastronomic discourse.

Separately, it is worth mentioning the purpose of the glutton discourse, which is to create and form not only human food preferences, but also cultural dominants, such as the transfer of experience and familiarization with the culinary traditions of different peoples. Gastronomic discourse can be put on a par with other well-known discourses, since nutrition plays an important role in people’s life. Undoubtedly, at present one of the main types of human activity is communication, which is in a certain way connected with food, its properties, nutrition processes, cooking methods and its consumption. As a result, a certain system of linguoculturological signs is being built that define the system of glutton.

The very formation of gastronomic discourse is due to the linguistic personality, which seeks to satisfy the primary needs for food. The glutton nomination in Kazakh, Russian and English linguocultures performs a number of functions that are associated with identification methods, semiotic models of reflection of gastronomic reality and a set of axiological characteristics (Ermakova 2013). Based on this statement, the main communicative and symbolic functions of the gastronomic discourse are distinguished, which are performed by signs of glutton:

1) Denotative (iconic) function. It consists in creating an image of food, its qualitative characteristics, as well as the method of its preparation in the mind of the subject of action;

2) Directive function. This function describes the cooking process, which takes into account, for example, quantitative and qualitative characteristics. The directive, or communicative function, is assigned to directive signs-processes, and therefore serves to describe cooking, comment on the cooking process itself, as well as to identify some possible options that do not affect the deterioration of the process. In the gastronomic system, there are the following linguistic signs: signs-distillers (cooking, salting), signs-commentatives (add salt at the end), signs-permissives (recommended), signs-limiters (do not cover with a lid);

3) Qualification and evaluation function. Thanks to this function, the social attitude to the process of cooking and consuming food is reflected, moreover, a person forms cultural priorities in this process itself. The semiotic subsystem, to which the presented function is assigned, consists of perceptual signs, qualifier signs (eating, food of the gods), as well as emotive signs. Perceptual signs are signs that convey the attitude of the subject of the glutton discourse to the very process of cooking and eating. They also belong to the lexical fund of secondary nomination signs. All signs are graded in quality and quantity. The following lexical units can serve as examples of signs by quantity: a pinch, a drop, a little. As for the quality scale, this group includes such lexical units as “pretty tasty”, “will do”;

4) Presentation function. This function refers to the “ritualization” of the process of glutton communication.

The presentation function of the signs of gluttonism of gastronomic discourse is realized in mass information discourse as a means of influencing society and, accordingly, forms cultural dominants, preferences and gastronomic stereotypes of behavior.

The gastronomic linguistic picture of the world is interpreted as a set of certain components, which includes both taste concepts and glutton concepts and gastronomic concepts (Ermakova 2011). In addition, the gastronomic picture of the world is reflected in the glutton nominative fund by various means of language, for example, metaphors.

The task of the glutton discourse is to achieve a certain type of communication, and in this case, gastronomic. At the same time, gastronomic communication takes into account the participants of the conversation, its goals and motives.

The gastronomic discourse includes various texts related to the process of nutrition. Restaurant menus or cooking recipes can serve as an example. As for the verbal level of the gastronomic sign system, this system is directly related to the names of dishes, dining paraphernalia, as well as phrases that accompany a meal). Based on this conclusion, some linguists conclude that the task of the glutton discourse is to influence the consumer, namely the formation of his gastronomic preferences.

Gastronomic discourse is a certain system that embodies the characteristic features of national culture and its own taste assessment. Since evaluation is associated with the expression of a subjective opinion, the purpose of gastronomic discourse is to transfer experience and familiarity with the culinary traditions of a particular nation, as well as the evaluation of dishes and drinks based on personal experience.

Bibliography:

1. Агеева Н.Г. Типология и механизмы глагольной метонимии в современном английском языке. Автореф. дис. Киев, 1990, URL: <http://cheloveknauka.com/tipologiya-i-mehanizmy-glagolnoy-metonimii-v-sovremenom-angliyskom-yazyke> (дата обращения: 8. 05.2018).

2. Арутюнова Н.Д. Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В.Н.Ярцева. М., Сов. энциклопедия, 1990, с. 136.

3. Боваева Г.М. Лингвокультурная специфика этнических пищевых предпочтений. Автореф. дис., Казань, 2012, с. 10.

4. Бойчук А.С. Лингвостилистический анализ «вкусовых» метафор русского языка. Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки, Тула, 2012, с. 373.

5. Демьянков В.З. Политический дискурс как предмет политической филологии. Политическая наука. Политический дискурс. История и современные исследования. 2002, № 3.

Utshova Zernegul Xurmetullaevna (PhD, department of English language and Literature Head of the Department of English language and Literature Karakalpak state university named after Berdakh) PROBLEMS OF CULTURE OF COMMUNICATION AND CULTURE OF SPEECH

Annotatsiya. Maqolada umumiy madaniy me'yorlardan xabardor bo'lishga yordam beradigan o'quvchilarning nutq o'dob-axloq qoidalarini rivojlantirish muhimligi tasvirlangan. Shuningdek, maqolada tavsifiy tahlil usuli qo'llaniladi. Muallifning ta'kidlashicha, nutq xatti-harakati bevosita rolli xatti-harakatlar bilan bog'liq hamda ijtimoiy xulq-atvorning xilma-xilligi va tarkibiy qismidir.

Аннотация. В статье раскрывается важность развития у учащихся Речевого этикета, способствующего ознакомлению с общекультурными нормами. Также в статье используется метод описательного анализа. Автор отмечает, что речевое поведение непосредственно связано с ролевым поведением, является разновидностью и составной частью социального поведения.

Annotation. The article describes the importance of increasing students' Speech Etiquette that promotes awareness of general cultural norms. Also, in the article, descriptive analysis method is used. The author points out that speech behavior is directly related to role behavior, is a variety and component of social behavior.

Kalit so'zlar: muloqot, madaniyat, chet tili, tarixiy taraqqiyot, nutq madaniyati, nutq odobi.

Ключевые слова: общение, культура, иностранный язык, историческое развитие, культура речи, речевой этикет.

Key words: communication, culture, foreign language, historical development, speech culture, speech etiquette.

Introduction. The problems of the culture of communication and the culture of speech were covered in the works of Vinogradov, Skvortsov, Leontiev, Smirnova, Vvedenskaya [5]. Based on the above works, we can say that the culture of communication includes the culture of speech. In turn, the culture of speech in linguodidactic terms includes: knowledge of the real language system in its historical development and the ability to communicate on this basis, the ability to give normative assessments of linguistic phenomena, and to carry out a scientifically based regulatory linguistic function. In the dictionary-reference book of linguistic terms by Rosenthal [4] and Telenkova's culture of speech is described as "the life of society in a certain era (objective-historical point of view) and determining on the basis of the rule of using language as the main means of communication between people, an instrument for the formation and expression of thoughts (regulatory point of view)" [3, p. 210].

Literature review. According to Kostomarova, Leontiev and Schwarzkopf, the norm in the theory of speech culture acts as a correlator of the system and usage and as a set of language means most suitable for serving society [2, p.301]. In this case, the usage acts as a stylistic concept, expressed by the peculiarities of linguistic use and associated with the social role relations of the participants in the communicative act, therefore, they speak of the stylistic diversity of the usage of speech [7, p. 109]. Thus, from the standpoint of the theory of speech acts, the culture of speech is such a choice and such an organization of language means that, taking into account the situation of communication and observing the actual linguistic, communicative and ethical norms, can provide the greatest effect in achieving the set communicative goals.

Furthermore, language is the most important means of expression (and moreover, the formation and existence) of thought [10, p. 4]. Proceeding from this, thought itself acts as a mode of relations between concepts and objects, and their connections are set by reality and, accordingly, are formed in the subject-communicative activity of people. Therefore, in order to express thoughts, in our case in a foreign language, it is necessary to know the language and have an idea about the culture of the language being studied, about those of its means that find their peculiar application depending on the internal typology of this or that social and speech task [8, p.57]. In turn, the free and creative use of various linguistic means is based on a deep knowledge of speech styles and their skillful application, as well as an understanding of the laws and rules of their interaction and interpenetration [9]. We find confirmation of where the norm is born from the usage and the act of speech, where they are interdependent and interpenetrating [5, p. 20-21]. This means that the norm presupposes the existence of interrelated phenomena of usage and the act of speech. We believe that this provision can be associated with the language norm of speech of the language being studied, since it depends on the society where it functions and on the specific situation of communication.

Methodology. When studying a foreign language, students must master its literary norm, but the literary norm may fluctuate depending on the type of speech (written and oral; official and informal). In oral speech, for example, words, syntactic constructions are used that contradict the literary norm of the language. Therefore, here one should proceed from the variability of the speech statement, which is rightly explained by Sysoev regarding the advantages in using prescriptive and descriptive grammar when teaching a foreign language [6, p. 32]. Language proficiency, according to Skvortsov, implies, in principle (in a two-way act of communication), understanding and the possibility of producing any number of phrases and constructions [5, p.27]. However, it should be remembered that in the production of “phrases and constructions” one should proceed from the language norm of the language being studied. However, you can not violate the norms of the language, follow all the rules of communication ethics, but at the same time create unsatisfactory texts. Therefore, in the culture of speech, the communicative component plays an important role in achieving the goals of communication, because for every end there are means. For adequate communication, a person must be able to perceive the text and interpret it correctly and, thereby, exchange thoughts. And students need linguistic and extralinguistic knowledge. Depending on personal relationships, the content of speech also fluctuates (modulates). You can talk with a communication partner both with an adult and with a child, use various topics, arguments, evidence, various language means from standard to non-standard.

Results. Consequently, the culture of speech is only part of the broader concepts of “speech culture”, as well as “culture of communication”, which includes the culture of thinking and the psychological culture of communication. For example, Skvortsov notes that “if you want to achieve effective communication, do your best to emphasize the dignity of the interlocutor” [5, p.45]. His words clearly speak of a psychological culture; about the psychological impact. Modern experts also single out the ecology of language, which is understood as the culture of thinking and speech behavior, the education of linguistic taste, the protection and “recovery” of the literary language, the definition of ways and means of enriching and improving it, the aesthetics of speech [1, p. 125]. Thus, the culture of communication depends on the ecology of the language. It would be better if other competences such as linguocultural, socio-cultural and nonverbal competences were added to this list. In other works, communicative competence is described as it draws on how students use the language and what they express in different settings [11, 12, 13.]. Now we will consider the culture of communication between representatives of two different ethnic groups, associated with the cultural and instrumental plans, which were determined by Minaeva [3, p.176–177]. The cultural plan is an informational and cultural reserve that each participant in communi-

cation possesses, all that information accumulated by a person throughout his previous activities in a single community.

We believe that the idea of the interconnectedness of speech activity and speech behavior is most clearly traced by Zimnyaya, the author defines verbal/communicative behavior as a specific and integral part of human behavior in general, as a complex system of actions, actions, movements, i.e. form of human social existence [10, p. 5]. Also, we adhere to her opinion that the content of speech behavior is the content of speech activity, but the distinguishing factor is that speech activity is considered as a result of learning, and speech behavior can act as an object and consequence of learning speech activity. And the end result of studying at school is the formation of a comprehensively developed and educated personality, free and ready to use a foreign language as a means of communication, a means of establishing mutual understanding between people.

Discussion. Here we are talking about culturally determined structures of values of communication participants, accepted rules of behavior in various speech acts (situations) of communication. Information about reality and about oneself, about the mechanisms of behavior of each communicant has its own specific features in different societies, so the partners' information reserves can only partially overlap, i.e. communicants use only activated information related to the present speech act. It should be noted that the mental activity of partners (worldview, mentality, character, education) is connected with this information. In the course of such communication, the model of the world of the speaker or the listener overlaps, and speech acts as a “conductor of information” [9]. Due to the fact that the participants in communication belong to different *worlds*, they must have a common code, common knowledge, etc., otherwise the message will not be adequately interpreted by the listener and even the reflection of the speaker's world model will be distorted. With regard to the national-cultural content and formalization of communicative behavior, it can be noted that it is made up of a system of factors (in particular, those associated with cultural tradition, with the social functions of communication, with the peculiarities of speech mechanisms and activities, with the denotative function of the language).

Conclusion. Thus, in the process of communication, people transmit this or that information, certain meanings to each other, communicate something, encourage something, ask about something, and perform certain speech actions. The culture of speech behavior is closely related to the general culture of behavior, “correlated with its internal culture, education, upbringing” [10, p.6], therefore, speech behavior is directly related to role behavior, is a variety and component of social behavior. Everything testifies to the multi-component nature of communicative behavior, the most significant of which are: the culture of Speech etiquette, the culture of thinking, the culture of language (language norm), the culture of speech, the culture of communication design by non-verbal means. We will not dwell on their description, because some components have already been considered by us, and others related to Speech etiquette will be covered in our future works.

References:

1. Khrolenko A.T. Fundamentals of linguoculturology. Tutorial. Moscow: Flinta-Nauka, 2006. 179 p.
2. Kostomarov V.G., Leontiev A.A., Schwarzkopf B.S. Theory of speech activity and culture of speech. In the book: Fundamentals of the theory of speech activity. Ed. A.A. Leontiev. Moscow, “Nauka”, 1974, p. 300 – 311.
3. Minaeva L.V. Speech in the scientific linguistic and didactic aspect. Moscow, Moscow State University, 1991, 192 p.
4. Rosenthal D.E., Telenkova M.A. Dictionary – a reference book of linguistic terms. 2nd ed.-e. Moscow, Russian language, 1976. pp. 210 – 215.
5. Skvortsov L.I. Theoretical Foundations of the Culture of Speech. M., “Nauka”, 1978, 352 p.
6. Sysoev P.V. Do we need grammar, and if so, what kind?// Foreign languages at school. Moscow: 2007. No. 2. pp. 31 – 35.
7. Schweitzer A. Modern sociolinguistics. Theory, problems, methods. M., “Nauka”, 1977, 176 p.
8. Vinokur G.O. Language culture. 2nd ed. Moscow: Federation, 1929. 336 p.
9. Zhinkin A.I. Speech as a conductor of information. Moscow, “Nauka”, 1982, 152 p.
10. Zimnyaya I.A. Speech activity and speech behavior in teaching a foreign language / Speech activity and speech behavior in native and foreign languages: Collection of scientific papers of the State Institute of Foreign Languages. Maurice Teresa. Moscow, 1984, pp. 3 – 10.
11. Sarsenbaeva Z.J. Essence of the development of cultural competence in education. Science and Education in Karakalpakstan. №1, 2021, pp. 187 – 185.

MUNDARIJA

FIZIKA-MATEMATIKA

Boltaev Zafar Ixtiyorovich, Sabirova Ra'no Azamatovna. O'zgaruvchan qalinlikdagi qovushqoq-elastik qatlamda xos to'liq tarqalishi masalasi uchun biortogonallik sharti.....	3
Жураев Шухрат Исроилович. Колебания вязкоупругих пластин, имеющих сосредоточенные массы.....	8
Матчанов Нураддин Азадович, Бобожонов Комилжон Абдушарипович, Кутлиев Учкун Отобоевич Ражабов Алишер Эркабоевич, Абдушарипов Шохзод Комилжонович. Повышение термoeлектрических свойств германо-силицидов никеля, полученных на основе объемных твердых растворов кремний-германия.....	10
Тешаев Мухсин Худойбердиевич, Жураев Шухрат Исроилович. Нестационарные вынужденные колебания пластин и оболочек с присоединенными массами.....	18

FALSAFA

Асатуллоев Иномжон Абобакир ўгли. Шарқ фалсафасида қалб тўғрисидаги қарашларнинг тадрижий такомиллашуви.....	23
Sayidov Qaxramon Bekturdiyevich. O'zbekistonning urbanizatsiya siyosati milliy tajribalarining ijtimoiy-falsafiy tahlili.....	26
Musurmonqulov Oybek Urolovich. O'zbekistonda fuqarolik jamiyati shakllanishida jamoat tashkilotlarining roli.....	28
Шарипова Ойгул Турреуновна. Тинчликсеварлик ва ватанпарварликка чорловчи рубойи.....	30
Холиқов Юнус Ортиқович. Янги ўзбекистонда бағрикенглик маданиятнинг моҳияти ва унинг ахлоқий асослари.....	33
Тошпулатов Одил Нодирович. Янги ўзбекистонда глобаллашувнинг ёшлар маънавий-ахлоқий тарбиясига салбий таъсирининг олдини олиш масалалари.....	36

TILSHUNOSLIK

Асадов Рустам Муминович, Набиев Алишер Исомиддинович. Уч валентли компонентларнинг синтаксем таҳлили.....	39
Mavlaynov Sanjar Djambulovich. O'zbek tilidagi diplomatik terminlarning leksik sistemadagi o'rni.....	46
Tillayeva Muyassar, Jumaniyazova Shahlo Zohid qizi. Medialingvistika – ommaviy axborot vositalari matnini o'rganuvchi yangi lingvistik paradigma.....	51
Do'simov Zaribboy, Alimova Shahnoza Maqsudovna. Xorazm qipchoq shevalarida iqtisodiy atamalar.....	54
Mardonova Sitora Mardonovna. Qadimgi ingliz tili yurish harakat fe'llari guruhlanishi.....	57

ADABIYOTSHUNOSLIK

Шукурова Сабоҳат Одилова. Шахс ва жамият парадоксларининг образлар эволюциясидаги интерпретацияси.....	61
Ismailov Is'haqjon Otabayevich, Saparboyeva Madina Murodjon qizi. Ogahiyning “Riyoz ud-davla” asaridagi masnaviyalar vazni haqida.....	65
Rahimova Bekposhsha, Isakjanova Shahodat, Sirojiddin Sayyid publitsistikasida vatan mavzusi.....	68
Бердиева Зебо Ураловна. Ғазалларда бадий кўчим ва мажоз.....	72
Yangibayeva Nodira. Shukur Xolmirzayevning ijod ustaxonasiga bir nazar.....	74
Ғаниев Илхом Музаффарович. Донишмандона фикрлар силсиласи.....	78
Ғаниева Афиға Илҳомовна. Шавкат Раҳмон услубининг айрим қирралари ҳақида.....	82
Pirnazarova Manzura. Omon Matjon she'riyatida obrazlar tizimi.....	85

PEDAGOGIKA

Aralov Muzaffar Muxammadiyevich. Bo'lajak muhandislarga kartografik chizmachilik fanini o'qitishda kengaytirilgan didaktik birliklarning uslubiy xususiyatlari va usullari.....	89
Abdilatov Zafar Abdigapirovich, Dusanov Shuxrat Abdirazokovich. Yengil atletika mashg'ulotlari jaryonida ma'naviy va irodaviy fazilatlarini tarbiyalash usullari.....	93
Valiyeva Zaynab, Tursunova Nigora. Oliy ta'lim muassasalarida hayot faoliyati xavfsizligi fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar.....	96

Boyxanov Shuxratjon Mashrapovich. Bosqichli tabaqalashtirilgan maqol mashqlarining talabalar paremiologik kompetensiyasini rivojlantirishdagi samaradorligi.....	100
Jalolova Zarnigora Sulaymonovna. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini sport turlariga o'rgatishda samarali foydalanish usullari.....	103
Sobirova Asalxon Baxtiyor qizi. Talabalar mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda taqqoslash metodi.....	106
Куттибекова Гулжан Тулепбаевна. Бошланғич таълимда инновацион технологияларни қўллаш...109	
Erjanova Gulchehra Medatbayevna. Tarix o'qitish orqali mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantirish...112	
Хушвақтов Ўрал Норқобилович. Умумий ўрта таълим мактабларида қаттиқ жисмлар турларини кўргазмалилик тамойилидан фойдаланиб ўрганиш.....	114
Maxmudov Zafar Mardanovich. Lotin tili va tibbiyot terminologiyasi fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish istiqbollari.....	118
Ismailova Shamsiya. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning ijtimoiy-pedagogik masalalari.....	120
Raximov Azad, Abdullayeva Farida Erkinovna, Yaxshimuratov Nurbek Ulug'bekovich. "Sabzavotchilik" fanini bo'yicha amaliy mashg'ulotlar olib borishda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash.....	123
Sarsenbaeva Zoya Jangabay qizi. A Model of Improving Student's Linguocultural Competence.....	125
Abdisattarova Elmira Abdijamilovna. Formation of Chemistry Teaching in Higher Education Institutions of Karakalpakstan (1934 – 1991).....	129
Nurishov Darmanbay Yesnazarovich. Current Issues of Ecological and Physical Education: the Ecological Worldview of Man and the Organization of the Process of Physical Education and Ecological Culture.....	132

ILMIY AXBOROT

Abdullaeva Mushtariy Moxmud qizi. Etnik stereotiplarning ijtimoiy ahamiyati va uning etnik identiklikka ta'siri.....	135
Қаландарова Гавхар Сулаймоновна. Шахс шаклланишида билимнинг ўрни.....	139
Rajarova E'tibor Bekberganovna. Yoshlar tadbirkorligining ijtimoiy-hududiy jihatlari.....	143
Karimova Ra'no Malikovna. Korrupsiyaga qarshi kurash – mustaqillik falsafasining asosiy masalalaridan biri.....	145
Ashirova Anorgul Ismoilovna, Babadjanov Zokir Kadamovich, Xusainov Shaxrat Madaminovich. Murakkab so'rovlarga javob topish modellari va usullari.....	150
Axmedov Hakimjon Yarashevich. "Alpomish" dostonida frazeologizmlarning semantik-struktur tadqiqi.....	152
Хасанова Шахноза Абдурауновна, Халиллаева Наргиза. Ўзбек дипломатияси ва дипломатик нутқ хусусиятлари.....	155
Шомуродова Шахло Жаҳоновна. Йўналиш метафораларининг антропоцентриқ хусусиятлари.....	158
Ибрагимова Латофат. "Ravshan" dostoni tilida tarixiy so'zlar va ularning leksik-semantik xususiyatlari.....	162
Jamoliddinova Dilnoza Mirxojiddinovna, Madg'ofurova Dilfuza. She'riy matnlarda terminlarning epitet sifatida qo'llanilishi.....	165
Zakirova Dilrabo Haydarovna. Qarg'ish nutq aktida psixologik factor.....	167
Nizamova Shahnoza Ubaydullayevna. O'zbek taxalluslarining tasnifi.....	170
Irgasheva Feruza Baxtiyorovna. Lingvokulturemalarning ifodalanish usullari va tarjima prinsiplari.....	173
Чориева Шахноза Шухратовна. Вера Бриттеннинг "Ёшлик васияти" романида феминистик ғоялари тадқиқи.....	176
Ibragimova Dilbar Atxamovna. Matnazar Abdulhakim she'rida oy leksemasining va uning sinonim satirining o'рни.....	180
Azizov Ravshan Komilovich. O'zbek milliy estrada qo'shiqchiligi san'ati tarqiyotidagi muammolar va o'z yechimini kutayotgan vazifalar.....	183
Safarova Maftuna Zoir qizi. Totem tushunchasi va etnotoponim.....	187
Suyunova Matluba Abdusaidovna. Maktabgacha yoshdagi bolalarda agressiv xulq-atvorning shakllanish sabablari va uni korreksiya qilish yo'llari.....	190
Sadullaeva Nilufar, Kalibaeva Gulnoza. Linguistic and cultural features of gluttonyms in kazakh, english and russian languages.....	192
Uteshova Zernegul Xurmetullaevna. Problems of culture of communication and culture of speech.....	195

“ILM SARCHASHMALARI”

Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Турьмова Тамара,**
Aybek Kalandarov
Ushbu songa mas’ul **Aybek Kalandarov**

Terishga berildi: 20.06.2022
Bosishga ruxsat etildi: 30.06.2022.
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 200. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №. 25
Hisob-nashriyot tabag‘i 25
Shartli bosma tabag‘i 23
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

UrDU matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (0362)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>